

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

149289

149289

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
BİR DEVLET ADAMI: HAYDAR (VANER) BEY**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Mustafa SARI

Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ

Aralık 2004

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
BİR DEVLET ADAMI: HAYDAR (VANER) BEY

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Mustafa SARI

Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Bu tez 07/01/2005 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Jüri Başkanı

Yrd. Doç Dr. Haluk SELVİ

Jüri Üyesi

Yrd. Doç Dr. Arif BİLGİN

Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

Tarih şahıslar üzerine bina edilmektedir. Türk tarihi şanlı zaferler ve büyük kahramanlarla doludur. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk tarihinde ayrı bir öneme sahip olduğundan bu süreçte görev yapmış olanlar bizim için şüphesiz daha farklı özelliğe sahiptirler. Bu kahramanların bir çoğu adsız olup yaşadıkları dönemde, üstlerine düşen mesuliyeti yerine getirip sessizce bir kenara çekilmişlerdir. Bu konudaki eksiklik bizi bu kişilerden biri olan Haydar (Vaner) Bey üzerinde araştırma yapmaya yöneltmiştir. Haydar Bey'in araştırma konusu olarak seçilmesinin nedeni, hakkında az şey bilinen bu şahsın, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında en kritik yerlerde mülki görevlerde bulunmuş olmasıdır.

Çalışma hazırlanırken TBMM Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi, İçişleri Bakanlığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivi'nden yararlanıldı. Haydar Bey, mülkiye mensubu olduğu için, özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti tasniflerinde tatmin edici miktarda belgeler bulundu. ATASE Arşivi'nde ise Musul Valiliği sırasında Musul Grubu Kumandanı olduğu için bu döneme ait önemli miktarda belgeden istifade edildi. Ayrıca, Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki gazeteler tarandı. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde bulabildiğimiz Öğüt Gazetesi'nin tek cildi, Haydar Bey'in Konya Valiliği'ne denk gelmesine rağmen, oldukça fazla yıpranmış olduğu için, bilgiler ancak diğer kaynaklarla doğrulandıktan sonra kullanıldı. Bunun yanında yabancı gazeteler İngiliz The Times Gazetesi Internet aracılığı ile taranarak çalışmada faydalanılma yoluna gidildi. Meclis çalışmaları için ise Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, TBMM Zabıt Cerideleri ve TBMM Gizli Celse Zabıtları incelendi. Araştırma eserler ise çalışmaya zenginlik kattı. Çalışmanın eksik tarafı, torunları ile bağlantıya geçilmesine rağmen Haydar Bey'in bir hatıratına ulaşılamamış olunmasıdır.

Çalışmanın her safhasında görüş, öneri ve yardımlarıyla daima bana ışık tutan sayın Bölüm Başkanım Prof. Dr. Mehmet ALPARGU hocama, özellikle kaynak konusunda yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN hocama, yardımlarından dolayı mesai arkadaşım Arş. Gör. Bilal Çelik'e ve her zaman maddi ve manevi desteklerini aldığım, benim bu günlere gelmemde en büyük katkıyı sağlayan aileme teşekkür ederim.

Değerli tez danışmanım ve her türlü konuda bana daima destek olan Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ hocama anlayışı, yardım ve yönlendirmeleri için sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa SARI

Adapazarı, Aralık 2004

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	vi
ÖZET.....	ix
SUMMARY.....	x
GİRİŞ.....	1
1. VALİLİK TEN ÖNCEKİ VAZİFELERİ.....	3
1. 1. Ailesi ve Eğitimi.....	3
1. 2. Van Vilayeti Maiyyet Memurluğu.....	3
1. 3. Çölemerik Kazası Kaymakamlığı.....	4
1. 3. 1. Çölemerik'te İdari-Siyasi Durum ve Asayiş Olayları.....	6
1. 4. Gevar Kazası Kaymakamlığı.....	9
1. 5. Şıtak Kazası Kaymakamlığı.....	10
1. 6. Metroviçe Kazası Kaymakamlığı.....	12
1. 6. 1. Metroviçe'de İdari-Siyasi-Askeri Olaylar.....	13
1. 6. 2. II. Meşrutiyet'in İlanına Doğru.....	15
1. 6. 3. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Metroviçe.....	17
1. 6. 4. Metroviçe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	18
1. 7. Mülkiye Müfettişliği.....	20
1. 7. 1. Haydar Bey'in Mülkiye Müfettişliği'nde Aldığı Vazifeler.....	21
1. 7. 2. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati.....	29
1. 7. 3. Haydar Bey'in İşkodara'ya Gönderilmesi.....	32
1. 8. Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı.....	34
1. 8. 1. Kırkkilise'de Bulgar Meselesi.....	36
1. 8. 2. Kırkkilise'de Rum Meselesi.....	39
1. 9. Maraş Sancağı Mutasarrıflığı.....	39
1. 9. 1. Zeytun İsyanı.....	40
1. 10. Urfa Sancağı Mutasarrıflığı.....	44
1. 10. 1. Urfa Sancağı'nda İdari-Siyasi Durum ve Asayiş Olayları.....	44

1. 10. 2. Urfa'da İktisadi Hayat.....	46
1. 10. 3. Urfa'nın Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	47
2. MUSUL VİLAYETİ VALİLİĞİ.....	49
2. 1. Musul Vilayeti'nin Konumu, İdari Yapılanması, Nüfusu ve Etnik Yapısı.....	49
2. 2. Haydar Bey'in Musul'a Tayin Edildiğinde Musul'un Durumu.....	53
2. 3. Birinci Dünya Savaşı'nda Musul.....	57
2. 3. 1. İran'da Rus Taarruzu.....	58
2. 3. 1. 1. Musul Cephesindeki Hareketler.....	59
2. 3. 2. Kütülmare'nin Alınmasından Sonra İran Cephesi.....	67
2. 3. 2. 1. Musul Cephesindeki Hareketler.....	68
2. 3. 3. 1916 Yılında İran'da Türk Taarruzu.....	73
2. 3. 3. 1. Musul Cephesindeki Hareketler.....	74
2. 4. Musul ve Ermeni Tehciri.....	77
2. 4. 1. Tehcir Hakkında Genel Durum.....	77
2. 4. 2. Ermenilerin Musul Vilayeti'ne Sevkıyatı ve İskan İşleri.....	79
2. 4. 3. Musul Vilayeti'ne Ermenilerin Sevkıyatı Sırasında Asayiş.....	82
2. 4. 4. Sevkıyatın Durdurulması.....	83
2. 5. Musul Vilayeti'nde İdari ve Mülki Durum ile Mülteci, Memur, Aşiret, Yabancı-Azınlık ve Asayiş Durumu.....	84
2. 5. 1. İdari Yapılanmada Değişiklik.....	84
2. 5. 2. Aşiretler.....	85
2. 5. 2. 1. Aşiretlerin İskanı.....	87
2. 5. 2. 2. Aşiretlere Ödenek Ayrılması.....	88
2. 5. 3. Musul'daki Memurların İşleri.....	89
2. 5. 4. Musul Vilayeti'ne Diğer Yerlerden Gelen Mülteciler.....	90
2. 5. 5. Yabancılar- Azınlıklar.....	92
2. 5. 6. Musul Vilayeti'nde Asayiş.....	95
2. 6. Musul'un İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	97

2. 6. 1. İktisadi Yapı.....	97
2. 6. 1. 1. Zirai Faaliyetler.....	97
2. 6. 1. 2. Musul Vilayeti'nin Bütçesi ve Tahsisat Ayrılması.....	98
2. 6. 1. 3. Malların Alınıp-Satılması Sorunu.....	100
2. 6. 1. 4. Harp Bölgelerinden Gelen Memurların Durumu.....	101
2. 6. 1. 5. Musul Vilayeti'nden Cephelere Erzak Nakli.....	102
2. 6. 1. 5. 1. Erzak Naklinin İşleyişi.....	105
2. 6. 2. Musul'un Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	107
2. 6. 2. 1. Eğitim.....	107
2. 6. 2. 2. Sağlık.....	109
2. 6. 2. 3. Ulaşım-Haberleşme.....	110
2. 7. Haydar Bey'in Musul Valiliğinden Ayrılması.....	111
3. BİTLİS VE DİYARBAKIR VALİLİĞİ.....	113
3. 1. Bitlis Vilayeti Valiliği.....	113
3. 1. 1. Bitlis Vilayeti'nin İdari - Siyasi ve Asayiş Olayları.....	114
3. 1. 2. Bitlis Vilayeti'nin İktisadi ve Kültürel Yapısı.....	115
3. 2. Diyarbakır Vilayeti Valiliği.....	117
3. 2. 1. Diyarbakır Vilayeti'nin İdari - Siyasi ve Asayiş Olayları.....	118
3. 2. 2. Diyarbakır Vilayeti'nin İktisadi ve Kültürel Yapısı.....	120
4. VAN VİLAYETİ VALİLİĞİ ve MİLLİ MÜCADELE.....	123
4. 1. Haydar Bey Vilayete Tayin Edildiğinde Van Vilayeti'nin Durumu.....	124
4. 1. 1. Van'ın Kurtarılması.....	125
4. 1. 2. Van Alındıktan Sonra İleri Harekat.....	127
4. 2. Van'da İktisadi Hayat -Van'ın Yeniden Yapılandırılması.....	131
4. 3. Asayiş Sorunu.....	138
4. 4. Milli Mücadele ve Haydar Bey.....	143

4. 5. İngilizlerin Van Civarındaki Faaliyetleri ve Haydar Bey.....	151
4. 5. 1. İngilizler ve Van Civarındaki Kürtler.....	152
4. 5. 1. 1. İngilizlerin Şeyh Mahmud' u Elde Etme Çalışmaları.....	154
4. 5. 1. 2. İngilizlerin Seyyit Taha' yı Elde Etme Çalışmaları.....	157
4. 5. 1. 3. İngilizlerin Simko' yu Elde Etme Çabaları.....	162
4. 5. 1. 4. İngilizlerin Diğer Kürt Aşiretlerini Elde Etme Çalışmaları.....	167
4. 5. 2. Van' da Ermenilik Faaliyetleri ve İngilizler.....	177
4. 5. 3. İngilizlerin Nasturiler Üzerindeki Emelleri.....	183
4. 6. Haydar Bey' in Van Valiliğinden Ayrılması.....	188

5. VAN VALİLİĞİNDEN KONYA VALİLİĞİNE KADAR

HAYDAR BEY.....	193
5. 1. Elazığ Vilayeti Valiliği.....	193
5. 2. Haydar Bey' in Diyarbakır Valiliği Problemi.....	196
5. 3. Haydar Bey' in Sivas' ta Heyet-i Temsiliye Çalışmalarına Katılması.....	198
5. 4. Haydar Bey İstanbul' da - Son Osmanlı Mebuslar Meclisi.....	202
5. 5. İstanbul' un İngilizler Tarafından İşgali Haydar Bey' in Beyrut' a Kaçışı.....	204
5. 6. Haydar Bey' in TBMM' ye Van Mebusu Olarak Katılması.....	208

6. KONYA VİLAYETİ VALİLİĞİ.....	209
6. 1. Mustafa Kemal Paşa' nın Konya Gezisi.....	210
6. 2. İsyandan Önce Konya.....	213
6. 3. Konya İsyanı.....	215
6. 3. 1. Delibaşı Mehmed' in Çumra ve Konya' yı Basması.....	218
6. 3. 2. Konya İsyanı' nın Bastırılması.....	225
6. 4. İsyandan Sonra Konya.....	229
6. 5. İsyandan Sonra Haydar Bey.....	233

6. 6. Haydar Bey'in Konya'dan Ayrılması.....	235
6. 7. Haydar Bey Hakkında Konya Hadisesi İle İlgili Meclis'te Takrir Verilmesi.....	238
7. HAYDAR BEY'İN TBMM ÇALIŞMALARI.....	240
7. 1. Haydar Beyin Verdiği Takrir ve Teklifler.....	240
7. 2. Köylerin ve Nahiyelerin İdaresi Kanunu İle İlgili Çalışmaları.....	243
7. 3. Haydar Bey'in Dahiliye Vekili Seçimi Meselesi.....	249
7. 4. Haydar Bey'in Özel Görevli Olarak Van'a Gönderilmesi.....	250
7. 5. Lozan Konferansı Müzakerelerinde Musul Konusunda Haydar Bey'in Konuşmaları.....	254
7. 6. Haydar Bey'in Van Mebusu İken Yaptığı Diğer Faaliyetler.....	257
7. 7. Haydar Bey'in Emekli Olması ve Hayatının Son Yılları.....	259
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	261
KAYNAKÇA.....	266
EKLER.....	290
ÖZGEÇMİŞ.....	323

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Saderet Mühimme Kalemi Evrakı.
a.g.e.	: Adı geçen eser
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
ATASE ATA-ZB.	: ATASE Arşivi Atatürk Koleksiyonu
ATASE BDH.	: ATASE Arşivi Büyük Dünya Harbi Koleksiyonu
ATBD.	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
B	: Belge no
BEO. A.VRK.	: Evrak Kalemi
BEO. SYS.	: Babıâli Evrak Siyasi
BEO.	: Babıâli Evrak Odası.
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi.
Çev.	: Çeviren
DBFP	: Documents on British Foreign Policy
DH.	: Dahiliye Nezareti
DH. EUM.	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM. 1. Şb.	: 1. Şube.
DH. EUM. 2. Şb.	: 2. Şube.
DH. EUM. 4. Şb.	: 4. Şube.
DH. EUM. AYŞ.	: Asayiş Şubesi
DH. EUM. ECB.	: Ecârib Müdüriyeti
DH. EUM. EMN.	: Emniyet Şubesi
DH. EUM. KLU.	: Kalem-i Umumi
DH. EUM. MH.	: Muhasebe Kalemi
DH. EUM. MTK.	: Muhaberât ve Tenkîsât Kalemi
DH. İD.	: İdare
DH. İ-UM.	: İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti
DH. KMS.	: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. MB. HPS.	: Mebaâni-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

DH. MTV.	: Mütenevvia
DH. MUİ.	: Muhaberât-ı Umumiye İdaresi
DH. SAİD.	: Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi.
DH. SN-THR.	: Sicill-i Nüfûs İdare-i Umumiyesi Tahrirât Kalemî
DH. SYS.	: Siyasi.
DH. ŞFR.	: Şifre Kalemî.
DH. TMİK. S.	: Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu
DH. UMVM.	: Umur-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti.
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dos	: Dosya
ed	: Edited
EI²	: Encyclopedia of Islam (Second Edition).
fas.	: Fasikül
FO	: Foreign Office
G	: Gömlek
GCZ	: Gizli Celse Zabıtları
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HTBD	: Harp Tarihi Belgeleri Dergisi
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
IAR	: Iraq Administration Reports
İA	: MEB İslam Ansiklopedisi
İBA	: İçişleri Bakanlığı Arşivi.
İSH.	: İstiklal Harbi Koleksiyonu
K	: Kutu
Kls	: Klasör
M. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubî Muhimme
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MV.	: Meclis-i Vükela
RI	: Records of Iraq
S	: Sayı
s.	: sayfa

TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
terc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı.
VGG	: Vilayet Gelen Giden
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Mârûzat Evrakı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Mârûzat
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller
Y. PRK. KOM.	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi Vilayetler Tahrirâtı
YA	: Yurt Ansiklopedisi.
yy.	: Yüzyıl
ZB	: Zabıt Cerideleri
T. C.	: Türkiye Cumhuriyeti

ÖZET

Anahtar Kelimeler : Haydar (Vaner) Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda İran-İrak Cephesi, Kürtler, Nasturiler, Ermeniler, Musul Sorunu, Milli Mücadele'de Van, Konya İsyanı.

“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey” adlı bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve yeni Türk Devleti'nin ilk yıllarında önemli görevlerde bulunan Haydar (Vaner) Bey'in hayatını ortaya koymaktadır. II. Meşrutiyet öncesi Balkanlar, Balkan Savaşları, Arnavutluk sorunu, Birinci Dünya Savaşı'nda Maraş-Zeytun İsyanı ve Irak-İran Cephesi, Musul Sorunu, savaş sonrası Diyarbakır ve Bitlis, başta İngilizler olmak üzere büyük devletlerin Van ve civarındaki faaliyetleri: bağımsız bir Kürdistan, Ermenistan ve Nasturi yurdu kurma teşebbüslerinin önlenmesi, Sivas'ta Heyet-i Temsiliye çalışmaları ve yeni bir devletin şekillenmesi, Son Osmanlı Mebuslar Meclisi, Konya İsyanı, 1920-1923 TBMM çalışmaları, Dahiliye Encümeni Reisliği, Nasturi ve Kürtlere karşı 1922 Revandiz Harekatı Haydar Bey'in etrafında gelişen olaylardır.

Haydar Bey'in hayatı-faaliyetleri, arşiv belgeleri, TBMM Zabıt Cerideleri, gazeteler, yerli-yabancı yazarlara ait kitaplar ve makaleler ışığında incelenerek Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki olayların gün yüzüne çıkarılarak, tarihe ışık tutulması amaçlanmıştır.

SUMMARY

A Statesman from Ottoman to Republic: Haydar (Vaner) Bey

Key Words: Haydar (Vaner) Bey, The Iran-Iraq Front during the First World War, Kurds, Nestorians, Armenians, the Mosul Question, Van in the time of National War, The Konia Revolt.

This research entitled “A Statesman from Ottoman to Republic: Haydar (Vaner) Bey” examines the life of Haydar (Vaner) Bey who had significant missions during the last years of the Ottoman Empire and the first years of the new Turkish Republic. His activities in Balkans, during the Balkan Wars, the Albanian Question before the Second Constitutional Monarchy, the Maraş-Zeitun Uprising and the Mosul Question in the time of the First World War, Diyarbakir and Bitlis after the war. Haydar Bey’s efforts to prevent the great powers’, especially English’s activities in Van, and their attempts to establish an independent Kurdistan, Armenia and Nestorian Country; Haydar Bey’s participation to the activities of “Heyet-i Temsiliye” in Sivas, to the last Ottoman Assembly of Deputies; his the endeavors of suppressing of the Konia revolt; his studies in the First Turkish Great National Assembly (TBMM); his chairmanship of Inner Committee (Dahiliye Encümeni Reisliği); his Rewanduz Operation against Nestorians and Kurds in 1922 are main turning points of this study.

As Haydar Bey’s life and activities are examined in the light of archival documents, written proceedings of TBMM, newspapers, the books and articles belong to native-foreign writers; it is aimed to come into light the events occurred during the last years of the Ottoman Empire and the first years of the Republican of Turkey.

GİRİŞ

XX. yüzyıl başları Osmanlı Devleti için felaket yılları olmuştu. Bütün yenileşme ve ıslahat çalışmaları devletin kötü gidişine engel olamamıştı. Son çare olarak II. Meşrutiyet ilan edilmiş, fakat bu da tam çözüm getirmemişti. Aksine bu yıllarda devletin çöküşünü hızlandıran olaylar dizisi meydana gelmişti. Trablusgarb Savaşı'nın ardından Balkan Savaşları çıkmış, bu savaşların yaraları sarılmadan devlet kendini beş-altı cephede birden savaşmak zorunda kaldığı Birinci Dünya Savaşı'nın içinde bulmuştu. Savaşın sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin iflasının bir belgesiydi ve bu mütarekeye dayanarak ülkenin her tarafı işgal edilmişti. Fakat, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Anadolu'da milli direniş hareketi oluşmuş, bu harekete bir çok asker ve sivil devlet adamı destek vererek bu yıkıntıdan yeni bir devlet oluşturulmuştu. Bu devlet adamlarından bazıları üzerlerine düşen vazifeyi yerine getirdikten sonra sessizce kendi köşelerine çekilmişlerdir. Bunlarda birisi de çalışmanın konusu olan Haydar (Vaner) Bey idi. Haydar Bey, XX. yüzyıl ilk çeyreğinde yukarıda bahsedilen Türkiye'de meydana gelen bütün önemli olaylara katılmış bir devlet adamıdır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın gayesi, bir devlet adamının, Haydar (Vaner) Bey'in biyografisini ortaya koyarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ışık tutmaktır. Bu çerçevede, Haydar Bey'in etrafında gelişen olaylar, birinci elden kaynaklar ışığında ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, daha önce Haydar (Vaner) Bey'i konu edinen müstakil bir araştırma (Yüksek Lisans - Doktora Tezi) olmaması bakımından önem taşımaktadır. Yeni Türk Devleti'nin kurucuları maalesef yeteri kadar incelenmemiştir. Bu eser bu konudaki eksikliği giderecek ve bu alanda daha sonra yapılacak araştırmalara örnek teşkil edecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışma hazırlanırken ilk önce TBMM, Emekli Sandığı ve İçişleri Bakanlığı Arşivlerine gidilerek buradaki dosyalardan Haydar Bey'in aldığı bütün vazifeler çıkarıldı. Bu bilgiler doğrultusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'nden yararlanıldı. Özellikle Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti bizim için oldukça bereketli oldu. Haydar Bey Musul Valiliği sırasında Musul Grubu Kumandanı olduğu için ATASE arşivinden de bu döneme ait önemli miktarda belgeden istifade edildi. Ayrıca, Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki gazetelerin dışında İngiliz The Times Gazetesi internet aracılığı ile taranarak tezde faydalanılma yoluna gidildi. Bunun dışında Meclis çalışmaları için ise Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, TBMM Zabıt Cerideleri ve TBMM Gizli Celse Zabıtları irdelendi. Araştırma eserler kullanılarak çalışmanın kaynak zenginliği artırıldı.

Tezin İçeriği

“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey” adlı Yüksek Lisans tez çalışmamız, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve yeni Türk Devleti'nin ilk yıllarında önemli görevlerde bulunan Haydar Bey'in etrafında gelişen olayları içermektedir. Bunlar arasında Balkan Savaşları, 1914 Maraş-Zeytun İsyanı, Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi, Musul Sorunu, İngilizlerin Van ve civarında bağımsız bir Kürdistan, Ermenistan ve Nasturi yurdu kurma planları, Sivas'ta Heyet-i Temsiliye çalışmaları, Son Osmanlı Mebuslar Meclisi, Konya İsyanı, 1920-1923 TBMM çalışmaları vardır.

1. HAYDAR BEY'İN VALİLİKTE ÖNCEKİ VAZİFELERİ

1. 1. Haydar Bey'in Ailesi ve Eğitimi

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde önemli devlet adamlarından biri olan Haydar (Vaner) Bey¹, Karadağ sınırları içerisinde bulunan Potgoritza şehrinde 5 Mayıs 1873 tarihinde doğmuştur². Babasının adı Hacı İbrahim Şevki, annesinin adı Paşo'dur. Hacı İbrahim Bey'in babası İşkodra kadılığı yapmıştı. Annesi ise Van'da uzun yıllar valilik yapan Tahir Paşa'nın ablasıdır. Haydar Bey'in ailesi Dakikizâdeler diye tanınan Arnavutluk'un önde gelen ailelerinden biridir³.

Haydar Bey, tahsil hayatına İşkodra'da Mebâdi-i Uluma (İlkokul) giderek başlamış, bu okulu başarı ile bitirdikten sonra Musul Mekteb-i Rüşdiyesi'nde tahsiline devam etmiştir. Daha sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane-i İdadi ve Âli kısımlarını okumuştur. Mekteb-i Mülkiye-i Şahanedan âlâ (iyi) derece ile 14 Temmuz 1889 yılında mezun olmuştur [BOA. DH. SAİD. 92/ 359; Çankaya, 1968: 814; Çoker, 1995: 959].

1. 2. Van Vilayeti Maiyet Memurluğu

Haydar Bey, 14 Temmuz 1889'da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den iyi bir derece ile mezun olduktan sonra, ilk görevi olan Van Vilayeti Maiyet Memurluğuna⁴ 30 Temmuz 1889 yılında tayin edilmişti⁵. Böylece devlet hizmetine giren Haydar Bey bu görevinde

¹ Haydar Bey, Soyadı Kanunu'yla "Vaner" soyadını almış, nüfus kaydında sadece Haydar Vaner ismini kullanmıştır. Sicilinde ve Mecliste ise Haydar Hilmi olarak kayıtlıdır. Bazı belge ve kaynaklarda ise Ali ismi de kullanılmıştır [BOA. DH. SAİD. 92/359; TBMM Arşivi, D: 427, TBMM Zabıt Cerideleri].

² Doğum tarihi değişik tarihler olarak verilmektedir. Sicill-i Ahval Defteri'nde "...290 sene-i hicrisinde, sene-i maliye 289 Potgurca Kasabasında tevellüd ettiği..." ibaresi vardır [BOA. DH. SAİD. 92/359]. Ali Çankaya ise Haydar Bey'in doğum tarihini 23 Nisan 1873 (10 Nisan 1289) olarak belirtmiştir [Çankaya, 1968: 814]. Fahri Çoker sadece 1875 (1291) yılını vermiştir [Çoker, 1995: 959]. Haydar Bey'in TBMM'ye kendisinin verdiği özgeçmişinde ise 23 Nisan 1289 tarihinde doğduğunu yazılıdır [TBMM Arşivi, D: 427]. Burada kendi verdiği doğum tarihi kullanılmıştır.

³ Haydar Bey'in TBMM'deki özgeçmiş dosyasında ise atalarının soyadının Lekic (Aligrudiç) olduğu yazılıdır. Ayrıca Fahrettin Altay da Haydar Bey'in Arnavutluk'un önde gelen ailelerinden geldiğini doğrulamaktadır [Sorgun, 1998: 280].

⁴ Maiyet memurluğu bugün kaymakam yardımcılığı yada stajyer kaymakam olarak kullanılmaktadır. Nitekim, Ali Çankaya bu görevi "Van Maiyet Memurluğu'nda stajımı bitirdikten sonra" diye tanımlamaktadır [Çankaya, 1968: 814].

⁵ Bu tarih kaynaklarda değişik olarak verilmektedir. Sicill-i Ahval'de 14 Temmuz 1315 yani 27 Temmuz 1899 [BOA. DH. SAİD. 92/ 359]; Ali Çankaya ise Eylül 1899 [Çankaya, 1968: 814], TBMM özgeçmişinde sadece yıl 1315 yani 1899 tarihi verilmiştir [TBMM Arşivi, D: 427]; Fahri Çoker 30 Temmuz 1899 [Çoker, 1995: 959]; İçişleri Bakanlığı Arşivi'nde ise 17 Temmuz 1315 yani 30 Temmuz

aylık olarak 500 kuruş maaş alacaktı. Bu görevi sırasında Van Vilayeti Mektupçu Vekilliği ve Resmi Gazete Muharrirliği⁶ gibi vazifeler de yürütmüştü. Bunun yanında, Van'da yapılmasına büyük önem verilen fakat inşaatı bir türlü bitirilemeyen Askeri Rüşdiye Komisyonu Başkanvekilliği göreviyle vazifelendirilmişti. Bu vazifeyi gecesini gündüzüne katarak büyük gayretlerle yerine getirmişti [İBA, D: 1240; Çankaya, 1968: 814]. Haydar Bey, ayrıca, birbirine düşman aşiretlerden olup Van ve civarında huzursuzluk oluşturan Barzan ve Şemdinan Şeyhlerini barıştırmakla görevlendirilmiş, bu görevi de kısa sürede başarıyla bitirmişti [TBMM Arşivi, D: 427].

Haydar Bey'in yaklaşık iki sene süren Van Vilayeti Maiyet Memurluğu görevi 18 Nisan 1901 yılında Çölemerik Kaymakamlığı'na tayin olunmasıyla sona ermişti.

1. 3. Çölemerik Kazası Kaymakamlığı

Haydar Bey, Van Vilayeti Maiyet Memurluğu görevini başarı ile yürütmüş, özellikle Askeri Rüşdiye Komisyonu Başkanvekilliği ile Barzan ve Şemdinan Şeyhlerini barıştırma vazifeleri sırasında göstermiş olduğu üstün çaba ve çalışma neticesinde kaymakamlığa terfi ettirilmiş, 18 Nisan 1901 tarihinde Çölemerik Kazası kaymakamlığına tayin olunmuş, maaşı da aylık 500 kuruştan 1250 kuruşa yükseltilmişti [İBA, D: 1240]⁷. Çölemerik Kazası, Van Vilayeti'ne bağlı Hakkari Sancağı'nın merkez kazası idi.

Çölemerik Merkez Kazası'nın 1892'de 3 nahiyesi ve 120 köyü vardı. 1891'de ise kazanın 16.900 Müslüman, 15.000 Nasturi⁸ ve 2.000 Ermeni Gregoryen olmak üzere

1899 tarihinde atandığı belirtilmektedir [İBA, D: 1240]. Görüldüğü üzere, İçişleri Bakanlığı Arşivi ve Fahri Çoker bu tarihte mutabıktır. Biz de 30 Temmuz 1899 tarihini kullanmak durumundayız.

⁶ Ali Çankaya, Haydar Bey'in bu vazifesini "Van Vilayât Gazetesi İdari Müdürlüğü" şeklinde tanımlamıştır [Çankaya, 1968: 814].

⁷ Fahri Çoker, Haydar Bey'in Çölemerik kazasına tayin tarihini 18 Nisan 1902 olarak vermiş, fakat bu tamamen yanlıştır. Sicill-i Ahval'de ise Haydar Bey'in bu tayini şöyle anlatılmaktadır: "*Mumailayh (Haydar Hilmi Bey) bir kaymakamlığa ta'yini istidasında bulunduğu cihetle Dahiliye Nezâret-i celilesinden vuku'-ı iş'ar ve memurin-i mülkiye komisyonundan verilen karar üzerine ve bil-istizân şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhi mucibince bin üç yüz otuz üç sene Zilhicce'sinin yirmi sekizinde - 5 Nisan 1317 iki bin iki yüz elli kuruş maaşla Van Vilâyeti'nde Çölemerik Kazası kaymakamlığına ta'yin kılınmıştır*" [BOA. DH. SAİD. 92/ 359]. Buradan da anlaşıldığı üzere İçişleri Bakanlığı Arşivi ve Osmanlı Arşivi - Sicill-i Ahval 18 Nisan 1901 tarihinde mutabıktır.

⁸ Nasturilik, V. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve İsa'nın, Tanrı değil Tanrısal özellikler taşıyan bir insan olduğunu ileri süren Hıristiyan bir mezheptir. Kurucusu Nestorias adında bir keşiştir. Selevkia-Ktesifon Piskoposu İzak, 410 yılında Nasturi manastırlarını birleştirerek bir piskoposluk kurdu. 424'te Nasturi

toplam nüfusu 33.900 idi. Kaza merkezinde ise nüfus 4.600 kişi idi. 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, Çölemerik Kazası'nda 8.902'si erkek ve 7.000'i kadın olmak üzere toplam 15.902 Müslüman; 6.402'si erkek, 4.338'i kadın olmak üzere toplam 10.758 Hıristiyan nüfus vardır. Buna göre kazanın toplam nüfusu 26.660 idi ["Hakkari", YA, 1981: 3311]. 17 Ocak 1901 tarihinde Çölemerik Kazası'nda Osmanlı Devleti'nin özel olarak yaptığı sayımda ise kazanın Nasturi nüfus yapısı şu şekilde idi: Tayyar-ı Ulya Nahiyesi'nde 4.227, Tayyar-ı Süfla Nahiyesi'nde 2.187, Baz Nahiyesi'nde 2.260, Tenhop Nahiyesi'nde 6.175, Viz Nahiyesi'nde 1.824, Tal Nahiyesi'nde 1.273, Koçanis Karyesi'nde 127, Kemes Karyesi'nde 180 ve Heyl Karyesi'nde 29 nüfus olmak üzere bütün kazada toplam 18.282 Nasturi Nüfusu bulunmaktaydı [BOA. Y. PRK. KOM. 10/73, lef: 4].

Görüldüğü üzere Çölemerik, Van Vilayeti'nin en kozmopolit kazalarından biridir. Kazada Müslüman olan Türkler ve Kürtlerin yanı sıra Hıristiyan olan Nasturiler, Keldaniler ve Ermeniler birlikte yaşamakta idi. Nasturilerin nüfusu Çölemerik'te oldukça yoğun olduğu için dini merkezleri burada bulunmakta ve o sıralarda Nasturi milletinin ruhani liderliğini ise Benjamin (Bünyamin) Mar Şemun yapmaktaydı. Nasturiler askeri yükümlülükten muaf idiler, fakat bunun için de devlete belli bir miktar para ödemek zorunda idiler [BOA. A. MKT. MHM. 546/ 29, lef: 1, 2 (27 Ocak 1902)]. Kazada Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinden farklı olarak sadece Müslümanlar değil diğer topluluklar da tarım ve özellikle yarı göçer halde hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Bunun yanında Çölemerik yöresinde dokumacılığın yanı sıra tüfek yapımı, demircilik, kalaycılık, kuyumculuk ve nalbantlık sanayi dalları olarak gelişmişti. Ayrıca Van'dan Musul'a uzanan kervan yolu Çölemerik'ten geçmekteydi ["Hakkari", YA, 1981: 3313]. Bunun yanında Çölemerik Kazası'na bağlı Kavart Köyü civarında zengin bir terniç⁹ maden ocağı vardı. Bu maden ocağı yirmi

Kilisesi Antakya Patrikliği'nden ayrılarak bağımsız bir mezhep olarak ortaya çıktı ve Ruhani başkanlarına Katolikos adını verdi. Nasturiler, 489'da Nizip'te yeni bir kilise kurarak Bizans Kilisesi ile bütün ilişkileri kestiler. Nasturiler özellikle Hakkari yöresinde yayılma alanı buldular. XVII. yüzyılda bir bölüm Nasturi'nin lideri olan Piskopos Mar Yusif Roma Kilisesi'ne bağlanarak Babil ve Keldani Ülkeleri Katolik Patriği unvanını aldı. Böylece Keldaniler ortaya çıkmış oldu. Geriye kalan kendilerine bir patrik seçtiler ve ona Mar Şemun adını verdiler. Nasturiler Osmanlı yönetiminde oldukça bağımsız bir yapı oluşturdular ve merkez olarak Çölemerik'i seçmişlerdi. Haydar Bey, Çölemerik Kaymakamlığı'na tayin edildiği sıralarda Nasturilerle Hakkari yöresinin aşiretleri arasında ardı arkası kesilmeyen çarpışmalar devam ediyordu. Nasturilere Doğu Süryanileri de denilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: [Anzerioğlu, 2000; "Nasturiyyun", EI², 1993: 1030-1033; Vaner, 1954a: 603-605].

⁹ Belgelerde terniç madeni olarak geçmesine rağmen bu madenin ne işe yaradığı bulunamadı.

seneden beri işletilmekte idi ve Haydar Bey'in kaymakamlığı sırasında ıslah edilmişti [BOA. Y.PRK. AZJ. 46/ 138].

İngiltere, Rusya, Fransa ve Amerika kazanın etnik durumundan faydalanarak kendi emellerini gerçekleştirme peşine düşmüşlerdi. Sadece İngiliz misyoneri Braun tarafından bölgede Mar Şemun'a atfen 19 okul açılmıştı¹⁰. Bunun yanında Ruslar da Nasturiler arasında Ortodoksluğu yaymak için faaliyetlerde bulunuyordu. Rumiye Gölü civarında Nasturi grupları arasında Rusya'dan gelen papazlar dolaşıp, onları kendi yanlarına çekmek için uğraşıyorlardı. Hakkari civarındaki Nasturiler de bu misyonerlik çalışmalarından etkileniyorlardı. Bunun yanında Fransa'nın Van Konsolosu da bölgede, özellikle Nasturiler arasında faaliyette idi [BOA. Y. PRK. ASK. 153/ 53]. Amerikalılar da Ortadoğu'da söz sahibi olmak için misyonerlik faaliyetleriyle Nasturiler arasında Protestanlığın yayılması için çalışarak Katolik ve Ortodokslarla rekabete girişmişlerdi [Can, 1993: 53].

1. 3. 1. Çölemerik'te İdari-Siyasi Durum ve Asayiş Olayları

Haydar Bey'in Çölemerik'e tayininden bir hafta önce Pervariler ile Nasturi Tayyariler arasında eskiden olduğu gibi yine sorun ortaya çıkmıştı. Pervariler civar aşiretleri de toplayarak Tayyarilere tecavüzde bulunmuş, buna karşılık olarak da Tayyariler de diğer aşiretlerin yardımını istemiş ve olay büyümüşü. Olaya Musul Vilayeti'ne bağlı İmadiye'deki Nasturiler de katılmıştı. Bunun üzerine Musul Valiliği de olaya müdahale etmek zorunda kalmıştı. Asayişin temini için bölgeye askeri müfrezeler gönderilmiş ve bir daha böyle olayların çıkmaması için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştı [BOA. Y. PRK. UM. 53/ 120, lef: 1, 2, 3 (11 Nisan 1917)].

19 Mayıs 1902'de Haydar Bey'e, Osmanlı Devleti'nin isteğine zıt bir şekilde İran sınırını ihlal edeceği anlaşılan Şeyh Ubeydullahzade Şeyh Sıddık'ın¹¹ bu faaliyetine

¹⁰ Okulların nerede açıldıkları köylerine kadar kayıt altına alınmıştı. Daha detaylı bilgi için bkz: BOA. Y. PRK. KOM 10/73, lef: 1. Haydar Bey'e göre Braun eczacı ya da doktordu [Vaner, 1954b: 60]. Bu okullardan biri olan "Archbishop of Canterbury Mission" Çölemerik yakınlarında Kocahan köyünde 1911 yılında da faaliyetlerine devam ediyordu [Rıza Yusuf, 1915: 4].

¹¹ Şeyh Sıddık, Seyyid Taha'nın babası olup Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Seyyid Abdulkadir'in biraderidir [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 6/ 39].

engel olma görevi verilmiş, kendisi bu görevi başarı ile yerine getirmişti [BOA. Y. PRK. ASK. 181/ 86 (19 Mayıs 1902)].

Çölemerik Kazası'ndaki diğer bir sorun ise Müslümanlar ile Nasturiler arasındaki düşmanlık idi. Bu sadece Çölemerik Kazası'nın değil bütün Van Vilâyeti'nin temel sorunu idi. Sorunun giderilmesi için alınacak bazı tedbirlere dair tahkikat memuru Ziya Bey tarafından Mart 1902'de bir layiha hazırlanmıştı. Bu tedbirler şunlardı: Çölemerik eskiden olduğu üzere bir liva merkezine dönüştürülecek; henüz bir hükümet kurulamayan Beytüşşebab Kazası'nın raptedilecek; Loyen Nahiyesi kazaya dönüştürülerek Çölemerik'e bağlanacak; Müslümanların ve Nasturilerin bir arada buldukları başta Boyun Nahiyesi ile Dirisiye, Kaval ve Yenbanis köylerinin her birinde kışın dahi yarımşar bölük asker bulundurulacak; Loyen Nahiyesi'nde yazlık-kışık hizmet veren küçük bir karakol yapılacak; Çölemerik merkezinde ise bir hükümet konağı yapılacaktı [BOA. TMIK. S. 36/ 67]. Alınan bu önlemlere ek olarak yine Kürtlerle Nasturiler arasındaki düşmanlığı sona erdirmek için birlikte yaşadıkları yerlerde askeri tedbirlerin artırılması kararlaştırılmıştı. Bunun için Batuvans merkezine yarım taburluk bir kışık ile belli yerlere yarımşar bölüklük karakolhaneler yapılacaktı. Bu iş için de bütçeden 17.500 kuruş tahsis edilmesi düşünülmüştü [BOA. Y. PRK. ASK 184 / 55 (11 Ağustos 1902)].

Nasturiler ile Müslümanlar arasındaki düşmanlık, alınan bu tedbirlerle sona ermediği gibi Nasturiler ile İngilizler temas halinde idi. Zaten, Nasturi ruhani lideri Mar Şemun'un yanında Mister Hezl adında bir İngiliz Misyoner vardı. O sıralarda bölgede bir dizi olay vukua gelmişti. İlk önce Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu'na gelen bazı yabancı kişiler burada birkaç gün kalıp Ermenilerle görüşmüş, sonra konsolosun da yardımı ile Mardin ve Midyat yoluyla Musul'a gidip oralarda bazı münasebetler kurduktan sonra tekrar Midyat'a geçmişti. Diğerleri ise Van İngiliz Konsolosu'nun faaliyetleri idi. Van'dan hareket eden Van İngiliz Konsolosu Şıtak ve Pervari-i Bâlâ, Şirvan, Erazi ve İran'da Rumiye'de incelemelerde bulunduktan sonra Musul'a gidip oradan Cizre ve Bitlis yoluyla tekrar Van'a gelmişti. Çölemerik'te Nasturi ruhani lideri Mar Şemun'un yanında bulunan İngiliz Misyoneri Mister Hezl de Van'a gelerek İngiliz Konsolosu'na misafir olmuş ve birkaç gün orada kalmıştı [BOA. Y. PRK. ASK. 194/ 23].

İngilizlerin bu şekilde Kürtler ve Nasturilerin yoğun olduğu yerlerde incelemelerde bulunması dikkat çekicidir. Bu olay, 1900'lü yılların başı ile birlikte İngiliz dış siyasetinde birtakım değişmelerin sadece ufak bir parçasıdır. İngiltere'nin yüzyıllardır dış siyaseti Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağlamak üzerine kurulmuş olup, bu politika Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya dayanmıştır. Fakat 1878'den beri Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere bu politikadan vazgeçmiş onu parçalamayı ve mirastan en fazla payı almayı düşünür olmuştur¹². Bunun yanında Ortadoğu'da zengin petrol yataklarının varlığı da bilinir olmuştur. Bunun için İngiltere Ortadoğu'da kendine uydu devletler kurma yoluna giderek azınlıklarla (Kürtler, Nasturiler ve Ermeniler) temas geçişlerdir. Bunu da her zamanki gibi konsolosları ve misyonerleri vasıtasıyla yapacaklardı. Yukarıdaki belgede kısaca bahsedilen olay bu oyunun sadece küçük bir parçası, İngiltere'nin bölgedeki bir ön yoklamasıdır.

Haydar Bey'in kaymakamlığı sırasında, Çölemerik'te Kürtler ve Nasturiler'den sonra diğer bir sorun Ermeniler idi. Hakkari Mutasarrıflığı'ndan gönderilen bir yazıda Çölemerik Kazası'na bağlı Beytüşşebab Nahiyesi'nde yaşayan Mahvahan aşiretinden (Ermeni aşireti) seksen kişi Merinos karyesini basarak üç yüz hayvan ve bir miktar eşyayı gasp ederek götürmüşlerdi. Bu olay üzerine Loyen müdürü vasıtası ile orada bulunan bir müfreze asker asayişini sağlamak için olay yerine gönderilmiş ve başarıyla olayın üstesinden gelmişti [BOA. Y. PRK. UM. 69/105 (13 Haziran 1904)].

Haydar Bey, Çölemerik Kazası kaymakamlığı görevinde iken 24 Ağustos 1902 tarihinde Van'ın bir kazası olan ve Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Adilceviz'a kaymakam olarak atanmış ve 27 Ağustos 1902'ye kadar bu görevde kalıp tekrar Çölemerik kaymakamlığına devam etmişti [ESA, D: VH000387-257461].

Haydar Bey'in bu ilk kaymakamlık tecrübesi yaklaşık iki sene sürmüştü ve 24 Aralık 1904 tarihinde Gevar Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilmişti. Haydar Bey'in Çölemerik Kaymakamlığı vazifesi sırasında olağanüstü gayretlerinden ve çalışmalarından dolayı kendisine 17 Nisan 1900 tarihinde "Rütbe-i Salise"¹³ verilmesi uygun görülmüştü [BOA. DH. SAİD. 92/ 359; İBA, D: 1240]. Çölemerik

¹² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kürkçüoğlu, 1978: 27-32.

¹³ Rütbe-i Sâlise: Kapucubaşılık, Kibar-ı müderrisin; Birbirine eşit sivil rütbelerdir. Bu rütbelerde olanlar ümera sınıfının alt basamağını oluşturmuşlardır [Özdemir, 2001: 277].

Kaymakamlığı jeopolitik ve sosyal yapısından dolayı Haydar Bey'in ömür boyu alacağı vazifeler için bir okul gibi olmuştu. Yöre halkını tanıma imkanı elde etmiş, Kürt şeyhleriyle ve reisleriyle münasebet kurmuş ve onlarla mücadele etmişti. Kuvvetle muhtemeldir ki Kürtçe'yi bu vazifesi sırasında öğrenmişti. Hıristiyan toplulukları, özellikle Nasturileri yine burada tanımıştı. Ayrıca yine bu vazife sırasında İngilizlerin bölge üzerindeki oyunlarını yakından öğrenmişti. İleride Musul Vilayeti valiliği ve mesleğinin zirve noktası olan Van Vilayeti valiliğinde burada edindiği tecrübeleri fazlasıyla kullanacaktı.

1. 4. Gevar Kazası Kaymakamlığı

Haydar Bey, 24 Aralık 1904 tarihinde Gevar¹⁴ Kazası Kaymakamlığı'na tayin olunmuştu. Haydar Bey'in bu göreve tayin edilme yazısı şu şekilde idi: "*Van Vilayeti'nde Gevar Kazası kaymakamı Sami Efendi'nin vuku'-u istifasına mebni yerine Çölemerik Kazası Kaymakamı Haydar Bey'in ve bunun yerine Mahmudiye Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi'nin ve onun yerine Şıtak Kazası Kaymakamı Raşid ve bunun yerine Hamidiye Kazası Kaymakamı Fuad ve Hamidiye Kazası Kaymakamlığı'na Şemdinan Kazası Kaymakamı Cevad Beylerin ta'yinleri hususuna 27 Nisan 1322 tarihli ve 3874 numrolu tezkere-i devletleri ve me'murin-i mülkiye komisyonunun mazbatası bilâ-istizan 15 Eylül 1322 tarihinde irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpenâhi şeref müteallak söylenmiş olmağla iktizasının ifasına himmet buyrulması*" [BOA. A. MKT. MHM. 685/ 55]¹⁵. Haydar Bey, Gevar Kazası Kaymakamlığı görevinde de 2.250 kuruş alacaktı [İBA, D: 1240].

¹⁴ Gevar ismi, Gever şeklinde de yazılsa da biz arşiv belgelerine dayanarak Gevar diyeceğiz. Gevar'ın bugünkü ismi Yüksekova'dır.

¹⁵ Haydar Bey'in bu kazaya tayini aslında 22 Aralık 1904 tarihinde gerçekleşmişti. Fakat, yazısı iki günlük gecikme ile yazılmıştı. Sicill-i Ahval'de bu tayin şöyle anlatılmıştır: "*(Haydar Bey'in) Gevar Kazası Kaymakamlığı'na evsâf-ı matlubeyi haiz bulunan ve hüsn-i hizmeti görülmekte olan mumâileyhin nakli Van Vilayeti'nden suret-i melfuf tahriratı izbar olunmuş ve mezkur kazaların birinci sınıfından bulunmuş olduğu beyanıyla ifa-yı muktezası Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden memurin-i mülkiye komisyonuna havale buyrulan tezkeresinden gösterildiğine ve mumâileyhe tedkik edilen tercüme-i halinde mani-i istihdam edilmesi görülmediğine binaen tasdik-i memuriyeti hakkında verilen karar üzerine ve bil-istizan şeref sadır olan irâde-i seniyye-yi hazret-i hilâfetpenâhi mucibince bin üç yüz yirmi iki senesi Şevval'inin 15'inde – 9 Kanunuevvel 1320 – maaşât-ı haliyesiyle kaza-i mezkur kaymakamlığına nakil buyrulmuştur*" [BOA. DH. SAİD. 92/ 359].

Gevar, Van Vilayeti'ne bağı Hakkari Sancağı'nın bir kazası idi. XIX. yüzyıl sonlarında Gevar 5 nahiye 260 köyden oluşmaktaydı. 1891'de Gevar'da 14.700 Müslüman, 1.900 Ermeni Gregoryan, 9.000 Nasturi, 300 Keldani ve 300 Yahudi olmak üzere toplam 26.200 nüfus vardı. 1897 Van Vilayet salnamesine göre Gevar'da 9.188 erkek, 7.488 kadın olmak üzere 16.676 Müslüman; 3.960 erkek 2.232 kadın olmak üzere 6.192 gayr-i Müslim yaşıyordu. Kazanın genel toplam nüfusu ise 22.868 idi. Gevar Kazası'nın da temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Gevar'ın özellikle sebzeçiliği meşhurdu. Bunun yanında kazanın merkezi Dize'de her Perşembe günü büyük bir pazar kurulmaktaydı. Van, Musul ve İran'dan gelen tüccarlar mallarını burada satarlardı ["Hakkari", YA, 1981: 3311-3313].

Haydar Bey kazaya tayin edildiği günlerde Taluri'den Tağlıyan Ermeni eşkıyası Çölemerik civarına gelmişti. Kazanın çeşitli nahiye ve köylerini basarak insanları öldürüp ve hayvan ve eşyaları gasp etmekteydiler [BOA. Y. PRK. 69/ 105]. Haydar Bey bu kazaya gelir gelmez bu eşkıyaların gasp ve yağma olayları ile oldukça fazla uğraşmış ve bu gayretleri sonucunda kendisine takdir verilmiştir [İBA, D: 1240].

Adliye müfettişlerinin verdiği rapor doğrultusunda, Gevar hapishanesinin rutubetli ve kullanılamaz bir şekilde olduğu Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Van Vilayeti'ne gönderilen bir tezkere ile bildirilmiş ve bunun düzeltilmesi istenmişti [BOA. DH. TMİK. S. 58/ 26 (20 Mayıs 1905)]. Bunun yanında Gevar Kazası'nda bulunan kışla harap bir halde idi. Haydar Bey, bu kışlanın tamiratyyla bizzat ilgilenerek oldukça fazla gayret sarf etmiş ve bu çabaları sonucunda takdire layık görülmüştür [ESA, D: VH000387-257461].

Haydar Bey'in Gevar Kazası Kaymakamlığı yaklaşık bir buçuk sene sürmüş, 1 Ocak 1906 tarihinde Şıtak Kazası Kaymakamlığı'na tayin olunmuştu.

1. 5. Şıtak Kazası Kaymakamlığı

Dahiliye Nezareti'nin Memurin-i Mülkiye komisyonunun yaptığı inceleme neticesinde Haydar Bey'in memuriyetin gerektirdiği bütün gereklilikleri yerine getirdiği anlaşılmış, Mülkiye-i Şahane mezunlarından biri olduğu belirtilmiş ve Van Valisi'nin

de oluru ile 1 Ocak 1906 tarihinde Van Vilayeti Şıtak¹⁶ Kazası'na tayin olunmuştu [BOA. DH. SAİD. 92/ 359]. Haydar Bey'in tayin yazısı şu şekilde idi: *Van Vilâyetinde Gevaş Kazası Kaymakamlığı'na Şıtak Kaymakamı Fuad ve Şıtak Kaymakamlığı'na Gevar Kaymakamı Haydar Beylerin nakil ve tayinleri hususuna 4 Teşrinievvel 321 tarihi ve 3330 numrolu tezker-i devletleri üzerine memurin-i mülkiye komisyonun kararıyla bil-istizan 19 Kanunievvel 321 tarihinde irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhi şerefsâdır buyrulmuş olmağla ifa-i muktezasına himmet buyrulması*" [BOA. A. MKT. MHM. 685/ 76]. Haydar Bey bu görevinde de 2.250 kuruş alacaktı [İBA, D: 1240].

Şıtak Kazası, Van Vilayeti'ne bağlı bir kaza idi. Kazada 1893 nüfus sayımına göre 2.664 erkek, 2.188 kadın olmak üzere 4.852 Müslüman; 2.078 erkek, 1.715 kadın olmak üzere 3.793 gayr-i müslim, toplam 8.645 nüfus vardı [Karpata, 2003: 186-187]. 1899 Van Salnamesi'ne göre ise 4.348 erkek, 3.953 kadın olmak üzere 8.301 Müslüman; 2.656 erkek, 2.605 kadın olmak üzere 3.793 gayr-i Müslim toplam 8.645 nüfus vardı ["Van", YA, 1981: 7553]. 1914 sayımına göre 8.132 Müslüman 4.292 Ermeni ve 293 Keldani olmak üzere toplam 12.217 nüfus vardı [Karpata, 2003: 220-221]. 1890'da Şıtak Kazası'nda 5 nahiye, 86 köy vardı. 1899 Van Salnamesi'ne göre ise kazada 83 köy 1.623 hane vardı ["Van", YA, 1981: 7553-7554].

Şıtak Kazası'nda aralarında Alan ve Şeydan gibi pek çok büyük aşiret vardı. Bu aşiretler eskiden beri Osmanlı Devleti'ne ve onun taşradaki memurlarına güçlük çıkarıyorlardı. Bu olaylardan birisi de Haydar Bey'in buradaki kaymakamlığı sırasında meydana gelmiş, nüfus sayımı sırasında birtakım olaylar cereyan etmişti. Yapılan sayımlar sırasında nüfus eksik çıkmakta idi. Bunun nedenleri arasında buradaki insanların Ermeni meselesi yüzünden epeyce zayıf ve bu şikayetlerinden dolayı bir kısmının ise İran ve Rusya taraflarına firar etmeleri vardı. Bunun yanında bazıları da Hamidiye Alayı¹⁷ oluşturmak heves ve arzusuyla memurlara yanlış bilgiler

¹⁶ Şıtak isimi değişik şekillerde yazılmaktadır. Çıtak, Şatak ve Çatak gibi. Günümüzde ise Çıtak ismi kullanılmaktadır. Biz ise yine arşiv belgelerindeki şeklini yani Şıtak'ı kullanacağız.

¹⁷ Hamidiye Alayları: II.Abdulhamid, Doğu Anadolu'da otorite sağlamak, yeni bir toplumsal ve siyasal yapı oluşturmak, Ermeniler ile Müslüman halk arasındaki dengeyi koruyabilmek için, doğudaki aşiretlerle iyi ilişkiler geliştirmenin zorunlu olduğuna inanıyordu. Bu amaçla, Doğu Anadolu'daki aşiretleri Hamidiye Alayları biçiminde örgütlemiş, onlardan asker olarak yararlanmayı düşünmüştü. Hamidiye Alayları'na tanınan bazı ayrıcalıklar (en önemlisi, aşiret mensuplarına, evlerinden uzaklaşmadan kendi yurtlarında askerlik yapma olanağı tanınması) pek çok aşiretin alaylara katılmasına

veriyorlardı. Ayrıca, Alan ve Şeydan Aşireti gibi büyük aşiretler bu nedenlerden dolayı nüfus sayımı sırasında zorluk çıkarıyorlardı. Bâb-ı Âli Van Vilâyeti'nden bu aşiretlerin ileri gelenlerinin ikna edilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Haydar Bey ise gereken tedbirleri vakit geçirmeden almıştı [BOA. DH. TMİK. S. 64/ 35, lef 4 (6 Eylül 1906)].

Haydar Bey'in Şıtak Kazası Kaymakamlığı yaklaşık bir buçuk sene sürmüş ve 15 Mayıs 1907 tarihinde bu görevinden alınmıştı. Yaklaşık 7 ay bekledikten sonra 29 Aralık 1907 tarihinde Metroviçe¹⁸ Kaymakamlığına tayin olunmuş, böylece ilk görev yeri olan Van Vilayeti'ne atandıktan yaklaşık sekiz sene sonra bu vilayetten ayrılmıştı. Bu süre zarfında vilayette sırasıyla Çölemerik (bir ara Adilcevaz), Gevar ve Şıtak Kazaları kaymakamlıklarında bulunmuştu. Van Vilayeti'ne yaklaşık 11 sene sonra vali olarak geri dönecekti.

1. 6. Metroviçe Kazası Kaymakamlığı

Haydar Bey, 29 Aralık 1907 tarihinde Kosova Vilâyeti'nin Metroviçe Kazası kaymakamlığına atanmıştı [ESA, D: VH000387-257461]. Bu vazife için Haydar Bey'in neden uygun görüldüğü Sicill-i Ahval'de şu şekilde anlatılmaktadır: Metroviçe'nin idare yapısı bakımından askeri fırka merkezi olmasından ve orada Avusturya ve Rusya Devletleri'nin birinci sınıftan birer konsolosu bulunmasından dolayı, tayin olunacak kaymakamın mülkiye ve askeriye yönünden yeterli surette olması Bâb-ı Ali'den istenmişti. Mülkiye Mektebi mezunlarından ve ikinci sınıf kaymakamlardan olan Haydar Bey'in mizaç bakımından şimdiye kadar yaptığı hizmetler göz önünde bulundurulduğunda, yeterli yeteneklere sahip olduğundan Metroviçe Kaymakamlığı'na tayin buyrulması Rumeli Vilâyet-i Şahanesi Müfettişliği'nden talep edilmişti. Dahiliye Nezareti de, Memurin-i Mülkiye Komisyonu vasıtasıyla Haydar Bey'in durumunu tekrar incelemiş ve Rumeli Vilâyet-i Şahanesi Müfettişliği'nin onayı da alınarak 29 Aralık 1907 tarihinde, 1.575 kuruş maaşla Metroviçe Kazası kaymakamlığı'na tayin edilmişti [BOA. DH. SAİD. 92/ 360].

imkan verilmiştir. Hamidiye Alayları, Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamamışsa da, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında bölgenin savunmasına katkıda bulunmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Eraslan, 1997: 462-464.

¹⁸ Metroviçe adı bazı kaynaklarda Mitroviçe yada Mitrovitza olarak kullanılmaktadır. Arşivde de hem Metroviçe hem de Mitroviçe olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda Metroviçe olarak kullanılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde eskiden beri Rumeli'ye daha fazla önem verildiği için burada bulunan yerlere daha kabiliyetli ve dirayetli memurlar tayin edilirdi. Haydar Bey'in ise bu özelliklere haiz olması bu tayinin gerçekleşmesini mümkün kılmıştı. Bunun yanında kendisinin Arnavut olmasından dolayı bölgeyi çok yakından tanınması ve bölgede konuşulan bütün dillere vakıf olması da bu tayinde önemli rol oynamıştı [İBA, D: 1240].

Haydar Bey, Metroviçe'ye 18 Ocak 1908 tarihinde gelerek göreve başlamıştı [ESA, D: VH000387-257461]. Metroviçe, Kosova Vilayeti'ne bağlı Priştine Sancağı'nın bir kazası idi. 1893 genel nüfus sayımına göre 3.401 erkek, 1.033 kadın olmak üzere toplam 4.434 Müslüman; 3.398 erkek, 512 kadın olmak üzere toplam 3.910 Slav yaşamakta idi. Metroviçe'nin toplam nüfusu ise 8.344 idi [Karpat, 2003:180-181]. Görüldüğü üzere Müslüman ve Hıristiyanların nüfusu yaklaşık olarak aynı idi. Metroviçe'yi o dönemde oralara gidip gözlem ve incelemelerde bulunan Tanin Gazetesi muhabiri Ahmet Şerif şöyle anlatmaktadır: "*Metroviçe, tahminen, üç bin kadar eve sahip bir kaza merkezidir. İslam halk, Arnavutluk'tan çok Boşnaklığı, Türklüğü temsil etmiştir. İslâmlardan sonra Sırp gelir. Bosna'dan göçmekte olan göçmenler, kırk-elli hâne kadar olup, birkaç hâne de Bulgar vardır. İslâmlarla Sırp pek iyi geçinmekte ve çoğunlukla, birbirinin dillerini bilmektedirler. Sırp Osmanlılık duygusuna sahip ve Osmanlılıkla İftihâr eder görünüyorlar. Hepsi fes giyiyor. Ticâret, yalnız bir unsurun elinde olmayıp, İslâmlar da Sırp da bu konuda çalışmaktadırlar*" [Şerif, 1999: 32-33]. Ahmet Şerif Bey'in de belirttiği gibi Metroviçe Kazası sosyal ve ekonomik yönden kritik bir konumdadır ve II. Meşrutiyet öncesi önemli olaylara sahne olacaktır.

1. 6. 1. Metroviçe'de İdari-Siyasi-Askeri Olaylar

Metroviçe, II. Abdülhamid'e karşı yürütülen hareketin merkezi konumunda olan yerlere (Makedonya gibi) çok yakındı. Bunun yanında Müslüman Arnavutlarla diğer Hıristiyan etnikler arasında devamlı mücadeleler olurdu. Bu nedenlerle, Haydar Bey'in Metroviçe'ye atanmasından kısa bir süre sonra, bölgedeki asayişin sağlamasını maksadıyla bazı askeri tedbirler alınmıştı. Ocak 1908'de Yakova'da bulunan 69. Alay'ın 3. Taburu Metroviçe'de bulunan aynı alayın 4. Taburu ile yer değiştirilmişti [BOA. Y. MTV.

305/ 165 (29 Ocak 1908)]. Bunun dışında Metroviçe'ye bir cebel topçu taburu yerleştirilmiş, mevkilerin yeniden yapılandırılması sağlanmış ve Ordu-yu Hümayun'un gönderdiği iâşe yardımının dışında, yardım olarak 20.000 liranın asayiş için verilmesi kararlaştırılmıştı [BOA. Y. PRK. ASK. 253/ 83, lef: 2 (2 Şubat 1908)].

Bu arada Şemsi Paşa, Metroviçe'de bulunan 18. Nizamiye Fırkası Kumandanlığı'na atanmış ve rütbesi ferikliğe çıkarılmıştı¹⁹. Şemsi Paşa, Prizrin ve Yakova'da olayların durulmaması üzerine hemen Metroviçe'den altı taburla olay yerine gidip daha fazla kan dökülmesine engel olmaya çalışmıştı. Bunun yanında Hıristiyan ahaliye zarar verilmemesi için gereken önlemleri alınmış, ayrıca bölgede bulunan konsoloslara yapılan saldırıların önüne geçilmesini Bâb-ı Ali'den istemişti [BOA. Y. MTV. 307/ 54 (13 Mart 1908)].

Haydar Bey gerek Metroviçe'de, gerekse Van Vilayeti'nde değişik yerlerdeki görevleri sırasındaki yaptığı işler Erzurum Valisi'nin dikkatini çekmiş ve vali 21 Mart 1908'de Mâbeyn-i Hümayun Başkitâbeti'ne bir yazı göndererek Haydar Bey'in Erzincan'a tayinini istemişti²⁰. Fakat bu istek Mâbeyn-i Hümayun Baş Kitâbet'ince kabul edilmemiş ve Haydar Bey bulunduğu göreve devam etmişti.

Metroviçe civarında bulunan Brana Hıristiyanları ile Roğve Arnavutları arasında çayır ve mera meselesinden dolayı anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Ayrıca bu hadiseye Karadağlıların da katılması an melesi idi. Bu nedenden dolayı 27 Mayıs 1908 tarihinde Metroviçe'de bulunan 18. Nizamiye Fırkası Kumandanı Ferik Şemsi Paşa'dan bu olayın bir an önce bastırılması istenmişti [BOA. Y. PRK. ASK 257/ 24, lef: 1]. Şemsi Paşa da vakit geçirmeden Kolaşin'den bir bölük asker sevk etmiş, ayrıca Yeni Pazar, Senice ve Brana kalelerine birer batarya yerleştirilmesini istemişti. Bununla da

¹⁹ Şemsi Paşa, Arnavut asıllı birisiydi. Adını yazacak kadar yazı biliyordu. Askerlik kariyerine alaydan yetişmiş ve yükselmişti. Bulduğu müşirlik (orgenerallik) rütbesini cesareti ve disiplini sayesinde elde etmişti. II. Abulhamid'e bağımlılığı ile tanınmıştı [Karal, 1995: 33-34].

²⁰ Yazının tam metni şu şekilde idi: "Sâye-yi seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhîde Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'den birinci derecede neş'et edip eylevm Metroviçe Kaymakamlığı'nda müstahdem Haydar Bey bende-i ehemmiyet-i mevki'a ve idaresi derkar olan Van Vilâyet-i Aliyesi dahilinde birinci sınıf kaymakamlıklarında ibraz-ı müesser hüsn-ü hizmet ve sadakat ve fevkal'ade eyleyen asrifâ-i bendekandan olup mümaileyh kullarının sadakat ve rü'yetine mebni saye-yi lütuf atufet vaye-yi mülkidâride münhal olup vekâletle idare olunmakta bulunan Erzincan Mutasarrıflığı'na müsa'de buyrulmasının arz kılınmasını hasbel sadaka ma'ruzdur olbabda emr-ü ferman hazret men-lehül emrindir. Erzurum Valisi" [BOA. Y. MTV 307/ 105].

yetinmeyen Şemsi Paşa, ertesi gün olay yerine giderek meselenin genişlemesini önlemişti [BOA. Y. PRK. ASK 257/ 24, lef: 2 (29 Mayıs 1908)].

Kosava Vilâyeti'nin Metroviçe'nin dışında İpek ve Prizrin gibi bazı kazalarında halk ağnam vergisini epeydir ödemiordu. Haydar Bey'in Metroviçe'nin ödemesi gereken vergiyle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Vergisini vermeyen diğer yerler için Meclis-i Vükâla, 15 Haziran 1908 tarihinde görüşmüş, dört seneden beri ödenmeyen bu verginin hayli miktar olduğu belirtilmişti. Bu verginin tahsili ile Rumeli Vilayât-ı Şahanesi Müfettişliği'nin ilgilenmesi istenmişti [BOA. MV. 119/ 62].

Haydar Bey'in Metroviçe Kaymakamlığı sırasında gelişen diğer önemli olay ise Kaz civarında Cercis adında birisinin isyana kalkışması idi. İsyân, Haziran ayında Ereğki civarında, eşkiya Cercis ve onun etrafında toplananların bölgede yağmacılık ve çapulculuk yapmasıyla başlamıştı. Eşkiyalar, Hıristiyan ahaliye de zarar veriyorlardı. Ereğki'de bulunan taburlar ise bu olayın üstesinden gelememişlerdi [BOA. Y. MTV 312/ 126, lef:1 (15 Temmuz 1908)]. Olayın yayılmaması için Metroviçe'den üç, Yenice ve Demirhisar'dan ise bir tabur asker gönderilmiş, olay bastırılmağa çalışılmıştı. İsyânın bastırılmaması üzerine Bab-ı Ali Yanya'dan bir avcı taburu²¹ ve 600 neferli başka bir nizamiye taburunu göndermiş, sonunda olay bastırılmıştı [BOA. Y. MTV 312/ 126, lef: 2 (15 Temmuz 1908)].

1. 6. 2. II. Meşrutiyet'in İlanına Doğru

II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre önce Metroviçe civarında gelişen birtakım olaylar Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edilmesinde önemli rol oynamıştı. 1908 Temmuz başlarında Niyazi Bey, Manastır civarında isyan ederek dağa çıkmıştı. İsyânı bastırma görevi Metroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa'ya verilerek ellerindeki bütün kuvvetleri bu olay için kullanması istenmişti. Şemsi Paşa hemen harekete geçerek 7 Temmuz'da Manastır'a gelmiş ve Saray'a telgraf çekmek üzere girdiği postaneden çıkarken öldürülmüştü. Bu olay Saray'da büyük yankı yapmıştı, çünkü Saray en güvendiği paşalarından birini kaybettiği gibi Niyazi Bey'in isyanı da bastırılmamış ve isyan genişleyerek hızla büyümüşü [Ahmad, 1971: 24]. Şemsi

²¹ Avcı taburları, çetelere karşı mücadele etmek için 1904 yılında kurulmuş ve çok iyi eğitim görmüş Osmanlı subayları tarafından yönetilmişlerdi [Tokay, 1996: 82].

Paşa'nın yerine Metroviçe Fırkası'na Müşir Osman (Tatar) Paşa tayin edilmiş ve 12 Temmuz'da Manastır'a gelmişti. Fakat, Osman Paşa, Nizayi Bey ve adamları tarafından 23 Temmuz'da dağa kaldırılmıştı [Ahmad, 1971: 26-28; Karal, 1995: 34-35].

Temmuz 1908'de Metroviçe civarında meydana gelen olaylardan biri de Frizovik olayıdır. Frizovik, Metroviçe-Üsküp tren yolu üzerinde idi [Bayur, 1991a: 178]. Frizovik olayının başlaması rejime karşı olmadığı halde sonucu bakımından II. Abdülhamid'in devrilmesinde oldukça etkili olmuştu. Meşrutiyet hareketinin köşe taşı noktaların biri olan bu olayın gelişimi ise bir hayli ilginçti [Ahmad, 1971: 28]. Olay şöyle gerçekleşmişti: Frizovik dolaylarında bir koruda Avusturyalılar kadınlı erkekli eğlenceler düzenliyorlardı. Bu olay Arnavutlar arasında hoş karşılanmıyordu ve Avusturyalıların bu şekilde toplanmalarını Makedonya'yı işgal edecekleri şeklinde yorumluyorlardı. Arnavutlar bu eğlence yerlerini sonunda ateşe vermişler ve Metroviçe'nin yanında Prizren, Priştine, Yeni Pazar, İpek ve Yakova'dan silahlı Arnavutlar Frizovik'e gelmiş ve sayıları 10.000'e ulaşmıştı [Karal, 1995: 35]. Metroviçe Fırkası kumandalığı ise Selanik'te bulunan 3. Ordu-yu hümayunu uyararak bu olayın incelenmesi için hemen bir tahkik kurulunun oluşturulmasını istemişti [BOA. Y.MTV. 312/73, lef: 2; Külçe, 1944: 349]. Oluşturulan heyet olayın padişaha karşı olmadığını fakat toplananların kalabalık halinin tehlikeli olduğunu ve hemen dağıtılması gerektiğini Bâb-ı Âli'ye rapor etmişti [BOA. Y. MTV. 312/73, lef: 2]. Arnavutlara nasihat etmek ve dağıtmak üzere Kosova Jandarma Kumandanı Galip Bey görevlendirilmişti²². Galip Bey İttihad ve Terakki yanlısı olduğu için bu olayı cemiyetin amacına kullanmak istemişti. Sayıları 15.000'ne²³ varan Arnavutlar bir netice almadan buradan ayrılmak istemiyorlardı. Galip Bey kendisine katılan 20 kadar İttihadçı ile Arnavutlar arasında etkin bir propaganda faaliyetine girişmişti.

Yaklaşık on iki gün süren yoğun çalışmalar neticesinde Arnavutlar sakinleşmişler, kendileri ve Kosova halkı adına 180 imzalı bir telgrafla 21 Temmuz 1908 tarihinde

²² Enver Ziya Karal'a göre Galip Bey'i Üsküp Valisi bu göreve gönderirken, Feroz Ahmad'a göre ise Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa göndermişti.

²³ Bazı kaynaklara göre bu rakam 30.000 idi [Çelik, 2004: 100].

padişahın anayasasının tekrar yürürlüğe konmasını ve Meclis'in açılmasını rica etmişlerdi [Karal, 1995: 35-36]²⁴.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Niyazi Bey ayaklanması sonucu Osman Paşa da dağa kaldırılmıştı. Olayların kontrolünü kaybeden ve artan baskılara fazla dayanamayan Saray, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmişti [Ahmad, 1971: 30]. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edilmesinde Haydar Bey'in kaymakamlığı sırasında Metroviçe civarında meydana gelen olayların etkisi çok fazla idi. Metroviçe de etrafında meydana gelen bu olaylardan etkilenmiş, Haydar Bey'in kaymakamlık görevinde zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur.

1. 6. 3. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Metroviçe

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Haydar Bey, safını belirlemiş, Metroviçe'de 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmiş ve bunun için üstün gayret göstermişti. Bunun yanında bütün kuzey Arnavutluk'ta da Meşrutiyet'in ilanını sağlamaya çalışmıştı [TBMM Arşivi, D: 427].

Meşrutiyet'in karışık ortamından oluşan otorite boşluğundan yararlanmak istenilen bölgelerde asayiş önlemleri artırılmıştı. Bu nedenle Metroviçe, Yeni Pazar ve Seniçe depolarına konulmak üzere 9.000 adet martini tüfek ve 15.000 sandık sağlam fişek gönderilecekti. Bulgarların bulunduğu köylerde güvenlik önlemlerine daha dikkat edilecekti, bu köylerde halktan birer güvenlik birimi oluşturulması istenmişti. Bunlar da kazanın jandarma yüzbaşısının denetimi altında olacaktı. Ayrıca her kazada redif taburları oluşturulacaktı [BOA. MV. 122/ 9 (28 Kasım 1908)].

Alınan bütün bu tedbirlere rağmen olaylar durulmuyordu. Metroviçe civarında 1908 yılının Ağustos - Eylül aylarında Rogovalılar tarafından tertip edilen olaylar meydana gelmişti. Nizamiye 75. Alay'ın 2. Taburu'nun eşyasını Kosine'den İpek'e nakletmekte olan müfrezeyle Koçka Köyü civarında Rogovalılar tarafından ateş açılmıştı. Bunun üzerine bu müfrezeyi kurtarmak üzere üzerlerine gönderilen diğer bir müfrezede

²⁴ Feroz Ahmad'a göre ise Arnavutlar isteklerini daha sert dile getirmişlerdi. Ona göre olay şöyle gerçekleşmişti: "Firzovik'te toplanarak meşrutiyeti geri getirmek için ant içmişler, Padişah'a ultimatoluk göndererek 1876 Anayasası'nı geri getirmediği takdirde İstanbul'a yürüyerek onu tahtan indireceklerini söylemişlerdi" [Ahmad, 1971: 30].

Rogovalılar tarafından etkisiz hale getirilmişti. Olaya müdahil olan Metroviçe Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye binbaşı Cafer Bey'i yeterli miktarda top ve asker ile asilerin üzerine göndermişti [BOA. DH.MUİ. 3-2/ 36, lef:3. (21 Ağustos 1909)].

Alınan önlemlere rağmen olaylar durulmamış, aksine Rogovalılar daha da azmıştı. Olayın ehemmiyeti üzerine ve daha fazla büyümemesi için Metroviçe Kumandanlığı'nın talebi ile 5., 6. ve 9. Firkalar muntikalarından toplam dört piyade taburuyla Üsküp'ten bir seri ateşli batarya Metroviçe'ye sevk edilmişti. Metroviçe Kumandanlığı ise bu kuvvetler gelene kadar kendi kuvvetlerini olay mahalline sevk etmişti [BOA. DH.MUİ. 3-2/ 36, lef:4. (22 Ağustos 1909)]. Askeri önlemlerin dışında Rogovalıların mali desteklerini de kırmak için İpek ve Brana ile olan ticaretlerinin yasaklanması yolunda gerekli önlemler alınmıştı. Böylece, mali bakımdan güçsüz kalan Rogovalılar cephane ve silah alamayacaklardı. Alınan bu önlemlerle asayiş sağlanmıştı [BOA. DH.MUİ. 3-2/ 36, lef: 5 (23 Ağustos 1909)].

1909 Nisan başlarında Osmanlı Devleti'ni kapsayan bir ayaklanma baş göstermişti. Bu İttihad ve Terakki karşıtı olan ve yeni rejimden (Meşrutiyet) hoşlanmayan herkesin katıldığı bir ayaklanma olup, tarihe 31 Mart Vakası olarak geçmişti. Olay, 12 Nisan 1909 gecesi Taşlıkişla'da başlamış ve dalga dalga bütün Anadolu ve Balkanlar'a yayılmıştı. Yeni Pazar da ayaklanmalara katılmış, ayaklanma Metroviçe'ye doğru yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine Metroviçe Kaymakamı Haydar Bey'e Yenipazar ayaklanmasını bastırması için emir verilmişti. Haydar Bey de iki taburluk bir askeri kuvvetle asilerin üzerine gitmiş ve asileri kısa sürede etkisiz hale getirmişti [TBMM Arşivi, D: 427]. Haydar Bey'in bu gayretleri yeni yönetimin gözünden kaçmamış ve Bab-ı Ali onun çalışmalarını ödüllendirmek istemiş, İstanbul'daki bir Arnavut kulübünün fahri azalığına tayin edilmişti. Kosova Vilayeti ile Piriştine Sancağı Meclis İdareleri de üstün çalışmalarını takdir ederek, kendisine 1 Eylül 1909 tarihinde mazbata vermişti [BOA. DH. SAİD. 92/ 360].

1. 6. 4. Metroviçe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısı

Haydar Bey'in kaymakamlığı sırasında Metroviçe'den geçecek tren hattı Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile diğer Balkan Devletleri arasında uluslararası bir sorun

haline gelmişti. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Balkanlar'da Rusya ile Avusturya arasında amansız bir rekabet vardı. Bu iki devlet Balkanlar'daki askeri, siyasi ve ekonomik bütün olaylara müdahil oluyorlardı veya olmak istiyorlardı. Osmanlı Devleti, 1907 senesinin sonunda Avusturya'ya Rusya karşısında yardım etmesi karşılığında, demiryollarını Selanik'e giden Osmanlı demiryolu ile bağlamak imtiyazını verdi. Berlin-Viyana-Selanik güzergahında Viyana-Selanik hattında en önemli bağlantı noktası Metroviçe idi. Metroviçe bu hattın tam ortasında olup diğer yan hatlarla da bağlantı sağlayan bir konuma haizdi. Bu bağlantılar ise Sırbistan, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan'a yapılıyordu. Bu ülkeler de bu hat ile yakından ilgileniyordu. Bu devletlerin yanında İngiltere ve İtalya da bu hat ile dolaylı olarak alakalıydılar. Böylece, Metroviçe tren hattı imtiyazı meselesi Osmanlı Devleti'ni de aşarak uluslararası bir sorun haline gelmiştir [Tokay, 1996: 86-87; The Times, 5 March 1908, Thursday, pg. 5]²⁵. Metroviçe tren hattı meselesi Haydar Bey'in kaymakamlığından sonra da devam etmişti.

Tren hatlarının yanında Metroviçe'den İber nehri yoluyla Tirgovişte'den geçerek Brana'ya kadar uzanan bir şose yol yapılması düşünülüyordu. Hattın uzunluğu yaklaşık yüz kilometre idi. İki yıldan beri yol güzergahında keşif yapılmış, Haydar Bey'in kaymakamlığı döneminde ise yolun yapımına başlanmış ve süratli bir şekilde tamamlanılmasına çalışılmıştır. Bunun yanında, inşası askeri önem taşıyan Metroviçe-Yenipazar yönüne de bir şose yol yapılması ve aynı zamanda yollar üzerindeki nehirlerde köprüler inşa edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştu [BOA. Y. MTV. 311/14 (11 Haziran 1908)].

Haydar Bey'in kaymakamlığı sırasında Metroviçe'yi diğer kasaba ve şehirlere bağlayan yollar, diğer bölgelerdeki ile kıyaslandığında daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Mesela Metroviçe-İpek, Metroviçe-Yenipazar, Metroviçe-Seniçe, Metroviçe-Taşlıca yolu gibi. Metroviçe'deki eğitim durumu ise diğer bölgelerdeki okullardan daha iyi durumda idi [Şerif, 1999: 33].

²⁵ Berlin-Haydar Paşa-Bağdat demiryolu imtiyazı zaten Almanlardaydı. Şimdi ise Berlin-Viyana-Selanik yolu Almanların dostu Avusturya'nın eline geçmeye başlamıştı. Böylece Rusya, Balkanlar'da tekrar üstünlüğü ele geçirmek için İngiltere'ye yaklaştı ve bu süreç 9 Haziran 1908'te Reval görüşmelerinde zirve noktasına çıkmıştı [Kara, 1995: 25-26].

Haydar Bey, yaklaşık iki sene kaymakamlık yaptığı Metroviçe’de siyasi ve askeri başarılarının yanında, Metroviçe’nin kalkınması için yolların yapımında eğitim ve öğretimin gelişmesinde aktif rol oynamıştı. Bu çaba ve gayretleri Kosova Vilayeti Piriştina Sancağı’na verilen 1 Eylül 1909 tarihli mazbatasında ifade edilmişti [BOA. DH. SAİD. 92/ 360]. Haydar Bey’in Metroviçe Kazası Kaymakamlığı görevi, 28 Ağustos 1909 tarihinde Köprülü Kazası kaymakamı ile becayiş edilmesi ile sona ermişti [İBA, D: 1240]²⁶.

1. 7. Mülkiye Müfettişliği

Haydar Bey, Makedonya sınırları içerisinde Üsküp yakınlarındaki Köprülü Kazası Kaymakamlığı’na tayin olunmuş ise de daha göreve başlamadan 8 Eylül 1909 tarihinde Mülkiye Müfettişliği görevine tayin edilmişti [BOA. DH. SAİD. 92/ 360]. Haydar Bey’in maaşı da 4.000 kuruşa çıkartılmıştı [ESA, D: VH000387-257461]. Haydar Bey’in bu önemli göreve atanmasında Metroviçe’deki görevinde gösterdiği üstün gayret ve çabaların yanında, Balkanlardaki yöre dillerinin hemen hemen tamamını biliyor bu göreve atanmasında etkili olmuştur. Çünkü, Haydar Bey mülkiye müfettişliği görevi sırasında kendisine Anadolu’da da vazife verilmesine karşın daha çok Balkanlar’da görev verilmişti²⁷.

Mülkiye Müfettişliği, modernleşen Osmanlı İdaresi’nde toplumun sorunlarını etkili bir şekilde çözmek için yeni bir birim olarak ortaya çıkmıştı. Haydar Bey’in aldığı vazifelerden de anlaşılacağı üzere Mülkiye Müfettişleri idarede ve toplumda ortaya çıkan her türlü sorunları çözüme sorumluluğunu taşımaktadır. Haydar Bey, 8 Eylül 1909 tarihinde göreve başlamış ve bu görevine 7 Temmuz 1913’e kadar devam etmişti. Bu dönem II. Meşrutiyet’in ilan edildiği ve bütün ülke sathında yerleştirilmeye çalışıldığı dönemdi. Özellikle Balkanlar’da oluşan otorite boşluğundan çeteler oluşmaya başlamış ve Balkan Devletleri bu çeteleri desteklemişti. Ayrıca, Arnavutlar isyan etme noktasına

²⁶ Tayin metni şu şekildeydi: “*Becayış sureti ile Köprülü ve Metroviçe kaymakamlıklarına tayin buyruldukları evvelce bildirilmiş Haydar Bey ile Ali Rıza Efendi mahall-i memuriyetlerine muvasalatla ifâ-yı vazifeye mübâşeretleri tarihlerinden itibaren şehri iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis kılınması oraca da iktizasının ifa ve tevkiâtı mukarreratının icrası ifâ-yı vazifeye mübâşeretleriyle memurin-i sabikalarından infakları tarihlerinden inbası lüzumu muhasebe ifadesiyle beyan olunur olabada*” [BOA. DH.MUİ. 5-1/ 16].

²⁷ Haydar Bey Boşnakça, Rusça, Bulgarca, Hırvatça, Karadağ-Slavca ve Arnavutça’yı biliyordu [TBMM Arşivi, D: 427; İBA, D: 1240].

gelmişti. Haydar Bey'in bu görevi sırasında aldığı vazifelerden bir çoğu Balkanlardaki asayiş problemini halletmek üzerine olmuştu. Bunlar, özellikle Bulgar ve Arnavut çetelerinin silahlanmasını önlemek ve ahalinin ellerinden silahları toplamak gibi görevlerdi. Haydar Bey'in bu vazifesi sırasındaki en önemli görevi şüphesiz Sultan Reşad'ın, kaynakları yatıştırmak üzere düzenlenen Rumeli Seyahatı'na mütahassıs aza olarak katılmasıydı. Bunun yanında, Müşir Kazım Paşa ile İşkodra'ya Arnavutları teskin etmek için gönderilmiş ve Karadağ ile yapılan savaşa katılmış, Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ile Balkanları teftiş eden heyette bulunmuştu. Bütün bu çabalara rağmen Balkan Savaşları çıkmış ve Haydar Bey savaşlarda yine değişik yerlerde görevlendirilmişti. Anadolu'daki vazifeleri asayiş olayından ziyade sağlık problemleri üzerine yoğunlaşmıştı. Bunun yanında mülki idareciler (bunların arasında valiler de vardır) hakkındaki soruşturmaları takip etmekle de vazifelenirilmişti. Bu vazifelerin dışında halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları (mesela, orman arazilerinin kullanımı gibi) da çözmek/ takip etmekle de görevlendirilmişti. Haydar Bey'in aldığı bu vazifeler kronolojik sıra ile şu şekildeydi.

1. 7. 1. Haydar Bey'in Mülkiye Müfettişliği'nde Aldığı Vazifeler

Haydar Bey'in Mülkiye müfettişi olarak ilk görevi, 17 Eylül 1909 tarihinde sağlık konusunda teftiş ve incelemelerde bulunmak üzere Eskişehir'e gönderilmesiydi. Hüdavendigar Valiliği ise bu görevinde kendisine her türlü yardımcı yapacaktı [BOA. DH. MUİ. 10-2/ 28, lef: 1/1 (17 Eylül 1909)]. Haydar Bey'in maaşı ve harcırahları ise gittiği yerlerden maaşına karşılık olarak senet yoluyla ödenecekti ve bu iş Dahiliye Nezareti'nce takip edilecekti [BOA. DH. MUİ. 10-2/ 28, lef: 2 (4 Ekim 1909)].

Eskişehir'den dönen Haydar Bey, Adapazarı Kazası'nda veba hastalığının ortaya çıkması üzerine bunu araştırmakla görevlendirilmişti. Adapazarı'nın Hanlı köyüne gelmiş, burada veba hastalığının ortaya çıktığını doğrulayıp bunun önlenmesi için baytar tarafından kullanılmak üzere 50 kuruş paraya ihtiyaç bulunduğu, eğer bu para en kısa zamanda gönderilmezse ve vakıa kordon altına alınmazsa vebanın Ferizli civarına da sıçrayacağını Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH. MUİ 17-2/ 45, lef: 1, 2]. Dahiliye Nezareti de İzmit Mutasarrıflığı'na ve Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretine birer telgraf göndererek hastalığın yayılmaması için lazım gelen tedbirlerin

alınmasını istemişti [BOA. DH. MUI 17-2/ 45, lef: 1/1 (2 Ekim 1909)]. İzmir Mutasarrıflığı bunun üzerine baytarlara gereken parayı göndermiş ve hastalığın yayılmasını önlemeye çalışmıştı [BOA. DH. MUI 17-2/ 45, lef: 3/1 (4 Ekim 1909)]. Haydar Bey, Adapazarı Kazası'nda teftişlerine devam etmiş buralarda jandarma ve polis miktarının çok az olduğunu görmüştü. Mevcut jandarmaların ve polislerin ise yeteri kadar eğitilmiş olmadığını gözlemlemiş ve bu aksaklıkları 12 Ekim 1909'da Dahiliye Nezaretine rapor etmişti [BOA. DH. MUI. 23-1/ 36, lef: 1/1, 2].

Haydar Bey, Adapazarı'ndan sonra teftiş ve incelemelerde bulunmak üzere İzmir'e gönderilmişti. Fakat İzmir'e gitmek üzere bulunduğu Galata Rıhtımı'ndaki görevlilerin ihmalkarlıklarını görmüştü ve bunu 27 Ekim 1909'da Dahiliye Nezareti'ne rapor etmişti. Haydar Bey, kısaca şunları dile getiriyordu: *"Emir üzerine teftişte bulunmak üzere İzmir'e gitmiştim, Galata Rıhtımı polisi tezkereyi onaylamak için hiçbir girişimde bulunmazken, normal işlemleri yaptırmak için ben teşebbüste bulundum. Gümrük memurları da bavulumu açarak sadece göz ucuyla yokladılar. İzmir İskelesi'ne çıktığım zaman yüzlerce yolcunun tezkerelerini yollatmaya memur olan tek bir polis vardı, o da gayet lakayd davranıyordu. Yolcular ise eşyalarını ibraz ettirmeksizin çekip gidiyorlardı. Polislerin ve memurların bu şekilde davranmaları ise zannımca maaşlarının azlığından - ayda yüz elli kuruş kadar - kaynaklanmaktadır, fakat yine de görevlerini biraz daha ciddi yapabilirler. Çünkü Hazine bu suretle epeyce bir zarara uğramaktadır"*. Dahiliye Nezareti de hemen aynı gün Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ni ve Maliye Nezareti'ni bu konudan haberdar ederek acilen gereken önlemleri almalarını istemişti [BOA. DH. MUI. 27-1/ 42, lef: 1/1, 2, 3]. Haydar Bey, böylece sorumlu bir vatandaş olduğunu da ortaya koymuştur.

Haydar Bey, 18 Şubat 1910'da Çatalca Sancağı dahilinde bulunan İstıranca Vakıf Ormanları'ndaki hukuki karışıklığı tahkik etmesi için vazifelenirilmişti. Olay, müzayede usulü ile ağaç kesiminin Harbiye Nezareti müteahhitlerinden İskender Bey'e verilmesi ile başlamıştı. Ayrıca, bu şekildeki ihalelerin hazineyi zarara uğrattığı iddia ediliyordu. Dahiliye Nezareti bu olayın kanuna aykırı olup olmadığını araştırması, zararın önlenmesi ve ağaç kesiminden dolayı ortaya çıkan anlaşmazlığın giderilmesi için Haydar Bey'i görevlendirmişti [BOA. DH-ID. 5/ 1, lef: 9; BOA. DH. MUI. 70-1/ 21, lef: 1/1 (3 Mart 1910)].

Haydar Bey, köylüler arasında problem oluşturan Adapazarı Süleymaniye Ormanları'na teftiş ve inceleme için gönderilmişti. Haydar Bey, gerekli incelemelerden sonra Dahiliye Nezareti'ne sunduğu 18 Nisan 1910 tarihli raporunda şöyle demiştir: *"1- Süleymaniye Ormanı, Soğuksu gibi bir köye baltalık olmaktan çok büyük olmakla beraber 306'da teşkil eden Heyet-i Mahsus tarafından tayin olunan hudud dahilinde olmak hasebiyle orman idaresiyle ahali beyninde muhtelif olduğu halde Metozâde'ye ve ba'de Barbiye'ye külliyetli kesim icrasının ihale olunmuş idi. 2- Metozâdeye ve sonra Barbiye ile yapılan mukâvelenamerdeki hududların karışık olması yani her ikisinin de aynı cihette Sakarya Nehri'ni hudud gösterilmesi ve binaenaleyh bir ormanda iki şahsa kesim icrası, Adapazarı müfettişi bunu te'vile çalıştıysa da çürüttüm. 3- Metozâde ve Barbiye ihale olunan fiyatlar arasında fark vardır. 4- Mukaveledeki ağaçların ebadı ile kesilenlerin arasında fark vardır. 5- Mösyö Barbiye damgalanmamış ağaç kestirdiği halde memurlar buna ses çıkarmamaktadır. Orman ve Maadin Müfettiş-i Umumilerinden Nuri Bey de bu vakıaya şahit olmuştur"* [BOA. DH. MUI., 86-1/ 47].

Haydar Bey, daha önce Hüdavendigâr Vilayeti'nde incelemelerde bulunurken Bolvadin'e bağlı Çay Nahiyesi'nin durumu dikkatini çekmişti. Nüfusu 5.000'i bulan ve ticaret hacmi çok geniş olan Çay'ın köy statüsünde olmasından dolayı müdür ve memurlar tayin edilmediğinden, yapılması gereken işler belediye reisi tarafından yürütülmekte idi, bu da beraberinde çeşitli zorluklar ve aksaklıklar getiriyordu. Haydar Bey bunun üzerinde gerekli inceleme ve tahkikatı yaptıktan sonra, civar köyleri de katarak nahiyenin haritasını çizmiş ve Çay'ın birinci sınıf bir nahiye haline dönüştürülmesi konusunda Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermişti. Bunun üzerine Nezaret, 21 Mayıs 1910 tarihinde Çay'ı birinci sınıf nahiye şekline getirmişti [BOA. DH-ID 120/ 2, lef: 17, 33, 80].

Geyve Kazası'nda bazı memurlar ve nüfuzlu kişiler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Bu problemi çözmek görevi Haydar Bey'e verilmişti. Olay mahalline gidip incelemelerde bulunan Haydar Bey, olayın, bazı memurların akrabalarıyla olan münasebetlerinden rahatsız olan diğer ahali tarafından çıkarıldığını rapor etmiştir. Asayişin temini ve hükümetin nüfuzunu temin etmek için Adliye ve Maliye

Nezaretleri'ne birer yazı gönderilerek olaya sebebiyet veren memurların yerlerinin değiştirilmesini istemişti [BOA. DH. MUİ. 103-1/ 35 (13 Haziran 1910)].

Haydar Bey, İştîp, Koçana, Osmaniye ve Köprülü kazalarında silahların sorunsuz olarak toplanması için Ağustos 1910'da görevlendirilmişti. Koçana'dan Dahiliye Nezareti'ne ise özetle şu raporu göndermişti: "*İştîp, Koçana ve Köprülü Kazaları'nda silah toplanacağı ilan olunmuş ve yirmi beş gün mühlet verilmiştir. İştîp'te bulunan askeri kuvvetler kasabanın dışına gönderildiğinden civardaki komiteler ve onlara katılan delikanlılar etrafa saldırmaya başlamışlardı, bunun üzerine işin sıkı tutulması sonucu İştîp'te silahlar hemen toplatılmıştı. Fakat, Koçana, Köprülü ve Osmaniye kazaları için tabura ihtiyaç vardır. Üsküp'ten buraya iki tabur asker gönderildiği anlaşılıyor. Yarın tedbirleri almak üzere Köprülü yoluyla Üsküp'e gidiyorum, buraya yeterli miktarda asker gönderilirse İştîp ve Köprülü'ye geri dönerim*" [BOA. DH. MUİ. 121/ 6, lef: 2 (9 Ağustos 1910)]. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'in olay yerinden ayrılmamasını ve her hangi bir olayın meydana gelmemesi için dikkatli olmasını istemişti [BOA. DH. MUİ. 121/ 6, lef: 1 (12 Ağustos 1910)].

Haydar Bey İştîp'e gelerek burada incelemelerde bulunduktan sonra Dahiliye Nezareti'ne 26 Ağustos 1910'da özetle şunları rapor etmiştir: "*Koçana'da firarilerden başka kimsede silah kalmadığı için Binbaşı Kazım Bey Osmaniye'ye geçmiştir. Koçana'da 477 büyük, 600 küçük silah, 9.188 tüfek ve iki bomba toplanmıştır. Yarın Radoviç'e gidiyorum*" [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 39, lef: 2]. Haydar Bey daha sonra Radoviç'e geçerek buradaki durumu Dahiliye Nezareti'ne 27 Ağustos 1910'da kısaca şöyle rapor etmişti: "*Buradaki askeri kuvvetler gelişen olayların üstesinden gelecek kadar yeterli değildir. Bunun yanında askerlerin sık sık yerlerinin değiştirilmesi de başlatılan işlerin yarım kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca Radoviç'te iki yüz firari vardır. Dağlardaki firariler hükümet güçlerine galebe çaldıkça Bulgarlar silah tesliminden vazgeçmektedirler. Bu nedenle buralara acilen takviye kuvvet gönderilmesi elzemdir*" [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 33, lef: 2]. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Kosova Vilayeti'ne bir şifre göndererek bölgeye yedek kuvvetlerin gönderilmesini istemişti [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 33, lef: 1/1 (31 Ağustos 1910)].

Radoviç'ten tekrar İştip'e geçen Haydar Bey, bu bölgedeki işleri tamamladığını sadece dağların ücra köşelerindeki takip edilemeyen yerlerde bazı olayların devam ettiğini fakat bütün memurların işlerini daha ihtiyatla yaptığını in bu gibi ufak sorunların da zamanla giderilebileğini ve bu nedenden dolayı da İştip'te kalan tahkikatı bitirdikten sonra Köprülü'ye oradan Kumanova ve Gilan'a geçmesi in beis görmediğini Dahiliye Nezareti'ne 1 Eylül 1910'da bildirmişti [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 22, lef: 2 (1 Eylül 1910)]. Dahiliye Nezareti, Haydar Bey'e eğer İştip'te kalmağa lüzum görülmüyorsa tahkikatı tamamlayıp Köprülü'ye oradan da Kumanova ve Gilan'a geçebileceği konusunda bir şifre göndermişti [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 22, lef: 1/1].

Haydar Bey, 7 Eylül 1910'de şkp'e geçmişti. Burada kendisine bir şifre gönderilerek kendisine mülkiye müfettişi muavini olarak Mehmet Reşid Bey'in tayin kılındığı ve beraberinde de Bulgar firarilerinin geri dönecek olanlarının isimlerinin bulunduğu bir defter getireceği bildirilmişti [BOA. DH. MUİ. 80-4/ 39, lef: 3/1]. Haydar Bey, şkp'teki vazifesinden sonra Ekim ayında Selanik'e geçmişti. Buradaki vazifesi, vilayet dahilindeki Lumalıların nerede buldukları, kaç hane ve ne kadar nüfustan ibaret olduklarını tahkik etmektir [BOA. DH-İD 85/ 4 (31 Ekim 1910)].

Dahiliye Nezareti, Selanik'te bulunan Haydar Bey'e 28 Kasım 1910'da bir telgraf göndererek Yaluşuce Köyü muhtarı Kırım ve ahali tarafından Filorin'den gönderilen telgrafnamede, köylere ait olan baltalıklardaki ağaçları başkaları kesmesi üzerine karışıklık çıktığı belirtilmiş, bu konuda tahkikat yapılması in Florin'e geçmesini bildirilmişti [BOA. DH-İD 43-1/ 20, lef: 1/1]. Gelen emir zerine Florin'e giden Haydar Bey sorunu zerek Selanik zerinden İştanbul'a geri dönmüştü [BOA. DH-İD 43-1/ 20, lef: 8 (28 Kasım 1910)].

Haydar Bey, 17 Aralık 1910 tarihinde Beykoz'da meydana gelen bir olayı teftiş etmek in görevlendirilmişti. Olay şöyle gerçekleşmişti: Beykoz'un Kasadağ Mahallesi'nde bir tutuklama sırasında olayı seyretmek in etrafa halk toplanmış ve bunun jandarmaya karşı bir hareket olduğunu zanneden avuş Hakkı havaya ateş açmış, bundan cesaret alan jandarmalar da ahalinin üzerine sekiz el silah atmışlardı. Olay sırasında halktan biri ağır yaralanmıştı. İncelemelerini tamamlayan Haydar Bey, olaya

sebebiyet verenler hakkında kanuni işlem başlatmıştı [BOA. DH-ID 67-1/ 39, lef: 1/1, 2].

Kosova Vilayeti'nin bazı kasabalarına Sırp mülteciler iltihak ediyorlardı. Bunlardan birisi de iki Sırp'ın Yenipazar'dan içeri girerek Raşga kasabasına iltihak etmesiydi. Bu durum ise iki devlet arasında sorun yaratması hasebiyle Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezaretinden olayı tahkik etmesini istemiş, Dahiliye Nezareti de bu işi çözmesi için 15 Şubat 1911'de Haydar Bey'i görevlendirmişti [BOA. DH-İD 106/ 8, lef: 4/1, 5].

Haydar Bey, Temmuz 1911'de kolera vakiasının olması üzerine Aydın Vilayeti'ne Aristadi Paşa ile birlikte gönderilmişti. İncelemelerini tamamlayan Haydar Bey İzmir'e geçmişti [BOA. DH-İD 50-2/ 27]. Haydar Bey, buradan sonra inceleme ve teftişte bulunmak üzere Dilvan'a gitmiş ve buradaki işi bittikten sonra 10 Temmuz 1911'de Dahiliye Nezareti'nden İstanbul'a gelmek için izin istemişti [BOA. DH.MTV 6-2/ 26, lef: 1/1, 2].

Haydar Bey, mülkiye müfettişliği görevinde iken çalışmaları göz önünde bulundurularak kendisi taltif edilmiş ve maaşı 14 Temmuz 1911 tarihinde aylık 5.000 kuruşa çıkartılmıştı [İBA, D: 1240].

Haydar Bey, hakkında bazı şikayetler olan Yanya Valisi Mustafa Zihni Paşa'nın durumunu incelemekle vazifelendirilmişti. Yanya Vilayeti, Yunanistan sınırında çok önemli bir yerde bulunmaktaydı. Bunun yanında halkı da genellikle Rum unsurundan meydana gelmekteydi²⁸ ve bu halk Yunanistan'dan ihtilal fikriyle çok etkilenmekteydi. Fakat, Vali Mustafa Zihni Paşa vilayeti gayet kötü bir şekilde idare etmekteydi. Vilayette gelişen olaylara da hiç vakıf değildi. Bunun üzerine vilayetteki müfettiş ve diğer kimseler validen şikayetçi olduklarını Preveze Mebusu Hamdi Bey vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne 11 Kasım 1911'de bildirmişlerdi [BOA. DH.MTV 18/ 33, lef: 3]. Nezaret de bu görev için Mülkiye Müfettişlerinden Haydar Bey'i görevlendirmişti [BOA. DH.MTV 18/ 33, lef: 1/1 (26 Kasım 1911)].

²⁸ 1907'de Yanya merkez kazada 135.000 Rum yaşarken, Müslümanların sayısı sadece 25.000 idi [Karpas, 2003: 204].

Haydar Bey, daha sonra Trabzon'a, Trabzon ceza hakimi Aziz Bey ve Aza Mülazımı Osman Efendi'nin yerlerini değiştirilmesi hususunda tahkikatın takibi için 29 Ocak 1912'de gönderilmişti [BOA. DH. MTV 17/ 13, lef: 1/1]. Gerekli incelemelerde bulunan Haydar Bey tahkikatı bitirerek, Trabzon dışında bulunan Trabzon polis müdürünün Trabzon'a tekrar gelmemesini, ceza hakimi Aziz Bey ve Aza Mülazımı Osman Efendi'nin hemen başka bir yere nakledilmesini ve yaptıkları icraatlarda onlara göz yuman Trabzon Valisi'ne ve Defterdarı'na ait raporları da ayrıca getireceğini Dahiliye Nezaretine bildirmişti [BOA. DH.MTV 17/ 14, lef: 8/1, 9 (7 Şubat 1912)].

Haydar Bey, 9 Şubat 1912 tarihinde toplam 5.000 kuruş harcırahla Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in başkanlığında oluşturulan bir Islah Heyet'ine aza olarak görevlendirilmiş ve Arnavutluk'a gönderilmişti. Haydar Bey'in bu heyette yer almasının nedeni kendisinin Arnavut'un önde gelen ailelerinden gelmiş olmasıydı. Haydar Bey bu vazifesi sırasında 200 kuruş yevmiye almıştı [TBMM Arşivi, D: 427]. Heyetin vazifesi isyan aşamasında olan Arnavutları teskin etmek idi. Fakat, Arnavut çeteleri Vezirköprü civarında heyete saldırı düzenlemişlerdi [BOA. HR. SYS. 150/ 56]. Heyet Arnavutluk'u teftiş ederken İpek ile Yakova arasında bazı Arnavut liderleri tarafından pusuya düşürülmüş, bu pusudan güçlükle kurtulmuştu. Heyet buralarda asıl amacına ulaşamamıştı. Bundan sonra pusuya düşmemek için meşhur Arnavut eşkiyası Süleyman Batuşa'nın yeminli teminatı altında yolu geçmeye başarılı olmuştu [BOA. HR. SYS. 150/ 60; BOA. HR. SYS. 150/ 62; Esatlı, 1975: 270-271]. Heyetin amacına ulaşamaması sonucunda, Mart ve Nisan aylarında Kosova'da ayaklanmalar başlamıştı. Buradaki Müslümanların ayaklanma nedeni vergi idi [BOA. HR. SYS. 151/ 7]. Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey başkanlığındaki ıslahat heyeti, Üsküp'ten İşkodra'ya kadar olan yerleri asilerden ancak kuvvet zoruyla temizleyebilmişti. Arnavut isyanı Mayıs ayında Yakova, İpek ve Piriştine'de ciddi boyutlara ulaşmıştı [Bartl, 1998: 307; The Times, 11 May 1912, Saturday, pg. 5]. İsyanın liderliğini bir önceki sene V. Mehmet Reşad'ın Rumeli seyahatinde görüşmek için Haydar Bey'den teşebbüste bulunulması istenen İsa Bulatin yapıyordu. İsyanın gittikçe yayılması sonucunda Hükümet Arnavutluk'a özerklik vermiş ve böylece sükunet sağlamıştı. Balkan Savaşlarında ise Arnavutlar, özellikle İsa Bulatin, Sırlara karşı savaşmıştı [Vickers, 1998: 71; Çelik, 2004: 461].

Rumeli'den dönen Haydar Bey, bu kez Eylül 1912'de İzmir ve Uşak'ta ortaya çıkan kolera vakiasını incelemek için görevlendirilmişti. İlk önce İzmir'e gitmiş gerekli incelemelerden sonra Uşak'a kadar olan bölgelerde koleradan eser kalmadığını ve Uşak'a geçeceğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH.UMVM 10/ 69, lef: 1]. Uşak'a geçen Haydar Bey, burada da birkaç köyün dışında kolera vakiasına rastlanılmadığını bildirmiş ve Karahisar'a geçip oradan da Eskişehir yolu ile İstanbul'a dönmüştü [BOA. DH. UMVM 10/ 69, lef: 2 (25 Eylül 1912)].

Haydar Bey bu kez Edirne Vilayeti'nde Şarköy civarında deprem olmasından dolayı bu bölgeye gönderilmişti. Hemen olay yerine giden Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'nden gerekli malzemelerin yanında mühendisler de istemişti. Bunun yanında depremden dolayı evsiz kalan insanların İstanbul'a geleceklerini ve buna karşı önlem alınması gerektiğini bildirmişti [BOA. DH. MTV 16-2/ 46, lef: 1/1 (13 Ağustos 1912)]. Ayrıca, malzeme sevkıyatı esnasında yolsuzluk yaptığı iddia edilen Şehremaneti sabıkı Tevfik Bey hakkında tahkikat yapmış ve raporunu Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Şuray-ı Devlet'e göndermişti [BOA. DH. MTV. 64/ 3, lef: 1/1 (8 Eylül 1912)].

Haydar Bey'in Dahiliye Nezareti ile Şehremaneti arasında doğrudan doğruya bir telefon hattının olmaması dikkatini çekmişti. Haydar Bey, Nezaret'i uyararak çok acil haberleşmelerin meydana geldiğini, fakat birkaç merkez aranılarak bağlantı kurulduğundan fazlaca zaman kaybedildiğini, Nezaret ile Şehremaneti arasında yapılacak hattın ise sadece 200 kuruş gibi çok küçük bir masrafı olduğunu ve bu işin yapılması için de bir komisyonun kurulması gerektiğini belirtmişti [BOA. DH. İD. 145-2/ 27, lef: 3 (7 Ocak 1913)]. Nezaret de Haydar Bey'i haklı bularak gerekenin yapılmasını Posta ve Telefon Telgraf Nezareti'nden istemişti [BOA. DH. İD. 145-2/ 27, lef: 1/1 (12 Ocak 1913)].

Haydar Bey, İntihab Kanunu'nun çok iyi bir incelemeyle dahi anlaşılabilen mealini sadeleştirerek, özellikle sonradan katılan memurlar için Rehber-i İntihab adında bir eseri yazmıştı. Bu eserini 18 Ocak 1913 Dahiliye Nezaretine sunmuştu²⁹. Dahiliye

²⁹Belgenin orijinal metni şöyledir: " Devletlü Efendim Hazretleri / İntihab Kanunu'nun basit bir tedkikle anlaşılabilen mesailini ve mülhakatca en ziyade tereddüdü müstelzim-i mutalaat hakkında ittihaz edilen mukarrerat ve evamiri muhtevi olmak üzere tertip eylediğim "Rehber-i İntihab" huzur-u

Nezareti ise eserin fayda sağlayacağı fikrinde olup basılmasına onay vermiş ve 5.000 nüsha olarak basılmasına karar vermiş ve bu iş için 15.000 kuruş ödenek ayırmıştı [BOA. DH. SYS 49/ 67, lef: 1/1].

Haydar Bey, Mülkiye Müfettişliği vazifesinde iken Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'le Vilayat Kanunu yapmışlardı. Haydar Bey'in buradaki görevi raportörlük idi. Yine bu vazife sırasında Mister Grevis, General Fulon, Miralay Fevzi Paşa vesairenden oluşan heyette muhassıs aza olarak bulunmuştu [TBMM Arşivi, D: 427].

1. 7. 2. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati

Sultan Reşad'ın Rumeli'ye yapacağı seyahate Haydar Bey'in Rumeli dilleri ve adetleri mütehassısı olarak katılması uygun görülmüştü [BOA. DH. MTV. 25/ 32 (31 Mayıs 1912); TBMM Arşivi, D: 427]. Rumeli Seyahati, İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından hazırlanmıştı. Seyahatin iki amacı vardı. Birincisi İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı baş kaldıran, İttihatçı olan ve olmayan Arnavut mebuslar (ağalar) in ezmekte olduğu Arnavut halkının kazanılması, ikincisi de Meşrutiyet'in duyurulmasından başlayarak herkesin ve her hükümetin benimsemiş olduğu İttihad-ı Anasır yolunda olumlu bir sonuç elde edilmesi idi [Karal, 1995: 145].

Aylarca önceden hazırlıklarına başlanılan Padişah'ın Rumeli Seyahati 5 Haziran ile 26 Haziran 1911 tarihleri arasında gerçekleşmişti. İstanbul'dan Barbaros zırhlısı ile hareket edecek padişahın uğrayacağı yerler Selanik, Üsküp, Priştine, Manastır ve Kosova olarak belirlenmişti. Gezinin en önemli töreni Kosova'da Cuma namazı kılınmasından sonra Padişahın Arnavutlara vereceği nutuk olacaktı [Tanin, 5 Haziran 1911]³⁰.

Gezi öyle bir surette yürütüldü ki; her yerde padişah sanki İstanbul'da bayram alaylarında çıkıyorsa ihtişamlı ve düzenli bir alay ile dolaşmıştı [Uşaklıgil, 1941: 190-198]. Padişah ve maiyetindekiler Barboros zırhlısı ile 5 Haziran günü yola çıkmıştı [İkdam, 5 Haziran 1911; İkdam, 6 Haziran 1911; Tanin, 6 Haziran 1911].

nezaretpenahilerine ref-i cüret eylerim ferman hazret men lehül emrindir. Mülkiye Müfettişi Haydar'' [BOA. DH. SYS 49/ 67, lef: 4].

³⁰ Tanin Gazetesi tarihi süreç içerisinde isim değişikliğine giderek Cenin ve Senin isimlerini de kullanmıştır. Burada sadece Tanin ismi tercih edilmiştir.

Barboros Zırhlısına, Gülcemal ve Reşit Paşa vapurları ile diğer zırhlı ve torpidolar eşlik ediyorlardı. Barboros'da padişaha şehzadeleri Necmettin ve Ziyaettin Efendiler, Sadrazam İbrahim Hakkı, Seryaver Hurşit, Bahriye Nazırı Muhtar Paşalarla, Başkatip Halit Ziya, Dahiliye Nazırı Hacı Adil, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Beyler refakat ediyorlardı. Gülcemal vapurunda ise Haydar Bey'in yanında Teşrifat-ı Umumiye Müdürü İsmail Cenani, Emniyet-i Umumiye Müdürü Galip ve diğer görevliler vardı [Kandemir, 1954a: 748].

6 Haziran'da Kala-i Sultaniye'den geçilmiş [Tanin, 7 Haziran 1911; İkdam, 7 Haziran 1911], 7 Haziran Çarşamba günü ikinci vakti Selanik'e varılmıştı. Burada kalabalık bir karşılama töreni yapılmıştı [Tanin, 8 Haziran 1911; İkdam, 8 Haziran 1911]. Padişah o gece karaya çıkmamış, fakat o sırada Selanik'te ikamet etmekte olan II. Abdülhamit'in hatırını sordurmuştu. Ertesi sabah karaya çıkan padişah gerekli yerleri ziyaret etmişti. Selanik'te üç gün kaldıktan sonra dördüncü gün trenle Üsküp'e hareket edilmişti [Tanin, 11 Haziran 1911; İkdam, 11 Haziran 1911]. Seyahatin asıl mühim kısmı bundan sonraydı. Çünkü, padişahın buralara gelmesi kaynaşma halinde olan halkı sakinleştirecekti. Üsküp'e giderken Köprülü istasyonuna halkın coşkunu karşılaması ile girilmişti. Hatta Bulgarlar bile bu coşkuya katılmıştı.

12 Haziran sabahı Üsküp'e varılmıştı. Arnavutlar kabile kabile karşılama yerine geliyorlardı. Arkalarında ise Türk, Sırp, Ulah, Rum, Yahudi, Bulgar her milletten insan meydana toplanmıştı [Tanin, 12 Haziran 1911; İkdam, 12 Haziran 1911]. Bu sırada Sadrazam Hakkı Paşa Haydar Bey'i çağırmıştı. Haydar Bey'e "*İsa Bulatin gelip padişahımıza dehalet edecek mi?*" diye sormuştu. Haydar Bey de bunu araştırması gerektiğini söyleyip oradan ayrılarak doğruca Üsküp Mebusu Necip Draga'nın evine gitmiş ve orada İsa Bulatin'in padişah ile perdesiz, doğrudan konuşabileceğini söylemiş idi. Haydar Bey, biraz da Arnavut kulübünde araştırma yaptıktan sonra İsa Bulatin'in padişahla sadece perdesiz olarak görüşebileceği malumatını edinmişti. Fakat Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa buna çok fena kızmış ve padişah ile İsa Bulatin bir araya gelememişti [Kandemir, 1954a: 748-750].

Haziran'ın ikinci Perşembe günü Üsküp'ten hareketle Sultan Murad'ın mezarı Meşet'e doğru yola çıkılmıştı. Burada Cuma namazı kılındı ve Sadrazam Hakkı Paşa orada

toplanan halka bir nutuk vermişti. Fakat Arnavutça'dan başka dil bilmeyen kalabalığa Türkçe'nin hatta Osmanlıca'nın en ağdalı diliyle hitap edilmişti³¹. Halk bu nutuktan bir şey anlamamıştı. Haydar Bey ise buna oldukça kızmış söylenmeye başlamıştı. Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey, Haydar Bey'e bunun nedenini sormuş, Haydar Bey de durumu anlatmış ve en azından beyanname ve nutkun Arnavutça'ya çevrilerek bastırılıp herkese dağıtılabileceğini söylemişti. Adil Bey, Haydar Bey'i haklı bulmuş, onu da alıp padişahın otağına gitmişti. Padişah bu işin Haydar Bey'in yapmasını istemişti. Fakat, Selanik'e geri dönme vakti gelmişti. Haydar Bey'e de tercümelere yolda trende yapması söylenmişti. Kompartımanda Hurşid Paşa ile beraberdi. Hacı Adil Bey, rahatça çalışıp tercüme işinin güzelce yapılabilmesi için Haydar Bey'e bütün imkanları seferber etmişti. Haydar Bey tercümeyi Firzovik'e gelmeden bitirmişti. Bu tercümelere Selanik'e varır varmaz bastırılıp dağıtılabilecekti, fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmemişti [Kandemir, 1954b: 859]. Selanik'ten sonra 20 Haziran'da Manastır'a gidilmişti [Tanin, 21 Haziran 1911; İkdam, 21 Haziran 1911]. Orada üç gün kalındıktan sonra tekrar Selanik'e dönmüştü. Oradan ise 26 Haziran 1911'de İstanbul'a geri gelinmişti [Tanin, 27 Haziran 1911; İkdam, 27 Haziran 1911].

Padişahın Rumeli seyahati herhangi bir aksaklıkla karşılaşmadan bitmişti. Seyahat, hem başkentte hem de ziyaret edilen yerlerde olumlu bir hava yaratmıştı³². Fakat, bu

³¹ Metnin bir kısmı şöyle idi: "*Ecdad-ı izamından, Sultan Murad'ın devletin sateveti uğrunda terk-i hayat eylediği Meşhed-i mübareke gelerek, hali paki mübarikini ziyaret eyledim. Devlet ve milleti Osmaniyenin teali-i şan ve şevketi ve refah ve saadeti uğrunda vakf-ı hayat etmek hususunda dahi ahit ve misakı bu mahall-i, mukaddesde tekrar eylerim. Murad'ın hatırası ile mali olan bu güzel kutanın kardeşler arasında sefdikem gibi bir musibete uğraması beni dilhun etmiştir...*" [Kandemir, 1954b: 858]

³² Enver Ziya Karal, Sultan Reşad'ın bu seyahatte halktan uzak durduğunu halk ile kaynaşmadığını yazmaktadır [Karal, 1995: 145]. Fakat, Haydar Bey bunun tam tersi olduğunu gösteren birkaç olay anlatmaktadır. Bir tanesi şu şekilde idi: "*Selanik'teki Beşçinar Bahçesi'nde tertip edilmiş olan Rumeli Mahsulat-ı Sınaiye ve Ziraiye Sergisini gezerken, o devir için çok mühim ve görülmemiş sayılan bir hadise oldu: Padişah maiyetiyle birlikte sergi bahçesine girerken, polisler halkın girmesine mani olmak için, kapıları tutmuşlar, kimseyi içeri bırakmıyorlardı. Bu hali gören Sultan Reşad: - Hayır hayır... Kapamayın!.. Hem millet beni görmek ister, hem ben milleti görmek isterim. Ben nerede isem, milletim de oradadır, diyerek o güne kadar, bizim nesillerin hatta bizden evvelkilerin hiçbir padişahın ağzından işitmedikleri sözü söylemiş, ve bunun üzerine tellallar bağırılarak, bu müjde halka davullarla duyurulmuştu. Halk da, akın akın bahçeye girerek, ilk defa padişahı yakından görmek imkanı bulabilmişti. O devir için buna inkılap bile denebilirdi*" [Kandemir, 1954a: 74]. Yine aynı şekilde Haydar Bey'in aktardığı diğer bir olay şöyle idi: "*Selanik'ten Üsküp'e giderken Gevgili listasyonu'nda durmuştuk. Padişahı selamlamağa gelmiş olan halkın arasından fırlayan fevkalade yakışıklı, erkek güzeli, levend endam bir delikanlı, bembeyaz kar gibi yıkanmış, tüyleri taranmış, iri bir koçu getirdi, padişahın durmakta olduğu vagon penceresinin önüne yatırdı. Pırıl pırıl bıçağını çekti, bir kahraman edası ile, hasmına saplamağa amade bir vaziyette kaldırdı ve bakışlarını gözlerine diktiği Sultan Reşad'a hitaben gür sesini şöyle yükseltti: - Padişahım!.. millet senin uğruna, işte böyle kurban olmağa hazırdır!.. O anda Sultan Reşad'ın silkinisini görseydiniz. Birdenbire, beyninden vurulmuş gibi,*

geçici bir durumdu. Çünkü, seyahat Arnavutların infialini ortadan kaldıramamıştı. Karadağ ve Sırbistan, Arnavutları ayaklanmaya kışkırtmış, daha sonra da Balkan Savaşları patlak vermişti [Karal, 1995:145-146].

Sonuç olarak, büyük ümit ve beklentilerle gerçekleştirilen bu seyahat istenilen neticeyi vermemişti. Sultan Reşad'ın bu Rumeli seyahatinin tarihimizde bıraktığı en önemli iz, “evlad-ı fatihan” olarak isimlendirilen Rumeli topraklarının son bir kez Osmanlı padişahı tarafından ziyaret edilmesiydi [Çelebi, 1999: 93].

1. 7. 3. Haydar Bey'in İşkodara'ya Gönderilmesi

Haydar Bey, Arnavutluk'ta Malisör³³ olaylarının vuku bulması üzerine Müşir Kazım Paşa, Sefir Sadrettin ve Müderris Yusuf Ziya Beylerden oluşan heyete aza olarak İşkodra'ya Eylül 1912 sonlarında gönderilmişti. Haydar Bey'in bu vazife ile görevlendirilmesinde, yörenin yerel unsurlarına vakıf olmasının yanında, askerlerin sevkıyatının süratli bir şekilde yapılabilmesi, ahalinin iskan ve iaşeleri ve gönüllülerin oluşturulması, onların eğitimi ve silahlandırılması konusunda iktidar ve bilgisi önemli rol oynamıştı [TBMM Arşivi, D: 427; BOA. DH. SAİD. 180/ 173].

Heyet İşkodra'ya geldiği zamanlarda Malisörler isyan halindeydi. Ayrıca Karadağ da kaynıyordu. Hemen her gün yeni olaylar oluyordu ve yerli halk zor durumdaydı [Tanin, 1 Teşrinievvel 1912]. Haydar Bey'in vazifesi çok kısa zamanda erzak ve cephane tedariki sağlamaktı. Bu nedenle İşkodra Kasabasında daha kolay hareket edebilmek ve önemli yerlere daha çabuk ulaşmak için bütün müstahkem yerlere dekovil³⁴ döşettirmişti. Böylece civar köylerden orduya altı aylık zahire toplattırılmış ve bunun en kısa sürede gerekli yerlere gönderilmeyi sağlamıştı. Bunun yanında

sarsılarak, elleriyle yüzünü kapadı: - Aman evladım!.. kurban lazımsa, ben ne güne duruyorum?.. diye adeta inledi.” [Kandemir, 1954b: 859-860].

³³ Arnavut dilinde “Mal” dağ, “Malisör” dağlı, “Malisya” dağlık anlamına gelmektedir. Malisörlerin yaşadığı bölgenin oldukça dağlık olmasından dolayı bu isim verilmiştir. Malisörler Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Katolik Arnavutlardır [Çelik, 2004: 403, 502].

³⁴ Ray aralığı 60 cm yahut daha az olan küçük demiryolu.

Selanik'ten gönderilen yiyeceği ve tıbbi levazımı Şingin'den İşkodra'ya taşıtmış, İşkodralıları silahlandırmıştı [TBMM Arşivi, D: 427 ; BOA. DH. SAİD. 180/173]³⁵.

8 Ekim 1912'de Karadağlılar Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti [Tanin, 9 Teşrinievvel 1912; İkdam, 9 Teşrinievvel 1912]³⁶. Karadağ'da 18 yaşından 62 yaşına kadar herkes askere alınmıştı. Böylece nüfusu 250.000 kadar olan bu devlet, 37.000 eri silah altına almıştı. Bunlar düzenli birliklerden uzak milis kuvvetleriydi³⁷. Başlıca amaçları İşkodra'yı ele geçirmektir. Karadağlılar Brana'dan hücumla geçmişler ve 9 Ekim'de Brana'yı kuşatmışlardı. Haydar Bey'in gayretleriyle oluşan Arnavut gönüllü birlikleri Brana'ya yardıma gitmişti [İkdam, 10 Teşrinievvel 1912]. 13 Ekim'de Karadağlılar bu kez Toz istikametine geçmişlerdi [İkdam, 14 Teşrinievvel 1912]. 14 Ekim'de Haydar Bey'in doğum yeri Potgurca'ya saldırmışlardı [Tanin, 15 Teşrinievvel 1912]. 15 Ekim'de yapılan çarpışmalarda Karadağlılar 25 ölü, 800 yaralı vermişlerdi [İkdam, 16 Teşrinievvel 1912].

Müşir Kazım Efendi, 17 Ekim 1912 tarihinde Bab-ı Ali'ye çektiği telgrafta Karadağ Savaşı hakkında bilgi vermişti. Telgraf özetle şöyle idi : *"Burada henüz emniyet sağlanamamıştır. Bunun yanında halk arasında oldukça tesir eden Toz hadisesi olmuştur. Bu nedenden dolayı buradan ayrılmam halkın maneviyesini kıracağından bu mümkün değildir. İşkodra'daki kuvvetlerin takviyesine ihtiyaç vardır. Tiran'dan ancak 3.000 kadar askerin peyderpey buraya hareket ettirilmiştir. Bu kuvvet gelince halkın muhafazası ve vatanın savunması bir derece daha artacaktır. Bunun yanında 6. Kolordu'nun bazı redif taburları da buraya hareket ettirilecektir. İşkodra Vali ve Kumandanlığı vazifesini elinde bulunduran Hüseyin Rıza Bey'e yardım etmek ve gerekli malzemelerin getirilip götürülmesinde buraya gelmesinden bu yana gösterdiği gayret ve fedakarlığa binaen, Vali Bey'in ve ahalinin itimat ve hürmetine mahzar olan Müfettiş Haydar Bey'in valinin talebi üzerine haiz olduğu unvan ve yetki ile heyetin sarfına izin verildiği tahsisattan bir miktar paranın kendi tasarrufuna kullanmak üzere verilerek harbin bitimine kadar burada kalması düşünülmüştür"* [BOA. BEO. A.

³⁵ Haydar Bey, erzak naklini çok güç şartlarda gerçekleştiriyordu. Bir defasında kayıklarla erzak nakleden kafilâ Karadağlılar tarafından vahşice bir saldırıya maruz kalmış, Karadağlılar kafilâde bulunanların burun ve dudaklarını kesmişlerdi [Tanin, 7 Teşrinievvel 1912].

³⁶ Karadağlıların Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Balkan Savaları da başlamıştı.

³⁷ Karadağlıların askeri kuvvetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Tanin, 3 Teşrinievvel 1912.

MKT. MHM. 741/ 26]. Görüldüğü üzere Haydar Bey'in yaptığı hizmetler takdir edilmiş ve savaşın sonuna kadar İşkodra'da kalması öngörülmüştü.

Karadağlılar, Bulgarlardan da yardım almışlar ve hedefleri olan İşkodra'ya saldırmışlar ve burayı muhasara altına almayı başlamışlardı [Tanin, 22 Teşrinievvel 1912]. Arnavut gönüllüleri İşkodra'ya yardıma gelmişlerdi [Tanin, 24 Teşrinievvel 1912]. Karadağlılar İşkodra'yı bombardıman altına almalarına rağmen daha önce bahsettiğimiz gibi Haydar Bey'in de çabaları ile uzun müddet yetecek erzak ve mühimmatları olduğundan İşkodra'nın düşmesi beklenmiyordu [Tanin, 5 Teşrinisani 1912]. Fakat, Balkan Savaşları sonunda bu topraklar Osmanlı Devleti'nden ayrılacaktı. Haydar Bey'in ne zamana kadar İşkodra'da kaldığı belli değildir. Fakat belgelerden anlaşıldığına göre 1912 yılı sonuna kadar buradaki görevine devam etmiştir.

Haydar Bey, yaklaşık dört sene Mülkiye Müfettişliği görevinde kalmış, gün geçtikçe idare konusunda kabiliyet ve iktidarı artmıştı. Bunun üzerine "erbab-ı ehliyetten" olmasından dolayı 7 Temmuz 1913'te Denizli Sancağı Mutasarrıflığına atanmıştı [BOA. DH. SAİD. 180/ 173]. Haydar Bey'in maaşı da artırılarak aylık 6.000 kuruşa çıkartılmıştı. Haydar Bey, vazifesine 21 Temmuz 1913 tarihinde başlamış, bu görevde sadece 15 gün kalabilmiş ve 6 Eylül 1913 tarihinde Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin olunmuştu [İBA, D: 1240].

1. 8. Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı

Haydar Bey, Kırkkilise Sancağı'na 23 Eylül 1913 tarihinde gelerek mutasarrıflık görevine başlamıştı. Bu görevinden 6.000 kuruş maaş alacaktı [İBA, D: 1240]. Kırkkilise Sancağı, Edirne Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi idi. Kırkkilise'ye bağlı Lüleburgaz, Bâb-ı Atik, Vize, Demirköy ve Pınarhisar kazaları vardı. 1907 Osmanlı genel nüfus sayımında Kırkkilise'de 41.252 erkek, 37.086 kadın olmak üzere 78.338 Müslüman; 35.752 erkek, 34.749 kadın olmak üzere 70.501 Rum; 91 erkek, 58 kadın olmak üzere 149 Ermeni; 14.727 erkek, 15.009 kadın olmak üzere 29.736 Bulgar; 821 erkek, 878 kadın olmak üzere 1.699 Yahudi nüfus vardı. Sancağın genel nüfusu ise diğer küçük azınlıklarla birlikte toplam 181.204'tü [Karpat, 2003: 204-205].

Haydar Bey, Kırkkilise'ye mutasarrıf olduğu sıralarda Osmanlı Devleti Balkan Savaşları'ndan yeni çıkmıştı. Balkan Savaşları'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin uğradığı kayıp çok fazla idi. İnsani, ekonomik ve kültürel açıdan durum çok kötü idi. Devlet, Avrupa'daki topraklarının hemen hemen tamamını, yaklaşık 4.000.000 insanın yaşadığı 150.000 km² lik toprağı kaybetmişti. Edirne ve Kırkkilise ise son anda Bulgarlardan Binbaşı Enver Bey tarafından kurtarılmıştı. Ama işin daha kötü tarafı vardı. Kaybedilen yerler, Makedonya, Arnavutluk ve Trakya beş yüz yıldan daha fazla bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı ve buralar İmparatorluğun en zengin ve en gelişmiş bölgeleriydi. Ayrıca Haydar Bey gibi Osmanlı yönetici seçkinlerinin çoğu buradan çıkmıştı [Zürcher, 2000: 160-161]. Balkan Savaşları'ndan sonra ve Haydar Bey'in mutasarrıflığı sırasında yapılan 1914 genel nüfus sayımına göre Kırkkilise Sancağı'nın nüfusu şu şekilde idi [Karpas, 2003: 208-209]:

	Müslüman-lar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Bulgarlar	Toplam
Kırkkilise	22.022	4.154	-	987	1.599	28.762
Lüleburgaz	14.777	3.125	64	434	-	18.400
Bab-ı Atik	16.749	2.195	-	48	-	18.992
Vize	10.020	4.089	-	-	-	14.109
Demirköy	4.023	5.110	-	-	-	9.133
Pınarhisar	10.976	3.126	-	-	-	14.102
Toplam	78.567	31.799	64	1.469	1.599	113.498

Görüldüğü üzere Kırkkilise'nin nüfusu Balkan Savaşlarından sonra yaklaşık 70.000 kişi azalmıştı. Bunda 1913'te yapılan anlaşma uyarınca 100.000'e yakın Bulgar'ın Trakya'dan ayrılmasının büyük payı vardı. Çünkü Bulgarlar yoğun olarak Kırkkilise civarındaki İstiranca dağ köylerinde yaşamakta idiler. Ayrıca Balkan Savaşları sırasında Kırkkilise'den yaklaşık 40.000 Rum da Yunanistan'a göç etmişti ["Kırklareli", YA , 1981: 4812].

Balkan Savaşlarını Osmanlı Devleti ile Bulgaristan açısından bitiren anlaşma Haydar Bey'in tayin edilmesinden 23 gün sonra 29 Eylül 1913 tarihinde yapılmıştı. Haydar Bey'i burada zorlu görevler bekliyordu. Savaştan çıkmış bir şehir ve daha önemlisi perişan bir halk kitlesi vardı. Haydar Bey'in buraya tayini tesadüf değildi. Bölge coğrafyasına, halkına ve kültürüne yabancı değildi. Yıllarca Balkanlar'da Bulgar eşkiya ve komiteleri ile uğraşmıştı. Bunu bilen hükümet, Haydar Bey'in tayinini gerçekleştirmişti. Haydar Bey, mutasarrıflık işlerini takip etmek için mutasarrıflık

vekaletine araba gönderilmesini istemişti. Böylece işleri daha hızlı bir şekilde yapabilecekti [BOA. DH. İD 81-4/ 14, lef: 1/1].

Edirne ve Kırkilise'nin Bulgarların elinden kurtarılmasından sonra Velihaht Yusuf İzzettin Efendi Edirne ve Kırkilise'ye bir seyahat düzenleyerek gelişmeleri yerinde takip etmişti. Bu olay Haydar Bey'in bu sancağa atanmasından kısa bir süre sonra gerçekleşmişti [BOA. MV. 180/23 (17 Eylül 1913)].

1. 8. 1. Kırkilise'de Bulgar Meselesi

Balkan Savaşları'ndan sonra, Kırkilise Osmanlı Devleti'nde kalmasına rağmen hala Osmanlı Devleti'nde çok sayıda Bulgar vardı - sınırın diğer tarafında Türk olduğu gibi. Bulgar Murahhaslarından Mösyö Popof, Ekim 1913'te Dahiliye Nezareti'ne giderek Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde özellikle de Kırkilise taraflarında Bulgarlara bir çok mezalim ve düşmanlıkta bulunulduğundan dolayı şikayet etmişti. Bunun üzerine Nezaret Bulgarlarla daha yeni sulh anlaşmasını yapıldığı için ortamı gerginleştiren bu tür hareketlerden kaçınılması gerektiğini Edirne Valiliği'ne bildirerek gereken tahkikatın yapılmasını istemişti [BOA. DH. KMS. 1/22, lef: 3/1 (11 Ekim 1913)]. Edirne Valiliği ise gereken tahkikatı yaptırmış, Kırkilise Sancağı dahilinde ve diğer yerlerde Bulgar Murahhasların şikayetlerinin doğru olmadığı anlaşılmıştı. Ayrıca, Türkköy tarafında Uzun Köprü civarında Bulgar ahalisinden 12.000 kişinin köprülerin tahrip olmasından dolayı, Osmanlı askerleri tarafından daha emniyetli Adaçay taraflarına sürülmüş ve bunlardan 3.000 kişinin Bulgaristan arazisine geçmişti [BOA. DH. KMS 1/ 22, lef: 7 (21 Ekim 1913)].

Haydar Bey, Harbiye Nezareti'ne 22 Ekim 1913 tarihinde şu telgrafi göndererek durum hakkında bilgi vermiştir: “*Firar eden ve ahiren (sonradan) Bulgaristan'da kalan Müslüman köylerinde iskân edilmek üzere giden Bulgarların haneleri mühürlenmiş ve eşyaları taht-ı muhafazaya (muhafaza altına) alınmış ise de, bir çok hanelerin asker tarafından açılması ve ittihaz eden tedabirin kamilen semere-dâr olmaması hasebiyle eşyanın satılarak esmanının (tutarının) belediyede hıfzı münasip görülmüş ve keyfiyet Vali Beyefendi Hazretlerinden sorularak tasvip buyrulmuş olmakla, bir miktar eşyanın satılmasına başlanmıştır. Bu mesele hakkında defaatle zat-*

ı Samilerine resmen ve şifahen de arz-ı malumat edilmiştir. Şunu da arza lüzum görürüm ki mühürlenmiş haneler şube-i Osmaniye'den olup Bulgarların istilası zamanında yapmış oldukları ihanet ve cinayetler hasebiyle ordumuzun buraları hin-i istirdadında (geri aldığı) korkularından kaçanların haneleridir. Bulgar tebaasından kimsenin malı satılmamıştır. Satılan eşyaya ait para belediye komisyona nezdinde mahfuzdur. Avdet eden olursa mucib-i nizamisi icra olunacağı arzıyla iadeten takdim kılınır. Ferman hazret-i men leh-ül emrindir. Kırkkilise Mutasarrıfı Haydar” [ATBD, S: 89, 1989, B: 2211].

Savaştan yeni çıkan Kırkkilise halkı eşkıyaların dışında açlıkla da uğraşıyordu. Kırkkilise Mutasarrıflığı, Edirne Vilayeti'ne telgraf göndererek göç eden Bulgarların köylerine yerleşen halkın çok zor durumda olduğu ve hayvanlarının açlıktan telef olduğu bildirmiştir. Bunun üzerine bölgeye gerekli yardım yapılmıştı [BOA. DH. KMS. 4/ 17, lef: 1/1, 3].

Kırkkilise civarında Bulgarlar rahat durmuyorlardı. Dağlara çıkıp eşkıyalık yapmakta, etraftaki köylere saldırmakta, halkı rahatsız etmekte, onların mallarına ve canlarına kastetmekteydiler. Mutasarrıflık ise bunun önlemini anlamaya çalışmıştı. Fakat, Haydar Bey bununla da yetinmemiş, ısrarla Edirne Valiliği'ne yazılar göndererek, durumun ehemmiyetini anlatmaya çalışmıştı [BOA. DH. EUM. EMN. 39/ 21, lef: 4 (1 Aralık 1913)]. Edirne Valiliği de durumu 8 Aralık'ta Dahiliye Nezareti ile Hariciye Nezaretine aktarmış ve gereken tedbirlerin alınması istemişti [BOA. DH. EUM. EMN. 39/ 21, lef:3/1].

Bütün bu alınan önlemlere rağmen Bulgarlar rahatsızlık vermeye devam ediyorlardı. Özellikle sınırdaki Bulgarlar kontrol altına alınmıyorlardı, ahaliyi rahatsız ediyorlar ve Bulgarların hicretlerini zorlaştırıyorlardı. Haydar Bey ise yine Edirne Valiliği'ne telgraf göndererek durumun Hariciye Nezareti'nce çözülmesini istemişti. Hariciye Nezareti de Bulgar Sefareti nezdinde teşebbüse geçmişti [BOA. DH. KMS. 19/ 18, lef: 1/1]. Yine, hududa yakın yerlerde Bulgarlar Osmanlı sınırını geçmekteydiler. Bulgar askerleri de bu eşkıyalara yardım ve yataklık yapıyorlardı. Sofya sefareti ile görüşülerek bu problemlerin halline gidilmiş, bunun yanında sınırdaki kalelere nazaran

Osmanlı kalelerinin sayısının azlığı nedeniyle kalelerin sıklaştırılarak güvenlik ve asayişin teminine gidilmiştir [BOA. DH. KMS 15/ 34, lef: 7].

Bulgarların tecavüzlerine son vermek amacı ile Mart 1914'te Edirne Jandarma Alay Kumandanlığı, Birinci Hudud Bölüğü'nün Kırkkilise ve İkinci ve Üçüncü Hudud Bölüklerinin Edirne Merkez Taburu'na bağlamayı düşünmüştü. Bu durum Kolordu Kumandanlığı'na bildirilmiş ise de Üçüncü Hudud Bölüğü'nün tam oluşturulamaması nedeni ile diğer iki bölüğün daha güneye kaydırılmasına Gelibolu Taburu'na bağlanmasına ve Üçüncü Hudud Bölüğü'nün en kısa sürede oluşturulmasının tamamlanmasına karar verilmişti [BOA. DH. EUM. EMN. 7-8/ 65 (21 Mart 1914)]. Ayrıca, hudut bölüklerinin iaşelerinin ve lojistik yardımın daha düzenli olarak yapılabilmesi için Jandarma tahkikatı ile iae ve idaresi için Kırkkilise Mutasarrıflığından Edirne Vilayeti'ne bildirilmişti [BOA. DH. EUM. EMN 9/ 10-72, lef: 1, 2/1]. Bu arada Dahiliye Nezareti Kırkkilise Sancağına bağlı Saray Kazası'nın jandarma teşkilatı daha önce Tekfurdağı Jandarma Taburu'na ilhak ettiğinden iktisadi idaresi yönünden de düşünüldüğünde Tekfurdağı Sancağı'na bağlanması uygun görülmüştü [BOA. DH. İD. 156/ 8, lef: 28/ 1-29 (6 Nisan 1914)].

Bu önlemlerin alınması ile bölgede asayiş temin edilmişti. Fakat bu kez de, Edirne ve Kırkkilise'nin Bulgarlardan geri alınmasından sonra Bulgar ordusunda bil-fiil hizmet eden bazı Bulgarlar Osmanlı sınırları içerisinde kalmaları bir problem oluşturmuştu. Bu Bulgarların isimleri Edirne Vilayeti'ne gönderilmiş ve bunların af kanunundan yararlanarak ülkelerine geri gönderilmeleri sağlanmış ve böylece bu başı bozuk askerlerin asayiş bozmalarının önüne geçilmişti [BOA. DH. EUM. EMN. 7-8/ 70, lef: 3/1]. Ayrıca, 17 Mayıs 1914'te Edirne ve Kırkkilise sancaklarında Bulgarlar ahalisinden Osmanlı ordusunda müstahdem bulunanların terhisi için şu karar alınmıştı: *"Kırkkilise ve Edirne Sancakları'ndaki Bulgar köylerinin Bulgaristan'a terk olunan Trakya arazisinden gelen İslam muhacirleri tarafından işgal edilmiş olmasına binaen adı geçen Bulgar köyleri ahalisi Bulgaristan'a terk olunan Trakya arazisinde bulunan seknesi taraflarından terk edilmiş olan İslam köyleri ile birleştirilecektir"*. Böylece Bulgar köyleri ahalisinin Trakya arazisinde iskanları düzenli olarak yapılmış ve Osmanlı ordusundaki Bulgarlar terhis edilmişti [BOA. DH. KMS 19/ 52, lef: 7/ 1].

1. 8. 2. Kırkkilise'de Rum Meselesi

Haydar Bey'in Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı sırasında Bulgarların dışında Rumlar da problem çıkarıyorlardı. Rumların Kırkkilise ve civarından göç etmeleri için nasihat ve teşviklerde bulunmak üzere bazı yerlerden metropolitler ve patrikhaneden bazı piskoposlardan oluşan bir heyet gönderilmişti. Bu durum sancak için problem oluşturmuştu. Edirne Valisi de Kırkkilise'ye gelip durumu yakından takip etmişti [BOA. DH. KMS. 19/ 45, lef: 13].

Bu arada Kırkkilise mebusu Rıza Bey Nisan 1914'te, Türklerin durumlarını incelemek için Kavala'ya gitmiş, fakat Yunanlılar tarafından sınır dışı edilmişti. Buna misilleme olmak üzere İzmir Vilayeti'ne bir telgraf çekilerek vilayette bulunan Yunan tebaasından beş kişinin sınır dışı edilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 42/ 126 (13 Nisan 1914)].

Kırkkilise'de Ayayani Rum Mektebi vardı. Bu okul Osmanlı Devleti sınırlarındaki diğer azınlık okulları gibi muzır faaliyetlerde bulunuyordu. Öğrencilere aşırı bir şekilde Yunan milliyetçiliği veriliyordu. Bunun yanında Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında henüz kesin bir şekilde taksim edilmemiş olan adalar ile İtalya Hükümeti'nin geçici işgali altında olan On İki Ada'nın Yunanistan sınırları dahilinde imiş gibi gösteren bir Rumeli haritası ele geçirilmişti. Meclis-i Vükelâ'da görüşülen bu konu Osmanlı Devleti'ni rencide edici bir tavır olarak nitelendirilmiş ve Kırkkilise Sancağı'ndan gerekli önlemlerin alınması istenmişti [BOA. MV 189/ 38 (10 Haziran 1914)].

Haydar Bey'in on ay süren Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı görevi, 10 Haziran 1914 tarihinde Maraş Sancağı Mutasarrıflığı'na tayini ile son bulmuştu.

1. 9. Maraş Sancağı Mutasarrıflığı

Haydar Bey, 10 Haziran 1914 tarihinde Maraş Sancağı Mutasarrıfı Hilmi Bey'in azledilmesiyle bu sancağa tayin edilmişti [BOA. BEO. VGG: 321784]. Haydar Bey, bu görevde on dört gün kaldıktan sonra 24 Temmuz 1914 tarihinde Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişlerinden Hilmi Bey'in azledilmesiyle Birinci Sınıf Mülkiye

Müfettişliği'ne tayin edilmiş [BOA. BEO. VGG: 322020], fakat lüzum gereği 6 Temmuz 1914 tarihinde tekrar Maraş Mutasarrıflığı'na tayin edilmişti [BOA. BEO. VGG: 322253]. Bu görevde aylık 6.000 kuruş maaş alması kararlaştırılan Haydar Bey, 26 Temmuz 1914 tarihinde Maraş'a gelerek görevine başlamıştı [İBA, D: 1240; BOA. DH. SAİD. 180/173]³⁸.

Haydar Bey'in mutasarrıflığı sırasında Maraş müstakil bir sancak olup, kazaları Pazarcık, Elbistan, Zeytun ve Göksun idi. 1914 Osmanlı Nüfus sayımına göre kazalarına göre Maraş'ın nüfus yapısı şu şekilde idi [Karpas, 2003: 224-225]:

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeni-ler	Ermeni Katolikler	Protes-tanlar	Latinler	Toplam
Maraş	50.356	11	13.260	251	4.972	1.189	73.873
Pazarcık	23.868	-	37	-	-	-	23.905
Elbistan	47.595	-	1.200	-	445	-	49.612
Zeytun	8.069	-	10.050	-	486	-	18.787
Göksun	22.757	-	3.295	-	208	-	26.378
Toplam	152.645	11	27.842	251	6.111	1.189	192.555

İstatistiklere göre Ermeniler, Müslümanların sadece 1/5'i kadardı. Sadece Zeytun kazasında biraz fazlaydı³⁹.

Haydar Bey, Maraş'a tayin edildikten kısa bir süre sonra bölgenin asayişini sağlamak için, Maraş hapishanesi büyütülerek bir kat daha ilave edilmesi için 26.469 kuruş para gönderilmişti [BOA. DH. MB. HP. 113/ 19, lef: 4-1. (26 Ağustos 1914)]. Bunun yanında Zeytun Kazası'nda bulunan hapishanesinin tadilat ve tamirâtı için alınacak malzemelerin masrafları için 976 kuruş para gönderilmişti [BOA. DH. MB. HP. 113/ 19, lef: 10-1. (19 Kasım 1914)].

1. 9. 1. Zeytun Ermeni İsyanı

"Millet-i Sadıka" ile adlandırılan Ermeniler ile ilişkiler, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalayıp bölme faaliyetlerinde amaçlarına ulaşmak için onları maşa olarak kullanmaları sonucunda bozulmaya başlamıştı. Ermenilerin bu faaliyetleri, isyanlar

³⁸ Ali Çankaya Haydar Bey'in Maraş Mutasarrıflığına Ekim 1914'te tayin edildiğini yazmıştır. Fakat bu tarih yanlıştır [Çankaya, 1968: 815].

³⁹ Zeytun kazasının 1882'deki nüfusuna göre Müslüman 8.995 kişi varken Ermeni 6.126 kişi vardır [Şimşir, 1989: 425]. 1914 yılına kadar Müslüman nüfusun aynı kalması ve Ermeni nüfusunun neredeyse ikiye katlanmasının nedeni 1895 Zeytun İsyanı'nda aranmalıdır.

şeklinde özellikle Ermenilerin yaşadığı bazı yerleşim merkezlerinde yoğunlaştığı gözlemlenmişti. Bunlardan birisi de bugün Süleymanlı olarak bilinen Maraş'ın Zeytun kazası idi. Zeytun Ermenileri arazi şartlarından da istifade ederek bir nevi feodal idare altında toplanmış olup, "İşhan" adı verilen kişiler tarafından yönetilmekteydiler [Akbıyık, 1990: 435].

Zeytun'daki Ermeniler daha çok ticaret ile uğraşmaktaydılar. Ticaretle uğraşan 500 kişinin %60'ı Ermeni idi. Bazı Ermeniler İngiltere, Amerika ve Fransa ile ticaret yapıyorlardı. Ayrıca, bu ülkelerle ticaretin yanında siyasi olarak da alışveriş halinde idiler [Döğüş, 2002: 133-134]. Rusya ve Fransa tarafından Zeytun Ermenileri her seferinde desteklenmişler ve Zeytun III. Napolyon tarafından "République de Zeitoun" (Zeytun Cumhuriyeti) olarak ilan edilmişti [Süslü, Kırzioğlu, Yınanç, Halaçoğlu, 1995: 164-165; Süslü, 1988: 33-34]. Zeytun Ermenileri vergilerinin fazlalığından dolayı devlete vergi vermek istemiyor ve coğrafi konumlarının avantajını kullanarak devamlı isyan ediyorlardı. Kalkıştıkları isyanlar o kadar fazla idi ki sayısı tam olarak bilinmese de kırk ila elli yedi arasında olduğu tahmin edilmektedir. İlk başta devlete vergi vermemek şeklinde ortaya çıkmış olan bu isyanlar daha sonra bağımsızlıklarını kazanma fikrine dönüşmüştü [Hocaoğlu, 1976: 312].

Osmanlı Devleti, 3 Ağustos 1914 yılında seferberlik ilan etmiş ve olası bir savaş için hazırlıklara başlamıştı. Devlet, doğal olarak din ve ırk ayrımı yapmaksızın bütün tebaasından hizmet, fedakarlık bekliyordu. Ermeni Komitecileri eskiden beri yaptığı gibi yer altı faaliyetlerine girişmişler, diğer yabancı devletleri ile anlaşma yoluna gittiler. [Ermeni Komiteleri, 2003: 141-142]. 5 Ağustos 1914 yılında Eçmiyazın Katogikosu ile Rus Kafkas Genel Valisi Vranzof - Daşkof arasında bir haberleşme olmuş ve bunun sonucunda Rusların Türkiye'de ıslahatı yaptırımları ve Ermenilerin kayıtsız şartsız hareketlerini Rusya'nın arzularına uydurmalarını kararlaştırmıştı⁴⁰. Bu amaçla Rus Çarı II. Nikola'nın bir demecine atıfta bulunan Kafkasya Valisi Ermenilerin bulunduğu bir toplantıda şöyle diyordu: "*Ermeniler... Siz kan karındaşlarımızla beraber çarın emr ve idaresine inkiyad etmekle binnetice hürriyet ve adaletin semerat-ı meşkuresine nail olacaksınız*" [İkdam, 9 Teşrinievvel 1914].

⁴⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Uras, 1987: 580-84; Gürün, 1983: 195-200.

Ermeniler, Rusların yanında, İngiltere'ye de Bogos Nubar Paşa yoluyla müracaat ederek Türklere karşı ayaklanabileceklerini bildirmişlerdi [İlter, 1995: 96]. İngilizler de İskenderun üzerinden Türkiye'ye çıkartma yapmayı düşünüyorlardı. Bu çıkartma da Ermeni gönüllülerinden faydalanmayı da düşünmüşlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, Mr. Cheatham'a şu telgrafi çekmişti: "*Ermeni vilayetlerindeki reformların uygulanması için müzakerelerden biri olan Bogos Nubar Paşa, şimdi Türkiye için uyuşmada fazla umudu olamayan Kilikya'nın Ermeni halkının müttefik kuvvetler yanında Adana, Mersin ve İskenderun'a uygun bir çıkartmanın desteğinde gönüllü olarak kendi kendilerini kaydetmeye hazır olduklarını bana bildirdi. Dağlık bölgelerdeki Ermeniler tarafından dahi önemli destek sağlanabilir, ki silah ve cephane ile donatılırlarsa onlar Türkiye'ye karşı isyan edebilirler*". Zeytun isyanının ilk kıvılcımlarının çıktığı bir sırada gönderilen bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Zeytun İsyanı'nın çıkmasında İngiltere'nin de kışkırtması etkiliydi [Demirel, 2002: 40-41]. Osmanlı Devleti ise durumun farkındaydı ve Avrupa'dan Zeytun ve havalisine silah ve cephane girdirilmesine engel olunması için Beyrut ve Halep Valilikleri'ni uyarılmıştı [BOA. DH. ŞFR 39/ 47 (22 Mart 1914)].

Yabancı devletlerin bu şekilde kışkırtması sonucunda Zeytun Ermenileri, seferberlik ilan edilir edilmez ayaklanmışlardı. Bu isyan diğer bölgelerdeki isyanları tetiklemiş sırası ile Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabazon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigar, Adana, Halep, İzmir ve Canik İsyanları meydana gelmişti [Öke, 1991: 103]. Türkler cephede Ruslarla savaşırken aynı zamanda hem cephe gerisinde hem de cephede Ermenilerle savaşmak zorunda kalmışlardı [Eyicil, 2001: 14].

Zeytun Ermenileri alınan bütün önlemlere rağmen daha önceden hazırlıklarını tamamladıkları için açıktan açığa hükümete itaatsizliğe, vergilerini vermemeye, askerliğe icabet etmemeye, askere alma şubelerine kayıt için müracaat eden İslâm ahalinin önlerine çıkararak ve yolları keserek onları öldürmeğe, para ve eşyalarını gasba başlamışlardı. Osmanlı bayrağı altında bulunmayı bir türlü kabullenemeyen Zeytunlular askerlik hizmetine karşılık olarak kumandan ve zabıtları yine kendilerinden olmak üzere "Zeytun Fedai Alayı" unvanıyla memleketlerini muhafaza için aralarında silahlı bir milis teşkiline müsaade edilmesini teklif etmişlerdi. Bu

teklifleri reddedilince, silahlı çeteler kurarak dağlara çıkmaya ve isyan hareketlerine başlamışlardı. Ermeni çeteler 30 Ağustos 1914'de⁴¹, yani seferberlik ilanından sadece bir kaç hafta sonra Zeytun askere alma şubesinde terhis olunup Prese yoluyla köylerine dönen yüzü aşkın Andırınlı Türklere saldırarak paralarını gasp ettikten sonra çoğunu ve Türk askeri birliğinden bir nakliye koluna saldırıp altı jandarmayı öldürmüşlerdi. Ayrıca, Maraş yolu üzerinde Kaymakampınarı mevkiinde Beşenli köyü halkından bazılarını öldürdüler [Ermeni Komiteleri, 2003: 142-143; Akbıyık, 1990: 457].

Ermenilerin bu şekilde saldırıları üzerine Andırın ileri gelenleri Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Zeytun'daki Ermeni eşkıyasının öteden beri isyan ederek Türklerin milli ve dini şerefini rencide ettiğini, 1895 isyanında bir çok masum kişiyi katleden bu isyancıların cezalandırılacağı yerde affedilmelerinin cesaretlerini artırdığını bildirmişlerdi. Seferberlik emri gereği Zeytun'a gidip gelmekte olan Türk askerlerinden altmış kadarını soyan ve Jandarma Ahmet'i öldüren Ermeni eşkıyaların cezalandırılmasının gerektiği, bu yapılmadığı takdirde seferberlik emrinin kötü etkileneceğini, İslam ve Hıristiyan halkı üzeceğini belirttiler. Eğer isyancılar bu defa affedilecekse kendilerinin bu konuda serbest bırakılmasını istemişlerdi [ATBD, S: 86, 1987, B: 2049]⁴².

Andırın ileri gelenlerinin bu telgrafı nedeni ile Haydar Bey harekete geçti. İsyanın bastırılması için Maraş'ta bekletilen ve yarısı yetmiş erlerden oluşan 1.160 mevcutlu Depo Taburu'nun Zeytun'daki asilerin üzerine gönderilmesini talep etti. Dahiliye Nezareti de buna izin vermiş ve hemen tabur yola çıkarılmıştı [ATBD, S: 81, 1982, B: 1806; BOA. DH. ŞFR. 45/190 (5 Ekim 1914)]. Bu kuvvet Ermenilerin isyanını bastırması ve silahlı çatışma esnasında Zeytun Belediye Başkanı Ermeni çetebaşı Nazarit Çavuş öldürülmüş, ölüsü aleme ibret olması için Maraş'a getirilerek teşhir edilmiştir [Çoğalan, Kurtan, 1969: 18; Akbıyık, 1999: 11].

⁴¹ Bu tarih çoğu kaynakta 17 Ağustos 1914 olarak geçmektedir. Fakat gerçek tarih 17 Ağustos 1330'dur. Bu da 30 Ağustos 1914'e tekabül etmektedir.

⁴² İlginç olan bir şey var ki telgrafta on iki Türk'ün imzasının yanı sıra Ermenilerden Semerciyan Artin ve Araklıyan Miyanesin de imzası bulunmaktadır.

Bu şekilde Zeytun isyanı bastırılmıştı. Fakat, Haydar Bey'in 30 Kasım 1914'te Urfa Mutasarrıflığına tayini dolayısı ile Ermeniler tekrar isyan etmiş ve isyan ancak Ermenilerin buradan tehcir edilmeleri ile son bulmuştu [İlter, 1995: 183-184]. Zeytun ismi de çok kötü anıları hatırlattığı için çarpışmalarda şehit olan Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Cevdet Bey'e izafeten Dahiliye Nezareti'nce Süleymanlı şeklinde değiştirilmişti [BOA. DH. İ-UM. 48/11 (3 Haziran 1915)].

1. 10. Urfa Sancağı Mutasarrıflığı

Maraş Sancağı Mutasarrıfı Haydar Bey ile Urfa Sancağı Mutasarrıfı Mümtaz Bey almakta oldukları maaşları ile 30 Kasım 1914'te becayiş edilmişlerdi [BOA. BEO. VGG: 324244]. Böylece, Haydar Bey'in maaşı değişmemişti (ayda 6.000 kuruş) [ESA, D: VH000387-257461]. Urfa Sancağı da Maraş sancağı gibi müstakil bir sancak idi. Urfa Sancağı'nın kazaları Birecik, Rakka, Suruç ve Harran idi. 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre kazanın nüfus yapısı şöyle idi [Karpas, 2003: 220-221]:

	Müslümanlar	Ermeniler	Yahudiler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Toplam
Urfa	69.526	13.995	817	1.084	1.597	39	2.328	89.386
Birecik	27.085	1.071	48	461	55	-	-	28.720
Rakka	14.638	12	-	-	-	-	-	14.652
Suruç	26.824	83	-	12	-	-	-	26.919
Harran	11.311	-	-	-	-	-	-	11.311
Toplam	149.384	15.161	865	1.557	1.652	39	2.328	170.988

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Maraş Sancağı'nda nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşuyordu. 2. sıradaki Ermenilerin bile Müslümanlara oranı 1/10 kadardı.

1. 10. 1. Urfa Sancağı'nda İdari-Siyasi Durum ve Asayiş Olayları

Haydar Bey'in mutasarrıflığı sırasında Urfa'da bazı mülki değişiklikler yapılmasına karar verilmişti. Harran Kaymakamlığı'na İnöz Kaymakamı Edhem Bey'in tayin edilmesi düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 48/167 (27 Aralık 1914)]. Fakat, Memurin Kalemi Urfa Mutasarrıflığı'na çektiği telgrafta İnöz ile Harran Kaymakamlarının becayişlerinin şimdilik uygun görülmediği ve bunun yanında Rakka'nın da vekaletle idare edilmesi gerektiğini bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 49/ 13 (16 Ocak 1915)].

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdiği için diğer vilayet ve mutasarrıflar gibi Urfa Mutasarrıflığı'na da bir telgraf gönderilerek düşman devletlerdeki Osmanlı vatandaş ve şehbenderlerinin dönüşüne değin bu devletlere ait tebaa ve konsoloslarının Belçikalılar dışında hareketine izin verilmemesi ve ikamet şekillerinin bildirilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR 47/ 184].

Haydar Bey'in Urfa'ya tayin edilmesinden çok kısa zaman önce, devletin affına mazhariyetleri aşiretler üzerine iyi tesir yapacak mahkum ve tutuklulardan affı ve uygun görülenlerin isim ve mahkumiyet derecelerinin bildirilmesi Urfa Mutasarrıflığı'ndan istenmişti [BOA. DH. ŞFR 47/ 70]. Bunun yanında Urfa Merkez Kazası'nda şimdiye kadar çetecilik için kaydedilip son bildirisine dek sevkleri ertelenen fertlerle, mahpuslardan olup çeteciliğe elverişli olanların ayrı ayrı miktarları belirlenmişti [BOA. DH. ŞFR 49/164 (30 Ocak 1915)].

Urfa civarında Gazze, Ceys ve diğer aşiretlerin aralarında devamlı sorunlar çıkıyordu. Birbirlerine saldırıyorlar, eşyalarını ve diğer mallarını gasp ediyorlardı. Olaylar yörenin asayişini bozuyor ve halkı tedirgin ediyordu. Bunun yanında Devletin savaşta olması da durumu ayrıca hassas hale getiriyordu. Bu durum Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve Dahiliye ve Adliye Nezaretlerine birer yazı gönderilerek bu aşiretlerin aralarındaki ihtilafın barış içerisinde çözülmesi istenmişti [BOA. MV 195/ 115 (3 Ocak 1915)].

Haydar Bey, Urfa'da emniyet ve asayiş daha düzenli ve daha emin hale getirmek için eskiden beri yapılması düşünülen, Urfa içerisindeki bütün mahalle bekçilerinin ve bekçi başlarının tayin ve istihdamlarını, savaş ortamında da bulunulduğu için hemen gerçekleştirilmesini istemişti. Bunun için de yeni bir talimatname hazırlandı. Bu yeni düzenlemeye göre bekçilerin maaş ve masrafları halk ve esnaf tarafından karşılanacaktı. Böylece, asayiş sağlanmış olunacaktı. Bu yeni düzenlemenin nasıl yapıldığını ve talimatnamenin ne olduğunu Urfa Polis Müdürlüğü 23 Şubat 1915'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bir yazı göndererek bildirmişti [BOA. DH. EUM. MTK 71/ 18, lef: 4].

1. 10. 2. Urfa'da İktisadi Hayat

Haydar Bey, Urfa'ya tayin edildikten bir gün önce (29 Ekim 1914) Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşına girmişti. Seferberliğin derin izleri Urfa'da da kendini gösteriyordu. Halk hem insan gücü olarak hem de her türlü erzak yardımı olarak seferberlik koşullarını yerine getirerek devletini bu zorlu dönemde yalnız bırakmıyordu. Fakat seferberlik nedeni ile birtakım işler aksıyordu, bunlardan biri de zirai işlerdi. Halbuki ziraat hem devlet, hem de halk için oldukça önemli idi. Urfa ise hem Kafkas Cephesi'ne, hem de Irak Cephesi'ne yakın olduğu için ayrı bir ehemmiyeti vardı. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek zirai işlerin aksamaması için (eskiden elde edilen hasadın ancak yarısı elde edilebiliyordu) nakliye araçları, çift hayvanlarının temini, muhtaç olanlara da zahire tedariki yapılması gerektiğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 123-9/ 21-1, lef: 7/1, 8].

Dahiliye Nezareti, Diyarbakır'a zahire naklinde kullanılmak üzere Urfa Mutasarrıflığı'ndan deve gönderilmesini istemiş [BOA. DH. ŞFR. 47/ 293 (2 Aralık 1914)], fakat deve tedarikinde biraz sorun yaşanması üzerine, Nezaret yeni bir telgraf göndererek Diyarbakır'a gönderilecek develerin hemen sevki ve sevkıyatının safahatı hakkında bilgi verilmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 47/349 (6 Aralık 1914)]. Bunun üzerine Haydar Bey, 24 Aralık 1914 Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telde şunları iletmiştir: "*12. Kolordu'ya kırk dört deve verildiği gibi bugünde Telebyaz'dan Zor'a tabi Resülayn'a erzak taşımak üzere altmış deveden mürekkep bir kafile gönderildi. Bu kafile erzakı Resülayn'da teslim edildikten sonra tensip buyrularak kolorduya mal edilecektir*" [BOA. DH. İ-UM. E-5/ 72, lef: 1]. Haydar Bey, bunun yanında Telabyaz'dan Resülayn'a zahire nakli için ve daha sonra buyrulacak yere verilmek üzere yetmiş bir deveyi Telebyaz'da Menzil Kumandanlığı'na teslim etmişti [BOA. DH. İ-UM. E-5/ 72, lef: 3]. Art arda gönderilen bu nakil araçlarının ihtiyacı karşılamaması üzerine Haydar Bey 23 Ocak 1915'te Telabyaz'dan Resülayn'a erzak nakli için yüz deve ve yüz elli merkep daha göndermişti [BOA. DH. İ-UM. E-5/ 72, lef: 2]

Haydar Bey'in kısa zamanda iş bitirici çalışmaları Urfa'da bulunan Fırka Kumandan'ı Kaymakam Halil Bey'in dikkatini çekmişti. Halil Bey, Dahiliye Nezareti'ne 10 Ocak

1915'te gönderdiği bir şifre ile Urfa Mutasarrıfı Haydar Bey'in iaşe ve nakliyat karışıklığını gidermek için kendisiyle birlikte Halep'e gelmesini istemişti⁴³.

Dahiliye Nezareti de bu isteği geri çevirmeyerek Haydar Bey'in Halil Bey'le Halep'e gitmesine müsaade etmişti. Ayrıca, Nezaret, Haydar Bey'e de bir şifre göndererek durumu kendisine bildirmişti [BOA. DH. KMS. 30/ 43, lef: 1/1; DH.ŞFR 48/314 (10 Ocak 1915)]. Haydar Bey ile Halil Bey böylece Halep'e doğru yola çıkmışlardı. Haydar Bey, Süruç'ta iken Dahiliye Nezareti Haydar Bey'den yaptığı çalışmalar hakkında rapor istemişti. Bunun üzerine 23 Ocak 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne şu teli çekmişti: *“Urfa'dan Dördüncü Ordu'ya iki milyon altı yüz bin kilo dakik ve sekiz bin ağnam ve lüzum görülecek yerde bir milyon iki yüz bin kilo arpa gönderilmesi kararlaştırılarak dört bin ağnam sevk olundu. Mütebakisi peyder pey götürülebilecektir. Halil Bey Fırkası ile Musul'a geçen kıt'âtın ihtiyacat ve nevakızı tehevün ve ikmal olunduğu gibi Kazım Bey fırkasının hayvanatca levazım-ı sairece olan bütün ihtiyacatı da temin edilmiştir”* Haydar Bey, Halep'e gelmiş ve burada 6. Kolordu Kumandanı Ahmet Şevki Bey'le bizzat görüşerek, ordunun erzak ihtiyacını karşılamak için görüş alışverişinde bulunarak, nakliyatta ve iaşe hususunda 6. Kolordu'ya yardım edilmesine karar verilmişti [BOA. DH. İ-UM. E/6-11].

1. 10. 3. Urfa'nın Sosyal ve Kültürel Yapısı

Haydar Bey'in mutasarrıflığı sırasında Urfa'nın imarı adına bazı işler yapılmıştı. Hem ticaret hem askeri yönden önemli geçiş noktası olan Tellül Ebyaz-Urfa-Siverek ve ilerisi güzergahının temin ve ıslahını Diyarbakır Vilayeti ve Urfa Mutasarrıflığı ortak bir çalışma ile gerçekleştirmişti [BOA. DH. ŞFR. 49/ 179 (31 Ocak 1915)]. Bunun yanında haberleşmenin daha güvenilir bir şekilde yürütülmesi için gereken tedbirler alınmıştı [BOA. DH. ŞFR. 49/ 243 (19 Şubat 1915)].

⁴³ Telgrafın tam metni şu şekilde idi: *“İaşe ve nakliyat-ı askeriyenin meşhud olan müzebzebesine nihayet verilmesi vucub-u kat'ıyyesi derkar olup Haleb'te yapılması muktezi tedkikat ve tertibât-ı esasiyi tanzim etmek üzere bu hususta ihtisası Urfa'da az zaman zarfında gösterdiği asar-ı meşkuresiyle de müsbet olan Haydar Bey'in bir iki gün için birlikte çalışmak üzere Haleb'e gelmesine müsaade buyrulması”* [BOA. DH. KMS. 30/ 43, lef: 3]

Dahiliye Nezareti, çeşitli şehirlere ve mutasarrıflıklara birer şifre göndererek genel sağlığın korunması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Verem, frengi gibi hastalıklar çok çabuk yayıldığı için bu gibi hastalıkların engellenmesi hususunda gerekli yerlerde hastane, bimarhane, darülaceze gibi sağlık müesseselerinin ve hayır kuruluşlarının kurulması istenmişti. Bunun için yeterli tahsisat elde edilmesi için her şehir ve mutasarrıflık kendi rüsum ve ağnam gelirini kullanacaktı. Bunun yanında şehir ve kasabalar dahilinde temizlik işlerine gerekli özenin gösterilmesini de istemişti [BOA. DH. İD. 46/ 96, lef: 1/1]. Haydar Bey de Musul Vilayeti'ne atandığı gün 25 Şubat 1915'te Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek liva meclis-i umumisinin bu konuları görüştüğünü ve Urfa'da mükemmel bir gureba hastanesinin mevcut olduğu için diğer sağlık müesseselerine ihtiyaç bulunmadığını, belediye müstahdemlerinin temizlik hizmetlerine gerekli itinanın gösterdiği için diğer tedbirlere gerek olmadığını bildirmişti [BOA. DH. İD 46/ 96, lef: 4].

Haydar Bey'in Urfa Sancağı Mutasarrıflığı görevi 25 Şubat 1915'te Musul Vilayeti Vekaleti'ne tayin edilmesiyle son bulmuştur. Haydar Bey, Urfa'da yaklaşık 3 ay kalmış ve bu süre içerisinde çaba ve gayreti Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekmiş ve en buhranlı zamanda, en kritik yerde bulunan Musul'a vali vekili olarak tayin edilmişti.

2. MUSUL VİLAYETİ VALİLİĞİ

2. 1. Musul Vilayeti'nin Konumu, İdari Yapılanması, Nüfusu, İdari ve Etnik Yapısı

Musul ve civarı, Çaldıran Savaşı'ndan sonra İran'a tabi bir çok Kürt ve Türkmen aşiretinin itaat altına alınması için İdris-i Bitlisi'nin bölgeye gönderilmesi üzerine 1516 yılında Osmanlı hakimiyeti altına girmiş ve 1918'e kadar 402 yıl Musul'da Osmanlı hakimiyeti devam etmişti [Musul-Kerkük, 1993: 3; İnalçık, 2004: 38; Hammer, 1997: 389-391].

Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen Musul şehri, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, antik Ninova kentinin harabeleri karşısında, Yukarı Mezopotamya'da kurulmuş bir yerleşim birimidir. Musul, isminin nereden geldiği tartışma konusu olmuştur. Bazı kaynaklara göre nehrin çeşitli kollarının birleştikleri yerde kurulmuş olması nedeniyle, Arapça "el-Mavsılı" (ulaşılan, konaklanan yer, menzil) sözcüğünden geldiği, bazılarına göre de Anadolu ile Irak; İran ile de Suriye arasındaki yol kavşağında yer alması anlamına geldiği yazılıdır. Musul Vilayeti, doğuda İran, kuzeyde Diyarbakir, güneyde Bağdat, batıda Şam, kuzeybatıda ise Halep vilayetleri ve Zor sancağı ile çerçevelemiştir [Kaymaz, 2003: 21-22; "Musul", İA, 1997: 738-739]¹. Oldukça ılıman bir iklime sahip olan Musul bölgesinin çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin yanında hayvancılık için de elverişli bir ortamı vardır. Bölgeden geçen Dicle, Huser, Gazer, Hezbel ve Zap gibi akarsular iktisadi hayat üzerinde olumlu etkiler yapmaktadır. Bunların dışında başta petrol olmak üzere yer altı kaynaklarının zenginliği bölgenin her zaman için ilgi odağı olmasına sebep olmuştur [Musul-Kerkük, 1993: 3].

Birinci Dünya savaşı öncesinde Musul Vilayeti 91.000 kilometrelik geniş bir alana sahipti. Vilayetin kuzey ve doğu tarafı dağlık olup diğer tarafları düz ve ovalıktır. 3 sancak, 16 kaza, 28 nahiye ve 3.394 köy vardı. Musul Vilayeti'nin sancak ve kazaları şöyle idi:

- Musul Sancağı: Musul, İmadiye, Zaho, Dahok, Akra, Sincar Kazaları.
- Süleymaniye Sancağı: Süleymaniye, Bâziyan, Kelanber, Şehribâzar Kazaları.

¹ Musul adının menşei konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Gündüz, 2003: 1-2. Musul ile Bağdat arasındaki sınır her zaman tartışma konusu olmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: RI, II, 2001: 432.

- Şehr-i Zor Sancağı: Kerkük, Erbil, Köysançak, Raniye, Revandiz, Selahiyye Kazaları [Tüccarzâde İbrahim Hilmi, 1907: 220-221]².

Haydar Bey'in Valiliği sırasında Musul Vilayeti'nin tam olarak nüfusu belli değildi. Fakat, 300.000-400.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan, 1906/1907 nüfus sayımına göre Musul Vilayeti'nin sadece erkek nüfusu şöyle idi [Karpas, 2003: 166-167]:

Topluluklar	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
Müslim	43.775	67.458	36.929	148.162
Rum	1	2	-	3
Ermeni	45	-	-	45
Ermeni Katolik	3882	788	56	4.726
Protestan	74	-	-	74
Keldani	719	-	-	719
Yakubi	1024	1758	-	1.024
Yahudi	2071	-	336	4.165
Yezidi	2830	-	-	2.830
Toplam	54.421	70.006	70.006	161.748

Bu tabloya göre, erkek nüfusuna bir o kadar da kadın nüfus eklendiğinde Musul Vilayeti'nin nüfusu 300.000-400.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Tüccarzade İbrahim Hilmi yukarıdaki bilgileri doğrular nitelikte Musul Vilayeti'nin nüfusunun 351.300 olduğunu belirtmektedir [Tüccarzâde İbrahim Hilmi, 1907: 220]. Musul'da etnik grup olarak Türkler, Kürtler, Araplar, Hıristiyanlar, Yezidiler ve Yahudiler vardı.

Bugün Musul ve havalisinde yaşayan Türklere "Türkmen" denilmektedir. Türkmenlerin ise Orta Asya'dan göç eden Oğuzlar olduğu kaydedilmektedir [Sümer, 1992: 151-152, 156-157; Turan, 1969: 80-81]. Türkmenlerin Musul ve havalisine yerleşmeleri üç göç dalgası sonucunda olmuştur. Asıl göç dalgası olan üçüncüsü, XI. yüzyıldan itibaren başlamış ve Türkler kitleler halinde çoğunlukla Dicle'nin doğusunda Musul-Bağdat anayolu çevresinde yerleşmişlerdir [Öke, 1995: 14;

² Kaza sayısında değişik rakamlar veren yazarlar şöyledir: Baykara'ya göre 14, Ali Cevad ve Abdurrahman Şeref'e göre 17, Şemseddin Sami'ye göre 18'dir. Nahiye sayısı Şemseddin Sami'ye göre 22, Baykara ve Abdurrahman Şeref'e göre 28, Ali Cevad'da ise 29'dur. Köy sayısı Şemseddin Sami'de 3.031, Baykara'da 3.394 ve Abdurrahman Şeref ve Ali Cevad'da ise 2.314'dür. Şemseddin Sami'ye göre Musul Vilayeti'nin kaza dağılımı şu şekilde idi: Musul Sancağı: Musul, İmadiye, Zaho, Dahok, Akra, Sincar ve Zibar Kazaları, Süleymaniye Sancağı: Süleymaniye, Bâziyan, Kelanber, Şehribâzar, Merke (Mâmuretü-l Hâmid) Kazaları; Şehr-i Zor Sancağı: Kerkük, Erbil, Köysançak, Raniye, Revandiz, Selahiyye Kazaları [Kaymaz, 2003: 26].

Agacanov, 2004: 166]³. Türkmenlerin yerleşim bölgeleri Musul ve etrafındaki kasabalar Tel Afar ile Neni Yunus ve Reşidiye; Erbil ve Kerkük şehirleri ile, bu şehirler etrafındaki köy ve kasabalar olan Altınköprü, Kuştepe, Dahok, Tazehurmatlı, Tuzhurmatlı, Karatepe, Kifri, Leylan, Tauk, Kifri ve Hanikin idi [Minorsky, 1998: 22; Marufoğlu, 1998: 57]. Göçebe aşiretler arasında Bayat Aşireti dışında Türk olan yoktu. Musul şehrinde ise Türkler, Araplar ve Kürtlerle nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Görüldüğü üzere Türkler esas itibari ile şehirlerde yaşıyorlardı ve yoğunlaştıkları yer vilayetin güneyindeki anayol çevresi idi. Diğer Müslüman gruplara göre daha gelişmiş ve daha örgütlü durumda idiler [Kaymaz, 2003: 31-32]⁴.

Kürtler, Musul Vilayeti'nde yoğun olarak kuzey ve doğu kesimlerinde yaşamaktadırlar. Kürtlerin kökeni tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Genelde Kürtlerin Turanî, İranî yada Sami kökenden geldikleri söylenmiştir [Öke, 1995: 16]⁵. Musul Vilayeti'nde üç geleneksel Kürt grubu vardır. Büyük Zap ile Hakkari arasındaki bölgede Bedinan, Büyük ve Küçük Zap arasında Suran, Küçük Zap ile Diyala Irmağı arasında ise Baban Aşiretleri'nin kolları bulunmaktadır [Kaymaz, 2003: 31; Marufoğlu, 1998: 63-71].

Araplar, Musul'daki varlıklarını VII. yüzyıldan beri devam ettirmektedirler. Dicle'nin doğusunda Arapların sayısı oldukça azdı. Yoğun olarak Musul Vilayeti ile Dicle Nehri'nin batısında yaşamaktadırlar⁶.

³ Bu göç dalgasının ayrıntıları için bkz: Togan, 1981: 191; Sevim, 1989: 2. Hidayet Kemal Beyatlı ise Türkmenlerin bölgeye yerleşmelerinin yedi safhada olduğundan bahsetmiştir. Birinci devir: Emeviler zamanı, ikinci devir: Abbasi-Büveyhiler zamanı, üçüncü devir: Selçuklular zamanı, dördüncü devir: Cengiz Han işgalinden kopan, Harzem Şah'ın ordusundan kalanlar, beşinci devir: Moğollar zamanında yerleşenler, altıncı devir: Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri zamanında, yedinci devir Osmanlılar zamanında. Fakat, Beyatlı da Öke gibi asıl göçün üçüncü devirde Selçuklular zamanında olduğunu yazmaktadır [Beyatlı, 1998: 32].

⁴ Musul civarındaki Türk aşiretleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz: Ezmen, 2000: 47-51.

⁵ Fahrettin Kırzioğlu Kürtlerin Turani soyundan geldiklerini savunan yazarlardan birisidir [Kırzioğlu, 1963: 30]. Ziya Gökalp ve Mehmet Eröz Türkmenlerin Kürtleştiği tezini savunmuştur. Bu iki yazara göre, Türkmenler, Osmanlı Devleti Alevileri baskı altında tuttuğu sıralarda bölgedeki asayişsizlik artınca kendilerini güven altında hissedebileceği Kürt feodallerine katılarak onlara bağlanmıştı ve zamanla bu Türkmenler Kürtleşmişlerdir [Gökalp, 1992: 96-101; Eröz, 1966]. Yine aynı konuda, bkz: Süleyman Sabri Paşa, 1982. Batılı kaynaklar ise Kürtlerin İrani yada Turani kökenden geldiklerini savunmuşlardır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Çay, 1994: 33-39.

⁶ Arap aşiretlerinin dağılımı için bkz: Marufoğlu, 1998: 74-78.

Musul Vilayeti'nde yaşayan Hıristiyanların büyük çoğunluğunu Nasturi ve Keldaniler oluşturmaktaydı. Bunların dışında, küçük gruplar halinde Yakubiler, Latin Katolikleri, Süryani Katolikleri, Süryani Ortodoksları, Rum Ortodoksları, Protestanlar ve Ermeni Gregoryanlar yaşamaktaydı [Kaymaz, 2003: 33; Marufoğlu, 1998: 78-83]. Nasturiler hakkında Haydar Bey'in Çölemerik Kazası Kaymakamlığı sırasında bahsedilmişti. Keldaniler ise 1551'de Roma Kilisesi'ne bağlanarak Katolikliği benimsemişlerdir. Çoğunluğu yerleşik tarımla uğraşırlardı. Bu nedenle Nasturiler gibi Keldaniler de Kürtlerin sık sık saldırılarına uğrarlardı⁷.

Yezidiler, şeytana taptıklarına inanıldığı için diğer gruplarca dışlanmışlardı. Vilayette yoğun olarak Sincar tepeleri civarında yaşarlardı. 1920'li yıllarda sayıları 20-30.000 bin civarında idi [Kaymaz, 2003: 34]⁸. XX. yüzyıl başlarında Musul ve civarındaki Yahudilerin sayısı 5.000 civarındaydı. Bugün ise bölgede Yahudi nüfus bulunmamaktadır [Marufoğlu, 1998: 83-84]⁹.

Haydar Bey'in Musul Vilayeti'nin etnik yapısı hakkında 6 Mart 1923 tarihinde TBMM Gizli Celse'de yaptığı konuşmasının bir kısmını, orada yaklaşık iki buçuk sene valilik yapmış ve hemen hemen vilayetin her tarafını gezmiş biri olması nedeni ile önemli görüldüğü için burada aynen verilmiştir: "*Musul vilâyetinin bugün nüfus itibariyle ekseriyeti azimesini Türk ve Kürt teşkil eder ve herhangi coğrafi kitabı açacak olursanız, mesela ansiklopediye müracaat edecek olursanız orada göreceksiniz ki ahali Arabdır. Halbuki Musul vilâyetinin on yedi kazası vardır. On altısı Türk ve Kürttür. Yalnız bir kazada Arap, Süryanî ve Geldaniler vardır. Araplar hep çöl tarafındadır ve Musul vilâyetine merbutiyetleri şahısları ile, maddeleri ile ve hayvanları itibariyle oraya merbuturlar. Hayvanlarının otu kalmadığı vakit Musul'a gelirler. Oradan kovulduktan sonra Bağdat'a geçerler. Orada da kovarlarsa Şam tarafında iltica ederler. Binaenaleyh sekene-i asliye Türk ve Kürttür. Musul vilâyetinde ve Musul'da mamur olan altı bin köy vardır. Ahalisi Türk ve Kürttür. Altı yüzü Geldani ve Nasturidir* [TBMM GCZ, IV, 1999: 177-178]. Haydar Bey'in sözlerinden de

⁷ Keldaniler ve Nasturiler hakkında bkz: Albayrak, 1997.

⁸ Fakat, Yezidilerin sayısının bu kadar olması uzak bir ihtimal gibi duruyor. Çünkü 1907 sayımına göre vilayetteki erkek Yezidi nüfusu 2.800'dür [Karpaz, 2003: 166-167]. Bir o kadar kadın nüfus olsa toplam 6.000 nüfus olur.

⁹ İhsan Şerif Kaymaz'a göre Musul ve civarındaki Yahudi sayısı 15.000 civarında idi [Kaymaz, 2003: 34].

anlaşıldığı üzere Musul ve civarında Türk ve Kürt nüfusu fazladır, fakat Türkler yaklaşık 1.000 yıldır vilayetin idari ve siyasi olaylarına damgasını vurmuştur.

2. 2. Haydar Bey'in Musul'a Tayin Edildiğinde Musul'un Durumu

Haydar Bey, 24 Şubat 1915'te Musul Vilayeti Vekâleti'ne tayin edilmişti. Bu tayin ile alakalı Meclis-i Vükelâ kararı şu şekilde idi: “*Mazbata / Dahiliye Nezareti'nin meyâne-i benganemizde mütalaa olunan tezkeresinde muharrer olduğumuz vechle Diyarbakir Vilayeti Valiliği'ne, Musul Valisi Reşid ve Musul Vali Vekâletine Urfa Mutasarrıfı Haydar Bey'in nakl ve tayini bit-tensip kaleme alınan irade-i seniyye layihası leffen arz ve takdim olunmağla. /İrade-i Seniyye/ Diyarbakır Vilayeti Valiliği'ne Musul Valisi Reşid ve Musul Vali Vekâletine Urfa Mutasarrıfı Haydar Bey'e Meclis-i Vükelâ kararıyla bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiliye Nazırı memurdur.*” [BOA. MV. 238/ 58 (24 Şubat 1915)]. Haydar Bey, bu görevinden 7.500 kuruş maaş alacaktı [ESA, D: VH000387-257461]¹⁰.

Haydar Bey, Musul'a tayin edildiği sıralarda Musul'da Birinci Dünya Savaşı yaşanıyordu. İngilizler, doğu ve kuzey taraflardan da Ruslar tarafından tehdit altına girmişti. İngilizler, İran-Irak sınırındaki Abadan petrollerini korumak, zengin Irak petrollerine sahip olmak ve Türk kuvvetlerinin İran'a girip Hindistan'ı tehdit etmesini önlemek amacı ile Irak'a çıkarma yapmışlardı [Armaoğlu, 1992: 112]¹¹. Hindistan'dan getirilen ilk İngiliz kuvvetleri 6 Kasım 1914'te Foa (Fav) Yarımadasına çıkmış çok kısa sürede, 20 Kasım 1914'de Basra'yı 9 Aralık 1914'te ise ciddi bir direnişle karşılaşmadan Kurnay'ı ele geçirmişlerdi [D'esperey, 1926: 225; Longrigg, 1953: 78-79; Longrigg, Stoakes, 1958: 78]. Osmanlı güçleri Basra'yı geri almak için 12 Nisan 1915'te başlattıkları karşı saldırı, 14 Nisan 1915'te Şuaybiye Savaşı'nda büyük bir hezimetle son bulmuştu. Böylece, Basra'ya iyice yerleşen İngilizlerin bir sonraki hedefi Bağdat ve Musul idi [Reynolds, Churchill, 1919: 419, 421-422].

¹⁰ Haydar Bey'in Urfa ve Maraş Mutasarrıflığı vazifesinde iken biriken maaşları 15 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 55/ 8; BOA. DH. ŞFR. 55/ 9]

¹¹ İngilizler için petrol önemli bir madde idi. Osmanlı Devleti'nin savaş alanlarına en yakın akaryakıt kaynağı Basra Körfezi ve civarı idi. Bu nedenle İngilizler, Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden Irak'a asker çıkarmaktan çekinmemişlerdi [Ergin, 1991: 166].

Musul'un güneyinde bu gelişmeler yaşanırken doğu ve kuzeydoğusunda Rus tehdidi vardı. Rusların amacı Bağdat-Musul-Diyarbakır-Harput-Malatya hattını zaptetmek hatta İskenderun-Mersin'e inmekti. Türkler de buna karşı Hemedan-Tebriz-Erzurum-Batum hattını tutmak istiyordu [Çakmak, 1936: 157]. Ruslar bu amaçları için üç koldan saldırıya geçmişlerdi. 1. kol Kafkaslardan Erzurum'a, 2. kol Van, Revandiz üzerinden Musul'a, diğer bir kol da Tahran, Hemedan üzerinden Bağdat'a ulaşacaktı. Ruslar Kafkaslarda Sarıkamış Muhaberesinde başarı elde ettikten sonra Tebriz-Dilman hattına kadar ilerlemişler ve 15 Mayıs 1915'te Van'a girmişlerdi. Van'dan sonra sırası ile Selmas, Rumiye ve Haziran 1915'te Savuçbulak'ı işgal etmişlerdi. Böylece Musul doğu ve kuzeydoğudan Ruslar tarafından tehdit altına girmişti [Belen, 1965: 163; The Times, 11 June 1915, Friday, pg. 7]. İngilizler ve Ruslar Türk topraklarını işgal ederlerken, yerel unsurlardan da yararlanmayı ihmal etmiyorlardı. İngilizler ilk başta Arap daha sonra Kürt aşiretleri üzerinde, Ruslar ise Ermeni, Kürt, Nasturi, Süryani, Yezidi ve İran aşiretleri üzerinde yoğun propaganda faaliyetlerine başlamışlardı [Avşar, 2004: 32-125; Avşar, 2002: 129-144; Kurtcephe, Akgül, 1995: 249-256].

İşte, Haydar Bey, Musul'a tayin edildiğinde kendini böyle bir ortamın içinde bulmuştu. Kendisi bir yandan vilayet işleri ile uğraşmak, bir yandan da Osmanlı Ordusu'na her konuda yardımcı olmak zorundaydı.

Osmanlı Başkumandanlığı, Haydar Bey'e 27 Nisan 1915 tarihinde "*sizin ile bil müzakere teşkil olunacak muhtelif bir komisyon marifetiyle tahkikat icra ettirilmesi Musul'daki Kolordu Kumandan Vekaleti'ne yazıldı*" şeklinde bir telgraf göndererek kendisinin daha ziyade Musul'daki gönüllü birliklerin kumandanı olduğunu bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 52/125]. Haydar Bey, İngiliz ve Rusların aşiretleri kendi yanlarına çekmek için gösterdiği casusluk faaliyetleri karşısında civardaki aşiretleri Türk ordusuna kazandırmaya çalışmaktaydı. Mesela, Haydar Bey, Basra Harbi ve Barzan meselesinde olukça faydalı hizmetler gören Abdullah Paşazade Said Bey'in taltif edilmesini istemiş [BOA. DH. ŞFR. 52/ 317 (11 Mayıs 1915)] ve aşiretler arasında ittifak sağlamaya bir heyet görevlendirmişti [BOA. DH. ŞFR. 53/ 31 (17 Haziran 1915)]. Ayrıca firar eden askerlerin takip ve derdestleri de vilayetten isteniyordu [BOA. DH. ŞFR. 54/ 41 (17 Haziran 1915)]. Derdest edilen asker kaçaklarının Musul'a gönderilmesi uygun görülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 57/ 141 (17 Ekim 1915)].

Haydar Bey, vali vekili olduğu için yetkileri sınırlı idi. Dahiliye Nezareti, Haydar Bey'in Musul'daki üstün çaba ve gayretlerini dikkate alarak Musul Vilayeti'ne asaleten tayin edilmesi gerektiğini 3 Ekim 1915'de Meclis-i Vükelâ'ya bildirmişti. Meclis-i Vükela'dan çıkan karar sonucunda, Haydar Bey'in Musul Vilayeti'ne üçüncü sınıf valilik maaşıyla asaleten atanması uygun görülmüştü¹². Haydar Bey'in maaşı da 10.000 kuruşa çıkarılmıştı [İBA, D: 1240]. Haydar Bey, kumandanlık sıfatı ile sık sık vilayet dışına çıkması nedeniyle vilayet işlerinin aksamaması için Dahiliye Nezareti Besim Bey'i 12 Haziran 1915'te Vali vekili olarak görevlendirmişti [BOA. DH. ŞFR. 53/ 329].

Haydar Bey, aşiretleri Türk tarafına çekme çalışmalarına devam ediyordu. Bağdat'ın Kerkük hududunda ve kısmen Kerkük Sancağı dahilinde bulunan El-Abid ve El-Heyazi ile El-Azize aşiretleri arasında sekiz ay evvel vuku bulan çatışma nedeniyle her üç aşiret Türk tarafında savaşa iştirak etmemişlerdi. Haydar Bey, bunun üzerine Bağdat ile haberleşerek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamış, aşiretlerden El-Abid aşireti reisi Naifürreşid ve Hüseyin el Ali'yi Musul'a çağırarak savaşa iştirak etmelerini sağlamıştı [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 26]. Bunun yanında, İran'daki Kürt aşiretleri üzerinde nüfuzu olan Süleymaniye Mutasarrıfı'ndan da faydalanmıştı. [BOA. DH. ŞFR. 54-A/ 365].

Daha önce bahsedildiği gibi, Musul için asıl tehlikeyi Ruslar oluşturuyordu. Komutanlığını General Çernazobof'un yaptığı Azerbaycan Rus Kolordusu'nun amacı Van ve Revandiz üzerinden Musul'a inmek idi. Bu nedenle taarruza geçen Rusların 15 Mayıs 1915'te Van'ı işgal ettiklerinden bahsedilmişti. Ermeniler de kendileri kuvvetler oluşturarak Rusların yanında savaşa katılmışlardı. Bunun yanında, Van ve civarında yoğun olarak yaşayan Nasturiler de isyan ederek Ruslarla işbirliği yapmışlardı [Anzerlioğlu, 1998: 179]. Haydar Bey, bizzat kendisi isyan mahaline giderek gerekli

¹² Meclisi Vükelâ kararının tam metni şu şekilde idi: "Mazbata / 20 Eylül 331. Dahiliye Nezareti'nin melfufuyla bendeganemize mutalaa olunan 24 Zilkade 333, 20 Eylül 331 ve 600 rakamlı tezkeresinde muharrer olduğu vechle görülen lüzuma binaen Konya Valisi Celal ve Halep Valisi Bekir Sami beylerin azilleriyle, Konya Vilayeti Valiliğine Trabzon Vali-i sabıki Samih Rifat ve Halep Vilayeti Valiliği'ne almakta olduğu maaşla Kastamonu Valisi Abdulhaluk ve şu suretle ihlal edecek Kastamonu Vilayeti Valiliği'ne üçüncü sınıf maaş ile Ankara Vali Vekili ve nezaret-i müşarünileyh Umur-u Mahalliyeh-i Vilayât Müdürü Atıf beylerin tayin ve nakilleri ve Musul Vali Vekili Haydar Bey'in üçüncü sınıf maaşıyla vilayet-i mezkure valiliğine asaleten tayini bit-tezekkür bu babda kaleme alınan idare-i seniyye layihası mezkur tezkereler ile leffen arz ve takdim olunmağla" [BOA. MV. 241/ 153].

önlemleri almış ve Nasturilerin isyanını kısa sürede bastırmıştı [BOA. DH. ŞFR. 54/431]. Nasturilerin tedibinde sürat ve başarısından dolayı kendisine Dahiliye Nezareti tarafından 23 Ekim 1915 tarihinde Muhabere-i Altun Liyakat Madalyası verilmişti [İBA, D: 1240].

Ermeni ve Nasturiler'in dışında Musul'un kuzeyinde Diyarbakır, Cizre ve Midyat civarında Süryaniler isyan çıkarmışlardı. İsyanı ilk öğrenen kişi İran'a Cephesi'ne gönderilen İran Mürettep Müfrezesi Komutanı Ömer Naci Bey¹³ idi. Ömer Naci Bey, Haydar Bey'e 29 Ekim 1915'de şu telgrafi göndermişti: "*İran mürettep müfrezesi ile Cizre 'de bulunuyorum. Buraya bir gün mesafede bulunan Diyarbakır, Midyat ve Cizre kazalarındaki Süryani Hıristiyanları ihtilal ederek civarlardaki Müslüman ahaliyi hunharca katletmişlerdir. İrade buyurursanız müfrezemle bunların tedibine gideceğim asilerin silah mevcudu 4000-5000 olarak gösteriliyor ise de bunun mübalağalı olduğunu zannediyorum. Müfrezem süvari ile piyade 650 neferdir. İki adi cebel topumuz vardır. Yarın Cizre'ye muvasalat edecek olan 51. Fırka'dan bir taburla bir seri cebel topunun müfrezemize iltihakı emrini istirham ederim*" [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 27]. Haydar Bey de bu telgrafi Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya iletmişti. Bu sırada Cizre civarında 100 kişilik Ermeni grubu Müslüman köylerini basarak yağmalama hareketlerine girişmişlerdi. Bunun üzerine Ömer Naci Bey ve 52. Fırka'dan bir alay, asiler üzerine gönderilmiş, bu kuvvetlere ek olarak Haydar Bey, milis komutanı Ethem Bey'in kumandasında 500 kişilik bir kuvveti Ömer Naci Bey'e yardım etmek üzere yola çıkarmıştı.

Birliklerin asiler üzerine gönderilmesine rağmen kan dökülmeden meselenin üstesinden gelebilme yolları aranmıştı. Haydar Bey'in teklifi ile asilere silahlarını bırakıp teslim olduklarında hükümetin göstereceği yerde oturmak şartıyla affedilecekleri önerisi götürülecekti. Enver Paşa'nın da onayı ile asilere götürülen bu teslim önerisi pek rağbet görmemişti. Asiler, müstahkem mevkie sahip Hezak köyü civarında toplanmışlar ve sayıları 10.000'e ulaşmıştı. Ömer Naci Bey'in teslim

¹³ Ömer Naci Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en kudretli hatibi olarak ün yapmıştı. Asıl mesleği askerlikti, fakat sonradan yazı hayatına atıldı ve etkili konuşmalarıyla tanındı. Selanik'te İttihat ve Terakki üyelerinden oldu. II. Abdulhamit döneminde 3 kez tutuklandı ve sürgüne gönderildi. 1908 ihtilalinden sonra bağışlanan Ömer Naci Trablusgarp ve Balkan savaşlarına katılmıştı. 1912 seçimlerinde Kirkkilise'den mebus seçilmişti. İttihat ve Terakki Partisi tarafından görevli olarak İran'a gönderilmiş ve 28 Ağustos 1916'da Kerkük'te vefat etmişti [Esatlı, 1975: 730].

çağrısına ateşle karşılık vermişlerdi. Osmanlı Hükümeti buna rağmen diğer Hıristiyan unsurların da isyan etmesini önlemek için barışçıl yollarla meseleyi halletmeye çalışmıştı. Fakat, Musul Vilayeti dahilinde bulunan Ermeni ve Yezidiler de ayaklanarak Sincar Dağlarına çıkmışlardı.

Ömer Naci Bey, tekrar Hezak civarındaki Süryanilere teslim olmalarını aksi takdirde şiddete başvuracağını söylemişti. Bunun üzerine Hezak'taki Süryaniler 4 Kasım 1915'te teslim olacaklarını bildirmişlerdi. Böylece ayaklanan sadece Midyat civarındaki Süryaniler kalmıştı. Ömer Naci Bey, asıl vazifesine gitmek için (İran cephesine katılmak) Başkumandanlık Vekaleti'nden izin istemişti. Fakat mesele tam halloluna kadar orada kalması gerektiği belirtilmişti. İleride daha detaylı bahsedileceği üzere, Rusların Savuçbulak'ı işgal etmesi üzerine gönderilen Haydar Bey'e yardım etmesi için 21 Kasım'da kendisine telgraf gönderilerek, Süryanilerin tedip işinin 4. Ordu müfrezesine bırakılması istenmişti. Ömer Naci Bey'in de bölgeden ayrılmasından sonra, bölgede askeri gücü zayıflayan Osmanlı Hükümeti Süryanilere karşı hoşgörülü davranmış ve ayaklanmaya katılanlara ceza vermemiştir. Böylece mesele halledilmişti [Kurtcephe, 1993: 291-296].

Bu arada 18. Kolordu Komutanı Halil Bey sağlığı yüzünden Kasım 1915 başlarında Musul'a gelmiş ve ciddi bir ameliyat geçirmişti. Haydar Bey de Halil Bey'in sağlığını yakından takip etmiş ve Başkumandanlık Vekaleti'ne durumu sürekli rapor etmişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 29]. Haydar Bey daha sonra, Derbend'e giderek, burada Rusya'ya giden aşiretlerin isimlerini ve miktarını araştırmış [BOA. DH. ŞFR. 59/ 6 (14 Kasım 1915)], Lahican ve Seldoz'a geri dönen aşiretlerle ilgilenmiş [BOA. DH. ŞFR. 59/ 44 (20 Kasım 1915)] ve İran tarafındaki aşiretlerin tamamının devlete bağlı olduklarını Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne rapor etmişti [BOA. DH. ŞFR. 59/ 69 (22 Kasım 1915)].

2. 3. Birinci Dünya Savaşı'nda Musul

Burada ilk önce Musul'un Birinci Dünya Savaşı'nda bulunduğu cephe olan İran Cephesi'ne genel olarak bakılacak, sonra da Haydar Bey'in bulunduğu Musul Cephesi detaylıca anlatılacaktır.

2. 3. 1. İran'da Rus Taarruzu

General Baratof kumandasındaki Rus kuvvetleri Bakü'den Enzeli'ye geçmiş, sonra da Kazvin'de toplanmaya başlamışlardı. Buradan Tahran'ı tehdit eder vaziyete gelmişlerdi. 15 Kasım 1915'de Tahran'da tertip edilen hükümet darbesi, bir Rus birliğinin Kazvin'den Tahran'a doğru yürümesi üzerine başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Demokratlar Kum şehrinde geçici bir hükümet kurdular. Ruslar Tahran'a girmeyeceklerini taahhüt etmeleri üzerine İran şahı Tahran'da kalmıştı [Bayur, 1991b: 133; Belen, 1965: 167].

Baratof Kolordusu, Kazvin'de toplandıktan sonra 3 Aralık 1915'de harekete geçerek Hemedan ve Kum istikametlerine ileyerek Hemedan'ı işgal etmişlerdi. 18 Aralık 1915'te Rus kuvvetleri Hemedan'dan çıkarıldı iseler de Ruslar takviye edilmiş birlikler ile tekrar 1 Ocak 1916'da Hemedan'ı zaptetmişlerdi. Esatabat Geçidini işgal eden Ruslar, Gengaver'i 24 Ocak'ta ele geçirmişlerdi. Rus doğu kolu da 21 Aralık 1915'de Kum şehrini aldı. Geçici İran Hükümeti İsfahan'a çekilmişti. Bundan sonra, 12 Ocak 1916'da Keşan ve 22 Ocak 1916'da İsfahan da Rusların eline geçmişti. Buraya çekilen Geçici İran Milli Hükümeti dağılmıştı.

Irak Cephesinde ise İngilizler Kütülmare'de kuşatma altında olan Tawnshend kuvvetini kurtarmak için 3 tümenli bir kolorduyla taarruza geçmişlerdi. Böylece Türk kuvvetleri İran ve Irak'tan taarruza maruz kalmışlardı. Golç Paşa daha kritik durumdaki İran cephesine Irak cephesinden Yarbey Şevket Bey kumandasında bir alay göndermişti. Ancak, 7 Ocak 1916'ta Kirmanşah'a varabilmişti. Bunun yanında Enver Paşa, Trakya'dan 2. Piyade Tümeni ile müstakil süvari tugayını 6. Ordu emrine vermişti. Golç Paşa da Irak ve Musul cephelerini yeniden şekillendirmiş, Irak ve Musul Gruplarını oluşturmuş, Musul Grubu'nun kumandanı Musul Valisi Haydar Bey olmuştu. Bütün bu tedbirlere rağmen 24 Şubat 1916'da Kirmanşah Ruslar tarafından işgal edilmişti. Kirmanşah'ın düşmesinden sonra aşiret kuvvetleri tamamıyla dağılmıştı. Ruslar ileri hareketlerini devam ettirerek Bağdat-Musul hududuna 40-80 kilometre yaklaşmışlardı. İngilizler de Irak Cephesi'nde de taarruza devam etmekteydiler [Belen, 1965: 168-169].

2. 3. 1. 1. Musul Cephesindeki Hareketler

Ruslar, Osmanlı ordusunun isyanlarla uğraşmasını fırsat bilerek takviye birliklerle tekrar ileri taarruza geçmişler ve Van'ı geri almışlardı. Rus birlikleri Savuçbulak'a kadar gelmiş ve Musul tekrar tehdit altına girmişti. Enver Paşa, Rus ileri hareketi üzerine Musul Grubu Kumandanı Haydar Bey'i Savuçbulak'ta Rusları karşılamakla vazifelendirmişti. Haydar Bey'e yardımcı olması için daha önce bahsedildiği gibi, o sıralarda Midyat havalisinde çıkan Süryani isyanını bastırmakla meşgul olan Ömer Naci Bey'e de haber verilmişti. Haydar Bey, ilk tedbir olarak 20 Kasım 1915'te yerel baş-muhtarlardan İbrahim ve Hacı Resul Ağaların emri altında silahlı 80 neferi sınırdaki Rust mevkiine sevk etmiş [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 39] Dahiliye Nezareti'ne ise "*Başkumandan vekilinin emr-i tensibiyle Çarşamba günü hareket ediyorum. Aşayiri toplayarak Savuçbulak'a gelen Rusları karşılamağa gideceğim. Tensip buyrulacak miktar tahsisat-ı mestureden Bank-ı Osmani vasıtası ile telgrafla havale buyrulması*" şeklinde telgraf göndermişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 27]¹⁴. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'e 30.000 kuruş para göndermişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 27-1]. Haydar Bey'in Başkumandanlık Vekaleti'ne yazdığı yazıda aşiretlerin iase ihtiyacı için 12. Kolordu'ya 1.000.000 kuruşluk tahsisat verildiği bildirilmektedir [Avcı, 2004: 258].

Harbiye Nezareti, 21 Kasım 1915'de Ömer Naci Bey'e de şu telgrafi göndermişti: "*Bir Rus müfrezesi Savuçbulak'ı işgal etmiş idi. Musul Valisi Haydar Bey'e aşiretleri toplayarak Rayat hududuna hareket etmesini emrettim. Siz de Midyat havalisindeki işleri 4. Ordunun müfrezesine devrederek Haydar Bey'e iltihak etmek üzere müfrezenizle hareket ediniz*" [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 41-1]. Haydar Bey'e de: "*Ömer Naci Bey'e müfrezesi ile size iltihak etmesini emrettim. Musul'a namınıza 5.000 lira gönderiyorum*" [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 41-2] şeklinde telgraf göndermiştir. Fakat, Haydar Bey o sıralarda şiddetli boğaz ağrısı ve soğuk algınlığına maruz kaldığı için, ancak 24 Kasım 1915 Cumartesi günü harekete geçebilecektir [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 46-1]. Bu arada çalışmaları göz önüne alınan

¹⁴ Haydar Bey, Harbiye Nezareti'ne 20 Kasım 1915'de şu telgrafi göndermişti: "*Harekat için Naci Bey'in avdetini bekliyorum. Emirleriniz üzerine Çarşamba günü hareket edeceğim ve aşiretleri toplayarak hududa gideceğim. Naci Bey'in bendenize serian iltihakını emir buyurunuz. Uygun görülen miktarda paranın gönderilmesi*" [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 41].

Haydar Bey'e 3 Aralık 1915'te Fahriyar-ı Süvari Mülazımı Saniliği rütbesi verilmişti [BOA. BEO. VGG: 329097; İBA, D: 1240].

Haydar Bey'in emrindeki kuvvetler şöyle idi: Birinci Grup, 2 Hudut Bölüğü, bir miktar mahalli aşiretlerden oluşan bir kuvvet ve nişangah tertibatı bozuk olan 2 tunç toptan oluşmaktaydı. Bu grubun vazifesi Şemdinan'da Akra- Musul istikametini muhafaza etmektir. İkinci Grup, 2 Hudut Bölüğü, 500 kişilik aşiretlerden oluşan bir kuvvet ve 1 dağ topuna sahipti. Bu grubun vazifesi: Rumiye cihetindeki Rusların dikkatini çekerek, Rumiye istikametinde taarruza geçileceğine dair haberler yaymak ve Savuçbulak istikametinde yapılan harekatta sol tarafı korumaktır. Üçüncü Grup ise 3 Hudut Bölüğü, 1 bölük kuvvetinde seyyar jandarma kuvveti, 2 adi dağ bataryasına sahipti. Lahican'da ise binden fazla aşiret kuvveti vardı. Bunun yanında Bana'da bulunan Kerkük depo taburundan gönderilmiş olan depo bölüğü ve adi dağ topçu takımı Bana ve Pişdar aşiretleriyle takviye edilerek Bokan'a doğru sürülmüştü. Ayrıca, Kerkük, Süleymaniye depo taburlarından 150 mevcutlu bir müfreze Seniyye istikametini örtmek üzere Pençvin'e gönderilmiş, peyderpey Bana, Sakız, Bokan, Serdeşt, Savuçbulak havalisindeki Menkur, Mameş, Piran, Keleş, Debukiri ve Beyzadeler gibi aşiretler de Haydar Bey'in kuvvetlerine katılmış ve toplam kuvvet 5.000'e kadar yaklaşmıştı. Ömer Naci Bey de 20 Aralık 1915'te Senave'ye gelerek Haydar Bey kuvvetlerine iltihak etmişti. Bu müfreze gönüllülerden oluşan atlı-piyade 600 asker, iki adi dağ topundan meydana gelmektedir.

Haydar Bey'in planı Senave'de toplanan kuvvetlerle Pesve üzerinden Savuçbulak'a cepheden ilerlerken Bokan dağı kuvvetlerle Savuçbulak-Meyanduab arasına ilerleyerek Savuçbulak'taki düşmanı sol arka tarafından vurmaktır. Golç Paşa da 19 Aralık 1915'te Haydar Bey'e şu emri vermişti: "*Kirmanşah'a bir Osmanlı müfrezesi gönderiyoruz; bir kol ayın on altısında (29 Aralık 1915) hududu geçebilecektir. Ahval ve vaziyet müsait ise Savuçbulak'ı işgal ettiriniz*" [Kenan, 1928: 146-147]. 23 Aralık 1915'te Uşnu civarında yaklaşık 2.000 süvari-piyade ve 2 mitralyözden oluşan Rus kuvveti, Haydar Bey'in kuvvetlerine taarruz etmiş, fakat askerlerin ve aşiret birliklerinin şiddetli savunması üzerine geri püskürtülmüştü. Bu çarpışma sırasında 30 kadar şehit ve yaralı verilmiş, düşmanın kaybı ise oldukça fazla olmuştu. Haydar Bey, Uşnu ve Mameş aşiretlerinden 400 kişilik bir süvari birliği oluşturmuştu. Daha sonra

Savuçbulak'a 4 saat mesafede bulunan Legbin'e gelmiş ve birliklerinin büyük bir kısmı ile hareket ederek, Uşnu'dan gelen Rus kuvvetinin Savuçbulak kuvvetiyle birleşmesinden evvel Savuçbulak'taki düşman kuvvetine hücum etmeyi düşünmüştü. Bu arada Bana müfrezesinin Haydar Bey'in emrine rağmen hareket etmemesi üzerine müfreze kumandanı hakkında kanuni işlem yapmıştı. Haydar Bey, 26 Aralık 1915'de Senave'ye gelmişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 70].

27 Aralık 1915'de ise Haydar Bey'in emrindeki süvariler Rus süvarileri ile temasa geçerek çarpışmaya başlamıştı. Düşman her yerde mağlup edilerek tedricen Savuçbulak'a doğru sürülmüştü. 28 Aralık 1915'de Haydar Bey, Keşan'dan kuvvetlerin büyük bir kısmını hareket ettirerek Riyakevl'in kuzeyindeki dağlarda geceyi geçirmiş, saat üçte başlayan karın şiddetli bir şekilde devam etmesine rağmen sabah üç buçukta hareket ederek beş buçukta Savuçbulak önüne gelmiştir. Kasabanın sirtlarını tutan düşmanın ateş açması üzerine muharebe şiddetlenmiş ve tertip edilen çevirme hareketine memur edilen bir Rus birliği vaktinde yetişemediği için hücumun şiddetine dayanamayan Rus kuvvetleri Rumiye'ye doğru kaçmaya başlamıştır. Sol cenahtaki süvariler kaçan düşmanı takibe başlamış onlar da istikametlerini değiştirerek perişan bir halde Meyanduab'a çekilmişlerdi. Takibat devam ederken piyade ve süvarilerinin bir kısmı zayıata uğramıştı. Düşmanın kaybı ise 400'den fazlaydı. Ayrıca, 100'e yakın esir ve fazlaca silah ele geçmişti. Esirlerden 4'ü subaydı. Nizamiyeden hiçbir zayıat verilmemiş fakat aşiret kuvvetlerinden 25 şehit ve 50 yaralı vardı. Düşman kardan ve sisten dolayı geçilemeyen Derab geçidinden geçmiştir. Süvariler Meyanduab Köprüsü'nde Rusların Savuçbulak'taki kuvveti Rayat hududu taburuyla iki Kazak alayından ve 2 sahra topundan oluşuyordu. Esirlerin ifadesine göre Rusların Rumiye'deki kuvveti 2.000 piyade ve süvariden ve iki seri ateşli cebel topundan ibaretti. Fakat, Tebriz'deki kuvveti ise pek azdır. Seldoz'a kaçmak isteyen düşmanın Meyanduab'a dönmeğe mecbur edilmesiyle kuvvetlerinin birleşmesi engellenmişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 74].

Ömer Naci Bey kuvveti de Haydar Bey'e yardıma gelerek Savuçbulak'a saldırıya geçmiş ve 31 Aralık 1915'te Haydar Bey Savuçbulak'a girmişti. Haydar Bey aynı gün Başkumandanlık Vekaleti'ne şu telgrafi çekmişti: "1- Düşmanın keşif kolları ara sıra Meyanduab cihetlerinde görülmektedir. 2- Uşnu'da ahvalde değişiklik yoktur. Davl

cihetinde 1.000 Rus süvarisi görüldüğü haber verilmekte ise de henüz doğruluğu anlaşılmamıştır” [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 75]. Bu arada Haydar Bey, civar aşiretleri Osmanlı devletine sadık kalmaları için uğraşıyordu. Bu aşiretler hem asker hem de erzak sağlama açısından önemli idi. Ayrıca bu aşiretlerin mahalli bilgilerinden de yararlanılmaktaydı. Haydar Bey, özellikle Rumiye, Savuçbulak aşiretleri üzerinde duruyordu. Osmanlı Hükümeti’ne kalben sadık kalan aşiretlerin başında Mameş ve Siran geliyordu. Fakat, Haydar Bey’in de belirttiği gibi bu aşiretler Rusların galip gelmesiyle onlar tarafına dönebilmektedirler. Haydar Bey, bu ağaları aileleriyle beraber Musul’da ikamet ettirmeyi düşünmüştü. Ayrıca, aşiretlerin ağalarıyla uğraşıldığı zaman onların Rusların kucağına atılmış olacağını biliyordu. Bu nedenle böylelerini para ile çekmeyi ve ilk fırsatta Ruslarla çarpıştırmayı düşünmüş böylece Ruslar tarafından kanları dökülünce Rus düşmanı olmuş olacaktı. Haydar Bey, bu metodu kullanarak iyi neticeler elde etmişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 76-1].

Haydar Bey, sadık olan aşiretlerin reislerine münasip bir maaş bağlayarak onların büsbütün sadakatlerini kazanmayı düşünmüştü. Bunun maliyetinin ayda 150 lirayı geçmeyeceği ve bu şekilde 2.500 süvari ve 1.000 piyade elde edileceğini planlamıştı. Bunun yanında din faktörünü de aşiretleri elde etmede kullanmayı ihmal etmemişti. Bu arada, Seniye ve Kirmanşah arasındaki aşiretlerin elde edilmeye çalışılmadığını görmüş bunların da kısmen sadakatlerinin teminine çalışılarak Rus taarruzlarından tamamen korunmuş olunacaktı [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 76-1].

Golç Paşa daha önce bahsedildiği gibi, Haydar Bey’e Savuçbulak’ı ve Uşnu’yu işgalden sonra Kirmanşah’a kadar Ruslara karşı bir hareket yapılmamasını tebliğ etmişti. Haydar Bey de bunun üzerine Savuçbulak ve Uşnu’yu tahkim ve mütereddit olan aşiretlerin sadakatlerini temin ettikten sonra, 2.000 süvari ve 2 topla hudutta bulunan bazı kuvvetli aşiretleri Naci Bey’e göndermişti. Ayrıca, Bana ve Seniye’deki bütün aşiretlerle birlikte Kirmanşah’a kadar gitmeğe karar vermişti. Elde edilecek aşiretlerin reislerini peyderpey Savuçbulak’tan Ömer Naci Bey’in emrine gönderecek, bunlarla huduttaki müfrezelerin kumandanları arasında irtibat sağlayarak Rusların bütün kuvvetleriyle taarruzu halinde bile aşağı inmeğe cesaret edemeyeceğini planlamıştı [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 76-1].

Haydar Bey Rus kıtaatının tahmin edilenden fazla olduğunu öğrenmiş, bu nedenle Rus kuvvetlerini takip ettirmiş ve büyük bir kısmının Meyanduab'ta dolaştığını haber almıştı. Bunun üzerine 3.000 süvari tertip ettirmiş ve Rus kuvvetlerinin üzerine göndermişti. Ayrıca, Haydar Bey'in çalışmaları neticesini vermiş ve aşiretler Osmanlı tarafında savaşa iştirak etmek üzere fevç fevç gelmişti. Uşnu cihetinde görülen Rus karakolları müfreze ve aşiretlerin hücumu üzerine perişan bir halde dağılmışlardı [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 79].

Bu arada, Haydar Bey Hudut Bölüğü Kumandanı Mülazım Sıtkı Efendi ile Ömer Naci Bey'in müfrezesinde Yüzbaşı Veli Bey'e muhabere madalyası verilmesini ve Ömer Naci Bey'e ise yaptığı fedakarane hizmetlerine münasip olarak da müstesna bir şekilde taltif edilmesini Başkumandanlık Vekaleti'nden 5 Ocak 1916'da istemişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 80].

Haydar Bey'in üstün gayretleri neticesinde gerek kasabalarda ve gerek köylerde her hangi bir yağma ve çapulculuk olayına meydan verilmemişti. Bütün ahali askerden ve askeri kontrol altında olan aşiretlerden gördükleri iyi muameleden dolayı son derece memnun olmuşlar ve bu hal mütereddit olan aşiretlerin Türklere bağlanmasını sağlamıştı. Savuçbulak hakiminin de pek gayretli Rus taraftarı olduğunu, 6 Ocak 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekaletine bildirerek değiştirilmesini istemişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B:T 81; ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 27-2]. Bu arada, Haydar Bey aşiretler için aldığı 5.000 liranın 3.500 lirasını Ömer Naci Bey'e vermiş kalan 1.500 lirasını kendisi aşiretlerin iaşesi için almıştı [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 83].

7 Ocak'ta Meyanduab civarında yine Rus süvarileri ile Haydar Bey Müfrezesi'ndeki süvariler arasında çarpışmalar vukua gelmiş, Ruslar iki ölü bırakarak firar etmişlerdi. Yaklaşık 3.000 aşiret kuvvetinin Ruslar tarafına geçtiği anlaşılmıştı. Haydar Bey, Seniyye cihetinin ehemmiyet kazanması üzerine Mamure aşireti ile irtibata geçerek Seniyye'ye hareket etmişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 84; ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B: 82].

Bu arada İran Hükümet ileri gelenleri Ruslarla birlikte çalışmaya koyulmuşlardı¹⁵. Haydar Bey, daha önce devlete ihanet ettiğini düşündüğü Savuçbulak Hakimi Mutenad Sultan'a Savuçbulak'a gelen Rus kuvvetinin Tebriz'den hareketinde Velihaht'ın gönderdiği telgraf namenin aslını ele geçirmişti. Telgrafta özetle şunlar vardı: Rusların gelmesinden dolayı ahalinin korkmamasını ve dağılmamasını temin etmesini; beyannamelerle veliahdın emirlerini gecikmeden yerine getirilmesini; Mameşların tarafsızlığını sağlamasını; Azerbaycan Ordusu Kumandanı General Çarzoboyof'a aşiretlerin desteğini sağlayarak yardımcı olunmasını; Seldoz ve Serdeşt aşiretlerinin silahlarını elde ederek bu mıntıkada yerleştirilmesini hakime emretmişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 10, 10-1].

Ocak ayı sonuna doğru Rus ileri hareketi ile Savuçbulak hakiminin de ihaneti sonucunda, Savuçbulak ve alınan yerler tekrar Ruslar tarafından geri alındı. Haydar Bey, tedricen Köysancak tarafına doğru çekilirken Ömer Naci Bey Müfrezesi Savuçbulak güneyindeki Bokan'a, Uşnu'daki müfreme ise Revandiz doğusunda hudut üzerinde bulunan Rayat'a çekildi. Rusların bu hareketi sırasında Şiiler Sünni köyleri yakarak halkı katlettiler. Ömer Naci Bey'in raporuna göre katledilen Sünnilerin miktarı 20.000 kişiydi¹⁶.

6. Ordu Kumandanı, Rus hareketinin Musul istikametinde devamından endişe etmişti. Bu nedenle 28 Ocak 1916 tarihinde Bana'da bulunan Haydar Bey'e yazdığı bir emirde: *"Ruslar on günden beri üçüncü orduya taarruz ediyorlar. Bitlis üzerine de hareketleri haber alınıyor. Savuçbulak - Uşnu hattında vakta olan taarruzlarını üçüncü ordu cephesindeki hareketle tevhide ihtimal dahilindedir. Artık siz Seniyye - Kirmanşah istikametinde harekete devam etmeyerek mevcut kuvvetlerinizle Revandiz istikametini kapatınız"* demiş ve Musul'da 12. Kolordu Kumandanlığı Vekaleti'ne de Çanakkale cephesinden Musul'a gelmekte olan müstakil süvari livası için aynı tarihte: *"Ruslar'ın*

¹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Bayur, 1991b: 136.

¹⁶ Ömer Naci Bey'in raporunun bir kısmı şu şekilde idi: *"Rusların bu seferki hareketi bizim Azerbaycan'a doğru tevsiimize mani olmak için yapılmış bir darbedir. Yollar karla kapalı olduğundan Ruslar altıncı ordu mevziini tehdit edemezler. Bu defa Savuçbulak, Seldoz - Uşnu mıntıklarında katliam edilen Ahali-i İslamiye yirmi bini mütecevizdir. İran aşiretlerini istihdam ve bila-netice Ruslara ezdireceğimizi anlayan İran ahalisi nezdinde Osmanlı nüfusu günbegün tedanni ediyor"* [Kenan, 1928: 151]. Fevzi Çakmak'a göre bu rakam abartılmıştı [Çakmak, 1936: 169]. Bu savaşlarda Zerza Aşireti Reisi Rıza Han Ömer Naci Bey'e bu her türlü yardım ve destekte bulunmuştu. Haydar Bey'in de onayı ile Sadaret 12 Şubat 1916'da Rıza Han'ı "Mirü'lümeralık" rütbesi ile ödüllendirmişti [BOA. DH.KMS. 36/ 41, lef:1, 2, 3/1 - 12 Şubat 1916].

Savuçbulağa yeniden işgal ve muhtelif kollarla Pesve'ye kadar ilerledikleri haber alındı. Liva Musul'da toplanarak emr-i ahir'e intizar edecektir. Livanın bu cihette istihdamı ihtimaline karşı vezait ve arazi hakkında malumat istihsal ve istihzarat da bulunması” şeklinde emir vermişti [Kenan, 1928: 150].

Enver Paşa'nın Musul Grubu'ndan bir fırka teşkil edilmesi teklifine cevaben Golç Paşa mevcut kıtaat ile bir fırka teşkili mümkün olamayacağını Musul Cephesi'nden kumanda etmek üzere bir fırka kumandanının karargahı ile birlikte gönderilmesi muvafık olacağını yazıyordu. Haydar Bey ise 6. Ordu Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne 5 Şubat 1916 tarihinde şu teklifi götürmüştü: “*Savuçbulak muharebesinde Ömer Naci Bey'in yanında birkaç bine karib Kürt süvarisi olduğu halde hiçbirisinin iştirak etmemesi, Ruslar fazla kuvvet getirdiği halde bizim başka kuvvet getirmeyişimizden Rusların galebe edeceğine kanaat getiren aşairin kendi selametleri kaygısına düşmelerindedir. Binaenaleyh, Musul'daki süvari livası ile bir batarya kendi emrine verilirse aşair yeniden ümide ve gayrete geleceğinden Ömer Naci Bey, Bana havalisinden bin piyade ile bin beş yüz süvari aşair ile yeniden takviye ettikten sonra kendisi de Mamure, Revandiz cihetlerinden celp edeceği külliyetli aşair kuvvetleriyle beraber tekrar iki cihetinden Savuçbulak'a taarruz ve bu suretle ordunun arzusu dairesinde fazla Rus kuvvetlerini Musul Grubu karşısına, celp etmeye muvaffak olacaktır. Süvari livasıyla bir seri dağ bataryasının emrine verilmesi”.* Bu teklife 6. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Karabekir Bey çeşitli gerekçelerle olumsuz yanıt vermişti. [Kenan, 1928: 151].

Bunun üzerine Haydar Bey, kendi imkanları ile tedbirler almaya çalışmış, Köysancak'a gelmişti. Rusların ileri hareketini daha yakından takip etmek için 17 Şubat 1916'da Lahican'a hareket etmeye karar vermişti [ATASE, BDH, Kls: 197, D: 830, B: 13]. Yine aynı gün Ömer Naci Bey'e yardım olarak Pişdarlardan oluşan 800 piyade ve süvarisini, El-Aman ve Hirzalat aşiretlerini, 150 Ako ve Bibas süvarisini, ertesi gün ise 250 Dibuki süvarisi daha Darulaman'a göndermiş, kendisi de 19 Şubat'ta Şakaklarla¹⁷ hareket etmişti [ATASE, BDH, Kls: 197, D: 830, B: 15; ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 29].

¹⁷ Şakak aşireti İran'ın en büyük Kürt aşiretlerinden olup reisi Simko lakaplı İsmail Ağa idi. Haydar Bey'in Van Valiliği sırasında daha geniş olarak ele alınacaktır.

Fakat, Pesve civarında büyük miktarda Rus süvarilerinin görülmesi Şemdinan ve Rayat Cephelerinin piyade ve süvari keşif kollarının sık sık teması üzerine Musul Grubu kuvvetlerini manen ve madden yaralarını sarmak için 870 Anadolu ikmal efradının Musul Grubu Kumandanı Haydar Bey'in emrine verilmesine 6. Ordu razı olmuştu. Haydar Bey'e de 20 Şubat 1916'da "5 Şubat'ta (18 Şubat) Muş Rusların eline düşmüştür. Şimdiki halde Savuçbulak hareketından sarf-ı nazar ediniz. Müteferrik vezâiyatta kalan Ömer Naci Bey kuvvetlerini de Rayat ciheddine celp ediniz, siz Musul da bulununuz depo efradını dağıtmayarak elde toplu tutunuz" şeklinde telgraf göndermişti. Haydar Bey, Pişdar, Dizeti ve Bana aşiretlerinden 1.500 atlı piyade kuvvetleri ile Ömer Naci Bey'i takviye etmiş, kendisi refakatindeki küçük karargahıyla karın yoğun bir şekilde yağmasına rağmen zorluklarla Köysancak üzerinden 6 Mart 1916'da Darülaman'a gelmiş ve burada emrine verilen silahlı ikmal efradıyla bir tabur teşkiline karar vermişti. Diğer taraftan Rayat havalisindeki hudut bloklarını ve jandarma müfrezesini birkaç yüz efratla takviye etmiş ve 1.000 kadar aşiret kuvveti toplayarak Revandiz istikametinin müdafaasına ait tedbirleri almıştı. Haydar Bey Ömer Naci Bey'e de müfrezesiyle Rayat'a gelmesini istemişse de yolların karla kapalı olmasından dolayı Ömer Naci Bey hareket edememiş Bokan'da kalmıştı [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 29-1; Kenan, 1928: 152].

Ermeni-Nasturiler ve Rusların büyük bir kısmının Hoy-Salamas Rumiye havalisinde olduğu, Ruslara takviye kıtaatı geldiği ve Rusların baharda Musul istikametine taarruz için hazırlandıkları haberi alınmıştı. Ruslar Şubat sonuna doğru Seniyye'yi işgal etmişler ve Seniyye'deki bazı aşiret kuvvetleri Pençvin'e çekilmişti. Buradaki kuvvet 300 kişi kadardı. Mülazım-ı Evvel kumandasındaki Alman grubu ilk önce Pençvin'e ve oradan Süleymaniye'ye çekilmişti [Kenan, 1928: 152]. Haydar Bey, bunun üzerine 6. Ordu Kumandanlığı tarafından Seniyye'yi işgal etmiş olan Rus kuvvetlerinin Süleymaniye'ye ilerlemesinin durdurulması için görevlendirilmişti. Haydar Bey, karın aşırı şekilde yağması nedeniyle tenkil hareketinin güçleştirmesine rağmen yola çıkmıştı [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 30]. Bu arada Seydikan, Türk süvarileri tarafından işgal edilmiş ve Naci Bey'in Saki cihetinde Meyanduab'a doğru ilerlemeye başlamıştı [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 29-3]. 31 Mart 1916 ise Türk süvarileri Meyanduab'ı işgal etmişlerdi [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 32].

Ruslar, Savuçbulak, Tebriz ve Rumiye cihetindeki kuvvetlerinin bir kısmını Kafkas cihetine götürmüşlerdi. Ruslar ayrıca Culfa'dan itibaren İran'ın güneyine doğru inşaaya başladıkları şimendiferi Tebriz'in güneybatısında göl sahilinde bulunan Şerefhane köyüne kadar ulaştırmışlardı [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 31].

Haydar Bey, Nisan başında Cemcemal'e gelmişti. Ömer Naci Bey de Haydar Bey'e Savuçbulak şehri ile Meyan'ın hakim tepelerinin Türk kuvvetleri tarafından işgal edildiğini Rusların Rumiye Gölü istikametinde firar etmekte ve takip edilmekte olduklarını ve aşiretlerin bu muhaberede fedakarlıkları görüldüğünü bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 1]¹⁸. Haydar Bey, daha sonra Darulaman'daki kuvvetle birleşerek Seldoz'daki Rus kuvvetlerini vurmak için Pesve'ye hareket etmiş ve Pesve üzerindeki sırtlarda düşmanla müsademe edilmişti. Fakat Darülaman kuvveti kendileriyle zamanında münasebet kuramadığı için Rusların kuşatılması ve yok edilmesi fırsatını kaçırmıştı. Bunun yanında ahalinin baskısı üzerine mecburen Bokan'a zayıatsızca geri dönmüştü. Ayrıca, Ömer Naci Bey Haydar Bey'e Rusların Musul üzerine sevkıyat hazırlıkları yaptığını ve en küçük çaylar üzerinde köprüler inşa edilmesi ve büyük ölçekte erzak depoları tesisi bunu gösterdiğini ve Seldoz'da Rusların tesisi ettiği mühim bir deponun aşiretler tarafından yağma edildiğini 22 Nisan 1916'da bildirilmişti [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 7].

2. 3. 2. Kütülammare'nin Alınmasından Sonra İran Cephesi

19 Nisan 1916'da 6. Ordu Kumandanı Mareşal Von der Golç Paşa, Bağdat'ta lekeli hummadan vefat etmiş ve yerine Enver Paşa'nın amcası Mirliva Halil Paşa tayin edilmişti [D'esperey, 1926: 340]¹⁹. 29 Nisan'da ise 140 gündür Kut'ta mahsur olan İngiliz birlikleriyle birlikte General Tawnshend teslim oldu [Longrigg, 1953: 87]. Kütülammare'nin düşmesinden bir süre önce İran'daki Baratof Kolordusu'na (1. Kafkas Kolordusu) Bağdat üzerine taarruz emri verilmişti. Baratof hazırlıklarını tamamlayarak 3 Mayıs'ta saldırıya geçti. Ruslar, Paytak Boğazı'na yaptığı taarruzda Şevket Bey Müfrezesi Kasrışirin'e çekilmeye mecbur olmuşlardı. Ruslar daha sonra

¹⁸ Times Gazetesi Rusların kuzeye doğru Rumiye Gölü istikametinde geri kaçışlarını "Action on Turco-Persian Border – Türk-İran Sınırında Hareketlilik" başlığı altında vermişti [The Times, 15 April 1916, Saturday, pg. 7].

¹⁹ Tanin Gazetesi haberi 23 Nisan 1916'da vermişti [Tanin, 23 Nisan 1916].

Hanikin istikametinde yürüyüşe geçtiler. Kütülmare'nin zaptından sonra Baratof'un Bağdat'a doğru ilerlemesi tehlikeli bir hal aldığı için 6. Ordu Kumandanı 16. Alayı'nı Hanikin istikametine gönderdi. Ruslar 6 Mayıs'ta Hanikin mevziilerine taarruz ettiler. Fakat geri çekilmek zorunda kaldılar [Belen, 1965: 167-171].

2. 3. 2. 1. Musul Cephesindeki Hareketler

Baratof Kumandası'ndaki 1. Kafkas Kolordusu'nun Bağdat istikametindeki hareketına paralel olarak, 2. Kafkas Kolordusu Komutanı General Çernazobof, Musul doğrultusunda taarruza geçmek üzere hazırlıklara başlamıştı. Bunun üzerine 6. Ordu komutanı Musul Grubu Komutanı Haydar Bey'e grubun emrindeki kuvvetlerle Ömer Naci Bey'i destekleyerek Süleymaniye geçitlerini muhafaza etmesini, Haydar Bey'in de bizzat Süleymaniye'ye giderek savunma düzenini almasını emretmişti [Kenan, 1928: 154]. Musul Grubu'nun Mayıs 1916 başlarındaki kuvvetleri şu şekilde idi:

Şemdinan Bölgesinde: Van Seyyar Jandarma Bölüğü ile kuvve-i seferiyye perakendelerinden oluşan bir bölük, 200 kadar aşiret mensubu ile iki top; Rayat bölgesinde Şivekel, Pençvin, Halice, Mamure hudut bölükleri. Kerkük Seyyar Jandarma Taburundan bir bölük, 4 adet 6.5'luk top ile 500 aşiret mensubu; Seydikan bölgesinde bir piyade takımı ile bir miktar aşiret mensubu; Pençvin bölgesinde 300 mevcutlu bir depo bölüğü ile bir miktar mücahit ve 2 adet 7,5'luk adi dağ topu; Dukan Bölgesinde: Rayat ve Kelamber hudut bölükleri, iki adet 6,5'luk adi top, 1.000 aşiret mensubundan oluşan Ömer Naci Bey Müfrezesi bulunuyordu [İran-İrak Cephesi, 2002: 245-246; Belen, 1965: 171; Kenan, 1928: 154].

Haydar Bey de 6 Mayıs 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bir fırka Rus süvari kuvvetinin Süleymaniye istikametine ilerlediği için hududu muhafaza etmek üzere hareketin 6. Ordu Kumandanlığı onaylarsa gruba ait bazı ikmal levazımı ile yakında hareket edeceğini bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 30-1]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'in hududa hızlı bir şekilde hareket etmesini münasip görmüştü [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 30-2; BOA. DH. ŞFR. 63/ 228].

2. Rus Kafkas Kolordusu, taarruz hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 7 Mayıs 1916'da, Musul Grubu bölgesinde iki kol halinde ileri harekate geçmiş, 11 Mayıs'ta Şemdinan'ı

ele geçirmişti. Böylece Şemdinan Müfrezesi dağılmış, çatışmadan kurtulabilenler Şemdinan'ın 10 kilometre güneyine çekilerek, burada savunma hattı oluşturmuşlardı [Belen, 1965: 171]. Diğer bir Rus süvari alayı da Gelaşın Boğazı-Seydikan-Revandiz istikametine saldırmışlardı. Ermenilerin de desteklediği diğer bir Rus taarruz kolu ise Rayat-Revandiz istikametinde taarruza geçmiş ve 10 Mayıs 1916'da Rayat civarını ele geçirmişti. Taarruzlarını sürdüren bu Rus taarruz kolu buradaki aşiret mensuplarının firar etmesi üzerine 13 Mayıs 1916'da akşama doğru Revandiz'i ele geçirmiş, Türk birlikleri Kanivatman tarafına çekilmek zorunda kalmışlardı [İran-Irak Cephesi, 2002: 246; Kenan, 1928: 156; The Times, 15 May 1916, Monday, pg. 8].

Diğer bir Rus taarruz kolu da Meyanduab-Savuçbulak bölgesinden Bokan istikametine ilerlemekteydi. 13 Mayıs'ta Rusların Serdeşt'i işgal etmesi üzerine Bokan'da bulunan Ömer Naci Bey Müfrezesi, Bane'ye doğru çekilerek Gelihan Boğazı'nda savunmaya geçmişti. Burada Bane halkı ile 500 mücahit kendisine katılmıştı. Şiddetli Rus taarruzlarına rağmen Gelihan Boğazı'nda üç gün savunan Ömer Naci Bey Müfrezesi önce Bane'ye, daha sonra da Şivekel'e çekilmek zorunda kalmıştı [İran-Irak Cephesi, 2002: 246-247]. Bunun üzerine, Başkomutan Vekili Enver Paşa, 2. Ordu Komutanı'na 7 Mayıs 1916'da emir vererek, Mardin'deki 10. Piyade Alayı'nın bir ağır makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryasıyla takviye edilerek Haydar Bey'in emrine verilmesini sağlamıştı. Bunun yanında, 13 Mayıs 1916'da Revandiz'in Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine 6. Tümenin 22. Piyade Alayı da Haydar Bey'in emrine verilmişti.

22. Piyade Alayı, Rusları Revandiz'in 10 km batısındaki Serderya geçidi ile Revandiz'in 10 km güneybatısındaki Bıcan Boğazı hattına kadar geri atmıştı. Halil Paşa, Haydar Bey'e, Revandiz'de bulunan Rus birlikleri üstün ise taarruza kalkışılmamasını, Kanivatman bölgesindeki dar boğazlarda kalarak düşmanı durdurmasını ve Musul istikametinde düşmanın ilerlemesi halinde 10. Alayı kısmen veya tamamen bu düşmana sevk edebileceğini, Musul istikametinde büyük bir tehlike yoksa 13. Kolordunun Hanikin-Kirmanşah istikametinde taarruza geçmesine kadar

savunmada kalmasını emretmişti [İran-Irak Cephesi, 2002: 227-248; Kenan, 1928: 157-158]²⁰.

Haydar Bey, 23 Mayıs 1916'da Kanivatman'a gelmiş ve Revandiz'e bir saat mesafeye kadar yaklaşmıştı. Perşembe günü taarruz edeceğini bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 36]. Dahiliye Nazırı Talat Bey, Musul Valisi Haydar Bey'den Ruslardan nerelerin alındığını sormuştu [BOA. DH. KMS 39/ 29, lef: 2]. Haydar Bey de Dahiliye Nazareti'ne 24 Mayıs 1916 tarihinde şu telgrafi göndermişti: "*Seniyye'den Pençvin istikametine taarruz edildiği top ve iki mitralyöz ile meçhuz düşmanın bir alay kuvveti Kalecik civarında dört gün müsademededen sonra mağlup olmuştur. Savuçbulak istikametinde Revandiz hududunda Ruslar ile bir hafta zarfında vuku bulan müsadematî düşmanın hezimetîyle neticelenmiştir.*" [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 36]. Haydar Bey, Rus birliklerinin Zibar ve İmadiye istikametlerinde ilerlemesi üzerine 6. Ordu Komutanının da iznini alarak, emrine giren 10. Alayın 1. Taburu'nu Akra'ya 3. Taburunu da İmadiye'ye göndermişti. 2. Tabur ise Erbil'de ihtiyat olarak bırakılmıştı [İran-Irak Cephesi , 2002: 248]. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 26 Mayıs 1916'da bir telgraf çekerek Pençvin cephesinde evvelce mağlup edilerek Seniyye'ye çekilmiş olan Rusların, yardımcı kuvvet olarak tekrar Türk müfrezesine hücum ettiğini, fakat çatışma sonucu Seniyye'ye doğru kaçtıklarını bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 50]. Haydar Bey, Revandiz bölgesinde sekiz kilometrelik bir cephede savunmaya geçen kuvvetlere, toplayabildiği aşiret mensuplarıyla birlikte 26 Mayıs 1916 sabahı taarruza geçti. Musul Grubu'nun taarruzu, gerek arazinin çok arızalı olması gerekse aşiret kuvvetlerinin süratle hareket edememesi ve yer yer dağılması nedenleriyle gelişmemişti. 16 saat süren bu taarruzda Rus siperlerinin bir kısmı ele geçirilmiş; başarı, top olmadığından geliştirilememişti [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 52].

Haydar Bey, 27 Mayıs 1916'da Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Rusların Uşnu ve Pençvin'e taarruz hazırlığında bulunduğu, kendisinin kuvvetlerini takviye ederek Bana Gölü'nü geçecek bir hale getirmeye çalıştığını bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 54]. Musul Grubu Andırın cihetinden düşman siperlerine 300

²⁰ The Times Gazetesi Türk kuvvetlerinin bu başarısını Musul yönünde ilerleyen Ruslar Serderya'da durdurulmuştur şeklinde vermişti [The Times, 26 May 1916, Friday, pg. 8].

metre merkeze 50 metre yaklaşmıştı [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 55]. Haydar Bey, ertesi gün Başkumandanlık Vekaleti'ne durumu şöyle rapor etmişti: “1- Henderkan Dağına çıkan kuvvetimi Bicar Boğazına çekilmiştir. 2- Bendenizin bulunduğum üç bölükten mürekkep cenup müfrezemiz bugün düşmanın müteaddid siperlerini işgal etmiş ve kasaba evlerine tekarüp eylemiştir. Cephede tahrip edilmemiş bir siper kalmamıştır. Önceleri de gece işgale çalışacağız. 3- Şemdinan müfrezesi Zizan karyesi önünde gece baskına uğrayarak perişan halde Kanivatman'ın şimalinde Zab kenarına çekilmiştir. 4- Toplar yetiştikten sonra bir kere daha taarruz etmek fikrindeyim. Düşman fazla kuvveti gelirse hal-i teatide kalacağım” [ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 57]. Haydar Bey, ısrarla takviye kuvvet ve topları istemiş, 28 Mayıs 1916'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta Revandiz'deki düşman kuvvetine üç günden beri mütemadiyen hücum edildiğini ve kasabanın güneybatısında düşman siperlerinin önüne kadar yanaşıldığını toplar vaktinde yetişse idi düşmanın takviye birliklerini almadan kesin sonuca gidilebileceğini bildirmişti [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 36-1; ATASE, BDH, Kls: 199, D: 835, B: 55-1].

6. Ordu Komutanı Halil Paşa ise yeterli takviye birlikler ve cephaneye olmadığı için 28 Mayıs 1916'da Haydar Bey'e verdiği emirle, “Musul Grubundaki müfrezelerin görevi genel olarak savunmaktır. Şimdilik genel durum, kesin sonuç alınacak bir hareketi gerektirmiyor. Kesin sonuç zamanı gelince veya pek büyük bir faydanın sağlanmasına yüzde yüz kanaat getirilince taarruza geçilmelidir” direktifini vermişti. Haydar Bey, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın da onayını alarak Halil Paşa'nın uyarısına rağmen Rus kuvvetlerine, 30 Mayıs 1916'da 22. Alayla taarruza geçti. Fakat, bu teşebbüsten başarılı bir sonuç alamadı²¹. Bunun üzerine Türk Başkumandanlığı, Haydar Bey'i Musul Grubu Komutanlığı vazifesinden alarak yalnız gönüllülere komuta etmesini bildirilmişti [İran-İrak Cephesi, 2002: 248-249]²².

²¹ The Times Gazetesi bu olayı “Türklerin Musul'a Doğru Geri Çekilişleri” başlığı altında vermişti [The Times, 05 June 1916, Monday, pg. 7].

²² Daha ayrıntılı için bkz: Kenan, 1928: 158-162. Daha bahsettiğimiz gibi, Haydar Bey'in ısrarla lojistik destek istemesinin nedeni Musul Grubu'nun arkasının çok kötü durumda olmasıdır. Temmuz 1916'da Musul'a giden 2. Ordu Kumandanı'na buna bizzat şahit olmuş ve 6. Ordu Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek buna bir çare bulunmasını istemişti [ATBD, S: 84, 1984, B: 1968]. Eğer daha önce bu mesele halledilmiş olsa idi Musul Grubu cephelerde daha başarılı olabilirdi.

Haydar Bey, bundan sonra 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa'nın emriyle isyan çıkaran Yezidileri tedip etmek için Sincar'a gitmişti. Bu vazife bittikten sonra İstanbul'a gitmek için Musul'a geri dönmek istiyordu, çünkü çocukları yıllardır İstanbul'da yalnız başlarına idi ve onlardan sağlıklı haber alamıyordu. Bu nedenle Bab-ı Aliye 4 Ağustos 1916 tarihinde bir telgraf göndererek çocuklarını almak için İstanbul'a gelme konusunda izin istemişti [BOA. DH. KMS. 40/ 49, lef: 2]. Dahiliye Nazırı Talat Bey ise 8 Ağustos 1916 tarihinde Haydar Bey'e cevaben "*çocuklarınız hakkında bizzat tahkikat yaptırđım. Cümlesi afiyettedir. Bunun için mezuniyet olunmasına lüzum görülmemiştir*" şeklinde şifre göndererek Haydar Bey'in İstanbul'a gelmesine izin verilmemişti [BOA. DH. KMS. 40/ 49, lef: 1/1]. Haydar Bey bu cevap üzerine rahatlamış ve vilayetteki işlerine devam etmişti.

Bu sıralarda Kürt liderlerinin bazılarının durumuna, Osmanlı Hükümeti tarafından şüphe ile bakılıyordu. Bu nedenle Dahiliye Nazırı Talat Bey, Haydar Bey'e bir şifre göndererek Akra'da bulunan Seyyid Abdullah ile Meclis ayanı azasından Seyyid Abdulkadir arasında ne gibi bir münasebet olduğunu ve Seyyid Abdullah hakkında ne gibi muamele yapıldığını sormuştu [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 6/ 39, lef: 4/1 (31 Mayıs 1916)]. Buna cevaben Haydar Bey, özetle şu bilgileri havi telgrafi göndermişti: "*Seyyid Abdulah, Seyyid Abulkadir Efendi'nin küçük oğludur. Bütün Kürtlerin fevkalade hürmet ve saygısını kazanmışlardır. Seyyid Abdulkadir'in biraderi ve Seyyid Taha'nın pederi Şeyh Sıddık'ın ölmesiyle arazilerini genişletmeye çalışmış ve daha sonra kendisinin ve bu ailenin eski mevkilerini kaybetmişlerdir. Seyyid Abdullah'ın şahsi nüfuzu yoktur. Seyyid Abdulkadir'in bu arada diğerine daha sakin, yaşça daha büyük Seyyid Mahmut isminde bir de oğlu vardır*" [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 6/ 39, lef: 3 (10 Haziran 1916)]. Bu konuda araştırmalarını derinleştirmek ve bahsi geçen aşiret liderleriyle görüşmek için Akra'ya giden Haydar Bey 14 Haziran 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne şu şifreyi göndermişti: "*Seyyid Abulkadir Efendizade Seyyid Abdullah kendisinin ve Seyyid Mahmud'un aileleriyle Musul'a gitmeğe ikna' ettim ve mesarif için elli lira verdim. Arzu-yu âlilerine tevâfuk ettiğİ takdirde Seyyid Mahmud Efendi ve biraderini bütün aileleriyle beraber Anadolu'nun tensib buyrulacak bir yerine göndermeğe ikna' edeceğimi kaviyyen ümid ederim. Musul Grubu Kumandanı Haydar*" [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 6/ 39, lef: 1].

Bu Haydar Bey'in Musul Grubu Kumandanı unvanıyla çektiği son telgraf idi. 11 Haziran'da Haydar Bey'in yerine 4. Tümen Kumandanı Albay Aziz Samih Bey Musul'a gelerek bu görevi almıştı. Fakat, Samih Bey görev yerine gidene kadar Haydar Bey vazifesine devam etmişti. Haydar Bey, Musul Grubu Kumandanlığı'ndan alınsa da gösterdiği üstün gayret ve çalışmaları sonunda sahip olduğu "Fahr-i Mülazım-ı Sanilik" rütbesi, 19 Temmuz 1916 tarihinde "Fahr-i Mülazım-ı Evvelik" rütbesine terfi ettirilmişti [BOA. DH. KMS. 40/ 26, lef: 1/1]; İBA, D: 1240]. Kendisi de 20 Temmuz 1916'de Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bu terfi için teşekkür telgrafı göndermişti [BOA. DH. KMS. 40/ 26, lef: 4]. Haydar Bey, Musul Grubu Kumandanlığı'ndan alındıkta sonra, daha önce bahsedildiği gibi gönüllü birliklerin komutanı olmuştu.

2. 3. 3. 1916 Yılında İran'da Türk Taarruzu

Rusların iki koldan saldırıya geçmeleri neticesinde Irak cephesinden bazı birlikler İran cephesine kaydırılmıştı. Rus orduları, Hanikin civarında püskürtülünce Ruslara karşı taarruza geçilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştı. Almanların da isteğiyle, 6. Ordu'ya *"Kütülmammare'de İngilizlere karşı 18. Kolordu'yu bırakmak; 13. Kolordu'yu da Hanikin'de toplayarak Kirmanşah-Hemedan-Tahran istikametinde taarruz etmek; Musul Grubunu Revandiz-Şavuçbulak istikametine ilerletmek; Süleymaniye Grubu Ömer Naci Bey Müfrezesi ile Süleymaniye-Sine istikametinde ilerlemesi; Nizamüssaltana'nın emrinde bir İran Ordusu kurulması"* emri verilmişti [Belen, 1965: 173].

13. Kolordu kumandanı Miralay Ali İhsan Bey karargahı ve birlikleriyle 6 Mayıs'ta Hanikin'e doğru harekete geçmiş ve 31 Mayıs'ta Hakin'e gelmişti. 13. Kolordu bütün birlikleriyle Hanikin'de mevzilenmeye başlamıştı. Rusların Hanikin'e taarruzda bulundular fakat, 850 zayıat verdirilerek Kasrışirin'e çekilmek zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine, 13. Kolordu 21.500 mevcutla ve bir süvari livası iki piyade fırkası ile ileri taarruza başlamıştı. 9 Haziran'da Kasrışirin ele geçirilmişti. Ruslar takip edilerek Kirmanşah'a doğru harekete devam edilmişti. 22 Haziran'da Paytak Boğazı ele

geçirilmiş [Tanin, 23 Haziran 1916; Tanin, 24 Haziran 1916]²³, Çeşmişefid ve Mahideşt Muharebesinden sonra Türk birlikleri 1 Temmuz'da Kirmanşah'ı işgal etmişlerdi [Tasvir-i Efkâr, 5 Temmuz 1916]²⁴.

Kirmanşah'a gelen 13. Kolordu takviye edilerek Hemedan'a doğru ileri hareketine devam etmişti. Birlikler Gengaver geçidinden geçerek Esatabad Muharebesinden sonra [Tanin, 12 Ağustos 1916; Tanin, 13 Ağustos 1916; Tasvir-i Efkâr, 12 Ağustos 1916]²⁵ 10 Ağustos 1916'da Hemedan'ı işgal etmişlerdi [Tanin, 14 Ağustos 1916]²⁶. 13. Kolordu ileri hareketine devam etmemiş, Hemedan'da konuşlanarak beklemeye başlamışlardı [Belen, 1965: 185-190]²⁷.

2. 3. 3. 1. Musul Cephesindeki Hareketler

Haydar Bey, Musul Grubu Kumandanlığı'ndan alındıktan sonra 11 Haziran'da yerine 4. Tümen Kumandanı Albay Aziz Samih Bey tayin olunarak, daha önce bahsettiğimiz gibi kendisine gönüllü birliklere komuta etmesi bildirilmişti. Musul Grubu, 13 Haziran-18 Temmuz arasında 2. Ordu emrine verilmişti [Görgülü, 1993: 168]. Bu sırada 13. Kolordu taarruz halinde bulunuyordu. Musul Grubu'na da taarruz emri verilmişti. 18 Temmuz'da Revandiz'e hücum ederek Rusları Revandiz'den atmışlardı [Tanin, 24 Temmuz 1916; Tanin, 26 Temmuz 1916; The Times, 21 July 1916, Friday, pg. 7-8; The Times, 24 July 1916, Monday, pg. 7]. 28 Temmuz'da Ruslar perişan halde Pesve'ye doğru itilmişlerdi [İran-İrak Cephesi, 2002: 249-251]. Haydar Bey de burada İmadiye-Şemdinan arasında aşiretleri teşkilatlandırarak taarruza destek

²³ Tasvir-i Efkâr Gazetesi Doğu Cephesi hakkında okurlarına bilgi verirken "1.500 Kilometrelik Cephemiz Üzerinde" başlığını kullanmış, alt başlık olarak da "Karadeniz Sahilinden Basra Körfezi'ne Kadar İmtidat Eden 1.500 kilometrelik Şark Cephe-i Harbimizde Muvaffakiyetimiz Devam Ediyor"u vermiştir. Daha sonra 13. Kolordu'nun İran içlerine doğru taarruzu hakkında detaylı bilgi vermiştir [Tasvir-i Efkâr, 30 Haziran 1916].

²⁴ Tanin Gazetesi Kirmanşah'ın zapt edilmesini okurlarına bu olayı şu şekilde duyurmuştu: "İran cenubunda kıtaatımız 30 Haziran gecesine kadar devam eden muharebede Rusları Kirmanşah'ın garbındaki müstahkem mevziide mağlup eylemişti". Tanin daha sonra olayın ayrıntılarına inmiştir [Tanin, 5 Temmuz 1916].

²⁵ Tasvir-i Efkâr, 14 Ağustos 1916'da Hemedan'da Rusların bütünüyle tard edildiğini ve 315 esir, 1.000 ölü verdiklerini yazmıştır [Tasvir-i Efkâr, 14 Ağustos 1916].

²⁶ The Times Gazetesi 13. Kolordu'nun İran taarruzunu ve sonucunda Hemedan'ın zaptını "Turkish Raids in Persia (İran Türk Taarruzu)" başlığı altında vermişti [The Times, 19 August 1916, Saturday, pg. 7].

²⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Sabis, 2002: 178-321. Ali İhsan Paşa Hemedan'da 1 Ekim 1916'da 6. Ordu Kumandanlığı'na çektiği bir telgrafta da İran hareketinin geleceği hakkında detaylı malumat vermişti [ATBD, S: 84, 1984, B: 1969].

vermekteydi. Şemdinan alınmış ve Nasturi kuvvetlerinin bulunduğu Güzariş işgal edilmişti. Bu muharebelerde Türk zayıtı 205 şehit, 419 yaralı ve 23 esirden ibaretti [Belen, 1965: 182-183].

Bu arada Süleymaniye Grubu Şivegül ve Pençvin'de bulunmaktaydı. Ömer Naci Bey de 13. Kolordu'nun korunması için Sakız'ı işgal etmişti. Süleymaniye Grubu, Sine-Sakız hattına ilerleyerek burayı tutmaya çalıştı. Fakat, burada tutunamayarak Bane'ye geri çekilmek zorunda kalmıştı [Belen, 1965: 184; The Times, 28 July 1916, Wednesday, pg. 8]. Ağustos ayında Musul Grubu Kumandanlığı'na Albay Şevket tayin edilmiş [Görgülü, 1993: 168] ve Musul Grubu Süleymaniye Grubu'nun birleşerek Meyanduab ve Rumiye Gölü'nün batısını işgal etmesi istenmişti. Birlikler Pesve ve Uşnu istikametini ilerlemiş, fakat 23 Ağustos'ta Rusların saldırısı neticesinde Derbent civarına çekilmişlerdi [Tasvir-i Efkar, 19 Ağustos 1916; Tasvir-i Efkar, 20 Ağustos 1916; Belen, 1965: 184]²⁸.

Haydar Bey'e de Van ve Başkale'yi kurtarması görevi verilmiş, Van ve Hakkari jandarmalarıyla aşiretlerden bir kuvvet tertip etmişti. Ayrıca, Hakkari Mutasarrıfı vekili Nuri Bey'i de yanına almıştı. 19 Ağustos'ta 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa'nın da uygun görmesiyle Nuri Bey'le Revandiz tarafına hareket etmiş ve aşiret kuvvetlerini toplayarak İmadiye civarında isyan eden Nasturilerin üzerine gidilmiş ve isyan bastırılmıştı [ATASE, BDH, Kls: 554, D: 2152, B: 37; Kenan, 1928: 196]²⁹.

²⁸ The Times Gazetesi de bu hareketi Musul yönünde atılmış önemli bir hareket olarak vermişti [The Times, 25 August 1916, Friday, pg. 6].

²⁹ Haydar Bey, Nasturilerin nasıl tedip edildiğini şöyle anlatmaktadır: *Birinci Dünya Harbi sonunda henüz Musul Valisi iken, bir gün Van Valisi Cevdet Bey'den (– Nasturiler yine ayaklandı, gel...) mealinde bir telgraf aldım. Fazla bir şey sormağa tafsilât istemeğe filan lüzum görmeden, derhal hazırlandım. Bereketversin, mevsim müsaitti. Birkaç günde mahalli maksuda varabilecek durumda idim. Fakat, sonradan öğrendiğime göre bu telgrafi bana çektikten sonra Van Valisi Cevdet Bey, galiba biraz etrafındakilerin (– Ne yapıyorsunuz, Haydar Bey çok şedid bir adamdır. Zaten Nasturilere karşı öteden beri dış biler. Fazla ileri gidip başımıza iş açabilir) tarzındaki telkinlerine kapılarak, fikrinden vaz geçmiş ve bana ikinci müstacel telgrafla (gelme) demişti. Bir müddet sonra ise, Nasturi kıyımı büsbütün saçağı sarınca, hükümet de endişeye düşmüş olduğundan bu sefer Babıâli (Nasturileri tedibe git) emrini verdi. Artık işin lamı, cimi kalmamıştı. Hadiseninin büyüdüğü, hükümetin şiddetli tedbirler almak lüzumunu duyduğu aşıkardı. Tası, tarağı topladım, yola çıktım. Yolda, itimad ettiğim yerlerden bazı Kürtleri de yanıma aldım. Hakkari'ye varınca, durumu yakından tetkik ederek, oradaki malmüdürünün de yardımı ile bir miktar asker, bir iki çakar almaz top, bin kadar da silahlı Kürt piyadesi. Ver elini İmadiye dedik. Arazinin dağlık, taşlık oluşundan dolayı yaya gitmeğe mecburdük. Oralarda süvari gidemez. Bu sebeble Hakkari'den, güneğe doğru dört beş gün yol aldık. İmadiye mülhakatına varınca, Nasturilerle karşılaştık. Derhal tarruza geçtim. Benim geleceğimi daha evvelden haber almış oldukları için – malüm göz yulgınları ile – bir saatten fazla mukavemet edemediler. Üç bin kadar Nasturi tabana kuvvet kaçıyor. Ben de tabii peşlerindeyim. Ertesi gün can havliyle, toplayabildikleri kuvvetleriyle, son*

Süleymaniye Grubu da Sakız ve Bokan istikametine ilerlemekteydi. Ruslar buradaki kuvvetlere saldırmış ve Türk birliği ilk önce Bane'ye daha sonra Eylül başında Şivegül'e çekilmişti. Haydar Bey de bu civardaki Ermeni ve Nasturi eşkiyasını tedip etme görevi verilmişti. Musul Grubu ise 7 Eylül'de taarruza geçerek Rus kuvvetleri bir daha geriye atılmıştı. Musul Gurubu bundan sonra Süleymaniye Grubu'na yardım ederek Bane'ye kadar ilerlemiş ve Sakız'ı işgal etmişti [Belen, 1965: 185, 193].

Bu arada İngilizler Irak'ta taarruz hazırlıklarına başlamışlardı. Bunun yanında Hille³⁰ ve Kerbela'da isyanlar çıkmıştı. Bu nedenle İran cephesinden bazı birliklerin Irak cephesine kaydırılması gerekmekteydi. Azerbaycan'daki Cernozobof kuvvetlerinin bir harekette bulunmadığı anlaşıldığından bu kuvvetlerin karşısındaki Musul Grubu'nun karargahı Bağdat'a nakledilmesine karar vermişti. Başkumandanlık ayrıca, Hemedan'da bulunan 13. Kolordu'ya Tahran üzerine taarruz emri vermişti. Hemedan'ın doğusunda Devletabad ve Sakız-Sine taraflarında başarılı çarpışmalar olmuştu. Fakat, lojistik yetersizlikten dolayı daha fazla ileri gidememişlerdi. Baratof da saldırıya geçmeden beklemişti [Belen, 1965: 195]³¹.

Irak cephesinde ise İngilizler Aralık sonunda taarruza geçmişlerdi. 25 Şubat 1917'de Kut'u kuşatarak işgal etmişler ve Aziziye-Bağdat istikametine yürüyüşe geçmişlerdi. Başkumandanlık bunun üzerine 13. Kolordudan acil olarak Bağdat'a gitmesini emir vermişti. Fakat, bu gecikmiş bir karardı. Bağdat 11 Mart 1917 İngilizlerin eline geçmiş ve Musul İngilizler tarafından tam bir tehdit altına alınmıştı [The Times, 12 March 1917, Monday, pg. 8, 9]. Böylece askeri taktik yanlışlığı sonucunda Irak'ın yarısından fazlası İngilizlerin eline geçmiş oluyordu. 13. Kolordu'nun Kirmanşah'tan daha ileri gitmesi yanlıştı, çünkü Baratof kesin bir muharebeye yanaşmıyordu. Irak'ta İngiliz saldırıları başladığında Hemedan ve Musul cephelerinden iki tümen kadar kuvvet

bir mukavemet tecrübesi yapmak istediler. Yine yüklendik. Yine galip geldik. İran'a doğru kaçıyorlar. Yollarını kesmeğe imkan olmadığı için, tekrar dönmelerine mani olmak maksadıyla köylerini ateşe veriyorum. Mahsullerini de yirmi dört saat içinde, ayrıca seferber ettiğim Kürtlere alalacele toplatıyorum. Böylece, iki üç gün içinde Nasturi çıbanı yok edilmiş oldu. Kaçan kaçtı, kalan esir oldu. Köy ve mahsul namına da bir şey kalmadı [Vaner, 1954: 642-643].

³⁰ 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa, Hille isyanının bastırılması için 31 Ekim 1916'da asilerin üzerine kuvvet göndermiş ve 27 Aralık'ta ayaklanma bastırılmıştı. Asilerle yapılan çarpışmalarda 1.500 asi öldürülmüş, 15 tanesi de sonradan idam edilmişti. Hille ve civarında ise 1.400 ev tahrip olmuştu [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 8/41].

³¹ Osmanlı Ordusu'nun Hemedan ve Sakız civarındaki başarılı girişimleri için bkz: Tasvir-i Efkâr, 2 Teşrinisani 1916; Tasvir-i Efkâr, 10 Kasım 1916 Tasvir-i Efkâr; 19 Ağustos 1916; Tasvir-i Efkâr, 18 Kanunuevvel 1916; Tasvir-i Efkâr, 8 Kanunusani 1917.

alınabilirdi [Belen, 1965: 195]³². Bu arada Ruslar takviye birliklerle Musul'u almak istemiş, fakat Rusya'da karışıklar ve ihtilal çıktığından bu plan gerçekleşmemişti [Çakmak, 1936: 159]. Böylece, Musul için Rus tehdidi ortadan kalmamıştı. Fakat asıl tehdit İngilizler adım adım kuzeye Musul'a doğru ilerlemekteydiler.

İran Cephesinden geri çağrılan 13. Kolordu, Nisan 1917'de 18. Kolordu ile birleşerek İngilizlerin karşısında konuşlanmıştı. Almanlar da Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesinden endişe duymuş ve Genaral Von Falkenhayn'ı Türkiye'ye göndermişti. Falkenhayn 7 Mayıs 1917'de İstanbul'a gelerek Suriye ve Irak'ta incelemelerde bulundu³³. Sonunda Yıldırım Ordular Grubu kurulmuş ve görevi Bağdat civarındaki İngiliz birliklerine saldırmaktı. Bu nedenle 7. Ordu Halep'te toplanmaya başlamıştı. Fakat Filistin ve Hicaz cephesinde durumun kötüye gitmesi sonucu bundan vazgeçildi [Irak-İran Cephesi, 2002: 464-472].

Haydar Bey'in Musul Vilayeti Valiliği'nden ayrıldığı Eylül 1917'de İngilizlerle Fırat Cephesi'nde Remadiye civarında, Dicle Cephesi'nde ise Deli Abbas ve Kızıl Ribat'ta şiddetli muharebeler devam ediyordu ve durum gün geçtikçe Türkler aleyhine dönüyordu [Irak-İran Cephesi, 2002: 396, 477-479].

2. 4. Musul'da Ermeni Tehciri

2. 4. 1. Tehcir Hakkında Genel Durum

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettiğinde Ermeniler Anadolu'nun yoğun oldukları her yerde; Zeytun, Bitlis, Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir ve Canik'te isyan etmişlerdi. Ermeniler yol keserek, Müslüman köyleri basarak Müslümanları katlediyorlar ve Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu³⁴. Bunun üzerine Başkumandan Vekili Enver

³² Ali İhsan Paşa da 13. Kolordu'nun İran taarruzunun sonucunu "İran Topraklarına Gömülen Şehitler Dökülen Kanlar Boşuna Gitti" başlığı altında anlatmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sabis, 2002: 330-349.

³³ Falkenhayn Mayıs ortalarında Musul'a da gelerek incelemelerde bulunmuştu. Başkumandan Vekili Enver Paşa 6. Ordu Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek Falkenhayn'ın Musul'a geleceğini haber vermişti [ATBD, S: 90, B: 2259]. Falkenhayn daha sonra Irak Orduları Grubu Kumandanlığı'na atanmıştı [BOA. BEO. VGG: 335723].

³⁴ Detaylı bilgi için bkz: Süslü, 1990: 69-94.

Paşa Dahiliye Nazırı Talat Paşa'yı bu konuda uyarak bir önlem almasını istemişti [ATBD, S: 81, 1982, B: 1830]. Dahiliye Nazırı Talat Bey, durumun aciliyeti karşısında Meclis-i Vükela'nın kararını beklemeden Ermeni tehcirini başlatmış ve sorumluluğu tek başına üzerine almıştı³⁵. Alınan bu tedbir üzerine Rusya, İngiltere ve Fransa sert tepki gösterdiler. Ermenilerin Türkleri öldürmeleri göz ardı edilerek Türklerin Ermenileri ölüme sürüklediklerini belirtmişlerdi [Halaçoğlu, 2001: 50]. Mesele uluslararası bir konum kazanınca Talat Paşa artık sorumluluğu tek başına üzerine almaktan çekindi ve meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirerek uygulamanın usul ve kaideye bağlamak istemiştir. Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915'te toplanarak meseleyi görüşmüş ve tehcir kararının devletin ve milletlin bekası ve emniyeti için zaruri olduğunu belirtmişti [BOA. MV. 198/ 163].

Böylece, Osmanlı Devleti'nin daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin başını ağrıtabilecek ve bugün Türkiye dış politikasının en temel sorunu olan "Ermeni Sorunu" başlamış oluyordu. Ermenilerin sevk edileceği yerler arasında Musul vilayeti de vardı. Dahiliye Nezareti, Tehcir kararı alındığı ilk gün 23 Mayıs'ta Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine bir şifre göndererek Vilâyetteki Ermenilerin Musul Vilâyeti'nin güney kısmı ile Zor ve Urfa sancaklarında tayin edilen yerlere yerleştirilmeleri, güvenliklerinin sağlanması, taşınır mal ve eşyalarını yanlarında götürebilmelerinin sağlanmasını istemiştir [BOA. DH. ŞFR. 53/ 93]. Böylece, Musul'a Ermenilerin sevk başlanmış oluyordu.

³⁵ Talat Paşa, 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığına özetle şu şekilde şifreyi göndermişti: "Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri; Halep Vilayeti'nin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan, Cısr-i Şugur ve Antakya dahilindeki köy ev kasabalar; Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş Sancağı; Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarındaki Ermeniler yerlerinden çıkartılacaktır. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdir. Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Hükümet'in belirlediği yerlere nakledecek ve oralarda iskan edileceklerdir. İskan mahallerine ulaşan Ermeniler, hal ve mevkiinin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut hükümet tarafından belirlenen yerlerde yeniden kucakları köylere yerleştirileceklerdir. Ermeni köylerinin Bağdat demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzaklıkta olacaktır. Nakli icab eden Ermenilerin sevk ve iskanları mahalli memurların idaresine bırakılmıştır. İskan yerlerine sevk edilen Ermenilerin can ve malların korunması ile iase ve istirahatlarının sağlanması, güzergahlarında bulunan idari memurlara aittir. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir talimatname hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştır" [BOA. DH. ŞFR. 53/ 94].

2. 4. 2. Ermenilerin Musul Vilayeti'ne Sevkıyatı ve İskan İşleri

Dahiliye Nezareti ilk başta, Musul'a sevk edilen Ermenilerin yiyecek ve yerleşme masrafları için muhacirin tahsisatından 500.000 kuruş göndermişti [BOA. DH. ŞFR. 53/ 305].

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden 21 Haziran 1915 tarihinde Trabzon, Mamuratülaziz, Sivas ve Diyarbakır valiliklerine Canik Mutasarrıflığına çekilen telgrafta vilayet / liva dahilindeki köy ve kasabalarda bulunan istisnasız bütün Ermenilerin çıkarılacak Musul, Urfa ve Zor taraflarına iskan edilecekleri, sevk esnasında can ve mallarının muhafazası, iadelerinin temini için gerekli tedbirlerin alınması ve çıkarılan Ermenilerin yanlarına her türlü menkul mallarını alabileceklerini bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 87].

Musul Vilayeti'ne gönderilen Ermeniler Bağdat hattının kuzey ve güney kısımlarına yanaştırılmayarak hattın batısında bulunan mahallere yerleştirilmişler [BOA. DH. ŞFR. 54/ 83], ayrıca Ermeni ahalinin ayrı ayrı mıntıkalara yerleştirilmeleri, iskan mahallerinde Ermeni Mektebi açmalarına meydan verilmeyerek çocuklarının hükümet mekteplerine devam ettirilmeleri ve kurulacak köylerin birbirlerinden beş saat mesafede bulundurulmaları temin edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 102]. Ayrıca, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Haydar Bey'e 30 Haziran 1915 tarihinde bir telgraf göndererek buraya sevk edilen Ermenilerin Ruslar ve Nasturilerle harekette bulduklarından bunlara dikkat edilmesi gerektiğini belirtmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 240]. Bunun yanında Rusya hududuna komşu Doğu Anadolu ile Zeytun, Suriye ve Adana sahillerinden çekilen ve çekilecek olan Ermenilerin dahili ve harici haberleşmelerinin Türkçe olacağı, yeni tesis edilecek Ermeni mıntıklarında Ermeni mektebi ve çocuklarının hükümet mekteplerinde tahsil ettirilmesi Başkumandanlık Vekaleti'nden yapılan tebligatla istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 261 (1 Temmuz 1915)].

Bu şekilde Muşul ve civarına çok sayıda Ermeni sevk edilmişti. Bu nedenle, 5 Temmuz 1915'te Ermenilerin iskan edilecek bölgelerinin genişletilerek, İran hududuna seksen kilometre mesafede olan köyler ve kasabalar dahil olduğu halde vilayetin güney ve batı kısımları dahilindeki köyler ve kasabalarda Müslüman nüfusun % 10'u

nispetinde Ermeni yerleştirilmesini bildirmişti [BOA. DH. şFR. 54/ 308]. Ermenilerle birlikte Musul Vilayeti'ne Başkale ve Siirt'ten Süryani ve Keldaniler de sevk edilmişlerdi. Bunlar hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 28 Temmuz 1915 tarihinde Musul vilayetine bir telgraf göndererek bu şekilde sevk edilen Süryani ve Keldani kadın ve çocuklarının kendi cemaatlerince iaşelerinin temin edilmesi gerektiğini belirtmişti [BOA. DH. şFR. 54-A/ 154].

Bu arada Halep Vilayeti'nde çok sayıda Ermeni toplanması nedeni ile bunların Zor, Musul ve Suriye'ye kısım kısım sevklerine karar verilmişti [BOA. DH. şFR. 54-A/ 167]. Halep Vilayeti dahilinde Kilis'in Katme istasyonunda 12.000 ve Ayıntab'ın Akçakoyun istasyonunda 5.000 toplam 17.000 nüfus Ermeni mevcüd olup günlük 500 ile 1.000 nüfustan oluşan kâfilelerin Urfa, Zor ve Musul cihetlerine sevk edilmişlerdi [BOA. DH. EUM. 2. şb. 68/ 76]. Ayrıca, Musul Vilayeti'ne sevk edilen Ermenilerin taşınabilir malların erbab-ı ihtikar tarafından çok ucuza toplanarak satılmasının önlenmesi, tahliye edilen bölgelere yabancı şahıs sokulmaması, satış muamelelerine müsaade edilmemesi Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilmesini istenmişti [BOA. DH. şFR. 54-A/ 368].

Haydar Bey, Musul'da bulunan yabancı ölkelerin konsoloslarının Ermeniler için para yardımında bulunmak istediklerini ve bunun ne yapılacağını Dahiliye Nezareti'nden sormuş Nezaret de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden de olur aldıktan sonra buna izini 28 Ağustos 1915 tarihinde vermişti [BOA. DH. şFR. 55/ 285]. Ayrıca, Ermenilerin sevklerine ait tedbirlerin yerine getirilmesi ve gerekli ihtiyaçların tahkik ve temini için görevlendirilen Muhacirin Müdürü şükrü Bey'in lüzum göstereceği tedbirlerin temini Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. şFR. 56/ 69 (18 Eylül 1915)].

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 20 Eylül 1915'te Diyarbakır Vilayeti'nden oradan sevk olunacak Ermenilerin aynı tarihle Musul'a sevklerinin devam olunmasını [BOA. DH. şFR. 56/ 90], Musul'a gönderdiği diğer bir şifrede de Erzurum tarihiyle Diyarbakır'dan Musul'a sevk olunan Ermeni Muhacirlerinin, vilayet hududunda Musul

Jandarmaları tarafından teslim alınmalarını istemiştir³⁶. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 22 Ekim 1915'te şu telgrafi göndererek bu konudaki tereddütleri gidermişti: "*Diyarbakır'dan gönderilen Ermenilerin dai'ma hudutta (Musul Vilayet Hududu) teslim alınmakta olduğu maruzdur. Vali Haydar*" [BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/ 14].

Bunun yanında, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden 3 Ocak 1916 tarihinde Musul Vilayeti'ne çekilen telgrafta Musul'a sevk edilmek üzere Resulayn'da bekleyen Ermenilerin uygun yerlere iskanları ile iaşelerin karşılanması istenmiştir [BOA. DH. ŞFR. 59/ 190]. Dahiliye Nezareti, 20 Eylül 1915'te Diyarbakır Vilayeti'ne ve Urfa Sancağı'na bir şifre telgraf göndererek Urfa'ya gelecek olan Ermenilerin Diyarbakır yolu ile Musul'a sevk edilmelerini istemiştir [BOA. DH. ŞFR, 56/ 94]. Ayrıca, Musul Vilayeti'ne başka yerlerden iskan için gelmiş olan Ermenilerin ihtidalarının kabulü Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 59/83 (21Aralık 1915)]. Bunların içinde İzmirli Ermeniler de vardı. İzmir'den de bir kısım Ermeniler Musul'a sevk edilmişlerdi. Bunlar, İzmir'den Karahisar'a oradan Konya'ya gönderiliyor ve oradan Pozantı ve Diyarbakır yolu ile Musul'a sevk ediliyordu [BOA. DH. ŞFR.69/58 (21 Ekim 1916)].

Musul Vilayeti'ne sevk edilen Ermeni çocuklarının iaşelerinin temin edilmesi [BOA. DH. ŞFR. 57/25 (16 Ekim 1915)], Ermenilerin seyrü seferi hakkındaki kayıtlarının bunlardan ihtida etmiş olanlara da tatbiki [BOA. DH. ŞFR. 60/ 208 (2 Şubat 1916)], Ermeni çocuklarının iaşesinin Harbiye tahsisatından gönderilen parayla temin edilecekti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 229 (29 Temmuz 1917)]. Musul'a sevk edilen Ermeniler vilayet dahilindeki bazı işlerde çalıştırılmışlardı. Mesela, Fırat Hattı boyundaki yollarda, şahtur³⁷ inşaatında çalışacak amele ve ustaya ihtiyaç duyulduğundan, Ermeni muhacirlerden ehil olanlar, Fırat Menzil Müfettişliği emrine verilmişlerdi [BOA. DH. ŞFR. 78/4 (1 Temmuz 1917)].

³⁶ BOA. DH. ŞFR. 56/ 90. The Times Gazetesi Diyarbakır ve Halep'ten Ermenilerin Musul'a sevkini dramatize ederek "*çölün ortasında susuz ve aç bırakıldılar*" şeklinde vermiştir [The Times, 30 September 1915, Thursday, pg. 5].

³⁷ Şahtur, altı düz 1 ile 2 metre genişliğinde, 4 ile 6 metre uzunluğunda ziftle kalafatlanmış tahta kayıklara verilen addır. Bir şahturun yapımında ortalama 120 tahta kullanılmaktadır [Avcı, 2004: 88].

2. 4. 3. Musul Vilayeti'ne Ermenilerin Sevkıyatı Sırasında Asayiş

Dahiliye Nezareti, Musul'a sevk edilen Ermenileri kontrol altında tutmak ve asayişlerini temin etmek için Musul Vilayeti'nden, bu Ermenilerin nerelere yerleştirildikleri ve miktarları hakkında, ayrıca peyderpey bilgi verilmesi istenmişti. Bu nedenle 1 Temmuz 1915, 20 Temmuz 1915, 21 Ağustos 1915, 21 Kasım 1915, 9 Mayıs 1916, 11 Mayıs 1916 ve 15 Kasım 1916 tarihlerinde Musul Vilayeti'ne telgraf göndermiştir [BOA. DH. ŞFR. 54/ 272; 54-A 58; 55/ 140; 59/ 76; 63/ 253; 63/ 289; 70/ 11].

Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan Ermeniler jandarma azlığı yüzünden aşiretlerin hücumuna uğruyordu. Bunun üzerine bu Ermeniler 16 Ekim 1915 tarihinden itibaren Diyarbakır yoluyla Musul'a sevk edilmişlerdi [BOA. DH. ŞFR. 57/ 190]. Musul'a sevk edilen Ermeniler arasında Hınçak ve Taşnak komitelerinin belli başlı reisleri de vardı ve bunlar potansiyel tehlike arz ediyorlardı. Haydar Bey, bu şahısları gözetim altında tutarak fesatlarına meydan vermemeye çalışmıştı [BOA. DH. ŞFR. 59/ 200].

Musul civarında iskan edilen Ermenilerin buldukları mahallere yabancılarla Amerikalı ve gayr-ı Müslim tüccarlar buralardaki Ermenileri kıskırtmak için seyahat ediyorlardı. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bunun önüne geçilmesi ve bu tür hadiseler mahal verilmemesi hususunda Musul Vilayeti'ne 16 Şubat 1916'de telgraf çekilmişti [BOA. DH. ŞFR. 61/ 32]. Bunun yanında Musul Vilayeti dahilindeki Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı mezalim ve katliamları ecnebi memleketlerinde neşredilmek üzere vesikalandırılmaktaydı [BOA. DH. ŞFR. 61/ 50 (19 Şubat 1916)].

Ermenilerin tahrikiyle Sincar ahalisi (Yezidiler), Cizre'nin Demirkapı bölgesine zahire ve cephaneye nakleden kabilelere saldırılarda bulunmaktaydılar. Musul Vilayeti'nden bunun tedibi için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 61/ 101 (24 Şubat 1916)]. Ayrıca, Zaho kaymakamı Mesut Bey, Ermenilerin Zaho'da fesatlık çıkardığını ve buna önlem alınması gerektiğini belirtmişti [BOA. DH. ŞFR. 63/ 317 (13 Mayıs 1916)]. Yine, Musul Vilayeti'nden Ermeni çetelerinin Rusların istila ettikleri mahallerde Ruslarla birlikte yaptıkları zulüm ve saldırıların bildirilmesi ve bunların önlenmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 64/ 92 (24 Mayıs 1916)]. Dost ve tarafsız devletlerin konsolosluklarında çalışan Ermeni memurları hakkında Emniyeti

Umumiye Müdüriyeti tarafından 11 Ocak 1917'de Musul Vilayeti'nden bilgi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 72/ 203].

Zor Mutasarrıflığı'nda liva dahilinde gerek sevkıyat esnasında ve gerek diğer nedenlerle firar eden Ermenilerin çöl yolu ile Musul hudûdunu geçerek Sincar cihetlerindeki Yezidilere iltihak ve iltica etmişler ve onlar tarafından himaye edilerek yolculara saldırılarda bulunmuşlardı. Musul Vilayeti dahilindeki Yezidilerin de Ermenilerle birleşmemesini ve tecavüzlerin önlenmesini Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Musul Vilayeti'ne 11 Ocak 1917 tarihinde çektiği bir telgrafta istemişti [BOA. DH. ŞFR. 70/ 232].

Diyarbakır'da bulunan ve oranın Ermeni büyüklerinden olan Zaven Efendi'nin Musul'un bir kazasında ikamet etmesine izin verilmişti. Çoluk çocuk Ermenilerin de yine vilayet dahilinde münasip bir mahalde ikametleri düşünülüyordu. Bunların Diyarbakır'a dönmelerine asla izin verilmemekteydi [BOA. DH. ŞFR. 74/ 135 (15 Mart 1917)]. Ayrıca, Kürtçe bilen Ermenilerden bazı kişilerin epeyce altın akçe ile Anadolu'ya geçmek üzere Rus hududuna gönderilecekleri öğrenildiğinden, Musul vilayeti bu hususta uyarılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 77/ 47 (6 Haziran 1917)].

2. 4. 4. Sevkıyatın Durdurulması

Ermeni tehcirinin başından beri Musul'a Ermeni sevkıyatı devam etmişti, fakat Birinci Dünya Savaşı'ndan dolayı Ruslarla yapılan savaşlarda Musul harp alanı haline gelmişti. Bunun üzerine Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 7 Haziran 1916 tarihinde artık Musul vilayetine Ermeni sevkıyatında bulunulmamasını ve liva dahilindekilerin de münasip mahallere iskanlarını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 64/ 248]. 18 Haziran 1916'da da Halep Vilayeti'ne gönderdiği bir şifrede ise başka yerlere sevk edilmeleri ordu tarafından istenen vilayet dahilindeki Ermenilerin Suriye ve Musul Vilayetlerine gönderilmesi harp şartları dolayısı ile sakıncalı olduğundan bunların Zor'a sevkleri gerektiği belirtilmişti [BOA. DH. ŞFR. 65/ 32-1]. Buna rağmen sayıları az da olsa Ermenilerin Musul'a sevkine devam edilmesi üzerine, Nezaret 20 Haziran 1917'de Musul Vilayeti'ne yeni bir şifre göndererek kendisinden tebligat vuku bulmadıkça her ne sebep ve suretle olursa olsun, Ermenilerin tehcir edilmemelerini isteyerek bu

konudaki kararlılığını göstermiştir [BOA. DH. ŞFR. 77/ 170]. Böylece, Musul Vilayetine yapılan Ermeni sevkıyatı durdurulmuştu.

Musul ve civarına toplam ne kadar Ermeni'nin sevk edildiği kesin değildi. 18 Eylül 1915'de Musul ve civarına sevk edilmek üzere Diyarbakır'a 120.000 kişinin toplandığı belirtilmektedir. Bunun dışında 28 Eylül 1915'te 136.084 Ermeni de sevk edilmek üzere Cizre'de bekletilmekteydi. Bu Ermenilerden yaklaşık 35.000 kişi Musul ve civarına sevk edilmişlerdi [Halaçoğlu, 2001: 75; Özdemir, Çiçek, Çelik, Çalık, Halaçoğlu, 2004: 88]. Bunun yanında değişik zamanlarda gelen diğer Ermeniler ile bu rakamın 50.000'e çıkması muhtemeldir.

Musul Vilayeti Ermeni Tehciri'nde önemli vilayetlerden biri olmuş ve tehcir ettirilen toplam Ermeni nüfusunun yaklaşık 1/10'u Musul'da iskan ettirilmişti. Musul'a sevk edilen Ermeniler bu kadar fazla olmasını rağmen Haydar Bey'in çabaları sonucu Musul ve civarında bu konudaki asayişsizlik en aza indirilmişti.

2. 5. Musul Vilayeti'nde İdari ve Mülki Durum ile Mülteci, Memur, Aşiret, Yabancı-Azınlık ve Asayiş Durumu

2. 5. 1. İdari Yapılanmada Değişiklikler

Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartlarından dolayı bazı vilayetlerde kaza, nahiye ve köylerinde "tahvil-i irtibat" ve "tebdil-i merazizi" hususunda Padişah Reşad'ın da izin vermesi ile bazı değişikliklere gidilmişti. Musul da savaş yerlerinden biri olduğu için vilayette kaza, nahiye ve köylerde 20 Temmuz 1915'te değişiklikler yapılmıştı³⁸.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Ruslar Başkale'yi işgal etmişlerdi. Başkale'nin düşmesi ile Van Vilayeti'ne bağlı Çölemerik, Gevar ve Şemdinan kazalarının idare ile bağlarının kesilmiş bulunmaktaydı. Bunların tek başına kalmaları fena neticeler vereceğinden Van ile Başkale arasında bağlantı kurulana kadar bu kazaların yönetimini o sıralarda Kerkük'te bulunan Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'nden istemiştir [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 11; BOA. DH. ŞFR. 53/ 276]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'e şifre göndererek bu kazaların Musul Vilayeti'ne geçici olarak bağlanmalarını

³⁸ Değişiklik yapılan köylerin isimleri tek tek yazılmıştı. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: [BOA. DH.UMVM 123/117 (20 Temmuz 1915)].

uygun görmüştü [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 3/ 1, 7/ 1, 10/ 1, 12/ 1]. Bununla birlikte daha evvel Çölemerik'e tabi olan Çal Nahiyesi'nin [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 2; BOA. DH. ŞFR. 56/ 279] 4 Ekim 1915 de geçici olarak İmadiye'ye daha yakın olduğu ve bu şekilde idare edilmesi daha kolay olduğu için bu kazaya bağlandığı Haydar Bey'e bildirilmişti [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 1/1]. Bahsi geçen üç nahiyenin Musul'a bağlanmasına rağmen maliyesi ile alakalı bazı konularının muallakta kalması memurların suiistimaline sebep olduğundan bu meselenin halli Haydar Bey, tarafından istirham edilmişti [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 13]. Ayrıca bu geçici durumun ortaya çıkması ile Haydar Bey, mülki idarede bir takım değişikliklere gitmişti [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 4]. Bu idari değişiklikler ile birlikte Başkale ve Çölemerik nahiyesinin Nasturiler tarafından tahrip edilmesi sebebiyle, buranın halkının bu sene içerisinde bir yere gitmeleri mümkün olmayacağından, bu senelik Nasturi köylerinde ikamet ettirilmeleri uygun görülmüştü [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 2; 3; 6]. Ayrıca, Başkale'nin tamamen tahrip edilmesi ve ahalinin bu kış dönmesi mümkün olmayacağından 7 Aralık 1915 tarihinde Şemdinan'ın geçici olarak merkez liva olması kabul edilmişti [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-8, lef: 5/1; 6; 9].

1 Temmuz 1917 tarihinde Zab, Şayamek, Şerkat ve Zimar nahiyelerinin teşkili düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 78/ 3]. Ayrıca, Bağdat 11 Mart 1917 tarihinde İngilizler tarafından işgal edilince, Bağdat'a bağlı Dicle sahil kısımları 17 Mayıs 1917 tarihinde Musul Vilayeti'ne bağlanması kararlaştırılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 76/ 172]. Bunun yanında 5 Haziran 1917 tarihinde ise bu civardaki kaza ve nahiyeler de Musul Vilayeti'ne bağlanmıştı [BOA. DH. ŞFR. 77/ 39].

2. 5. 2. Aşiretler

Bu kısımda aşiretler, asayiş, iskan ve onlara ödenek ayrılması konularında ele alınacaktır. Kürt aşiretlerinden bazıları Osmanlı Devleti'nin savaşta olmasını fırsat bilip köyleri basarak talan ve yağmalarda bulunuyorlardı. Bunlardan Caf Aşireti Süleymaniye'deki köyleri basarak insanları katlediyorlar, koyunlarını eşyalarını gasp ediyorlardı. Ayrıca üzerlerine gönderilen jandarma ve askeri zor duruma düşürüyorlardı. Durumun hassasiyetine ve olayların büyümesi üzerine Haydar Bey,

üzerlerine askeri müfrezeleri göndermişti. Bu müfrezeler eşkiyayı amansız bir takibe almış ve onlara nefes bile aldırmamıştı. Sonuçta İran sınırına kadar takip edilen eşkiyaya ağır kayıplar verdirilmiş ve 23 Haziran 1915 tarihinde sınır ötesine atılmıştı [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 23/ 22]. Bunun dışında, Hacı Seyyid Bey Şeyh imzasıyla Erbil merkezinden çekilen telgrafnamenin kopyasının mütalaası Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından 16 Ağustos 1916 tarihinde Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 67/ 22]. Yine, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından 27 Kasım 1916 tarihinde Musul Vilayeti'ne çekilen telgrafla Musul vilayetinde bulunan aşiretlerin Osmanlı Devleti Kürtlerinden olup olmadığının ve İran Aşiretlerinden ise isimleri, milliyet ve mezhepleri, nüfus sayılarının ve kendilerine şimdiye kadar hangi tahsisattan ve ne miktar yevmiye verildiğinin bildirilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 70/ 105].

12 Nisan 1917 tarihinde asi Şerif Hüseyin'in yöredeki aşiretleri isyana teşvik etmesi sebebiyle, Anze ve Şamar aşiretlerinin tecavüzde bulunmaları muhtemel olduğundan, bunlara karşı gereken önlemler Haydar Bey tarafından alınmıştı [BOA. DH. ŞFR. 75/ 121]. Ruslarla birleşerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Kürt aşiret reislerinden Abdurrezzak'ın affedilip Musul'a getirilmesi ve bilahare görüşülmek üzere İstanbul'a gönderilmesi 9 Mayıs 1917 tarihinde Haydar Bey'den istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 76/ 69]. Abdurrezzak'ın yanında Seyyid Taha'nın da affedilmeleri, kendilerine teminat verilmesi ve İstanbul'a gönderilmeleri düşünülmüyordu [BOA. DH. ŞFR. 76/ 228 (30 Mayıs 1917)]. 12 Haziran 1917 tarihinde Haydar Bey'e gönderilen diğer bir telgrafta Abdurrezzak ve Seyyid Taha'nın istirahatları temin edilerek uygun bir vasıta ile İstanbul'a gönderilmesi istenmiş ve Bedirhanlı Kamil'in Musul Vilayeti'ne girmesine izin verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 77/ 87]. 12 Haziran 1917'de Abdurrezzak ve Seyyid Taha'ya verilmek üzere ne miktar paraya ihtiyaç olduğu sorulmuş [BOA. DH. ŞFR. 77/ 89] 16 Haziran 1917'de Bedirhanı Abdurrezzak Bey için [BOA. DH. ŞFR. 77/ 123], 19 Haziran 1917'de ise Seyyid Taha için yolculuk masrafları için örtülü ödenekten Musul Vilayeti'ne para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 77/ 148].

Yukarıdaki Kürt aşiret liderlerinin dışında, Dahiliye Nezareti'nden 9 Mayıs 1917 tarihinde Haydar Bey'e çekilen telgrafta diğer bir Kürt aşiret reisi Simko'nun da

affedilmesi, dehaletin kabulü ve Halil Paşa'nın tensip edeceği şekilde huduttan içeri alınması ve neticenin bildirilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 76/ 71].

2. 5. 2. 1. Aşiretlerin İskanı

Musul Vilayeti'nde aşiretler için Akra ve Dahok kazalarını iskan edilecek yerler olarak düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 56/ 160]. Musul Vilayeti'ndeki aşiretlerin iskânlarında muhacirlere gösterilen itinanın aynı uygulanmış ve 12. Kolordu ile bu hususta bağlantıya geçilmişti [BOA. DH. ŞFR. 55 A/ 225 (12 Eylül 1915)]. Ayrıca, aşiret erkekleri harbe sevk edildiği takdirde geride kadın, çocuk ve ihtiyarların kalacağı göz önüne alınarak, tedbirlerin ona göre alınması ve halkın hükümete bağlılığını sağlayacak merhametin esirgenmemesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 56/ 344 (10 Ekim 1915)]. Bunlara rağmen, Musul'daki aşiretlerin bazıları Bağdat'a gitmeye karar vermişlerdi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 24 Ekim 1915 tarihinde Musul Vilayeti'nden bu konuyu araştırmasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 57/ 99].

Mayıs 1916'dan itibaren Musul Vilayeti dahilinde bulunan Kürtlerin Anadolu'nun içlerinde belirlenen yerlere sevk edilmeleri planlanmıştı. Ayrıca şeyh, aşiret reisleri ve mollaların aşiret fertleriyle ayrı yerlerde iskan edilmeleri düşünülmüyordu [BOA. DH. ŞFR. 63/ 215]. 10 Mayıs 1916 tarihinde ise Kürtlerin Anadolu'da iskan edilmek üzere sevk edilişleri başlanmıştı [BOA. DH. ŞFR. 63/ 273]. Bunun nedeni, Kürt mültecilerin cepheye yakın mıntikalarda iskanların uygun görülmemesiydi [BOA. DH. ŞFR. 64/ 42]. Kürt aşiretlerinin iskan mahallerine topluca sevk edilmeleri uygun görülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 64/ 77]. Ayrıca, Musul Vilayeti'ne 20 Mayıs 1916'da gönderilen bir telgrafla askeri hizmetlerde kendilerinden istifade edilmesi düşünülen Kürt rüesa ve efradının, mülteci kabilelerinden ayrılarak cepheye yakın yerlerde geçici olarak iskanları istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 64/ 80]. İskana tabi tutulmayan aşiretler de vardı. Bunlardan birisi de Şamar aşireti idi [BOA. DH. ŞFR. 71/ 78].

Musul Vilayet dahilindeki aşiretler hakkında Musul Muhacirin Müdüriyeti tarafından vilayete takdim edilen rapora binaen meselenin fevkalade ehemmiyeti bulunduğu anlaşılmiş olduğundan bu konuda lazım gelen acil tedbirler alınması düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 71/ 130 (31 Aralık 1916)]. Ayrıca, Aşayir ve Muhacir Müdüriyeti-i

Umumiyesi memurlarının merkezden tayin edilmekle birlikte istihdamlarının doğrudan doğruya vilayet ve mutasarrıflara bağlı olduğu ve ellerine verilen şifre anahtarlarının geri alınmış olduğundan bunların muhacir ve mülteci işlerinde en iyi şekilde istihdam edilmeleri gerektiğine belirtilmişti [BOA. DH. ŞFR. 72/ 222 (13 Şubat 1917)].

2. 5. 2. 2. Aşiretlere Ödenek Ayrılması

Birinci Dünya Savaşı'nda Musul doğu ve kuzeydoğuda Ruslarla, güneyde ise İngilizlerle savaşıyordu. Bu savaşlarda Osmanlı ordusuna yardım etmek üzere aşiretlerden savaş gücü ve lojistik destek olarak faydalanılması düşünülmüştü. Savaşta yararlılıklar gösterenlere ayrıcalık tanınması gerekiyordu. Bu nedenle aşiret reislerine çeşitli hediyeler yada unvanlar verilmesi uygun bulunmuştu. Bu konuda aşiretlerin iâşesi için ne kadar paraya ihtiyaç olunduğunun bildirilmesini Haydar Bey'den 24 Ocak 1915'de istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 60/ 103]. Yine, Haydar Bey tarafından ayandan olan kişilerin Osmanlı Devleti tarafına çekilmesi gerektiğini düşünmüş ve bu nedenle Şeyh Abdulkadir Efendi'ye belli bir miktar para vermişti [BOA. DH. KMS. 33/ 27]. Ayrıca savaşta Türk orduları yanında savaşıp da şehit oldukları anlaşılan Devde, Talabani, Şihbeni ve Hamid aşiretlerinin ailelerine maaş tahsisi düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 57/ 410 (13 Kasım 1915)].

Aşiret reislerinden Şeyh Celaledin Efendi'ye 25 Haziran 1916 tarihinde [BOA. DH. ŞFR. 65/ 86], Dibükri Aşireti Reisi Hacı İlhan'a 14 Eylül 1916 tarihinde maaş bağlanmıştı [BOA. DH. ŞFR. 68/ 10]. Haydar Bey aşiretlerin olduğu yerlerde aşiretlerden misafirlerin kabul edilmeleri sonucunda bazı hususi masrafların ortaya çıkmasından dolayı Musul'a ödenek yapılmasını istemiş, bunun üzerine Dahiliye Nezareti, 25 Mart 1917 tarihinde vilayete 100 liralık bir gizli ödenek yapmıştı [BOA. DH. KMS. 44-1/ 10, lef: 1, 2]. Ayrıca, Şakak Aşireti'nin isyanının bastırılmasına yardım eden aşiretlerin iâşesi ve masrafları için 15 Ekim 1917'te 5.000 kuruşa karşılık olan Osmani Nişanı göndermişti [BOA. DH. KMS. 44-2/ 21]. Bunun yanında iskanlarına lüzum gösterilen aşiretlerin iskan masrafları ve diğer giderleri için gereken meblağın bildirilmesini 12 Şubat 1916 tarihinde Haydar Bey'den istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 60/ 298]. Ayrıca, daha önce maaş bağlanan bir kısım aşiretlerin de ödenekleri kesilebiliyordu. Mesela, 3 Eylül 1916 tarihinde Süleymaniye Sancağında

bulunan Şeyh Kan Ahmet Efendi dergahına verilen ödeneğin kesilmesi düşünlülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 68/ 50].

2. 5. 3. Musul'daki Memurların İşleri

Haydar Bey'in valiliği sırasında Musul Vilayeti'nde bulunan memurlara ait durumdan kronolojik sıra ile bahsedeceğiz.

Jandarma Genel Kumandanlığı'ndan Haydar Bey'e çekilen bir telgrafta Hicaz Jandarma Alay Kumandanlığı'na Musul Jandarma Alay Kumandanı Halil Refet Bey'in terfian tayin edildiğini 8 Kasım 1915 tarihinde bildirilmişti [BOA. DH. EUM. 4. Şb. 23/ 30, lef: 1]. Cevapta ise Haydar Bey, Halil Refet Bey'in Musul ve civarında büyük hizmetler verdiğini, civarı yakından tanıdığı için ve Musul'un konumundan dolayı vazifesine burada devam etmesini istirham etmişti. Fakat sonunda, Halil Refet Bey'in 22 Şubat 1916'da Hicaz Jandarma Alay Kumandanlığı'na atanması kararlaştırılmıştı [BOA. BEO. VGG: 339052; BOA. DH. EUM. 4. Şb. 23/ 30, lef: 9]. Ayrıca, Meclis-i İdare azalığı görevinde iken vefat eden Sabunzade Mehmed Paşa'nın yerine 20 Mart 1916'da oğlu Mustafa Bey tayin edilmişti [BOA. DH. KMS. 37/ 31].

Musul Merkez Kadısı Hurşit Efendi yaşından dolayı emekli edilmesi düşünülüyordu. Haydar Bey, mesai arkadaşlarından olan Hurşit Efendi'nin yaşının ilerlemiş olmasına rağmen kendisinin aslında daha genç görüldüğünü ve hizmetlerinden istifade edilebileceğini 9 Mayıs 1916'da Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH. İ-UM. 78-3/ 41, lef: 4]. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey, Haydar Bey'e 22 Ağustos 1916'da bir şifre göndererek Hurşit Efendi'nin görevine devam edebileceği bildirilmişti [BOA. DH. İ-UM. 78-3/ 41, lef: 1/1].

Zor'da bulunan mülkiye müfettişi Emin Bey'in Musul Vilayeti'yle Zor Sancağı'ndan mürekkep olan mıntıka müfettişliğine 9 Kasım 1916 tarihinde tayin edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 69/ 214]. Vilayet ve mülkiye müfettişi Emin Bey'in El-cezire'de hayvan mubayaası (satım) komisyonunun teftiş heyetine memur edildiği, geçici olarak Bursa'da bulunan Diyarbakır müfettişi Sabri Bey de memuriyet mahalline vardığından Emin Bey'in bu ek vazifesini deruhte edinceye kadar her iki müfettişin Musul'a

dönmesinin mümkün olmadığı Haydar Bey'e bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 70/ 70 (22 Kasım 1916)].

İşgal altında bulunan yerlerdeki memurlara tam maaş verilmesinin Meclis-i Vükelâ kararı olduğundan, bu kararın işgal edilmeyen Musul gibi vilayetlerin memurlarına da uygulanmasının ve idaresiz olan bir memura izin verilerek yerine vekâleten bir başkasının istihdam edilmesinin uygun olmadığı, bu gibilerin azledilmeleri kararlaştırılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 76/ 243-18]. 18 Aralık 1916 tarihinde Zibar Kaymakamı Halit Efendi başka bir yere tayin edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 71/ 30]. 31 Aralık 1916 tarihinde de birinci sınıftan bir sulh mahkemesi oluşturulmasına ve hakimliğine de Mustafa Lütfü Efendi'nin tayinine karar verilmişti [BOA. DH. İ-UM. 33/ 13, lef: 3].

Musul Vilayeti'nde bazı memurlara görevleri sırasında gösterdikleri üstün fedakarlıklarından dolayı ödüllendirilmişlerdi. Bunlardan biri Musul Telgraf ve Posta Müdürü Mehmet Efendi idi. Haydar Bey, seferberlikten beri gece gündüz mesai gözetmeksizin çalışarak üstün hizmetlerde bulunan Mehmet Efendi'nin dördüncü mecdi nişanıyla taltifini istemişti [BOA. DH. İ-UM. 43/ 28, lef: 1/1]. Ayrıca, sevkıyat komisyonunda görev yapan Musul İstinaf Mahkemesi (dava ile temyiz arasındaki bir üst mahkeme) Reisi Mehmet Nazif Bey'e 17 Şubat 1917'da üçüncü dereceden Osmani nişanı verilmiştir [BOA. DH. KMS. 43/ 39]

2. 5. 4. Musul Vilayeti'ne Diğer Yerlerden Gelen Mülteciler

Birinci Dünya Savaşı sırasında istilaya uğrayan bazı yerlerin ahalisini Musul Vilayeti'nde iskan ettirilmesi düşünülmüyordu. Bu nedenle 22 Haziran 1915 tarihinde vilayete bir telgraf çekilerek mülteciler için iskanlarına tahsis olunacak arazinin mevki ve miktarı istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 109]. 1 Temmuz 1915'te muhacirin tahsisatından yapılan harcama ile Bitlis, Diyarbakır gibi yerlerden Musul'a mülteciler iskan edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 283].

27 Ekim 1915 tarihinde Meclis-i Vükela'da Şemdinan'a gelen asker ve muhacir için ithal edilen erzakın (buğday, arpa, pirinç v.b.) gümrük vergisinden bir süreliğine muaf tutulmasına izin verilmesi görüşülmüş fakat bu uygun görülmeyerek askerler için gelen

erzakın vergisinin mahalli hükümetçe, muhacir için gelen erzakın vergisinin de muhacir ödeneğinden alınmasına karar verilmişti [BOA. MV. 199/ 81]. Mültecilerin iskan edilecek yerleri arasında savaş sırasında boşaltılan Nasturi köyleri de vardı. Haydar Bey'den Şubat 1916'da özellikle İran'dan gelen mültecilerin bu köylerde iskan edilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 61/ 136].

Mart 1916'da Musul'a gelen toplam göçmenlerin sayısı 10.000'ni aşmıştı. Bunların durumu oldukça kötüydü ve bu nüfusun ihtiyaçları zorlukla karşılanıyordu. Bunun yanında bir de Irak ordusunun iaşesi ve nakil masraflarının eklenmesi durumu iyice kötüye sokmuş vilayette para kalmamıştı. Bu nedenle ihtiyaçların karşılanabilmesi için 13 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden 15.000 lira istenmişti [BOA. DH. İ-UM. 4-1/ 26, lef: 2; 1/2].

İskan Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti, 16 Mart 1916 tarihinde Musul Vilayeti'ne bir telgraf göndererek harp mıntıklarından iltica eden ahalinin nafaka ve iaşelerinin temini ve kendileri için tertip olunan mahallere sevk olunmaları hakkında düzenlenen madde hükümlerini belirtmişti [BOA. DH. ŞFR. 62/ 100-101]. 6 Mayıs 1916 tarihinde harp mıntıklarından gelen Kürt, Türk ve İranlı mültecilerin miktar, lisan, aşiret ve mezhep durumları ile iskan mıntıklarının tayini hususunda bilgi Dahiliye Nezareti'ne verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 63/ 224]. 10 Mayıs 1916'da ise Türk mültecilerin vilayet dahilinde münasip bir yerde iskanları istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 63/ 273]. Musul Vilayeti'ne 8 Haziran 1916'da gönderilen diğer bir telgrafla, mülteciler için gönderilen paranın mültecilere harcanması için vilayet uyarılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 64/ 255]. Yine, 5 Ağustos 1916'da gönderilen telgrafta istilaya uğramış vilayetlerden gelen mültecilerin nakil ve iaşelerinin teminiyle neye ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 66/ 154].

Van Rus-Ermeni istilası altına girince buradaki nüfus çok güç şartlarda Musul'a iltica ediyordu. Van'ın bir kazası olan Gevar mültecileri de Musul'a gelmek üzere yollara düşmüştü. Fakat bunların bir kısmının yolda açlıktan öldüğü haberi alınmıştı. Bu nedenle bunların vasıtalarla nakledilmesi ve iaşeleri temin edilerek iyi muamelede bulunulması 16 Ağustos 1916'da Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 67/ 26]. Ayrıca mültecilerin sevkleri esnasında trenlerden de istifade edilebileceği vilayete

bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 67/ 205]. Muhacir ve mültecilerin iâşesine sarf olunmak üzere 20 Mart 1917'de Musul Vilayeti'ne 10.000 lira gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 192]. Vilayet dahilindeki mültecilere ait işlerin yürütmesi lüzumlu ihtiyaçların bildirilmesi 10 Mayıs 1917 tarihinde Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 76/ 224]. 14 Mayıs 1917 tarihinde vilayet dahilindeki mülteci miktarının artması sebebiyle intizamsızlıkların düzeltilmesi ve bunun için gerekli olan bir şey varsa Muhacirin Müdüriyeti'nden istenmesi Musul Vilayeti'ne bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 76/ 128]. Ayrıca, büyük ve küçüklere tahsis edilen mülteci yevmiyelerinin arttırılmaması ve yardıma muhtaç olanlara, çalışmayanlara yevmiye tahsis edilecekti [BOA. DH. ŞFR. 79/ 134 (15 Ağustos 1917)]. Mülteciler hastanesine alınacak malzeme için ayrılan paradan maaş ve ücret verilmeyecekti [BOA. DH. ŞFR. 79/ 136].

2. 5. 5. Yabancılar - Azınlıklar

Bu kısımda Musul Vilayeti'nde bulunan yabancı devletlerin tebaaları ile Ermenilerin dışındaki azınlıkların durumları incelenecektir.

Birinci Dünya Savaşı hızla devam ederken İngiltere'nin Musul İngiliz Konsolosluğu'nda bir harita ortaya çıkarılmıştı. Harita Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Hazine Şubesi'nce tercüme ettirilmiş, haritanın Musul ve civarı hakkında bilgi verdiği anlaşılmıştı. Emniyet-i Umumiye Dairesi, gerekli önlemlerin alınması için bu haritanın bir nüshasını 2 Nisan 1915'te Musul Vilayeti'ne diğer nüshasını da Dahiliye Nezareti'ne göndermişti [BOA. DH. İ-UM. E-13/ 49]. Kutulamere'de esir edilen İngiliz subay ve erlerin sevkleri esnasında askeri memurlara gerekli kolaylık gösterilmesi [BOA. DH. ŞFR. 63/ 212 (5 Mayıs 1916)], yine Resülayn'a gönderilen İngiliz kadın ve tacirlerin sevk edildikleri yerlerin bildirilmesi 5 Eylül 1916'da Musul Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 67/ 195].

Nasturilerin tedip olunduğu hususunda Musul'dan çekilen telgrafname Bağdat'ta yayınlanan Suhur gazetesinde yayımlandığından bu tür resmi haberlerin bir daha yayınlanmasına meydan verilmeyecekti [BOA. DH. ŞFR. 57/ 293]. Bu arada 20 Haziran 1915'te Haydar Bey'e Mar Şemun'un biraderi Hürmüz'ün Musul'a doğru yola çıktığı haber verilmiş [BOA. DH. ŞFR. 54/ 81] ve Musul'a girer girmez tutuklanması

istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 55-A/ 89]. Dahiliye Nezareti, kritik yerlerdeki yabancıların beyannamelerini istemişti. Haydar Bey de 10 Kasım 1915 tarihinde Nezaret'e gönderdiği şifrede polis müdüriyetince hazırlanan 36 adet yabancılara ait beyannamenin takdim kılındığını bildirmişti [BOA. DH. EUM. ECB. 3/ 41, lef: 12].

Musul Vilayeti'nde Alman Konsolos'u ile bir sorun ortaya çıkmıştı. Mesele aslında çok basit bir nedenden dolayı başlamıştı. Alman Musul Konsolosu Vekili Holishtain Haydar Bey'in yanına gelerek olayı bildirmişti. Haydar Bey de olayı halledeceğini ona söylemişti. Fakat, Holishtain savaş ortamında bulunduğundan olayı siyasi mahalle çekmek istemiş ve bu olaydan faydalanma yollarını aramaya başlamıştı. Bunun üzerine Haydar Bey, kendini çağırarak ikaz etmiş ve çok sert bir şekilde uyarmıştı. Holishtain de sinirlenerek ters bir cevap vermiş, bu olaydan sonra yaptığı bütün iş ve hareketlerde dengesiz davranmaya başlamıştı. Haydar Bey de kendisini hava değişikliği için Lübnan'a göndermişti [BOA. DH. İ-UM. E-29/ 111, lef: 3 (19 Şubat 1917)]. Olayın genişlemesi üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Haydar Bey'e bir şifre göndererek durumun hassasiyetini belirtmiş ve olayın fazla büyümemesini, iki devlet arasında bir sorun olamamasını istemişti [BOA. DH. İ-UM. E-29/ 111, lef: 6 (21 Şubat 1917)]. Holishtain da yaptığı işten dolayı pişmanlık duyduğunu Keldani Patriği vasıtasıyla Musul Vilayeti'ne kusurunun affı için başvurmuştu. Haydar Bey, patriğin bu işe karışmasını doğru bulmamasına rağmen, Konsolos'un 29 Mart 1916'da Musul'a geri dönmesine izin vermişti [BOA. DH. İ-UM. E-29/ 111, lef: 5].

Haydar Bey ile Alman Konsolosluğu arasındaki buzlar erimemişti. Bab-ı Ali de bunu biliyordu. Dünya savaşının devam etmesi ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması nedeniyle Bab-ı Ali 22 Şubat 1917 tarihinde Haydar Bey'e "*Osmanlı tebaası arasında defalarca tekrar eden ihtilaflardan dolayı müdahaleye selahiyeti olmayacağından, Alman konsolosuna vilayetçe yapılan tebligat muvafıktır. Fakat resmi işlerdeki ihtilafın şahsileştirilmemesi elzemdir*" şeklinde telgraf çekmişti [BOA. DH. ŞFR. 73/ 59]. Bunun üzerine Almanya konsolosu ile Haydar Bey arasındaki ihtilaf Mart ayında bertaraf edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 142 (15 Mart 1917)]. Bunun göstergesi 19 Mart 1917 tarihinde Kerkük'e gelen İran'daki Alman sefaretî erkanına Haydar Bey tarafından gereken kolaylığın ve misafirperverliğin gösterilmesidir [BOA. DH. ŞFR. 74/ 159].

Süryani Kadim Patrik Kaymakamlığı'na Musul Katranı İlyas Efendi seçilmişti. Fakat, görevi kabul edip etmediği konusunda şüpheler vardı. Musul Vilayeti'nden bu durumun araştırılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 61/ 59 (20 Şubat 1916)]. Süryanilerin harbin başlangıcından beri hükümete karşı olan siyasi durum zarıyla vilayet ve livanın neresinde buldukları ve nüfus miktarları hakkında Musul Vilayeti'nden rapor istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 68/ 98 (23 Eylül 1916)].

4. ve 6. Ordu mıntikasından İstanbul'a gelecek olan tarafsız ve müttefik hükümetler tebaasının Halep Maraş, Kayseri, Yozgat, Ankara ve Eskişehir yolunu takip etmeleri lüzumu 10 Aralık 1916 tarihinde Musul Vilayeti'ne bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 70/ 224].

İran ile işlerin iyi tutulması gerekmekteydi. Bu nedenle 29 Mart 1917'de Musul'dan geçecek olan Tahran Sefiri Galib Kemal Bey ve arkadaşları en iyi şekilde ağırlanmıştı [BOA. DH. ŞFR. 74/ 303; BOA. DH. İ-UM. E-30/ 69]. Ayrıca, aynı gün Nizamussaltana ile beraber Kerkük'te bulunan İran mebusan ve muhacirlerine hürmet ve kolaylık gösterilmişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 304]. Bağdat'ın tahliyesi üzerine buradaki konsoloslar 17 Nisan 1917'de Musul'a gelmişlerdi [BOA. DH. ŞFR. 75/ 161].

İran'ın dışındaki komşu devletlerle de işlerin iyi tutulmaya çalışılıyordu. Bu nedenle, İran yoluyla Afganistan'a gitmek üzere 23 Haziran 1917'de Musul'a hareket eden Afganistan prenslerinden Abdülmecid Han ve beraberindeki Ruşen Bey'e Musul Vilayeti tarafından gerekli kolaylığın gösterilmiş ve hüviyetleri gizli tutulmuştu [BOA. DH. ŞFR. 77/ 188]. Ayrıca, Afganistan'a gitmek üzere Dersaadet'ten Musul'a gitmiş olan Afgan umeresasından Şehit Hasanzade Zekeriyya Han'ın huduttan geçişinde gerekli kolaylık gösterilmişti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 160; BOA. DH. ŞFR. 79/ 3 (18 Temmuz 1917)]. Bunun yanında, Dersaadet'e gelecek olan Şehzade Süleyman Mirza ile Seyid Müsavat hakkında hürmet ve gerekli kolaylık gösterilmişti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 165 (18 Temmuz 1917)].

Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, Musul Vilayeti'ne 11 Temmuz 1917 tarihinde çektiği bir telgrafta vilayet dahilindeki Yunan konsoloslarıyla, tebaasının 5 Ağustos'a kadar

sınır dışına çıkmaları gerektiği ve bu tarihten sonra çıkmalarına izin verilmeyeceğinin ilgililere tebliğini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 91]. Ayrıca, vilayet dahilindeki mevcut Yunan tebaası erkek nüfusunun tahkikin yapılacağı [BOA. DH. ŞFR. 79/ 23 (2 Ağustos 1917)].

2. 5. 6. Musul Vilayeti'nde Asayiş

Haydar Bey'in Musul Vilayeti Valiliği döneminde burada meydana gelen önemli asayiş olaylarına sırası ile değinilecektir.

Musul Vilayeti'nin tahrir yapılan yerlerde kendilerini nüfusa kaydettirmemiş olanların, mahalle veya köy ihtiyar heyetlerinden getirecekleri ilmühaberle kaydolunmaları gerektiği halde, sebepsiz olarak kaydolunmayanlar hakkında yeni nüfus kanunu gereği para cezasının uygulanıp-uygulanmayacağı hususu Musul Nüfus Müdüriyeti tarafından 25 Mart 1915'te Musul Vilayeti'ne sorulmuştu. Haydar Bey de nüfusun yaklaşık on yedide birinin nüfusa kaydının yapılmadığını ve özürsüz olarak kayıt yaptırmayanların cezalandıracağını bildirmişti [BOA. DH. SN-THR. 60/68].

Kerkük sulama kanalı harcamalarında suçlu oldukları tesbit edilen Kerkük eski Mutasarrıfı Avnullah el-Kâzimi, Nafia eski Müdürü Frankiya ve kanalın hafriyatına memur Hristofidis efendilerin soruşturmalarının, hey'et-i teftişiyeye muavinliği odasında Mülkiye Müfettişi Münir Bey ve diğer memurların huzurunda yapılacağına dair Dâhiliye İdare-i Umûmiye Müdüriyeti'nin Maliye Nezâreti'ne gönderdiği tahrirat göndermişti. 13 Ocak 1916'da Maliye Nezareti de Dahiliye Nezareti yolu ile Haydar Bey'den olayın aydınlığa kavuşturulmasına yardımcı olunmasını istemişti [BOA. DH. İUM. 78-2/ 23]. Haydar Bey, Musul'da toplanan mahkumların savaş bölgesinde olunması dolayısıyla Diyarbakır'a nakletmişti [BOA. DH. ŞFR. 62/ 69 (21 Mart 1916)].

Musul'un etrafındaki sur ve hendeklerin bakımı belediyeye verilmişti. Savaş sırasında bu onarım-tamir ve bakım gayet ehemmiyet arz ediyordu. Fakat, belediye daha iyi çalışabilmek için surların etrafındaki arsaların da kendilerine verilmesini istiyordu. Haydar Bey, defalarca Dahiliye Nezareti'ne telgraflar göndererek durumun ehemmiyetini anlatmaya çalışmıştı. Sonunda, Nazır Talat Bey Şura-yı Devlet ve

Maliye Nezareti'nin de izni ile surların etrafındaki arsaların da belediyeye devredilmesine izin verildiğini bildirmişti [BOA. DH. UMVM. 97/ 32, lef: 10/ 1; BOA. BEO. VGG: 337086].

Musul'da karakolhane yapılan köyler halkının, bunların yem, saman ve sair ihtiyaçlarını karşılamaya tahammül edemeyerek dağıldıkları, yerli halktan oluşan jandarmanın en küçük bir vazifeyi bile rüşvetsiz ve zulümsüz yapmadığı, Musul'da defterdar ve muhasebecilerden başka bütün mal memurlarının yerli ve ehliyetsiz olmalarından dolayı hazinenin zarara uğratıldığı, Erbil'den başka Musul kazalarında evkâf teşkilatı olmadığından vakfolunan emlak ve akaratın zamanla hoca ve şeyhlerin eline geçtiği, harman olmadığı için mültezimlerin mahsülü teftiş edemedikleri, bu sebeple aşar ihalesini eşraf ve çıkarıcı bazı kimselerden başkasının istemediği; Hemavend ve Bişter ağalarının, köyleri aralarında paylaşıp istedikleri kadar pay sürdükleri ve oşür ile ağnam rüsûmunu bir hükümete ve bir de kendilerine ait olmak üzere iki kat aldıkları, doğum, ölüm ve cinayetlerin muhtarlar tarafından hükümete bildirilmeyip, muhtarların cinayetlerde "hun" adıyla bir pay aldıkları ve buna benzer olaylara dair Köysancak Kadısı İsmail Hakkı Efendi'nin gönderdiği lâyiha üzerine Musul halkının cahil olup ilkel bir hayat sürdüğü ve eşraf tarafından daima hükümet aleyhinde kullanıldığı, hükümetin de jandarmayı her işte kullandığından bahisle; seferberlikten sonraki buhranlı dönemlerde jandarma için bir düzenlemeye gidilemeyeceğinden, mıntıka müfettişliğinin kurulması gibi bazı tedbirlerin bir an önce alınması gerektiğine dair Musul Jandarma Alay Kumandanı Kaymakamı Mehmed Sıdkı'nın tahriratı ile layihada belirtilen konuların araştırıldığına dair Musul Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tahrirat gönderilmişti [BOA. DH. İUM. E-40/ 1].

Haydar Bey, 15 Eylül 1916'de Dahiliye Nezareti'ne "*nevahi teşkilâtının yapılanması ve sulh hakimlerinin bulunması hasebiyle nevahi meclisince ve sulh hakimlerince bakılması gereken en ufak işler için vilayete müracaat edilmekte ve bunların büyük bir kısmının meclis-i idareye havalesine mecburiyet vermektedir, seferberlik münasebetiyle vilayetin veya bittabi meclisin işi çoğalmış ve işler ehemmiyet kazanmış ve aciliyet etmiş bulunduğundan cihetle her iki cihetçe mütemadiyen çalışıldığı halde bütün ihtiyacın tamamen tehirine imkan bulunamamış olmasına ve vilayet ve meclisin*

sulh hakimlerince kolayca bakılması mümkün olan işlerin kurtarılması imkanı temin edildiği takdirde orduya daha faydalı işler için zaman kazanılmış olacağına ve sulh hakimi olmayan yerlerde Bidayet Muhakiminin (Asliye Mahkemesi) bu vazifeleri görmesi lazım gelirse de ihtiyaçların fazlalığı sebebiyle merkez vilayete bir sulh hakiminin tayin edilmesini ehemmiyetle arz ederim” şeklinde bir şifre göndermiştir [BOA. DH. İ-UM. 33/ 13, lef: 2]. Adliye ve Mezahip Nezareti de Haydar Bey’in isteğini haklı ve gerekli görerek Dahiliye Nezareti yoluyla Musul’a birinci sınıftan bir sulh mahkemesi teşkiline ve hakimliğine de Mustafa Lütfü Efendi’nin tayinine karar vermişti [BOA. DH. İ-UM. 33/ 13, lef: 3 (31 Aralık 1916)].

Musul civarında bazı eşkıyalar yapılmakta olan demiryollarına saldırıyorlardı. 16 Kasım 1916’da Haydar Bey 6. Ordu’ya bu konuda telgraf göndererek eşkıyanın devamlı tecavüzüne uğrayan Musul-Nusaybin hattının güvenliğinin sağlanmasını istemişti [Avcı, 2004: 192].

2. 6. Musul’un İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yapısı

2. 6. 1. İktisadi Yapı

2. 6. 1. 1. Zirai Faaliyetler

Savaş ortamında olduğu için 1915 yılında Musul merkez kazası ve merkeze bağlı kazalarda nadasa bırakılan 3.500.000 dönüm arazinin de ekilmesine karar verilmişti. Böylece, Musul Vilayeti’nde toplam 7.000.0000 dönüm arazide ziraat yapılacaktı [BOA. DH. İ-UM. E-14 / 121]. 11 Mayıs 1915 tarihli İkdam Gazetesi’nin “Feyz-ü Bereket” adlı haberine göre Musul Vilayeti’nde gerek arpa ve gerek buğday ürünlerinden oldukça fazla verim alındığını bildirmişti [İkdam, 11 Mayıs 1915]. Bir önceki yıl olduğu gibi 1916 yılında da Musul Vilayeti’nin ekili arazisi yaklaşık 7.000.000 dönümdür. Haydar Bey 1 Haziran 1916’da “*şimdiye kadar şa’ir (arpa) hasadı vilayetin her tarafında birkaç güne kadar biter. Hintta hasadına da çok yakında başlanacaktır*” şeklinde Dahiliye Nezareti’ne telgraf göndermişti [BOA. DH. İ-UM. E-14 / 121].

1917 yılında Musul ve civarında kuraklık döneminin devam etmesi üzerine mahsulün tam olarak alınmadığından ve daha önce emaneten tahsil edilmesi yolundaki kararın da ordunun iâşesinin tamamıyla elde edilmesine engel olacağını belirten Haydar Bey aşarın tahsil edilmesinde teslis usulünün uygulanmasını istemiş, fakat bunun sakıncalı olduğu 30 Nisan 1917 tarihinde vilayete gönderilen bir telgrafla belirtilmişti [BOA. DH. İ-UM. E-31/ 73, lef: 1/1, 2; BOA. DH. ŞFR 75/ 277]. Bunun üzerine Musul Vilayeti'ne 21 Mayıs 1917'de gönderilen bir şifrede aşarın emaneten toplanması uygun görülmüştü [BOA. DH. İ-UM. E-32/ 109, lef: 1/1].

2. 6. 1. 2. Musul Vilayeti'nin Bütçesi ve Tahsisat Ayrılması

Sadaret, Musul Vilayeti'nin 1915 senesi bütçesini 4.558.907 kuruş varidat ve 3.368.990 kuruş masrafları içeren adi bütçe, 1.000.990 kuruş varidat ve 1.921.870 kuruş masrafları içeren fevkalade bütçe olarak belirlemişti [BOA. DH. UMVM. 131/ 10, lef: 2/1 (18 Mayıs 1915)].

4 Ekim 1915'de Musul Vilayeti'nde bulunan Yezidilerin seferberlik tecilleri sonucu elde edilecek 1.300 liranın orduya yardım olarak kabul edilmişti [BOA. DH. İ-UM. E-79/ 45, lef: 12; BOA. DH. ŞFR. 51/ 248]. Ayrıca, Musul Vilayeti'ne askerlerin ihtiyacı için 3 Ocak 1916 tarihinde 15.000 liranın gönderilmesi uygun görülmüştü [BOA. DH. İ-UM. 4-1/14, lef: 1/1, 2].

Musul Vilayeti'nde bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmış ve acilen bunun önüne geçilmesi gerekiyordu. 8 Nisan 1916 tarihinde, gereken lüzum üzerine salgın hastalıklarla mücadele için Musul Vilayeti'nin 1916 yılı bütçesi için 50.000 kuruş tahsisat ayrılması uygun görülmüştü [BOA. DH. UMVM. 137/ 67, lef: 1, 2, 3]. Bunun yanında, Haydar Bey, 16 Mayıs 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir şifre göndererek yine bulaşıcı hastalıklarla mücadele için bütçeden para tahsis edilmesini istemişti [BOA. DH. UMVM. 138/ 43, lef: 1, 2/1].

Daha önce bahsedildiği gibi Gevar ve Şemdinan'ın Musul eyaletine bağlanması neticesinde artan masraflar için 1916 yılı vilayet bütçesine 61.872 kuruş ilave edilmişti. Bu miktarın kafi gelmemesi üzerine 1 Haziran 1916 tarihinde 1916 bütçesine

14.400 kuruş ilave yapılması uygun görülmüştü [BOA. DH. UMVM. 138/ 67, lef: 1, 2, 3].

10 Şubat 1916 tarihinde 4. Ordu Kumandanı tahsisat-ı mesture (örtülü ödenek) tertibinden verilen meblağdan artan kısmı Haydar Bey'e gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 60/ 295]. 30 Mayıs 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden bazı valilere ödenek ayrılmış, Haydar Bey'e de 2.000 kuruş gönderilmişti [BOA. DH. KMS. 44-1/ 48, lef: 1/1, 2, 3, 4]. Ayrıca, örtülü ödenekten Musul Vilayeti'ne 23 Ağustos 1915 tarihinde 100 lira [BOA. DH. ŞFR. 55/ 175], 22 Mart 1916'da 10.000 kuruş [BOA. DH. ŞFR. 62/ 160], 27 Mart 1916 tarihinde ise 10.000 kuruş [BOA. DH. UMVM. 137/ 44, lef: 1, 2] ve 15 Mayıs 1916'da 5.000 kuruş [BOA. DH. EUM. KLU. 11/ 24], 16 Mayıs 1916 tarihinde ise belli bir miktar para [BOA. DH. ŞFR. 64/ 43], 25 Mart 1917'de 200 lira, 15 Ekim 1917 tarihinde de 10.000 kuruş vilayetin belirlediği işlerde kullanması için gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 249].

Alman-Ermeni Cemiyeti yetkililerinin Halep ve Musul halkına yardım amaçlı topladıkları paraları buralara dağıtmak için müsaade istemişler, ancak 4. ve 6. ordu cihetinde askeri faaliyet olmasından dolayı talep geçici olarak ret edilmişti [BOA. HR. SYS. 2884/ 59, lef: 1, 2 (28 Temmuz 1917)]. Haydar Bey, 17 Temmuz 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta vilayetin şiddetle ufak paraya ihtiyacı olduğunu ve acilen gönderilmesi gerektiğini belirtmiş, bunun üzerine Nezaret gerekli ufak parayı Musul Vilayeti'ne hemen göndermişti [BOA. DH. İ-UM. 4-1/ 53, lef: 1/1, 2].

Haydar Bey, Musul Vilayeti için önemli bir gelir kaynağı olan Gerd-i Mamık, Safiye ve Kelk isimli iskelelerde bulunan kayıklardan alınan vergilerin vilayetçe mi yoksa belediye tarafından mı alınacağını 26 Aralık 1916'de Dahiliye Nezaretinden sormuş, Dahiliye Nezareti de 30 Kasım 1916 tarihinde gönderdiği şifrede bu vergilerin vilayete değil belediyeye ait olduğunu bildirmişti [BOA. DH. UMVM. 109/ 70, lef: 1, 2/1].

Haydar Bey, vilayete iki sene evvel geldiği ve bu sürenin ilk senesini savaşta geçirdiğini, şimdi ise orduların zahire ihtiyacını karşılamakla meşgul olduğunu bu sebeple devr-i icra ve raporların muntazaman hazırlanmadığını, baştan savma raporların hazırlanmasını da kabul etmediğini Dahiliye Nezareti'ne belirtmiş ve

kendisinin savaşın sonuna kadar bu rapor ve devr-i icralardan muaf tutulmasını istirham etmişti [BOA. DH. İ-UM. E-30/ 82, lef: 5 (23 Ocak 1917)].

Savaş halinin devam etmesi neticesi fedakarlık derecesinde kötü duruma düşen Musul halkının bazı vergilerinin tecil edilmesi, Haydar Bey'in de teşviki ile bazı alimler ve tüccarlar tarafından Dahiliye Nezareti'nden 23 Mart 1917'te talep edilmişti [BOA. DH. UMVM. 105/ 44].

2. 6. 1. 3. Malların Alınp-Satılması Sorunu

Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 6 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği telgrafta Musul'dan öteden beri Diyarbakır, Halep ve Bağdat'tan karşılanan havare-i asliyesinin (kahve, şeker, yağ gibi maddeler) sadece Diyarbakır'dan karşılanmak istenilmesine vilayetçe karşı çıktığını ve bunun Dahiliye Nezareti'nce kabul edilen dahili ticaretin serbest olduğu prensibine uygun görülmediğini belirtmişti. Nezaret de dahili ticaretin serbest olması gerektiğini vurgulayarak muamelenin eskiden olduğu gibi yapılmasını istemişti [BOA. DH. İ-UM. 16-6/ 3-27, lef: 1, 2 (7 Mayıs 1915)].

7 Mayıs 1915 Musul ve Bağdat'tan gönderilen yağın ve pirincin ne şekilde tedarik edildiği Kolordu Vekaleti ve menzil müfettişliği tarafından sorulmuştu [BOA. DH. İ-UM. 93-1/ 1-49, lef: 1/1]. Haydar Bey de 25 Mayıs 1915'de gönderdiği şifrede yağın satın alma (mübaya'a), pirincinde aşar hasılatından alındığı ifade edildiğini belirtmişti [BOA. DH. İ-UM. 93-1/ 1-49, lef:2]. Ayrıca, Haydar Bey, iaşenin zor durumda olduğu için Musul'da Meclis-i Vükelâ kararına dahil olmayan maddelerin satın alınması için izin istemiş ve bunun üzerine izin 29 Ağustos 1915 tarihinde verilmişti [BOA. DH. İ-UM. 93-3/ 1-1, lef: 1/1, 2].

Haydar Bey, 29 Haziran 1916'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta cephede bulunduğu bir sırada bir takım kişilerin temel gıda maddelerini sakladığından halkın sıkıntıya düştüğünü bu nedenle Mevâdd-ı Gıda ve Havâyic-i Zaruriye Kanunu'nun tatbik edilmesi gerektiğini bildirmişti. Dahiliye Nazırı Talat Bey de Haydar Bey'e 2 Temmuz 1916'de çektiği bir telgrafta kanunun vilayetçe tatbikini uygun görmüştü [BOA. DH. İ-UM. 98-3/ 1-98, lef: 20/1, 21].

Musul Vilayeti'nde Haydar Bey'in de uyarması ile 26 Eylül 1917 tarihinde hazine emri altında bulunan bütün müsakkafat ve büyük küçük arsa tarla, bostan, bağ ve bahçelerin müzayede yoluyla satılması vilayetin savaş dahilinde bulunması dolayısı ile durumun düzelinceye kadar müzayede tehir edilmişti [BOA. DH. İ-UM. E-38/ 18].

2. 6. 1. 4. Harp Bölgelerinden Gelen Memurların Durumu

Birinci Dünya Savaşı sırasında Van ve Bitlis gibi düşman istilası altında kalmış bölgelerin memurları Musul'a iltica etmişti. Fakat, bunların maaşlarının ödenmesi Musul Vilayeti için ayrı bir yük oluşturuyordu. Bu nedenle 1915 yılında bu memurların maaşlarının ödenebilmesi için 35.950 kuruşluk muavenet havalenamesi gönderilmişti. 1916 yılında da yine bir önceki sene olduğu gibi 35.950 kuruşluk muavenet havalenamesi 20 Temmuz 1916 tarihinde gönderilmişti [BOA. DH. UMVM. 140/ 27, lef: 1, 2]. Fakat, 1916 senesinde bu maaşların ödenmesinde yine sıkıntılar çıkmıştı. Bunları dile getiren Haydar Bey'e Dahiliye Nezareti istilaya uğrayan kazalara yapılan tahsisatın sarfindan sonra kalan kısmının memurların gittikleri yerlerdeki bütçeye ilave edileceğini bildirmişti [BOA. DH. UMVM. 140/ 46, lef: 1, 2 (3 Ağustos 1916)]. Meclis-i Vükelâ'da Van'dan Musul'a gelen zabıt ailelerin 29 Mayıs 1915 tarihinde durumu görülmüş ve bunlardan yardıma muhtaç olanların yol masraflarının Harbiye Nezareti tarafından karşılanması uygun görülmüştü [BOA. MV. 198/ 127]. Bunun yanında Sendiyan'da işsiz ve maaşsız kalmış olan memurların 6 Temmuz 1915'de Musul'a gelmeleri gerektiğine karar verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 54/ 322]. Ayrıca, Haydar Bey'e 25 Mart 1917'de zaruri masrafları için 100 lira gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 250].

Savaş sebebiyle harp bölgelerinden Musul'a gelen ve durumları oldukça perişan olan memurların maaşlarının ve yine savaş sebebiyle bölgeye gelen ahaliden ihtiyacı olanlara yardım yapılabilmesi için Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'nden gerekli paranın ödenmesi istemiş, bunun üzerine Dahiliye Nezareti tarafından da 21 Eylül 1915'te gerekli ödenek yapılmıştı [BOA. DH. UMVM. 133/ 15, lef: 1, 2, 3, 4, 5]. 1916 yılında da harp mevkilerinden Musul'a gelen memurların maaşları uzun süreden beri ödenememiş ve meblağ epeyce birikmişti. Ayrıca inşaata başlanılan fakat bitirilemeyen müesseseler vardı. Bu işlerde kullanılmak üzere vilayetin özel idaresine

2 Mart 1916'da 5.000 lira gönderilmesi istenmişti [BOA. DH. UMVM. 136/ 59, lef: 1, 3, 3/2].

İngilizlerin işgalinden sonra Bağdat'ın tahliyesi üzerine buradaki memurlar 25 Nisan 1917 tarihinde Musul Vilayeti'ne gelmişlerdi [BOA. DH. ŞFR. 75/ 230]³⁹. 1917 yılında harp mıntıklarından gelen memurların maaşlarının nasıl ödeneceği Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne sorulmuş, Nezaret de 7 Temmuz 1917 tarihinde gönderdiği telgrafta bu memurların maaşlarının daha sonra mahsub edilmek üzere ödenmesini bildirmiştir [BOA. DH. UMVM. 146/ 26, lef: 1, 2]. Fakat, Musul Vilayeti'nin ısrarı üzerine en azından Bağdat ve Van vilayetlerinden Musul'a iltica eden memurların maaşlarının ödenebilmesi için bütçeden tahsisat gönderilmesi talep edilmişti [BOA. DH. UMVM. 149/ 67 (18 Ağustos 1917)].

2. 6. 1. 5. Musul Vilayeti'nden Cephelere Erzak Nakli

Seferberlik ilan edildiğinde Musul Vilayeti Kafkasya'daki 3. Ordunun iaşe ihtiyaçlarını temin etme görevi verilmişti. Başlangıçta erzak Musul merkez, Zaho, Akra ve Kerkük'ten Cizre'ye sevk edilmekteydi. Ancak 1914 yılı Kasım ayı ortalarından sonra sevkıyat mesafesi bir kat daha arttırılarak söz konusu erzakın Siirt'e kadar ulaştırılması emredildi. Cizre ve Siirt'e kadar taşınan erzak buradan Kafkas sınırına ulaştırılıyordu. Böylece Kasım ayından itibaren Nusaybin ve Diyarbakır üzerinden Siirt ambarına develerle sevkıyata başlandı. Musul Vilayeti 3. Ordu iaşe mıntikasının en uzak kesiminde yer aldığından sevkıyat konusunda bu vilâyetin müşkülâtı daha fazla idi. Bu durumda ordunun gereği gibi yararlanamadığı Musul Vilâyeti Haydar Bey'in tayininden kısa bir süre önce, 16 Şubat 1915 tarihinde 3. iaşe mıntikasından alınarak bütün hasılatı ile birlikte Irak ve Havalisi Kuvay-ı Milliye Müttehaşşedesine bırakılmıştı⁴⁰.

³⁹ Bu arada Bağdat valisi Memduh Bey Bağdat'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra 19 Mart 1917 tarihinde Musul Vilayeti'ne gelmiştir. Dahiliye Nezareti Bağdat'ın vaziyeti tamamen belirlenene kadar Musul'da kalıp orada azami hizmet ve fedakarlıkta bulunmasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 74/ 166].

⁴⁰ Musul Vilayeti'nin Irak ve Havalisi Kuva-yı Milliye Müttehaşşedesine bırakılana kadar 3. Ordu iaşe mıntikasına yaptığı sevkıyat için bkz. Ögün, 1999: 205-206. Fakat, Musul Vilayeti 10 Şubat 1915'te [BOA. DH. ŞFR. 50/ 165], 17 Nisan 1915'te [BOA. DH. ŞFR. 52/ 31] ve 27 Nisan 1915'te [BOA. DH. ŞFR. 52/ 133] 3. Ordu'ya erzak nakli yapmıştır.

Erzaklar kara ve nehir taşımacılığı ile gerçekleştiriliyordu. Kara taşımacılığında yük hayvanları (daha çok deve, katır ve eşek) kullanılırken, nehir taşımacılığında ise kelekler ve şahturlar kullanılıyordu. Bunun yanında motorlu taşıtlardan ve demiryolundan da yararlanılmaktaydı. Irak ve havalisinde nehirler taşımacılık için elverişli olduğundan daha çok nehir taşımacılığı yapılmaktaydı. Şahtur, altı düz 1 ile 2 metre genişliğinde, 4 ile 6 metre uzunluğunda ziftle kalafatlanmış tahta kayıklara denilmektedir. Bir şahturun yapımında ortalama 120 tahta kullanılmaktadır. Fakat, nehirde erzaklar şahturlardan ziyade keleklerle naklediliyordu. Kelek, şişirilmiş 100-200 kadar koyun tulumunun üstüne tahtaların dizilmesiyle meydana gelen su taşıdır. Üzerine çardak kurularak suyun akışına bırakılmaktaydı [Avcı, 2004: 65, 84, 88].

Kelekler, erzak naklinde önem arz ettiği için Haydar Bey'in isteği üzerine Hakkari Mutasarrıfı Hilmi Bey'in kelek ve bir taburla 4 Temmuz 1915 tarihinde Cizre'den Musul'a hareket ettirilmişti [BOA. DH. ŞFR 54/ 292]. 22 Temmuz 1915 tarihinde İdare-i Umumiyeti Dahiliye Müdüriyeti Musul Vilayeti'ne gönderdiği bir şifrede nakliye vasıtalarının temin edilmesinde müşkilat gösterildiğinin haberin alındığını, böyle muamelelere son verilmesi gerektiği ve vilayetin yüklendiği görevleri en iyi şekilde yerine getirmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR 56/ 111]. Bunun üzerine, 12 Aralık 1915 tarihinde Irak ordusunun ihtiyacı olan erzakın nakli için gerekli olan keleklerin imal edilebilmesi için tulum tedarik edilmesi istenmişti [BOA. DH. İ-UM. 959/ 16, lef: 1; 2/1, 3].

Haydar Bey, erzak nakli ile bizzat ilgilenmiş ve nakil yapılan yerlerde teftişlerde bulunmuştu. Musul Vilayeti'nden Irak ve Havalisi Kuva-yı Milliye Mütehaşşedesine erzak nakli şu şekildedir:

- Şubat 1915'te Dahok'dan 9976 kıyye⁴¹ Asitane buğdayı⁴² Samara'ya sevk edilmişti [BOA. DH.İ-UM. E-6/107-3].
- Şubatin 18'den 26'sına kadar Selamiye ve Karatepe'den 53.570 kıyye Asitane buğdayı sevk olunmuştu [BOA. DH.İ-UM. E-6/ 108].
- 8 Mart 1915'te Dahok'dan 15.280 kıyye ve 25 Şubat 1330' da 12.964 kıyye Asitane buğdayı Samara'ya sevk olunmuştu [BOA. DH.İ-UM. E-6/ 107/1].

⁴¹ Kıyye, 122 gramlık ağırlık ölçüsüdür (Develioğlu, 1996: 519).

⁴² İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanan buğday.

- 10 Mart 1915'te Süleymaniye'den 6508 kıyye pirinç Köprü'ye sevk olunmuştu [BOA. DH.İ-UM. E-6/ 92].
- 17 Mart 1915'te keleşe yüklenerak 133.877 kıyye hinta ve yemiş, 50.587 kıyye şa'ir (arpa) Bağdat'a sevk edilmiştir [BOA. DH.İ-UM. E-7/ 2].
- 28 Mart 1915'te Köprüden 16.180 kıyye buğday Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştur [BOA. DH.İ-UM. E-7/ 29].
- Dahok'dan 25 ve 29 Nisan 1915'te 21.321 kıyye asitane hinta ve 17.500 kıyye şa'ir Samara'ya sevk edilmiştir [BOA. DH.İ-UM. E-6/107/ 2].
- 15 Nisan 1915'te 74.518 kıyye buğday ve 70.550 elli kıyye arpa Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-7/ 47].
- 8 Mayıs 1915'te 32.409 kıyye aşar buğdayı Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-7/ 82].
- 18 Mayıs 1915'te 10.337 kıyye buğday Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 7].
- 20 Mayıs 1915'te 15.580 kıyye iri buğday Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 10].
- 1 Haziran 1915'te 4.296 kıyye kandihari ve 21.463 kıyye iri ceman 25.759 kıyye buğday Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 29].
- 19 Haziran 1915'te Karatepe'den 7.600 kıyye kandihari, 2.102 kıyye iri toplam 9.702 kıyye buğday Sendiye'ye sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 64].
- 20 Haziran 1915'te 1.090 kıyye kandihari buğdayı Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 68].
- 21 Haziran 1915'te 7.425 kıyye iri buğdayı Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 81].
- 24 Haziran 1915'te 17.950 kıyye buğday Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 80].
- 27 Haziran 1915'te 35.432 kıyye aşarı Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 94].
- 7 Temmuz 1915 tarihinde 36.935 kıyye aşar buğdayı Musul'dan Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 101].
- 10 Temmuz 1915 tarihinde 827 kıyye iri buğday 920 kıyye nohut Köprü'den Bağdat'a sevk olunmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-8/ 98].

2. 6. 1. 5. 1. Erzak Nakli'nin İşleyişi

10 Mart 1915'te Musul'a ulaşan ve kısmen ileri harekate geçen Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı'ndan alınan bilgiye göre Kuvve-i Seferiyye güzergahı olan mahallerde şimdiye kadar yaklaşık 1.000.000 kilo arpa, 20.000 baş ağnam 80.000 kilo pirinç ve bulgur, 600.000 kilo kadar un ve buğday, 15.000 kıyye kadar daha bir çok erzak hazır edilip, İran dahilinde biriktirilmiş bir vaziyette erzak tedarikine başlamıştı. Kuvve-i Seferiye'nin diğer ihtiyaçlarından bir kısmı yardım suretiyle hazır edilmişti [BOA. DH. İ-UM. E-6/ 99].

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Haydar Bey, erzak nakli ile yakından ilgilenmişti. Musul Vilayeti'ne tayin edilir edilmez Erbil'e gitmiş ve buradan Dahiliye Nezareti'ne 23 Mart 1915'te *"İran hududuna girinceye kadar erzak vesait-i nakdiyye ihtiyaçları temin ederek Rumiye 'ye kadar ihtiyaçlarını temine ait tedâbir-i ittihaz kılındı nakliyatı temin için Revandiz'e gidiyorum"* şeklinde telgraf çekmiştir [BOA. DH. İ-UM. E-7/ 18]. Revandiz'den Erbil'e dönen Haydar Bey, 15 Nisan 1915'te Dahiliye Nezareti'ne yaptığı işler hakkında rapor niteliğinde şu telgrafi göndermişti. *"Kuvvet-i seferiye için üç gün zarfında 600 yük zahire gönderdim. Deyr-i Harir'de veya Bahçecik'te 200.000 Erbil'de 400.000 arpa, 600.000 buğday olmak üzere 1.000.000 kıyye zahire temin ettim. Vesait-i nakliyenin müsadese tensibinde sevkıyat devam olunur. Lüzum tahakkuk eder ise buğday miktarını 1.000.000 iblağ edeceğim, lüzumu kadar yağ ve pirinç de göndermekte devam ediyorum yarın merkeze avdet edeceğim"* [BOA. DH. İ-UM. E-7/ 55]. Bu miktarlar o zamanın şartlarına göre oldukça iyi idi.

Musul Vilayeti'nin bazı kazalarında da erzaklar biriktiriliyordu. Zaho Kazası'nda 9 Eylül 1915'te aşarlardan alınacak hububatın miktarı 272.247 kilo buğday ve 246.097 kilo arpadan meydana gelmekteydi [BOA. DH. İ-UM. E-10/ 56]. Dahok Kazası'nda ise 12 Eylül 1915 tarihinde ordu erzakına karşılık rapt olunan köylerin aşarının ayniyatı 136.782 buğday, 34.927 kilo arpa 3.362 kilo nohut 4.900 mercimek ve 29.353 kilo pirinçten oluşmaktadır [BOA. DH. İ-UM. E-10/ 74].

Cizre'den Musul'a gelmekte bulunan 10.000 mevcutlu 51. ve 52. Fırkaların iaşenin temini konusunda Haydar Bey bizzat ilgilenmiş sevkıyat mevkiinde 10.000 nefere beş gün kifayet edecek erzak hazırlanmıştı. Haydar Bey, 6 Ekim 1915 tarihinde 102.000

kilo kıyye buğday 600 deveye yüklenerek Samara'ya göndermişti [BOA. DH. İ-UM. 82-2/ 1-32/ 2; ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B:13]. Bu nakliyata vilayetteki kelekler ancak kifayet edebileceğinden ve Musul'da ağaç sıkıntısı çekildiğinden Haydar Bey, Cizre, Diyarbakır ve Siirt'in güney taraflarından ihtiyaç nispetinde ağacın Musul'a sevkini istemişti [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B:13-1]. Haydar Bey, 51. Fırka 20 günlük erzakını temin etmiş, ayrıca 8.000 çift çarık, 7.625 kat çamaşır, 3.000 kaşağı, 1.790 nal-mıh, 500 yem torbası 5.000 çift çorap ve 200 battaniye, kısmen yardım yoluyla kısmen de satın alınarak hazırlamıştı. [ATASE, BDH, Kls: 17, D: 81, B:23].

Birinci Dünya Savaşı devam ederken, 27 Ekim 1915'te Meclis-i Vükelâ'da yeni işe mıntıklarının nasıl olacağı görülmüş; Halep, Beyrut, Suriye vilayetleri ile, Zor, Urfa, Maraş, Cebel-i Lübnan Yıldırım orduları mıntikasına girmekte ve Musul, Diyarbekir, Mamuratülaziz vilayetleri de 6. Ordu'nun mıntikası sayıldığından buralara ait işenin bölge ordularına sevk edilmesi kararına varılmıştı [BOA. MV. 212/ 212], ayrıca Musul vilayeti, Irak ordularının ihtiyacına binaen belirttiği miktarda zahirenin teminini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH. İ-UM. 82-2/ 1-8, lef: 1/1, 2, 3/1, 4/1].

Irak genel kuvvetlerinin artması sebebiyle zahire ihtiyacının acilen tedariki Musul Vilayeti'nden istenmesi [BOA. DH. ŞFR. 56/ 58 (18 Eylül 1915)] üzerine, Haydar Bey 1915 yılı Ekim ayından Kasım ayı ortalarına kadar, 18. Kolordu için 1.500.000 kıyye muhtelif erzakı toplayarak, Bağdat'a deve ve keleklerle taşıtmıştı. 657.566 kilo buğday, 4.500 kilo arpa, 7.913 kilo mercimek, 10.062 kilo bulgur, 1.000 küsur kilo nohut gönderilerek, iskelelerde Bağdat'a gitmek üzere, 1.000.000 kilo buğday toplanmıştı. 12. Kolordu'ya ait 30.000 tulum teslim edilirse, bu rakam 1.200.000 kiloya çıkacaktı [Avcı, 2004: 278].

Bu dönemde Irak Ordusu'nun ihtiyacı olan temel gıda maddeleri buğday, arpa, yağ, koyun (et), bulgur ve pirinçti. Ancak, bölgede ticaretin yok denilecek kadar düşük seviyede olması nedeniyle bu maddelerin temini zorlaşmıştı. İstenilen hububat güçlkle temin edilmişse de koyunun, henüz itaat altına alınamamış Sincar Yezidilerinden, yağın da çöl aşiretlerinden alınacak olması nakit ihtiyacını doğurmuştu. Bu konuda Irak Ordusu'nun vilayetten beklediği 800.000 kıyye et ve 20.000 teneke yağ temin edilememişti. En azından istenilen erzakın gizlenen

yerlerden piyasaya çıkartılabilmesi için 5.000 liranın 12 Ocak 1916 tarihinde Maliye Nezareti'nce gönderilmesi istenmişti [BOA. DH. İ-UM. 4-1/ 17, lef: 1/1, 2]. Ordunun ihtiyacı için bazen halkın elindeki hayvanların bir kısmına el konuluyordu. Musul Vilayeti'ne bağlı Merkez kazasından 6.019 ve Zaho kazasından 2.300 koyuna el konmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-22/ 21]. Bununla birlikte daha evvel İmadiye kazasında 3.042 koyuna el konmuş olup, Zibar kazası için böyle bir durumun söz konusu olmadığı Haydar Bey tarafından bildirilmişti [BOA. DH. İ-UM. E-22/ 74]. Yine, 21 Ocak 1917 tarihinde ise Süleymaniye Kazası'nda 1.280 ve Köysancak Kazası'nda 1.445 koyuna el konulmuştu [BOA. DH. İ-UM. E-26/ 92, lef: 1].

1917 Mayıs ayında Musul-Tikrit Hattı'ndaki 18. Kolordu'nun 333 ton ekmeklik, 1.176 ton yemeklik buğday vardı. Bu miktar 12 günlük ekmek 65 günlük yemeklik ihtiyacını karşılayacaktı. Kerkük mıntıkasında ise Erbil-Revandiz-Köysancak hattında, 13. Kolordu'nun Revandiz Grubu'nda 730 ton ekmeklik, 658 ton yemeklik buğday vardı. Bu da, 35 günlük ekmeklik, 13 günlük yemeklik anlamına geliyordu. Musul-Telehafir hattında ise 129 ton ekmeklik, 62 ton yemeklik buğday vardı. Bu miktar da 18 günlük ekmeklik ve 284 günlük yemek ihtiyacını karşılıyordu. Musul-Tikrit, Musul-Derbesiye, Erbil-Revandiz ve Köysancak-Revandiz hatlarında Ağustos 1917'de 6. Ordu'nun; 959.335 kilo buğday, 85.180 kilo un, 17.737 kilo peksimet, 51.415 kilo buldur, 43.728 kilo pirinç, 17.701 kilo kuru sebze, 1.403 kilo sabun, 8.586 kilo gaz, 5.975 kilo ve ayrıca 289 sandık çay, 107.718 kilo şeker ve 811 kilo üzümü bulunmaktaydı [Avcı, 2004: 279].

2. 6. 2. Musul'un Sosyal ve Kültürel Yapısı

2. 6. 2. 1. Eğitim

Haydar Bey, görev yaptığı her yerde eğitime önem vermiş, özellikle okulların yapılması için şahsi caba göstermiştir. Musul Vilayeti'nde ise savaş ortamında bulunulmasına rağmen görüleceği üzere elinden geleni yapmıştır. Haydar Bey, 14 Aralık 1915'te Dahiliye Nezareti'ne "*vilayetin bütçesinde 28.000 lira para bulunmaktadır. Bu arada başlanmış bulunan okulların inşaatının tamamlanması gerekmektedir. Yoksa şu ana kadar yapılan masraflar boşuna gidecektir. Mekteb-i Leyliye (Yatılı Okul) ve diğer işlerin masraflarının karşılanması için bu sene*

bütçesinden yardım ehemmiyetle maruzdur” şeklinde telgraf göndererek yapılan yatırımların boşuna gitmesine engel olmaya çalışmıştı. Dahiliye Nezareti de 20 Aralık 1915’te Maliye Nezareti vasıtasıyla belli miktar parayı Musul Vilayeti’nin bütçesine verilmesini uygun bulmuştu [BOA. DH. UMVM. 134/ 60, lef: 1, 2].

Musul Vilayeti’nde bulunan Darülmualim’in talebesinin uzun zamandır maaşı verilmiyordu. Bu talebelerin çoğu fakir ve muhtaçlardan oluşmaktaydı. İaşe masrafı olarak kendilerine verilmekte olan maaşın tehir edilmesi tahsillerini engellemekteydi. Bunun üzerine Haydar Bey’in de çabaları ile talebelerin mağduriyetlerine izin verilmemiş, kendilerine altmışar kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı [BOA. DH. UMVM. 132/ 20, lef: 2, 3 (25 Temmuz 1915)]. Haydar Bey’in isteği üzerine Musul Darülmualimin binasına eklenecek kısmın inşa masraflarına ve Darülmualimin’de görevli memurların altı aydan beri biriken maaşlarına karşılık olmak üzere 1915 senesi bütçesine 26.400 kuruş nakledilmişti [BOA. DH. UMVM. 132/ 53, lef: 1, 2 (26 Ağustos 1915)]. 8 Mayıs 1917’de ise Musul Darülmualimin’in inşaatı için bütçeden belli miktar tahsisat ayrılmıştı [BOA. DH. UMVM. 147/ 108, lef: 1, 2/1].

Haydar Bey’in ısrarları sonucunda Musul Vilayeti’ndeki mekteplerin tamir masrafı için 22 Şubat 1916’da 3.200 kuruş para tahsisi ayrılmıştı [BOA. DH. UMVM. 136/ 32, lef: 1, 2]. Yine, 3 Aralık 1916 tarihinde Haydar Bey Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir yazıda okulların tamiri, başlanılan inşaatların tamamlanabilmesi, muallimlerinin ve diğer çalışanlarının maaşları için belli miktar tahsisat ayrılması istemişti [BOA. DH. UMVM. 145/ 82, lef: 1]. Haydar Bey’in şahsi gayretleri sonucunda İbtida-i mekteplerin (ilkokul) tamir masrafı için 1915 senesi vilayet bütçesine 12.160 kuruş ilave edilmişti [BOA. DH. UMVM. 133/ 23, lef: 1 (19 Eylül 1915)]. Yine aynı şekilde Musul Vilayeti’nin İbtida-i Mektepler için tamirat masrafı için olmak üzere 28 Ağustos 1916’da 52.700 kuruş [BOA. DH. UMVM. 141/ 3, lef: 1, 2, 3], aynı gün 20.000 kuruş [BOA. DH. UMVM. 140/ 102, lef: 1, 2], 26 Ekim 1916’de belli bir miktar para [BOA. DH. UMVM. 142/ 6, lef: 1, 2/1], 4 Eylül 1916 tarihinde ise 20.000 kuruş tahsisat ayrılmıştı [BOA. DH. UMVM. 141/ 19, lef: 1, 2, 3].

Savaş zamanında yabancılara ait bazı müesseselere el konulup, bunlar ihtiyaca göre yetimhane yada okul olarak kullanılmıştı. Bu müesseselerin masrafları ise hususi

bütçeden karşılanmaktaydı. Bu şekilde kullanılan yabacılara ait müesseselerden biri de Musul'da Dominiken Rahiplerine ait olup Kız Mektebi olarak kullanılan bina idi. Bu binanın da tamir masraflarının hususi bütçeden ödenmesi gerektiği Haydar Bey'e Dahiliye Nezareti tarafından bildirilmişti [BOA. DH. UMVM. 69/ 10, lef: 1, 2 (31 Mayıs 1916)].

Haydar Bey, Musul Vilayeti'ne bağlı kazalardaki eğitim kuruluşları ile de yakından ilgilenmişti. Onun yönlendirmesi ile Zaho İbtida-i Mektebi inşaatı masrafları için iyiliksever ahali tarafından 15,884 kuruş 13 para toplanmıştı [BOA. DH. UMVM. 131/ 76, lef: 1, 2; BOA. DH. UMVM. 132/ 11, lef: 1, 3 (13 Temmuz 1915)]. Ayrıca yine bu okulun ve Musul Vilayeti'ndeki diğer mekteplerin tamir masrafları için 3.100 kuruşun 16 Şubat 1916 tarihinde Musul Vilayeti bütçesine nakil yapılmasına izin verilmişti [BOA. DH. UMVM. 136/ 25, lef: 1, 2]. 30 Eylül 1916'da ise Musul Vilayeti'ne Zaho İbtida-i Mektebi inşaatı için 7.519 kuruş gönderilmişti [BOA. DH. UMVM. 141/ 41, lef: 1, 2, 3].

Zaho'nun dışında Musul'un kazalarından olan Revandiz Mekteb-i İbtidasisi'nin inşaatının tamamlanması için ahali tarafından 6.700 kuruş toplanmıştı [BOA. DH. UMVM. 133/ 24, lef: 1 (21 Eylül 1915)]. 26 Eylül 1915'te ahali tarafından toplanan bu para, okulun masrafları için Musul Vilayeti'nin 1915 senesi bütçesine ilave edilmişti [BOA. DH. UMVM. 133/ 24, lef: 2]. 18 Aralık 1915 tarihinde Kerkük Sancağı Mektebi lüzum üzerine bu ayın yedinci gününden itibaren, Haydar Bey'in de uygun görmesi üzerine leyliyeye (yatılı okula) dönüştürülmüştü [BOA. DH. UMVM. 66/ 50]. Yine Musul'un kazalarından Köysancak Kazası Mekteb-i İbtidasisi'nin inşaatının tamamlanması için ahalden 10.000 kuruş yardım toplanmıştı. Bu para okulun tamiratına sarf olunmak üzere 10 Mayıs 1916'da vilayet bütçesine ilave edilmişti [BOA. DH. UMVM. 138/ 26, lef: 1, 2, 3, 4].

2. 6. 2. 2. Sağlık

Musul Vilayeti savaş bölgesinde olduğu için sağlık hizmetleri ve hastane yapımı önem arz ediyordu. Bunun yanında salgın hastalıklarla da uğraşılıyordu. Savaş sırasında Musul'daki bazı askeri kıtalarda salgın hastalıklar meydana gelmişti. Bunun üzerine

bölgeye gerekli tıbbi yardım gönderilmiş, fakat kafi gelmemesi üzerine daha sonra Fransız ve İngiliz hastanelerinden malzeme gönderilmişti [BOA. DH. SYS. 123/5, lef: 5-6]. Bunun yanında, Mart 1915'te Musul'dan Bağdat'a giden bazı şahıslarda lekeli humma görülmesi üzerine, bu güzergahta hareket edenlerin ciddi bir muayeneden geçirilmesi ve tıbbi tedbirler alınması istenmişti [BOA. DH. SYS. 123/ 5, lef: 4/1, 5, 6; DH.ŞFR 51/ 39 (16 Mart 1915)].

Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri yetkililerce savaşın gidişatına binaen Musul'un da aralarında bulunduğu harp bölgelerinden sakat, yaralı ve hastaların artmasından dolayı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Adapazarı'nda bin yataklı bir hastane inşa edilmişti [BOA. DH. SYS. 123/ 5, lef: 1/1]. Haydar Bey'in şahsi çabası ile 31 Mayıs 1915'te Musul Gureba Hastanesi'nin birinci pansiyonunun yapılmıştı [BOA. DH. UMVM. 131/ 19]. Ayrıca, Musul Vilayeti'nin hastane ve diğer masraflar için belli miktar paranın 20 Aralık 1915'de vilayetin bütçesine verilmesi uygun görülmüştü [BOA. DH. UMVM. 134/ 60, lef: 2]. Erbil'de ise savaş zayıatı için gerekli olan bir hastane için Köysançak Kazası'ndan para toplanmış ve 20 Eylül 1916 tarihinde 100 yataklı bir hastane yapılmıştı [BOA. DH. İ-UM. E-20 /51, lef: 1/1, 2].

2. 6. 2. 3. Ulaşım-Haberleşme

İngilizlerin Bağdat'a yaklaşması üzerine Bağdat telgraf hattının tehlikeye girmesi üzerine, Musul ve Bağdat vilayetlerinin İstanbul ile olan haberleşmenin kesilmesi ihtimali doğmuştu. Bunun üzerine Haydar Bey, Diyarbakır Vilayeti'ne emir vererek Cizre ve Nusaybin hattının Bağdat hattı ile raptını gerçekleştirmesini istemişti [BOA. DH. İ-UM. 95-9/ 16, lef: 1/1, 2]. Cizre-Nusaybin hattının bir an önce bitirilmesi için malzeme temin edilmesi ve kolaylık sağlanması Bağdat ve Musul vilayetleri tarafından Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilerek, savaş ortamında olduğundan bir an önce halledilmesini istemişti [BOA. DH. İ-UM. 72/ 19, lef: 3 (7 Şubat 1916)]. Ayrıca, Musul Vilayeti ile ehemmiyetli bir konumda olan İmadiye ve Sincar kazaları arasında haberleşmenin sağlanması için telgraf hattı İmadiye ve Sincar'a kadar döşenmiş ve bu kazalarda birer telgrafhane kurulmuştu⁴³.

⁴³ Sincar kazası için bkz: BOA. DH. İ-UM. 72/ 12, lef: 1/1, 2 (18 Mart 1915), İmadiye kazası için bkz: BOA. DH. İ-UM. 72/12, lef: 2 (16 Ağustos 1915)

Musul Vilayeti'ndeki yol ve sair işlerin masraflarının karşılanması için Musul Vilayeti'nin 1915 senesi bütçesine belli miktar para verilmişti [BOA. DH. UMVM. 134/ 60, lef: 2 (20 Aralık 1915)]. 25 Ağustos 1917 tarihinde Meclis-i Vükelâ, Bağdat demiryolunun Musul yönündeki bir kısmının inşası için 110.000 Osmanlı lirası ödemesini kararlaştırmıştı [BOA. MV. 209/ 33]. Ayrıca, Haydar Bey, 11 Aralık 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda vilayet yolları ve köprülerin inşaat masrafları için bütçede ayrılan paranın yetmediğini ve acilen 500.000 kuruşun vilayet özel bütçesine gönderilmesi gerektiğini, aksi takdirde başlanılan bütün işlerin akim kalacağını belirtmişti [BOA. DH. UMVM. 145/ 82, lef: 2].

2. 7. Haydar Bey'in Musul Valiliği'nden Ayrılması

Musul Vilayeti valiliğinde yaklaşık iki buçuk sene kalan Haydar Bey, rahatsızlığı nedeni ile istifa etmeyi düşünüyordu. Eğer bu kabul edilirse yerine kimin uygun olacağı 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa'dan bildirilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 77/ 116 (16 Haziran 1917)]. Haydar Bey de Ankara ya da Halep valiliklerinden birine atanmasını 18 Haziran 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden talep etmiş, Dahiliye Nezareti ise bu vilayetlerin şu anda boş olmadığını, ya Musul dahilinde bir mahalde izinli olarak istirahat edebileceğini ya da tedavi ve hava değişikliği için İstanbul'a gelebileceği bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 77/ 133]. Haydar Bey de İstanbul seçeneğini kabul etmişti [BOA. DH. ŞFR. 77/ 158 (20 Haziran 1917)].

Haydar Bey, İstanbul'a istirahat için gittiğinden vilayet boş kalmıştı. Faik Bey'e 3 ay izin verildiği için Haydar Bey dönene kadar Rumiye Şehbenderi Nuri Bey'in vali vekilliğinde istihdam edilmesi kararlaştırılmış ve 21 Temmuz 1917'de 6. Ordu kumandanı Halil Paşa'ya da Haydar Bey'e acilen dönmesinin tebliğ edilmesi gerektiği bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 185; BOA. DH. ŞFR. 78/ 195]. 29 Temmuz 1917 tarihinde Musul Vilayeti Vekâleti Nuri Bey'e tevdi edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 78/ 231].

Haydar Bey, 2 Eylül 1917'de Dahiliye Nezareti'ne şu şekilde bir telgraf göndermişti: *"Azimet-i münasebet görmediğim esbabdan dolayı me'zunen Musul'dan infikakım da bir daha avdet fikrinde değilim. O sırada Halep'ten avdet eden Halil Paşa*

Hazretlerine mülaki olarak fikrimi söylemiş, arzu ve talepleri üzerine kararından sarf-ı nazarla tekrar Musul'a avdet edeceğime söz vermiştim. Halil Paşa Hazretlerinin muvasalatları akabinde Memduh Bey'i Musul Valiliği'ne asaleten istediğini anladığımı ve binaenaleyh meselenin gayr-i kabil-i tamir ve telakki bir hale geldiğini arz ile hemen hareket etmek üzere cevab-ı samilerini istirham ederim" [BOA. DH. KMS. 45/ 37, lef: 2]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'in bu hassas durumuna hak vermiş ve Bitlis Valiliği'ne daha yeni atanan Memduh Bey ile memuriyetlerin becayiş suretiyle yer değiştirilmesine karar vermiştir [BOA. DH. KMS. 45/ 37, lef: 1; BOA. DH. ŞFR. 79-A/ 13-1 (3 Eylül 1917)]. Böylece Haydar Bey'in iki buçuk seneden beri devam eden Musul Vilayeti Valiliği görevi sona ermişti.

Haydar Bey, Musul'a tayin edildiğinde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda idi. Musul, Irak, İran ve Kafkasya cephelerine yakın olması nedeni ile çok önem arz ediyordu. Haydar Bey, ilk önce orduların erzak ihtiyacını temin etme, sonra özellikle gönüllülere komuta etmesi vazifesi verilmişti. Bu vazifelerinde kendi ifadesi ile vilayet dahilinde gitmediği yer kalmamıştı. Haydar Bey'e daha sonra Musul Grubu Kumandanlığı görevi verilmiş, Ruslarla ve onlara yardım eden Ermeni ve Nasturilerle bir yıldan daha fazla savaşmıştı. Bu görevlerinde üstün çaba ve gayretleri sonucunda 23 Ekim 1915'te Muhabere-i Altun Liyakat Madalyası, 3 Aralık 1915'te Fahriyar-ı Süvari Mülazımı Saniliği, 19 Temmuz 1916'da Fahriyar-ı Süvari Mülazımı Evvelliği, Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından Üçüncü Rütbeden Liyakat-ı Askeriye Nişanı ve 20 Temmuz 1917'de Birinci Muhabere-i Nişan olmak üzere toplam beş rütbe/nişan almıştı. Haydar Bey, Musul'a sevk edilen Ermenilerle yakından ilgilenmiş, asayiş problemlerini asgari düzeye çekmişti. Bu gibi faaliyetlerin yanında Musul'un iktisadi, sosyal ve kültürel yönden de gelişmesinde kayda değer katkıları olmuştu. Çevre illerden gelen mültecilere bir baba şefkatiyle yaklaşmış ve onların rahat etmesi için elinden geleni yapmıştı. Haydar Bey Musul'daki imar faaliyetlerine de önem vermiş, yıllardır bitirilemeyen inşaatların (okul, hastane vb. gibi) kısa sürede tamamlanmasını sağlamıştı. Bu noktada okul inşası için gösterdiği çabalar dikkate değerdir. Sonuç olarak, Haydar Bey, yaklaşık iki buçuk sene valilik yaptığı Musul'da idari-siyasi, askeri ve sosyal-kültürel işlerde başarılı bir valilik örneği sergilemiştir.

3. BİTLİS VE DİYARBAKIR VALİLİĞİ

3. 1. Bitlis Vilayeti Valiliği

XX. yüzyıl başlarında, Bitlis Vilayeti'nin yüzölçümü 27.800 olup [Eldem, 1994: 21], vilayet Bitlis Merkez, Siirt, Genç ve Muş sancaklarından oluşmaktaydı. Bitlis, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından; Siirt Sancağı, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarından; Genç Sancağı, Çapakçur ve Kulp kazalarından; Muş Sancağı ise Bulanık, Sason, Malazgirt ve Varto kazalarından meydana gelmekteydi. 1914 nüfus sayımına göre Bitlis'in nüfusu ise şu şekilde idi [Karpat, 2003: 212-213]:

	Müslüman- lar	Ermeni- ler	Ermeni Katolikler	Protestan- lar	Süryani- ler	Keldani- ler	Toplam
Bitlis	38.701	18.650	89	384	350	-	58.174
Ahlat	10.190	9.501	-	207	-	-	19.898
Hizan	11.624	5.023	-	-	-	-	16.647
Mutki	12.462	410	-	-	-	1.549	16.572
Siirt	27.649	2.213	-	412	775	954	32.603
Eruh	22.677	1.890	-	-	714	1.781	26.235
Pervari	6.415	1.326	-	-	-	72	9.522
Şirvan	15.181	1.169	-	-	1.109	-	17.459
Garzan	14.541	4.225	-	107	1.044	-	19.989
Genç	24.467	1.603	-	-	-	-	26.070
Çapakçur	11.292	734	-	-	-	-	12.026
Kulp	15.252	3.573	-	-	-	-	18.825
Muş	30.254	33.087	2.699	530	-	-	66.570
Bulanık	16.372	14.662	-	-	-	-	31.034
Sason	7.454	6.505	-	-	-	-	13.959
Malazgirt	30.929	4.438	-	-	-	-	35.367
Varto	14.539	1.990	-	-	-	-	16.529
Toplam	309.999	114.704	2.788	1.640	3.992	4.356	437.479

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere nüfusun ezici çoğunluğunu yani 3/4'ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı. Ermeniler ise nüfusun ancak 1/4 oranında kalmıştı.

Bitlis, Birinci Dünya Savaşı sırasında 3 Mart 1916'da Ruslar tarafından işgal edilmişti¹. Fakat, Türkler karşı taarruza geçerek 8 Ağustos 1916'da şehri Ruslardan geri almıştı [The Times, 10 August 1916, Wednesday, pg. 5]. Bitlis, Rusların elinde beş ay kalmıştı. Haydar Bey, vilayete tayin edildiğinde şehir, Türklerin elindeydi, ama hala savaşın derin izleri silinmemişti.

¹ Times Gazetesi 3 Mart 1916'da Rusların Bitlis'e doğru taarruzda olduğunu yazdıktan sonra [The Times, 03 March 1916, Friday, pg. 7] 4 Ağustos 1916 tarihli sayısında ise 3 Mart'ta Rusların Bitlis'i ele geçirdiğini yazmış [The Times, 4 March 1916, Saturday, pg. 6], 6 Ekim 1916 tarihli sayısında da The Bitlis Victory-Bitlis Zaferi başlığı altında Rusların Bitlis'i zaptetme sonuçlarını yazmıştır [The Times, 6 March 1916, Monday, pg. 8]. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kafkas Cephesi, 1993: 208-211.

Haydar Bey, Bitlis Valiliği'ne 12 Eylül 1917'de tayin edilmişti. Meclis-i Vükelâ kararı şu şekilde idi: “*Dahiliye Nezareti'nin meclis-i acizenemizde mütalaa olunan tezkeresinde beyan olduğu vechle görülen lüzum-u idariye binaen Musul Valisi Haydar ve Bitlis Valisi Memduh Beylerin almakta oldukları maaşları ile icray-i becayişleri bit-tensip kaleme alınan irade-i seniyye layihası leffen arz ve takdim kılınmağla usulünün emr-ü fermanı./İrade-i Seniyye/ Musul Valisi Haydar ve Bitlis Valisi Memduh Beylerin almakta oldukları maaş ile icray-i becayişleri Meclis-i Vükelâ kararıyla tensip edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiliye Nazırı memurdur*” [BOA. MV 248/ 11; BOA. BEO. VGG: 336232]². Haydar Bey, bu görevinden 10.000 kuruş maaş alacaktı [ESA, D: VH000387-257461]. Fakat, bu tayin, Haydar Bey'in pek hoşuna gitmemişti. Sağlık sorunlarını da öne sürüp istifa ettiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti. Nezaret ise harp esnasında istifa etmenin vazifeden kaçmak ve Nezaretle alaka kesmek manasına geleceğini o sıralarda henüz Diyarbakır'da bulunan Haydar Bey'e 8 Ekim 1917 tarihinde bildirerek, istifada serbest olduğunu belirtmişti [BOA. DH. ŞFR. 80/ 68]. Haydar Bey de bunun üzerine Bitlis Vilayeti'ne gelerek valilik görevine başlamıştır.

3. 1. 1. Bitlis Vilayeti'nin İdari - Siyasi ve Asayiş Olayları

Haydar Bey, vilayete tayin edildiği zamana kadar, Van'ın Şıtağ Kazasına bağlı Alan ve Gevaş Kazasına bağlı Reşadiye ve Mekes nahiyeleri, Diyarbakır Vilayeti'nce idare edilmekte idi. Fakat, bu kazalar Diyarbakır'a oldukça uzak idi. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 24 Ekim 1917 tarihinde bir telgraf göndererek bu nahiyelerin yakınlıkları nedeniyle Bitlis Vilayeti tarafından idare edilmelerinin daha uygun olacağını ve bu nahiyelere ait maaş ve masarif havalenamesinin Bitlis adına verilmesinin gerektiğini bildirmişti [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-14, lef: 7]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'in bu teklifini uygun bularak bu kazaların 9 Aralık 1917'de Bitlis Vilayeti'ne bağlama kararı almıştı [BOA. DH. İ-UM. 92/ 7-14, lef: 6, 3/1].

İdari değişikliklerin yanında Haydar Bey'in Bitlis'e tayin edilmesinden sonra vilayette mülki idarecilerde bazı değişikliklere gidilmişti. Genç Mutasarrıfı değişmiş yerine

² İçişleri Bakanlığı Arşivi'ne göre ise Haydar Beyin Bitlis'e tayini 13 Eylül 1917'dedir. Memurin ve Sicil-i Ahval Müdüriyeti de Haydar Bey'e Bitlis Vilayetine tayin edildiğini 22 Eylül 1917'de bildirmişti [BOA. DH.ŞFR 79-A/ 166].

başkası atanmamıştı. Genç ve diğer boş olan bazı mutasarrıflıklar ve kaymakamlıklara yeni idarecilerin atanması Haydar Bey tarafından 13 Kasım 1917'de Dahiliye Nezareti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 81/ 129]. Fakat uzaklıkları sebebiyle, istenilen kazalara mevcut kaymakamlarla terfiye müstahak nahiye müdürlerinden talipliler çıkmamıştı. Bunun üzerine Nezaret vilayete yakın ve civar vilayetlere bu konunun iletilmesini istemiş, fakat yine bir netice alınmamıştı [BOA. DH. ŞFR. 81/ 193 (20 Kasım 1917)]. Sadece, Siirt Mutasarrıflığına 22 Aralık 1917 tarihinde Marmaris Kaymakamı Cevdet Bey tayin edilebilmişti [BOA. DH. ŞFR. 82/ 158].

Haydar Bey'in valiliği zamanında Bitlis Vilayeti'nde meydana gelen asayiş olaylarından en önemli iki tanesini zikretmek gerekir. Birincisi eşkıya Simon'un yakalanmasıdır. Eşkıya Simon uzun zamandan beri etrafına topladığı adamlarla Bitlis ve civarındaki kasaba ve köyleri basıp yağma ve talanda bulunmaktaydı. Fakat eşkıya Simon ve adamları sıkı bir takip neticesinde 10 Kasım 1917'de Hizan'da yakalanmıştı [BOA. DH. ŞFR. 81/ 89]. İkinci olay ise, Bitlis'in önde gelen şahsiyetlerinden olan Şeyh Mehmet-Mahmut Efendinin Garzan'daki çiftliğinde öldürülmesidir. Olay Garzan ve civarında infiale yol açmış, fakat alınan tedbirlerle katillerin en kısa sürede yakalanıp cezalandırılması, olayın fazla büyümesini önlemişti [BOA. DH. EUM. 1.Şb. 9/ 5; BOA. DH. ŞFR. 82/ 85].

3. 1. 2. Bitlis Vilayeti'nin İktisadi ve Kültürel Yapısı

Haydar Bey'in Bitlis Valiliği zamanında vilayette cereyan eden önemli iktisadi işler şu şekilde idi: 5 Kasım 1917 tarihinde birinci, ikinci ve üçüncü mubayaadan hangilerinin mubayaa edildiği (satın alındığı) Bitlis vilayetinden sorulmuş, vilayette gereken incelemelerin tamamlandıktan sonra cevap verebileceğini bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 81/ 38].

Haydar Bey, Musul Vilayeti Valiliği vazifesinde iken İstanbul'a gittiğinden beri valilik maaşını almıyordu. 12 Kasım 1917 tarihinde maaşının bir buçuk aylığı olan 7.500 kuruş Osmanlı Bankası yoluyla kendisine gönderilmişti [BOA. DH. KMS 44-2/ 25; BOA. DH. ŞFR. 81/ 107].

Haydar Bey, Kasım 1917'de kağıt para kullanımında sorunların çıktığı Siirt'e bizzat giderek gerekli incelemelerde bulunmuştu. Sorun, Musul'da kağıt paraların ticarete tedavül ettiği kıymetle mükelleflerden alınarak o suretle maaşlara sarf edildiğinin Siirt'te duyulması üzerine, 15 ile 17 arasında tedavül eden yüzlük kağıt paranın dört gün zarfında 12'ye düşmesiydi. Haydar Bey, bunun üzerine 27 Kasım 1917'de henüz Siirt'te iken Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek, sorunu açıkladıktan sonra özellikle harp yerlerindeki vilayetlerin tahsilatlarının maaşları karşılamaya yetmeyeceğini ve neticede noksan olan kısmın hazinece karşılanacağından, kağıt paranın her yerde bahş usulü ile toplanması gerektiğini bildirmiş ve bunun dışında başka bir icraatın yasaklanmasını istemişti [BOA. DH. İ-UM E-24/ 82, lef: 2].

Haydar Bey'in Bitlis valiliği sırasında karşılaştığı problemlerden biri de tohumlukların satılması ile alakalıydı. Vilayetlerde tahıl ambarlarında bir sonraki yıl ekilecek buğday için tohumluk ayrılırdı. Fakat, savaş ortamı ve kıtlık yüzünden Bitlis Vilayeti'nde iaşe adına yapılan alım-satım arasında, tohumluklar da alınmış ve bu olay şikayet edilmişti. Dahiliye Nezareti de bunun üzerine 29 Kasım 1917 tarihinde Haydar Bey'e telgraf göndererek, alım-satımın bir senelik yemeklik, ekmeklik ve tohumluk ayrıldıktan sonra kalandan yapılması gerektiğini bildirmişti [BOA. DH. ŞFR 81/ 283].

Bitlis Vilayeti, Ruslardan geri alındıktan sonra Diyarbakır'a iltica eden nüfus dönmeye başlamıştı. Fakat, Bitlislilerin dışında civar vilayetlerin de mültecileri şehre gelmekteydiler ve bu mülteciler oldukça perişan haldeydiler. Bunun yanında bazı memurlar ise bu mültecileri kendi vilayetlerine geri dönmeye zorluyorlardı. Bunun üzerine Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nin 25 Aralık 1917 tarihli telgrafına binaen Haydar Bey mülteci sevkinde bulunarak mültecilerin daha fazla perişan olmasına sebep olanlar hakkında takibat yaptırmıştı [BOA. DH. ŞFR. 82/ 188]. Ayrıca, Haydar Bey'in ısrarlı telgrafları sonucunda, bu fakir mültecilerin iaşesi için 31 Aralık 1917'de 10.000 lira gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 82/ 196].

Haydar Bey Bitlis Vilayeti Valiliği'nde birkaç ay kalabilmişti. Bu görevi sırasında, Rusların geri çekilmesi sonucu ortaya çıkan idari taksimat sorununu çözmüş, boş olan kaza ve mutasarrıflıklara yeni idarecilerin atanmasını sağlamış, vilayette iktisadi

buhranın önüne geçmiş ve vilayetteki mültecilere bir baba şefkati ile yaklaşmıştı. Haydar Bey 31 Aralık 1917 tarihinde Diyarbakır vilayeti valiliğine tayin edildi.

3. 2. Diyarbakır Vilayeti Valiliği

XX. yüzyıl başlarında Diyarbakır Vilayeti'nin yüzölçümü 42.100 olup [Eldem, 1994: 21], vilayetin idari taksimatı Diyarbakır Merkez, Mardin Sancağı, Siverek Sancağı ve Maden Sancağı şeklindeydi. Diyarbakır Merkez, Lice, Silvan, Derik ve Beşiri kazalarından; Mardin Sancağı, Cizre, Midyat, Savur ve Nusaybin kazalarından; Siverek Sancağı, Çermik ve Viranşehir kazalarından; Maden Sancağı ise Palu kazasından oluşmaktadır. 1914 Osmanlı Devleti nüfus sayımına göre vilayetin nüfusu şu şekilde idi [Karpas, 2003: 214-215]:

	Müs- lümān- lar	Rum- lar	Er- me- niler	Ya- hu- diler	Ermeni Kato- likler	Pro- tes- tanlar	Sür- ya- niler	Eski Sürya- niler	Kel- da- niler	Ye- zi- diler	Top- lam
Diyarbakır	52.285	343	13.970	520	1.269	1.228	3.820	296	1.245	-	75.089
Lice	23.595	-	4.151	-	-	508	468	-	-	-	28.722
Silvan	26.330	507	12.756	-	-	327	932	-	891	-	41.743
Derik	21.189	-	415	-	436	277	165	104	-	82	22.668
Beşiri	11.015	-	3.369	-	58	-	1.393	-	-	233	16.068
Mardin	51.116	12	4	-	6.974	917	9.227	2.858	861	-	71.969
Cizre	17.022	-	268	234	-	90	3.009	140	2.753	1.022	24.538
Midyat	42.607	-	67	-	-	1.385	13.470	451	73	724	58.777
Savur	39.928	-	5	-	96	931	1.316	80	-	-	42.356
Nusaybin	12.842	-	-	1.009	-	-	2.766	-	75	314	17.006
Siverek	50.435	-	2.455	136	126	272	638	-	-	-	54.062
Çermik	19.226	2	784	184	-	37	-	-	96	-	20.231
Viranşehir	15.477	958	521	2	528	53	772	204	-	-	17.655
Maden	71.493	-	8.901	-	473	1.185	-	-	-	-	83.010
Palu	37.541	-	8.224	-	-	166	-	-	-	-	45.931
Toplam	492.101	1.822	55.890	2.085	9.960	7.376	37.976	4.133	5.994	2.375	619.825

Görüldüğü üzere Diyarbakır vilayetinde hemen her milletten insan bulunmaktaydı. Fakat, Müslümanlar ezici bir çoğunluğa sahip olup, ikinci sırada gelen Ermenilerin bile yaklaşık 9 katı nüfusa sahiptiler.

Diyarbakır, Doğu Anadolu ile Arap yarımadasını birbirine bağlayan doğal yollar üzerinde bulunması nedeniyle, tarihin her döneminde ticaret merkezi olmuştu. Birinci Dünya Savaşı öncesi 600.000 civarı nüfusu bulunan şehrin, işgale uğramadığı için Haydar Bey'in valiliği döneminde nüfusunu muhafaza etmişti. Şehrin temel geçim kaynağı tarım olmasına rağmen, bakır ve kurşun madeni de şehrin ekonomisine katkıda bulunmaktadır ["Diyarbakır", YA, 1981: 2243].

Haydar Bey, Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey'in azledilmesi üzerine yerine 31 Aralık 1917 tarihinde bu göreve tayin edilmişti [BOA. BEO. VGG: 337294; İBA dosya no: 1240]. Tayin ile alakalı olarak Meclis-i Vükelâ kararı şu şekildeydi: "*Diyarbakır Vilayeti vekaletinde bulunan Bedri Bey'in yerine Bitlis Valisi Haydar Bey'in almakta olduğu maaşla naklen tayini bit-tensip bu babta kaleme alınan irade-i seniyye layihası mezkur tezkere ile birlikte arz ve iblağ olunmağla katebe-i ahvalde /irade-i seniyye/ Diyarbakır vilayeti vekaletinde bulunan Bedri Bey'in azliyle vilayet-i mezkure Bitlis Valisi Haydar Bey'in almakta olduğu maaşla naklen tayini meclis-i vükela kararıyla tensip edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiliye Nazırı memurdur*"³. Haydar Bey, bu görevinden 10.000 kuruş maaş alacaktı [İBA. D: 1240]. Böylece, Haydar Bey'in idarecilik hayatında yeni bir sayfa açılmıştı.

3. 2. 1. Diyarbakır Vilayeti'nin İdari-Siyasi ve Asayiş Olayları

Haydar Bey, Bitlis Vilayeti'nde olduğu gibi Diyarbakır Vilayeti'nde de sadece birkaç ay valilik yapmıştı. Burada sadece göze çarpan birkaç olay üzerinde durulacaktır. Haydar Bey, vilayete atandığı sıralarda, Şakir Han bin Polad olayı ortaya çıkmıştı. Dağıstan muhacirlerinden Şakir Han bin Polad'ın, seyahat ettiği mahallerde Ermeni mühtedilerinin hanlarına misafir olması, postacılık ve kaçakçılık ettiği şüphesini doğruladığından bu kişiye dikkat edilmesi Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Diyarbakır Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 83/ 6 (1 Ocak 1918)]. Dahiliye Nezareti, olayı yakından takip ederek 17 Ocak 1918 tarihinde Haydar Bey'e bir telgraf göndermiş, Şakir Han bin Polad'ın Resulayn'da bulundurulması gerektiği belirtilmişti. Eğer adı geçen şahıs Resulayn'da değilse nerede olduğunun tespiti istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 83/ 112]. Bunun üzerine Haydar Bey tahkikat yaptırarak Resulayn'da Şakir Han adında kimsenin olmadığını bu isimde şimdiye kadar bir yolcunun bile buradan geçmediğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH. EUM. 1. Şb. 9/ 33 (2 Mayıs 1918)].

³ Meclis-i Vükelâ kararı 26 Aralık 1917'de alınmıştı. BOA. MV 248/ 68. Şifre kaleme ise 3 Ocak 1918 tarihini vermiştir [BOA. DH. ŞFR. 83/ 20]. Vali Vekili Bedri Bey'e ise memuriyetten azledildiğini Memurun ve Sicil-i Ahval Müdüriyeti tarafından 7 Ocak 1918 tarihinde bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 83/ 49].

Haydar Bey'in valiliği sırasında Diyarbakır'da bazı idari ve mülki değişiklikler olmuştu. Bunlardan birisi Palu Kazası'nın Diyarbakır'a bağlanması idi. 1918 yılı başında Palu Kazası Elazığ'dan alınarak Diyarbakır'a bağlanmıştı. Fakat, buna Palu eşrafi ve önde gelenleri Dahiliye Nezareti'ne telgraflar göndererek Palu'nun Diyarbakır'a çok uzak mesafede olduğu ve bu nedenden dolayı kendilerinin Elazığ'dan ayrılmak istemediklerini bildirmişlerdi. Buna rağmen kaza Diyarbakır'da kalmıştı [BOA. DH. İ-UM. E-46/ 1]. Ayrıca, daha önce Diyarbakır Vilayeti'nce idare edilmekte olan Van'a ait Alan, Reşadiye ve Mekes nahiyelerinin Bitlis tarafından idaresinde hala pürüzler vardı. Haydar Bey, Van Vilayeti'nin bu işe önem vermemesinden kaynaklandığını düşünerek Dahiliye Nezareti'ni bu konuda uyarılmıştı [BOA. DH. İ-UM. 10-4/ 5-34, lef: 2, 3 (20 Şubat 1918)].

Bu arada, Diyarbakır Vilayeti'nde bazı mülki idarecilerde değişiklikler yapılmıştı. Vilayet Muhacirin Müdüriyeti'ne Dirik Kaymakamı Sabri, Dirik Kaymakamlığı'na Nusaybin Kaymakamı Mazhar ve Nusaybin Kaymakamlığına da Kemah Kaymakamı Sabıki Edhem Kadri Beyler tayin edilmişlerdi [BOA. DH. ŞFR. 83/ 163 (27 Ocak 1918)]. Mazhar ve Edhem Kadri Beyler ikinci sınıf kaymakamlık maaşı alacaklardı [BOA. DH. ŞFR. 83/ 177 (29 Ocak 1918)]. Ayrıca, Resülayn Kaymakamı Şefik Bey hakkında bazı şikayetler gelmişti. Fakat, Şefik Bey'in kaymakamlığının değiştirilmesi veya izinle vazifeden uzaklaştırılmasının uygun olmadığına karar verilmiş ve hataları varsa düzeltilmeye çalışılması Dahiliye Nezareti tarafından Haydar Bey'e bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 84/ 113 (20 Şubat 1918)]. Haydar Bey, vilayetin gereksinim duyduğu müfettişleri ısrarla talep etmesine rağmen Dahiliye Nezareti bazı sebeplerden dolayı müfettişlerin gönderilmesinin mümkün olmadığını bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 83/ 151 (26 Ocak 1918)].

Diyarbakır Vilayeti'ne Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların Bitlis ve Van'ı işgal etmesi sonucu, bu vilayetlerden yaklaşık 200.000 kişi mülteci olarak gelmişti [McCarthy, 1998: 265]. Ruslar, Şubat 1918'de işgal ettiği yerleri boşaltmaya başladığı için bu mültecilerin memleketlerine geri dönme problemi ortaya çıkmıştı. Haydar Bey, bu problemi Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş, ve böylece bu mültecilerin iaşeleri çözülmeyen memleketlerine gönderilmemesi kararını almıştı [BOA. DH. ŞFR. 84/ 154 (25 Şubat 1918)]. Ayrıca, Rusların çekildiği yerlerde vakit geçirmeden mülki idarelerle

mahkemelerin kurulması, jandarma teşkilatı vazifesinin icrası, gönderilecek memurların harcırahlarının seferberlik tahsisatından ödenmesinin yerine getirilmesi hususunda İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne 25 Şubat 1918 tarihinde telgraf çekilmişti [BOA. DH. ŞFR. 84/ 154]. Diyarbakır merkezde bulunan 4. Ordu Kumandanlığı da vilayetin ihtiyacı olan memurları Dahiliye Nezareti'nden talep etmişti. Bu memurlar da en kısa zamanda görev yerlerine gönderileceklerdi [BOA. DH. ŞFR. 85/ 91 (10 Mart 1918)].

6 Mart 1918 tarihinde vilayete gönderilen diğer bir telgrafta, mültecilerin suret-i iadeleri hakkındaki talimatnamenin mütalaasından evvel muamele yapılmaması istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 85/ 41]. Bu arada, Haydar Bey Mardin'deki mültecilerin ve darü-l eytamdaki çocukların sefalet çektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve böylece bu mültecilere para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 85/ 75 (10 Mart 1918)]. Diyarbakır Vilayeti'nden mülteci sevkıyatı devam ediyordu. Fakat, Anadolu halkının iyiliği için mülteci sevkıyatının devamına müsait olmadığına karar verilmiş ve ikinci bir emre kadar sevkıyatın ertelenmesi 10 Ocak 1918 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 83/ 81]. 19 Şubat 1918 tarihinde ise vilayete muhacirlerin işlerini tahkik ve teftiş için muhacirin müfettişi gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 84/ 150].

Diyarbakır Vilayeti'nin asayişinin sağlanması için, Rus işgalinden kurtarılan şehrin ahalisinin mevcudunun bildirilmesi [BOA. DH. ŞFR 84/ 59 (14 Şubat 1918)] ve Amerikan tebaasından memleketlerine azimetleri mahzurlu olanların isim ve pederlerinin ismini havi cetvellerinin irsali Dahiliye Nezareti tarafından Haydar Bey'den istenmişti [BOA. DH. ŞFR 84/ 86 (18 Şubat 1918)]. Ayrıca, 4. Ordu Mıntıkası'na dönmek ya da İstanbul'a gelmek veya yerlerinde kalmak isteyen ailelere ait liste yapılmış ve daha sonra da bu liste Dahiliye Nezareti'ne gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR 85/ 70 (10 Mart 1918)].

3. 2. 2. Diyarbakır Vilayeti'nin İktisadi ve Kültürel Yapısı

Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 25 Şubat 1918 tarihinde vilayetin iktisadi durumunu anlatan bir telgraf göndermişti. Telgraf özetle şu şekilde idi: "*Buraya geldiğim zaman*

hükümetçe idare edilen iaşe ve orduca yapılan hesabât gayet karışık idi. Hükümet ile ordu hesapları arasında 5.000.000 kuruş kadar büyük bir fark buldum ve bu açığın ise ahaliye dağıtılarak kapatılmasına istenmişti, fakat ahalinin bunu ödemeye kudreti olmadığından bu kabul edilmemişti. Buna mukabil ordu memurlara, muhacirlere ve muhtaçlara vermekte olduğu erzakı keseceğini bildirmişti. Kumandan Paşa ile görüştüğümde sonra bir iki ay daha bu iaşelerin verileceği belirtilmiş ise de her defasında tehir edilmiştir. Bunların karşılanması için Midyat ve Savur'da oldukça fazla miktarda olan tahsilatın yapılması için Mardin mutasarrıfına jandarma ve asker yardımıyla yapılması emrini vermiş idim fakat şu ana kadar her hangi bir yardımlarını alamadım. Bunun Altıncı Ordu zahire alışlarını altın ile yaptığından vilayet dahilinde saklı olan zahireler tamamıyla oraya kaçırılacak ve vilayet için zahire bulmak imkanı kalmayacaktır. Ayrıca Altıncı Ordu'nun memurların iaşesi için nakden Musul vilayetine yardımda bulunduğunu işitmiştim. Fakat Diyarbakır maruz bulunduğu perişanlıkla beraber hiçbir yardım görmemektedir. Bu nedenden dolayı İaşe Müdüriyeti Umumiyesi'nin emrine verilen paranın bir kısmının serbest alım-satım ile zahire alması için vilayet iaşe komisyonuna verilmesini istirham ederim” [BOA. DH. İ-UM. 20-2/ 2-53, lef: 2, 3, 4]. Böylece Haydar Bey, şehrin iktisadi sorunlarının önüne geçmişti.

Diyarbakır Vilayeti dahilinde bulunan mülteci ve muhacirler için çorbahane kurulmasına karar verilmiş ve bunun masrafları için Müdafaa-i Milliye'ye muhacirin tahsisatından para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR 84/ Mük.8 (12 Şubat 1918)]. 25 Şubat 1918'de yine çorbahane ve mülteciler için Diyarbakır'a belli bir para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR 84/ 106].

Diyarbakır'daki aşar ve alım-satım işindeki lakaytlık ve düzensizlik vardı. Bunun üzerine Haydar Bey, bu tür aksaklıkların giderilmesi için bazı tedbirler almaya karar vermiş ve bunlara riayet etmeyen kaymakam, mutasarrıflar, mal müdürleri, iaşe komisyonları çalışanları hakkında kanuni takibat yapılacağını bildirmişti [BOA. DH. İ-UM. E-46-1, lef: 1, 2, 3 (27 Şubat 1918)].

Örtülü ödenekten Diyarbakır vilayetine 23 Ocak 1918 [BOA. DH. ŞFR 83/ 131] ve 20 Şubat 1918 tarihlerinde belli miktarda para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR 84/ 114].

Bunun yanında 19 Şubat 1918 tarihinde Diyarbakır'ın önde gelen kişilerinden olan Küfrevezade Şeyh Abdülbadî Efendi'ye belli bir miktar para tahsis edilmişti [BOA. DH. ŞFR 84/ 103].

Diyarbakır Vilayeti'nde zahire sıkıntısı çekildiğinden bunun bir an önce halledilmesi için serbest mübayaâ (satım) sureti ile erzak alınıp bunun iaşe olarak kullanılması istenmişti [BOA. DH. İ-UM 20-2/ 2-53, lef: 1/1 (20 Şubat 1918)]. Ayrıca, Haydar Bey, Diyarbakır Vilayeti hakkında hazinece istisna-i muamele uygulanmasını istemiş, fakat aşarın emaneten idaresi kabul edildiği için buna izin verilmemişti [BOA. DH. ŞFR 85/ 70 (10 Mart 1918)].

Haydar Bey'in Diyarbakır valiliği yaklaşık iki ay sürmüştü ve 18 Mart 1918 tarihinde Van Vilayeti Valiliği'ne tayin edilmişti [BOA. DH. KMS 47/ 9]. Haydar Bey bu valilik görevinde de Diyarbakır'ın idari, siyasi, iktisadi, sosyal ve güvenlik konularında gerekenleri yerine getirmişti.

4. VAN VİLAYETİ VALİLİĞİ ve MİLLİ MÜCADELE

Haydar Bey, 17 Mart 1918 tarihinde Van Vilayeti'ne terfien tayin edilmişti. Meclis-i Vükelâ kararı şu şekilde idi: “*Dahiliye Nezareti vekâletinden meyane-i seniyyegânemizde melfufuyla mütalaa olunan 3 Cemaziyyelahir 336/16 Mart 334 tarihli ve 258 numrolu tezkeresinde beyan olunduğu vech ile Van vilayeti valiliğine ikinci sınıf valilik maaşı ile Diyarbakır valisi Haydar Bey'in terfien tayini menut-u müsaade-i seniyye-i cenâb-ı padişahi olduğu bit-tezekkür bu babtaki irade-i seniyye layihası mezkur tezkere ile arz ve takdim*” [BOA. MV. 249/ 50; BOA. BEO. VGG: 338045]¹. Haydar Bey, bu görevinden 12.500 kuruş maaş alacaktı [İBA. D: 1240].

XX. yüzyıl başlarında Van Vilayeti'nin yüzölçümü 47.700 km² olup, bunun 21.530 km²'si ekilebilir arazi, 14.346 km²'si dağlık yerler, 6.350 km²'si ormanlar, 20 km²'si bataklık ve geri kalan 5.454 km²'sini ise Van Gölü'nü oluşturmaktaydı. Vilayet, Van Merkez ve Hakkari Sancağı'ndan meydana gelmekteydi. Van Merkez Sancağı; Erciş, Çatak, Adilcevaz, Gevaş kazalarından Hakkari Sancağı ise Çölemerik, Mahmudiye, Şemdinan, Gevar ve Hoşab kazalarından oluşmaktadır. Vilayette toplam 2 sancak, 9 kaza, 13 nahiye, 1574 köy vardı [Tüccarzâde İbrahim Hilmi, 1907: 213]. 1914 yılı Osmanlı Devleti nüfus sayımına göre vilayetin nüfusu şu şekilde idi [Karpas, 2003: 220-221]:

	Müslü- manlar	Ermeni- ler	Yahu- diler	Kelda- niler	Nastu- riler	Yezi- diler	Toplam
Van	45.119	33.789	-	-	828	-	79.736
Erciş	27.323	8.083	-	-	-	-	35.406
Çatak	8.132	4.292	-	-	-	-	12.717
Adilcevaz	10.820	4.849	-	293	-	-	15.669
Gevaş	18.123	10.520	-	-	-	-	28.643
Hakkari	21.848	3.461	836	-	1.534	-	27.680
Çölemerik	7.450	296	-	-	1.258	-	9.004
Mahmudiye	10.230	528	-	835	-	1.366	12.959
Şemdinan	9.873	-	274	-	1.593	-	11.740
Gevar	12.721	959	273	-	2.878	-	16.881
Hoşab	7.691	1.015	-	-	-	-	8.706
Toplam	179.380	67.792	1.383	1.128	8001	1.366	259.141

¹ Şifre Kalemî'ne göre Haydar Bey'in Van Vilayeti'ne tayini 19 Mart 1918'te gerçekleşmişti [BOA. DH. ŞFR. 85/ 195].

Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı öncesinde vilayetin toplam nüfusu 259.141 idi ve bunun 179.380'ini Müslüman nüfus oluşturur iken sadece 67.792 yani 1/4'ünü Ermeniler oluşturmaktaydı.

Van Vilayeti'nin toprağı oldukça verimli olup buğday, arpa, darı, mısır, pirincin yanında her türlü sebze yetiştirilirdi. Ayrıca Van'ın bağları da ünlüydü. Tarımın dışında hayvancılık da vilayette yaygındır. Madenleri ise oldukça çeşitlidir ama bunların arasında özellikle petrol dikkati çekmektedir. Ayrıca, İran ve Musul üzerinden gelen yollarla ticaret de yapılmaktadır [Tüccarzâde İbrahim Hilmi, 1907: 213-215].

4. 1. Haydar Bey Vilayete Tayin Edildiğinde Van Vilayeti'nin Durumu

Van Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin sorunlu bölgelerinden biri olagelmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Ermenilerin bu topraklar üzerinde hak iddia etmeleri, İran ile sınır olması, Rusya'nın Doğu Anadolu politikası bu vilayetin durumunu belirlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı harbe girmesi üzerine Ermeniler, Van üzerindeki isteklerinin gerçekleşme zamanının geldiğine kanaat getirmişler, Ruslar da onların bu düşüncelerini kışkırtarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardı. Bu sebeple oluşturulan gönüllü Ermeni birlikleri 1915 yılında Rus ordusuna öncülük ederek Van'ın Rusların eline geçmesini sağlamışlardı [Selvi, 2002b: 120; Gürün, 1983: 206].

20 Mayıs 1915'te Ruslar Van'a girince Türk katili Aram Manukyan'ı vali yapmıştı [Akçora, 1994: 198; Konukçu, 1990: 22]. Bu dönemde vilayetteki Müslümanlar öldürülmüş, sürgün edilmiş, Rusya'dan getirilen Ermenilerle nüfus çoğunluğu sağlanmaya çalışılmıştı. Van ve çevresinden tahmini olarak Diyarbakır'a 100.000'e yakın, Mamuratülaziz'e ise 30.000 civarında nüfus göç etmişti [McCarthy, 1998: 265].

Şubat 1917'de Rusya'da ihtilal yapılmış, yeni rejim savaştan çekilme kararı alıp 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması imzalamıştı [The Times, 4 March 1918, Monday, pg. 8-9]. Bu anlaşma ile Doğu Anadolu 6-8 hafta içerisinde boşaltılacak; Türk ordusu gelinceye kadar Ruslar oralarda güvenliği sağlayacaklar, katliam ve

soygun olaylarını önleyecekler; Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktı². Ruslar, Brest-Litovsk anlaşması gereğince, Mart 1918'de Van'ı boşaltmaya başlamışlardı. Fakat, Rus birlikleri Van'dan çekilirken silah ve mühimmatlarının önemli bir kısmını anlaşmaya zıt olarak Ermenilere ve Nasturilere bırakmışlardı. Ruslar çekildiği sırada, Van ve çevresinde 15.000'e yakın silahlı Ermeni bulunuyordu. Van şehir merkezinde ise iki alaylı bir Ermeni tugayı vardı [Kafkas Cephesi, 1993: 451]³. Böylece Ermeniler, Van'a iyice yerleşmeye başlamışlardı. Yani, Haydar Bey Van Valiliği'ne tayin edildiği sırada Van Ermeni işgali altında bulunuyordu.

4. 1. 1. Van'ın Kurtarılması

Haydar Bey, Van'a tayine edilir edilmez 4. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa ile irtibata geçmiş, bölge hakkında bilgi alışverişinde bulunmuştu. Rusların çekilmesi üzerine Doğu Anadolu'da işgalden kurtulan yerlerde denetimi sağlamak ve Ermeni katliamlarına engel olmak için süratle hareket etmek gerekiyordu. Van'da halen bir Ermeni alayı bulunmakta olup, Martın sonuna doğru bir Ermeni alayının da gelebileceği istihbaratı alınmıştı. Bunun üzerine, Van'ın ele geçirilmesine önem veren 4. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, 5. Piyade Tümeni'ni Van'ı zaptetmek ve Saray, Başkale, Bargiri (Muradiye) civarlarında asayişini temin etmekle görevlendirmişti. 5. Piyade Tümeni 3 Nisan'da 1.200 kadar Ermeni kuvveti tarafından savunulan Erçiş'i ve 4 Nisan 1918'de Arnis'i, 5 Nisan'da ise Muradiye'yi zaptetmişti [Kafkas Cephesi, 1993: 466, 472, 476]. 5. Piyade Tümeni'ne bağlı Binbaşı Ali Bey komutasındaki Van Gölü Cenup Müfrezesi Van Gölü'nün güneyinden 2 Nisan 1918'de Vastan'ı (Gevaş) işgal etmiş ve buradaki aşiret kuvvetleri ile Van üzerine yürüyüşe geçmişler, şiddetli bir muharebeden sonra 6 Nisan 1918'de Van'ı ele geçirmişlerdi⁴.

² Anlaşmanın diğer maddeleri için bkz: The Times, 05 March 1918, Tuesday, pg. 6; The Times, 06 March 1918, Wednesday, pg. 5.

³ Ruslar geri çekilirken Ermenilere Van Gölü'nde daha önceleri kendilerinin kullandığı bir motor-bot da devretmişlerdi. Ermeniler de bu motor-bota cebel ve sahra topları koyarak Müslümanlara karşı kullanıyorlardı. Bunun üzerine Haydar Bey, Van Gölü'nde kullanılmak üzere ve Van'ın kurtarılmasında süratinden dolayı oldukça fayda sağlayabileceği nedeniyle Dahiliye Nezareti'nden üstün bir motor-bot gönderilmesini 23 Mart 1918 tarihinde istemişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-20, lef: 1/1, 2, 3, 4; BOA. DH. ŞFR. 85/ 230].

⁴ Van'ın kurtuluş tarihi ile ilgili bazı yanlışlıklar ve ihtilaflar mevcuttur. Çoğu kaynak Van'ın kurtuluşunu 2 Nisan olarak verirken bazı kaynaklarda ise, 7 ve 8 Nisan tarihleri verilmektedir. Mesela. Kazım Karabekir, Van'ın 7 Nisan tarihinde alındığını belirtmiştir [Karabekir, 1994: 106]; Fevzi Çakmak ise "... 8 Nisan'da IV. Kolordu Van'ı Ermenilerden aldı..." şeklinde yazmıştır [Çakmak, 1936: 268].

3 yıl Rus-Ermeni işgali altında bulunan Van, böylece düşman işgalinden kurtarılmıştı. Dahiliye Nezareti hemen orada gerek Rus askeri ve gerekse Ermeni ve sair çeteler tarafından ne gibi cinayetler işlenmiş olduğunu rapor halinde gönderilmesini istemişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-14, lef: 1]. Ayrıca işgal edilen yerlerin kim tarafından idare edileceği problemi vardı. Bu nedenle Haydar Bey Van Vilayeti'nin eski hududu haricinde ordunun işgali altında bulunan yerlerin idarelerinin durumunu Dahiliye Nezareti'nden sormuş ve bu yerlerin idareleri vilayete ait olduğu cevabını almıştı [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-17, lef: 1/1, 2; BOA. DH. ŞFR. 85/ 240]⁵.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu şehirleri içerisinde belki de en fazla harap olanı Van'dı. Savaştan önce şehirdeki Müslüman hane sayısı 3.400 iken savaş sonunda bu sayı dörde kadar düşmüştü. Ermeniler geri çekildiğinde Van, bir şehirden çok bir ilkçağdan kalma harabe bir şehre benzemektedir. Bu sebeple şehir başka bir mahalde yeniden kurulmaya başlanmıştır. Şehrin yanı sıra insanlar da oldukça harap durumdaydı. Daha önce bahsettiğimiz gibi Van'dan yaklaşık 130.000 kişi diğer vilayetlere mülteci olarak gitmişlerdi. Bunun yanında bu yıllarda Van Müslüman nüfusunun yarısından fazlası kaybolmuştu (ya öldürülmüşler ya da mülteci olarak gittikleri yerden geri dönmemişlerdi). Savaştan önce 70.000 civarında olan Van merkez nüfusu, savaştan sonra 15.000'e kadar düşmüştü. Ermeniler Van'da öldürülmek üzere ilk hedef olarak mülki ve dini liderlerle bunların ailelerini seçmişler

Yurt Ansiklopedisi'nin Van maddesinde ise Van'ın kurtuluşu 7 Nisan ["Van", YA, 2001: 7560], İslam Ansiklopedisi'nin Van maddesinde ise 8 Nisan ["Van" İA, 1997: 202] olarak verilmiştir. Fahri Belen de 7 Nisan tarihini vermiştir [Belen, 1967: 157]. Fakat bu tarihler yanlıştır. Van'ı ele geçiren kuvvetler 4. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın komutası altında olan 5. Piyade Tümeni'ne bağlı Van Cenup Müfrezesi'dir. Ali İhsan Paşa'nın bu konuda hatıralarını kaleme aldığı kitapta "... Van cenup müfrezesi 6 Nisan 1918'de Van'a girdi. 7 Nisan'da istirahatla 8 Nisan'da Saray istikametinde hareket edeceğini bildirdi. Van'da 85 ton kadar erzak elimize geçti..." şeklinde açıklamıştır [Sabis, 1991: 208]. Ayrıca, Genelkurmay'ın kitabında da Van'ın kurtuluş tarihi 6 Nisan 1918 olarak verilmiştir [Kafkas Cephesi, 1993: 491]. Kurmay Yüzbaşı E. Aysan'da Ali İhsan Paşa gibi 6 Nisan'da Van'ın kurtarıldığından bahsetmektedir [Aysan, 1938: 6]. Atı Gazetesi 7 Nisan'da (Van alındıktan bir gün sonra) okuyucularına Van'ın alındığı duyurmuştu [Alınan yer: Şahin, 2002: 455]. İkdam Gazetesi ise Van'ın alınmasını 10 Nisan 1918'de "...senelerden beri Ermeni çetelerinin kanlı ellerinde altında olan Van şehri kurtarılmıştır. Bu şekilde şarkta büyük bir toprak parçası ele geçirildi" şeklinde vermişti [İkdam, 10 Nisan 1918]. Fakat, harp haberlerinin resm-i teligata göre yapıldığı ve tebligatın da bir-iki gün gecikme ile verildiği gazetelerin de haberleri bir gün sonra verdiğini göz önünde tutulmalıdır. Van Vilayeti tamamen 23 Nisan 1918 tarihinde kurtarılmıştı [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-40, lef: 1]. Yine İkdam Gazetesi'ne göre 21 Nisan'da Van tamamen Türklerin eline geçmişti [İkdam, 21 Nisan 1918]. Van halkı da 9 Nisan 1918'de padişaha Van'ın kurtulduğu için şükran telgrafı göndermişti [BOA. DH. KMS. 47/ 26].

⁵ Haydar Bey'in de Van Vilayeti hududuna giriş tarihinden itibaren maaş alınmasının zaruri olduğuna dair Memurun ve Sicill-i Ahval Müdüriyeti tarafından kendisine bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 85/ 246].

ve böylece direnişini sağlayacak kişileri ortadan kaldırmışlardı [McCarthy, 1995: 209, 270, 273. Selvi, 2001b: 317]⁶.

Van'ın kurtulmasından sonra Vali Haydar Bey'i çok zor görevler bekliyordu. Birincisi bölgedeki asayişini temin ederek devam eden askeri harekate yardımcı olmak, ikincisi Van'ın idari durumunu düzenleyerek perişan durumundaki ahalinin ihtiyaçlarını gidermek ve Van'ın yeniden yapılanmasını sağlamak, üçüncüsü ve en önemlisi Rusların çekilmesinden sonra bölgeye yerleşmeye çalışan İngilizlerin Ermenileri, Nasturileri ve Kürt aşiretlerini kışkırtmasını önlemektir.

4. 1. 2. Van Alındıktan Sonra İleri Harekat

Van 6 Nisan 1918'te Ermenilerin elinden kurtarıldıktan sonra buradaki Ermeniler, Saray, Hoşap üzerinden doğuya kaçmaya başladılar. Van Gölü Cenup Müfrezesi, Van'da az bir kuvvet bırakarak Van doğusundaki gedikleri kapama görevini üstlenmişti. Ermeniler Hoşap ve civarını tamamıyla yakmışlardı. 5. Piyade Tümeni'nden yaklaşık dört taburluk bir kuvvet gönderilerek Van Gölü Cenup Müfrezesi terhis edilmişti. 5. Piyade Tümeni de birliklerini Beyazıt istikametine sürmüştü. Beyazıt 14 Nisan 1918'de zapt edilmişti [Kafkas Cephesi, 1993: 491-492; Aysan, 1938: 5].

Güneyde ise 6. Ordu'nun bir müfrezesi Rumiye üzerine harekete geçirilmişti. 19 Nisan'da 5. Piyade Tümenine bağlı Hoşap müfrezesi Dir ve Başkale'yi zapt etmişti. Saray müfrezesi ileri birlikleri ile, Şerefhane-Harapsorik hattını tutmuştu. Salmas ve Rumiye taraflarında 5.000 kadar Ermeni vardı. Bu arada İngiliz ve Amerikalı subaylar güney İran'dan develerle silah ve cephane getirerek Ermenilere dağıtıyorlardı. 4. Kolordu sağında, Uşnu'yu işgal eden 6. Ordu'nun 6. Piyade Tümeni, 23 Nisan 1918'de Ermeni ve Nasturilerin taarruzuna uğrayarak Uşnu'nun güneyinde Sofyan'a çekilmişti [Kafkas Cephesi, 1993: 496, 502-503].

⁶ Son yıllarda yapılan çalışmalarla Van'da öldürülen Müslümanlara ait toplu mezarlar ortaya çıkarılmıştı. Bunlar daha çok Van Merkez, Selim Bey, Erciş, Çatabayır ve Alaköy civarında idi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Süslü v.d., 1999: 5; Süslü, 1990: 27-29.

Görüldüğü üzere Van ve civarından kaçan Ermenilerle Nasturiler ve Kafkasya'dan kaçan Ermeni çeteleri, Rumiye gölü batısında Dilman, Salmas ve Rumiye civarına sıkışmışlardı. Ermeniler, Rumiye ve Salmas havalisinde İslam halkına zulüm ediyorlardı. Salmas İslam halkının çoğu Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Rumiye Müslümanları Ermeni vahşetine karşı Türk hükümetinden yardım istemişti [Aysan, 1938: 5, 6]⁷. Ayrıca bunlar Musul için de bir tehdit oluşturuyordu. 4. Kolordu bu işe son vermek istedi. Bunun için 5. Piyade Tümeni'ne Dilman'ı işgal etme vazifesi verildi. 17 ve 18 Mayıs'ta şiddetli taarruzlara rağmen Dilman alınamadı. Ermenilerin 3.000 kişilik savunma gücü vardı, topları da daha güçlü idi. Bunun üzerine 4. Kolordu 5. Piyade Tümeninin Dilman'ın kuzeyine çekilmesini ve takviye kuvvetlerini beklemelerini istedi [Kafkas Cephesi, 1993: 513-514].

Haydar Bey ise Van'ın doğu ve güneyinde bulunan aşiretleri toplayarak ileride yapılacak genel taarruz için hazırlık yapıyordu. Ali İhsan Paşa, Haydar Bey'in emrine mürettep piyade taburu, makineli tüfek ve cebel topçu takımını vermişti. Haydar Bey, bu arada Başkale'ye gelmiş ve bu birlikler 31 Mayıs'ta Başkale'de Haydar Bey'le birleşecek ve Bacirge'den sınırı geçerek Rumiye üzerine akın yapacaktı [Sabis, 1991: 224]. Bu arada İngilizlerin İran içlerindeki ileri hareketleri devam ediyordu, bunun önlenmesi ve gerekirse 6. Ordu ile Bağdat'ın geri alınması için Kazım Karabekir Paşa'nın kumandanı olduğu 1. Kafkas Kolordusu'na da emir verilmişti. Yapılan plana göre öncelikle Rumiye gölü batısı Ermeni kuvvetlerinden temizlenecek, 4. Kolordu Dilman-Hoy-Makü'de toplanarak Rumiye gölü batısından, 1. Kafkas Kolordusu da Culfa kuzeyinde toplanarak, Rumiye gölü doğusundan Kuzey İrani ele geçirme hareketine katılacaktı [Kafkas Cephesi, 1993: 528-529].

4. Kolordu 8 Haziran 1918'de bir süvari bölüğü ile Tebriz'i, 36. Piyade Alayı da Sofyan'ı işgal etmişti. Ali İhsan Paşa 10 Haziran'a kadar Haydar Bey'in maiyetinde bulunan mürettep tabur, kendisine bağlı olan cebel topları ve makineli tüfekler ile birlikte Haydar Bey'in toplayacağı aşiretler ve mücahitlerle beraber Başkale güneyinde toplanmasını emretmişti [Sabis, 1991: 227]. Bölgedeki silahlı Ermeni ve Nasturilerin sayısı 6.000 kadardı. Bunların yarısı Dilman'da yarısı da Rumiye'de idi. Rus ve

⁷ Bu civarda toplanan Nasturi ve Ermenilere karşı Şakak Aşireti Reisi Simko (İsmail Ağa) da savaşıyordu. Simko, bu savaşında Nasturilerin ruhani liderini bir pusuya düşürerek öldürmüştü. Bu konu ileri de daha detaylı ele alınacaktır.

İngilizlerden almış oldukları 15 top ve 20 makineli tüfekleri vardı. Amerikalılar da desteklerini devam ettiriyorlardı. Bunların amacı, Van vilayeti hakkında bazı tavizler koparmaktı [Kafkas Cephesi, 1993: 531].

13 Haziran'da Ali İhsan Paşa 5. Fırka'ya şifre ile şu emri vermişti: “20 Haziran'daki kati darbe vurulmak istenilen Dilman'daki düşmana taarruzda, 12. Fırka 19 Haziran'da Direkkala'ya sokularak 20 Haziran sabahı fecirle beraber Batavur-Köhneşehir hattını zapt ve bundan sonra Dilman'ın garp ve cenubunda taarruz edecektir. Aynı günde 6. Fırka ile Vali Haydar Bey kolu da Rumiye'ye taarruz edeceklerdir” [Sabis, 1991: 231]. Haydar Bey'in savaş planı şöyle idi: maiyetindeki kuvvetler yani 4. Avcı Taburu, mahalli jandarma ve aşiretlerden mürekkep kuvvetler ile birlikte 19 Haziran'da Bacirge civarından hududu geçerek 20 Haziran'da Rumiye'nin kuzeybatısından Rumiye taarruzuna katılacak ve Rumiye'nin zaptından sonra bu kuvvet geçici olarak 6. Fırka Kumandanı'nın emri altına girecekti [Sabis, 1991: 232; Kafkas Cephesi, 1993: 531].

Rumiye Gölü batısındaki Ermeni kuvvetleri üzerinde kesin sonuç almak için 12. Piyade Tümeni'ne emir verilmiş, 19 Haziran'da Dilman'a girilmişti. Haydar Bey de müfrezesi ile birlikte Rumiye'ye 6 km kadar sokulmuş ise de 6. Fırka'nın çekilmesi üzerine yalnız kalmış ve Rumiye'yi ele geçirememişti [Aysan, 1938: 27; Kafkas Cephesi, 1993: 533]⁸. Bunun üzerine 22 Haziran'da 1918 Ali İhsan Paşa şu emri vermişti: “6. Fırka Rumiye cenubunda ve Vali Haydar Bey müfrezesi Rumiye garbında düşmanı tazyik etmektedir. Kolordumuza verilmiş olan 11. Kafkas Fırkası'nın veya diğer bir fırkanın Nahçıvan ve Culfa havalisine gönderilmesini Ordu Kumandanlığı'ndan istirahat ettim. 5. Fırka, Kerimâbad sırtlarını müdafaa edecek ve bu sırtların garb tafralarında dağlardan şimale doğru gelen yolları tarassut ve lüzûmunda setr ve müdafaa edecektir. Rumiye yakınlarına kadar istikşaf yaptırıp düşmanı izac eyleyecek. Vali Haydar Bey kolunun Rumiye'den Çehirbey Kale'ye gelen yolu tıkamak hususunda kullanılması temin olunmalıdır” [Sabis, 1991: 254].

Bu arada, Ermeni general Antranik komutasındaki Ermeni kuvvetleri de 24 Haziran'da Hoy'u işgal etmişti. Burada 10.000 kadar sayıya ulaşan Ermeniler güneye ilerleyerek

⁸ Dilman'ın işgali ile ele geçen toprakların idaresi ordu tarafından yapılacağı Dahiliye Nezareti tarafından Haydar Bey'e bildirilmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/12-62, lef: 1/1, 2].

İngiliz kuvvetleri ile birleşmek istiyorlardı. Durum tehlikeli bir hal almıştı. Bunun üzerine 12. Piyade Tümeni 2 alayını Hoy'a göndermiş ve sonunda Hoy Ermenilerden temizlenmişti [Kafkas Cephesi, 1993: 534; Çakmak, 1936: 270].

29 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Vehip Paşa istifa etmiş yerine 6. Ordu Komutanı Halil Paşa tayin edilmişti. Halil Paşa'ya verilen emir şu idi: “*Batum-Tiflis yolundan faydalanılarak Hazar denizinde hakimiyet, Bakü-Enzeli deniz yolunun kurulması, buradan Kazvin-Hemedan yolundan, Dizful-Şuster üzerinden Basra körfezine doğru ilerleyerek Irak'taki bütün İngiliz kuvvetlerini kuşatmaktır*” [Kafkas Cephesi, 1993: 538]. Yeniden şekillenen Şark Ordular Grubu'nun ilk icraatlarından biri Nahçıvan civarında Müslümanları katleden Antranik'in üzerine 4. Kolordu vasıtasıyla 11. Kafkas Fırkası'nın gönderilmesi oldu. 14 Temmuz'da saldırıya geçen fırka 20 Temmuz'da Nahçıvan'a girmişti [Kafkas Cephesi, 1993: 541; Aysan, 1938: 35].

İngilizler ise Rumiye'de zor durumda kalan Ermenilere teslim olmamaları için Rumiye'ye kuvvet göndermişlerdi. 4. Kolordu'ya İngilizler Rumiye'ye yetişmeden 27 Temmuz'da Rumiye'ye taarruz etmelerini ve burayı Ermeni ve Nasturilerden temizlemesi görevi verilmişti. Rumiye'de 18.000 Ermeni ve Nasturi vardı. Bunların 4.000 kadarı muharipti. Rumiye'de kadınlarda silahlanmıştı ve iyi savunma tedbirleri almışlardı. 4. Kolordu birlikleri çok süratli bir şekilde hareket ederek şiddetli çarpışmalardan sonra 31 Temmuz'da Rumiye'ye girmişler, buradaki Ermeniler ve Nasturiler Savuçbulak'a çekilmişlerdi [Kafkas Cephesi, 1993: 542; Aysan, 1938: 37-41; Çakmak, 1936: 271]. 4. Kolordu'nun İran'ın kuzeyindeki hareketleri devam ediyordu. 11. Kafkas Fırkası 20 Ağustos'ta Tebriz'e vardı. 14 Eylül'de Meyane işgal edilmişti. Fakat, birlikler 500 kilometrelik bir alanda dağılmışlardı [Aysan, 1938: 48, 51; Çakmak, 1936: 272]. Bu arada, 15 Eylül 1918'de 5. Kafkas ve 51. Tümenler Bakü'yü işgal etmişlerdi [Aysan, 1938: 51; Çakmak, 1936: 272].

Birliklerin bu şekilde çok geniş bir alana dağılmaları ve Filistin felaketi ve Bulgarların silahlarını teslim etmesi nedeniyle, Türk ordularının İran'daki ileri hareketi durdurulmuştu [Aysan, 1938: 53; Çakmak, 1936: 273]. Bundan sonra buradaki birliklerin geri çekilmesi yani İran'ın tahliyesi emri verilmişti. Mütarekeden sonra ise

İran'ın tamamının peyderpey boşaltılması istenmiş [Çakmak, 1936: 273-274], 18 Aralık 1918 itibari ile İran'ın kuzeyindeki Tebriz şehrindeki birlikler Dilman-Hoy-Culfa hattına doğru çekilmiş, buradan da Van ve Beyazıt taraflarına çekilmeye devam etmişlerdi [ATASE, İSH, K: 9, G: 62, B: 2].

4. 2. Van'da İktisadi Hayat -Van'ın Yeniden Yapılandırılması

Daha önce bahsedildiği gibi Van Vilayeti yaklaşık üç sene Rusların ve Ermenilerin elinde kalmış, bu süre zarfında, 100.000'i aşkın Müslüman Ermeniler tarafından katledilmiş, Ermeni zulmünden de yaklaşık 130.000 Müslüman ahali Van'dan başka vilayetlere göç etmek zorunda kalmış, ayrıca, Ermeniler Van şehrini yakıp yıkmışlar, Van merkezde 3.400 Müslüman hanesinden sadece 3 tanesi ayakta kalabilmişti. Van merkezinin toplam nüfusu 70.000 civarında iken, bu sayı 10-15.000'e kadar düşmüştü [Çevik, 1990: 51; Van Kütüğü, 1992: 126]. 1 Kasım 1919'da Van'a gelen 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa savaştan önceki ve sonraki Van'ı şu şekilde tasvir ediyordu: "*Van harabeye dönmüş. Şehir tamamen yangın yeri. Bağlarda bir mahallede birkaç yüz halk var. Umumi Harp başında Ermenilerin Van'da İslamlara karşı katliam ve yangınlarını yerinde dinledim ve gördüm. Küçüklük zamanlarımı hazin hazin andım.*" [Karabekir, 1988: 340].

Van'ın yeniden yapılanması için Haydar Bey'i çok zor günler bekliyordu. Bir yandan evlerin yeniden yapılması gerekirken, diğer yandan gelen mültecilerin iâşe problemini halletmek zorunda idi. Bu nedenlerden dolayı zaman kaybının tahammülü yoktu. Daha Van alınmadan Van Vilayeti'nin ihtiyacı olan memurların vakit geçirmeden görevlerine başlamaları için emir verilmiş, konunun aciliyetine binaen bu memurlarının yolculuk masrafları seferberlik tahsisatından ödenmesi kararlaştırılmıştı [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-13, lef: 1, 2; BOA. DH. ŞFR. 85/ 237 (23 Mart 1918)]. Van'a geri dönen mülteciler için yemeklik tohum, ziraat için alet ve edevat için, Haydar Bey 10 Nisan 1918'de (Van alındıktan sadece 4 gün sonra) bütçeden tahsisat ayrılmasını istemişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-41 (24 Nisan 1918)].

Bu gibi tedbirler Van için yeterli değildi. Bunun üzerine Haydar Bey Dahiliye Nezareti'ne 21 Nisan 1918'te Van'daki durumu bütün açıklığıyla ortaya koyan ve

yapılması gerekenleri anlatan Şu telgrafi göndermişti: “1- Vilayetin genel İŐlam köyleri ve merkez vilayetin MŐlman haneleri tamamen yakılmıŐ ve tahrip edilmiştir. Bir kısım Ermeni köyleri ile merkez vilayet Ermeni haneleri kısmen mamurdur. Başkale’de Ermenilerin terk edip Tayyari ve Nasturilerin işgal ettikleri altı köyden başka yer kalmamıştır. 2- Merkez vilayetine bağlı Erçek ve Havasor nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen ekilidir. Bu ekili araziler iyi korunur ve idare edilirse hem askere hem de ahaliye yeter. Vilayetçe idaresine çalıŐılacaktır ama askerin yardımına ihtiyaç vardır. 3- Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bunların rnlerin tamamıyla devlete alınması ve bir kısmının gelecek mültecilere sayıları oranında dağıtılması, MŐlmanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulatının ise sahiplerine verilmesi uygun görüyorum. Sonra uygun görülürse kira bedeli alınmak üzere Mekes ve Şıtak aşiretleri ve ahalisinden müracaat edenler Gevaş’ın ekili arazilerinden ziraat için izin talep ediyorum. Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkansız olduğundan bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınmasını uygun görüyorum. 4- Ermeniler köylerde bir çok eşya ve erzak terk etmişlerdir. Bunların bir kısmını asker ve aşiretler tarafından toplattırılmıŐtır. Bir taraftan da toplattırılıyor. Hükümetin erzakın toplanmasına karıŐması orduca kabul edilmeyeceği hissettiğim için bir teşebbüste bulunmadım. Mfrezeye mümkün olan yardımı yapacağım. 5- Malların büyük bir kısmı yağma edilmiş, koltuk, sandalye masa ve saire müfreze tarafından ambarlara konulmuŐ bir taraftan toplattırılmakla bulunmuştur. 6- Mülteciler tek tük gelmeye başladılar. Bunların iaŐelerine ait isteklerimin süratle yerine getirilmesini istirham ediyorum. 7- Ordudan jandarmanın teŐkilatına ait henüz bir yardım görülmedi” [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-57, lef: 3 (21 Nisan 1918)]. Haydar Bey böylece Van’ın yeniden yapılanması için gerekenleri ortaya koymuştu.

Van’da bulunan memurlar ve jandarmanın iaşeleri Kolordu tarafından karşılanıyordu. Fakat, Kolordunun İŐan’da olması dolayısı ile iaşenin KarmuŐ’tan karşılanması istenmişti. Ancak, KarmuŐ Van Vilayeti’ne çok uzaktı buradan erzak nakli yapılması imkansızdı. Dahiliye Nezareti’ne 15 Mayıs 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta bunu dile getiren Haydar Bey, kendi gayretleriyle Van’da epeyce bir miktar toplanan erzaktan memurların ve jandarmaların iaşesinin temini yoluna gidilmesi hususunda Nezaretten izin istemiş ve Nezaret de müsaade etmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-61, lef: 1/1, 2].

Haydar Bey, Haziran başında Bitlis'e giderek oradaki Vanlı mültecilerin durumlarını yakından incelemişti. Bu arada Van Vilayeti'nin harp sırasında Defter-i Hakani (tapu) kayıtlarının tamamı kaybolmuştu. O sıralarda hala Bitlis'te bulunan Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 4 Haziran 1918'de gönderdiği telgrafta bu defterlerin yeniden yazılması gerektiğini ve bu yazımda göz önünde bulundurulması gereken hususları, fakir halka parasız veya taksitle arazi satımı ve bunların yeniden başkalarına satışının önlemesi gibi işler için gerekli heyetin bir an önce tayinini istemişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-107, lef: 1, 2, 3].

Civar vilayetlerden gelen mültecilerin memleketlerine döndüklerinde barınma problemi ile karşılaştıklarından bahsedilmişti. Bunun için Sadaret Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis gibi istilaya uğrayan vilayetlerin imarı için 6 Haziran 1918 tarihinde şu kararları almıştı: *"1- İstila edilmiş vilayetlerin ve harp nedeni ile tahliye edilmeyip hasara uğrayan mahallerin imarı için Maliye Nezareti bütçeye beş milyon lira ilave edecekti. 2- Gerek şahıslara gerek hükümete ait inşaatlara gerekli kereste devlet ormanlarından sağlanacaktı. 3- Tahrip edilmiş olan mahallerin inşası için civar köylerden çalışabilecek ahali peşin ücretler mukabilince çalıştırılacaklar ve bu suretle bir köy ahalisi hem kendinin hem de civar köyün inşaatında bir değerine yardım edecekti. 4- Eğer tahsis edilen bu para yetmezse gelecek sene bütçesinden ilave edilecekti"* [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-78, lef: 2; İkdam, 6 Nisan 1918]. Böylece, Van Vilayeti'nin yeniden yapılanması sağlanmış olacaktı. Van'ın, Ermeniler tarafından yakılıp yıkılan eski merkezin olduğu kalenin eteklerine değil ovadaki düz araziye yapılması planlanmıştı.

Van'a dönen mültecilerin barınma probleminin yanında sağlık problemlerin de çözülmesi gerekiyordu. Bu nedenle Sıhhiye Nazırlığı Van Vilayeti'ne geri dönmekte olan ahalinin sıhhatinin ve hayatlarının korunması ve oralarda ortaya çıkacak hastalıkların önüne geçilebilmesi için bir sıhhiye heyeti Eylül başlangıcına kadar Van'a göndermeyi düşünüyordu. Bu heyetin dışında 15 sıhhiye memuru Van'a gönderilecekti. Ayrıca, Şark Orduları Grubu Sıhhiye Riyaseti'nden Van için yardım istenmiş ve Kars deposundan yeterli derecede ilaç da bölgeye gönderilmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-86, lef: 4 (13 Ağustos 1918)].

Haydar Bey, Van Vilayeti'nde yaptığı ve yapılması gereken işlere dair Dahiliye Nezareti'ne 18 Ağustos 1918 tarihinde şu telgrafi göndermişti: "1- Evvelce karargâha azimetimde ziraata dağıtılmak üzere iki yüz dört çift hayvan alıp dağıtmış idim. Sonra ordunun eline gınaim geçeceğini anladım. 2- Jandarmanın mevcudu kadrosunun 1/8'i kadardır. Orduda hizmet veren bir çok jandarma ve zabitanımız vardır. 3- İaşe vaziyetimizin düzeltilmesi gerekmektedir. 4- Hayvan ve jandarma alımını temin ve iaşe vaziyetini düzeltmek üzere aynı maksatla gitmekte olan Bitlis valisi ile karargaha hareket eylediğimi arz ederim. 5- Her tarafta telgraf merkezi bulunduğu makine başınsa bizzat idare edeceğim" [BOA. DH. İ-UM. 19-2/ 1-49, lef: 2]. Haydar Bey, Ermeni işgali sırasında Van Vilayeti dahilindeki tahrip edilen telgraf tellerinin yeniden yapılması için epey uğraş vermişti. Bunun sonucunda ve Dahiliye Nezareti Haydar Bey'i Van Vilayeti'ne ait telgraf haberleşmesinde hiçbir gecikme olmadığı ve merkez ve merkeze bağlı yerlerle haberleşmenin muntazam yapıldığı için 24 Temmuz, 26 Ağustos 1918 tarihlerinde iki telgraf göndererek takdir etmişti [BOA. DH. İ-UM. 16-1/ 1-27, lef: 1/1, 2, 3].

Van Vilayeti'nin de aralarında bulunduğu istiladan kurtulmuş vilayetlere gönderilen bir telgrafta hayvanlara el konulmaması ve damga muamelelerinden muaf kılınması Harbiye Nezaretinden, 23 Ağustos 1918 tarihinde 11. Ordu ve Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na bildirilmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-100, lef: 1/1]. Bunun yanında Van'ın büyük harpte senelerden beri büyük fedakarlıklar yapmış insanları Ermeniler ve Ruslar altında ezilmiş bütün mal ve varlıkları yağma edilmişti. Bunun üzerine bu ahalinin vergi ve rüsumdan muaf tutulmuş aynı zamanda aşar ile bir misli mübayaadan (satın alma) da istisna edilmişlerdi [BOA. DH. İ-UM. 20-18/ 12-102, lef: 1/1, 1/2 (11 Eylül 1918)]. Haydar Bey, 16 Ekim 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta ordunun kadrosundan fazla kalacak hayvanatın satılmamasını ve bunların ahaliye zirai işlerde kullanması için dağıtılmasını istemişti [ATASE, İSH, K: 125, G: 45, B: 1].

Vilayetteki memurların maaşlarının ödeme problemi ortaya çıkmıştı. Haydar Bey, 23 Ağustos 1918 tarihinde vilayetin bütçesinden memurların maaşına ödenmek üzere 100.000 kuruş para ayrılmasını Dahiliye Nezareti'nden istemişti [BOA. DH. UMVM. 37/ 16]. Ayrıca, savaş sırasında Van Vilayeti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne istihdam

edilen memurların maaşlarına vilayetin bütçesine ilave tahsisat ayrılmıştı. Bunun yanında Van'dan, Medine ve Bitlis'e polisler gönderilmiş ve bunların maaşlarının tahsisatı ise buldukları yerden karşılanmıştı [BOA. DH. EUM. MH. 179/ 8 (22 Eylül 1918)].

Van Vilayeti'nde kalan Ermenilerin dışında diğer vilayetlere giden Ermeniler de Van Vilayeti'ne geri dönüyorlardı. Bu Ermenilerin de Müslümanlar gibi iaşe ve barınma problemleri vardı. Bu Ermenilerin iaşeleri askerlerin günlük yiyeceğinden kesilerek sağlanmaktaydı. Fakat, yiyecek stoku giderek azaldığından ordu komutanlığı bu yardımı kesmek zorunda kalmıştı [Öğün, 2001: 605]. Haydar Bey, Van'daki Ermenilerin durumunu 10 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta şu şekilde anlatmıştır: “*Van vilayeti dahilinde şu anda bulunan 7.500 eman edilmiş Ermeni vardır. Bu Ermenilerin iaşeleri İaşe-i Umumiye'ye ait olduğu için erzakları kesilmiştir. Burada iaşe teşkilatı olmadığından dolayı bu mesele çözülünceye kadar iaşeleri köy ambarlarından karşılanacağından bir an önce bu meselenin çözülmesini istirham ederim*” [BOA. DH. İ-UM. 20-5/ 2-5, lef: 1/1, 2, 3]. Haydar Bey'in telgrafından sonra Ermenilerin iaşe sorunu çözülmüştü. Vilayete geri dönen Ermenilerin masraflarının da seferberlik tahsisatından ödenmesi kararlaştırılmıştı [ATASE, İSH, K: 72, G: 156, B: 1-2; BOA. DH. ŞFR. 93/ 65 (6 Kasım 1918)].

Bunun dışında Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi 3 Kasım 1918'de Van Vilayeti'ne bir telgraf göndererek Van'dan Bitlis'e sevk edilmiş olan Ermenilerin tekrar Van'a dönmeleri sağlanacaktı [BOA. DH. ŞFR. 93/ 18]. Haydar Bey, bunun üzerine Bitlis'ten bu şekilde geri dönecek Ermenilerin masraflarına karşılık seferberlik tahsisatından havale irsalini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 98 (7 Kasım 1918)]. Dahiliye Nezareti de Van'a geri dönen Ermenileri yakından takip ediyordu. Bunun için Nezaret'e Ermenilerin yerleştirildikleri köylerin isimleri ve miktarı bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 291 (28 Kasım 1918)]. Ayrıca, köylerinde ayrı bir şekilde iskan edilmeyecek Ermenilerin vilayet merkezine civar köylerde iskan edilmeleri kararlaştırılmış [BOA. DH. ŞFR. 93/ 307 (28 Kasım 1918)], Ermenilerin Van Vilayeti'ne dönene kadarki masraf ve iaşelerinin karşılanması için devamlı surette para gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 326 (30 Kasım 1918)]. Haydar Bey, Van'a geri dönen zayıf ve hasta Ermenilerin tedavisi için iki yüz yataklık hastane yapılmasını

düşünüyordu. Hastane için gerekli eşya 21 Aralık 1918 tarihinde vilayete gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 94/ 185]. Üç sene boyunca Van'da Müslüman ahaliye yapmadığını bırakmayan Ermenilere Osmanlı Devleti'nin yaklaşımı bu şekilde idi.

Haydar Bey, Van Vilayeti merkezinde civar vilayetten gelen mülteci çocuklar için "Darüleytam" kurulmasını düşünmüş Dahiliye Nezareti de 9 Aralık 1918 tarihinde vilayete çektiği telgrafta bu konu da gerekenin yapılmasını kendisine bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 94/ 83]. Van Vilayeti dahilinde bulunan unsurların nüfusları Nezaret'e bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 44 (5 Kasım 1918)]. Bunun yanında, vilayetin imarıyla geri dönen ahalinin iâşe ve diğer masrafları için seferberlik tahsisatından harcanan paralara ait cetveller gönderilmişti [BOA. DH. ŞFR. 94/ 135].

Van Vilayeti'ne Vilayet-ı Mustahlasa (işgalden kurtarılan vilayetler) tahsisatından aralıklarla tohumluk alınması için belli miktarda para gönderilmeye devam ediliyordu. Bunun için 25 Aralık 1918 tarihinde vilayete yeteri kadar para gönderilmişti BOA. DH. İ-UM. 20-17/ 12-31]. Bu yardım için gönderilen paraların ve bütçeye ilave edilen tahsisatların devlet maddi sıkıntıda olduğu için ehemmiyetli hususlara harcanması ve buna göre tahsisat miktarının tayin edilmesi hususunda 9 Ocak 1919 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nden Van Vilayeti'ne telgraf çekilmişti [BOA. DH. ŞFR. 95/ 92].

Van'ın kurtulmasının ardından yaklaşık bir sene geçmesine rağmen hala Diyarbakır'dan mülteciler geliyordu. Fakat kış şartları şiddetini artırdığından bu mültecilerin durumu oldukça perişan bir halde idi. Bu yüzden, bu mültecilerin geri dönmesine 16 Mart 1919 tarihinden itibaren müsaade edilmemiş ve iâşe meselelerinin çözülmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 148; BOA. DH. ŞFR. 97/ 150]. Diyarbakır Vilayeti'nde de kış şartlarının ağırlığı yüzünden muhacir ve mültecilerin iadesi için herhangi bir çalışma yapılmadığı 25 Mart 1919 tarihinde bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 272]. Bu mültecilerin kışın sona ermesinden ve yollar açıldıktan sonra, memleketlerine sevkleri kurallara uygun bir şekilde yapılması üzerinde durulmuştu [BOA. DH. ŞFR. 97/ 273].

Haydar Bey, 26 Mart 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta istisnasız her yeri afete maruz kalan Van'da halkın yiyecek ve geçim ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştığını ve halkın devlete bağlılığının devamı için yaptığı çalışmalarda da muvaffak olduğunu bildirmişti [ATASE, İSH, K: 40, G: 48, B: 1-2]. Fakat, Van Vilayeti'nde Rusların ve Ermenilerin mezalimi neticesinde erkek nüfus azalmıştı. Hatta bazı köylerde hiç kimse kalmamıştı, Van'ın kurtarılmasının ardından bir yıl geçmesine rağmen durum pek iç açıcı değildi. Haydar Bey bunun üzerine Harbiye Nezareti'ne 5 Mart 1919'da bir telgraf göndererek araziye ekip biçecek olan kişilerin azaldığını belirterek bunların askere alınmalarının tehir edilmesini ve bunlara çift hayvanı ve tohumluk verilmesini istemişti [ATASE, İSH, K: 184, G: 154, B: 1; ATASE, İSH, K: 77, G: 19, B: 1; ATASE, İSH, K: 60, G: 43, B: 1]. Aynı konuda Haydar Bey, 25 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne de bir telgraf göndermişti [ATASE, İSH, K: 185, G: 142, B: 1].

Van Vilayeti'nde iâşe problemi bitmiyordu. Merkezi Erzurum'da bulunan Kolordu, Van'daki 11. Kafkas Fırkası'nın Beyazıt'ta bulunan 1.000.000 kiloluk zahiresini Kolordu ihtiyacına sarf etmek üzere almış, firka da bunun üzerine jandarmanın iâşesini kesmişti. Ayrıca, vilayetin iâşe ambarlarında bulunan erzakın bir kısmının tohumluk olarak ayrıldığı, diğer kısımları ise memurların iâşesi, hastanelere, muhtaçlara ve eytam kuruluşuna dağıtıldığı için jandarmaya hiçbir şey kalmamıştı. Haydar Bey bu durum karşısında 3 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne şu telgrafi göndermişti: *"...Jandarmanın sayısı zaten oldukça az idi, bir de aç kalırlar ise bu perişanlıkta hiçbir emelin temini mümkün olmayacaktır. Kolordu ise Kars'tan Ardahan'dan milyonlarca zahire aldı. Vilayetin jandarmasının ihtiyacı olan ayda 12.000 kiloyu çok kolaylıkla karşılayabilir. Harbiye Nezareti ile müzakere edip jandarmanın iâşenin teminini istirham ederim"* [BOA. DH. KMS. 50-4/ 8, lef: 1/1, 2]. Böylece bu iâşe problemi de Haydar Bey'in gayreti ile çözülmüştü.

Civar vilayetlere giden Ermeniler Van'a geri dönmeye devam ediyorlardı. Fakat, bu şekilde Ermenilerin Van'a gelmeleri sorun olmaktaydı. Çünkü vilayette, gerek kasabalarda gerek köylerde bulunan bütün İslam evleri tamamına yakını Ermeniler tarafından yakılıp tahrip edildiği için Van'ın alınmasından sonra geri dönen Müslümanlar bu göç eden Ermenilerin evlerinde iskan edilmişlerdi. Gerek yerli ve

gerekse İran muhacirleri Ermenilere ait bir çok köyü de imar etmişler ve tarlaları ekmişlerdi. Ermeniler geldikleri zaman hane ve arazileri teslim edileceğinden Müslümanlar açıkta kalacaklardı. Müslümanlar için ise ağaçların kalmaması nedeniyle yeni hane inşası mümkün değildi. Bundan dolayı Haydar Bey, Ermenilerin Ermenistan hududu içinde kalması için gayret sarf ediyordu [BOA. DH. KMS. 53-1/ 39, lef: 1/1 (8 Haziran 1919)]. Bu arada, Van'da askeriyeden alınıp bir köşede gömülü olarak duran zirai aletlerin ihtiyaç sahipleri çiftçilere, parasız olarak dağıtılmasını konusunda Haydar Bey, 5 Ağustos 1919 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne çekmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-17/ 12-116, lef: 6 (5 Ağustos 1919)]⁹.

4. 3. Asayiş Sorunu

Van Ermenilerin elinden Van Gölü Cenup Müfrezesi tarafından kurtarıldıktan sonra vilayetteki en büyük sorunlardan birisi asayiş olmuştur. Van alındıktan sonra asayişin sağlanması için vilayette bir miktar kuvvet bırakılmıştı. Geri kalan hemen hemen bütün kuvvetler Van ileri hareketına katılmışlardı. Daha önce bahsedildiği gibi bu kuvvetler Ekim 1918'den itibaren yıl sonuna kadar peyderpey Van ve Beyazıt civarına çekilmişlerdi. Kuvvetlerden 11. Kafkas Fırkası özellikle Ermenilerin saldırısından Van'ı korumak için orada bırakılmıştı. Fakat bu fırka Van merkezinde değil, daha çok Beyazıt bölgesinde bulunuyordu.

Bu arada, Adliye ve Mezahip Nezareti Van Vilayeti'nde asayişin daha iyi sağlanması için 18 Kasım 1918 tarihinde vilayete bir telgraf göndererek merkez ve mülhakat hapisanelerinde bulunanların ne kadarının Rum, Ermeni ve sair unsurlara mensup bulunduğuyula, siyasi suçlardan mahkum ve maznun olanların milliyet itibariyle miktarların bildirilmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 200]. Ayrıca, Türk orduları Van'a girdiğinde Van Vilayeti'nde bulunan Amerikan tesislerini işgal etmişlerdi. Amerikalılar buna sert tepki göstermişlerdi. Bunun üzerine bu binalar tahliye edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 32].

⁹ B u aletlerin listesi şu şekilde idi: 290 adet tırpan, 116 adet orak, 22 adet kullanılmış döven, 233 adet demir tırmık, 1 adet alafranga büyük saban, 17 adet alafranga pulluk, 16 adet alafranga saban, 1 adet alafranga pisok saban, 10 adet pulluk, 5 adet tırmık 2 adet tırpan çakısı [BOA. DH.İ-UM 20-17/ 12-116, lef: 5].

11. Kafkas Fırkası'nın Van'ı Ermeni tehlikesinden korumasına rağmen fırkanın Van'dan geri alınması düşünülüyordu, bunun yanında vilayetin kendine ait jandarmaları oldukça azdı. Bundan dolayı Van Jandarma Alayı'na piyade ve süvari verilecekti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 173]. Fakat, bu birlikler de yeterli değildi. Bu yüzden Haydar Bey, vilayet dahilinde asayişin temini için Harbiye Nezareti'nden gerekli birliklerin gönderilmesini istemişti [ATASE, İSH, K: 45, G: 2, B: 1-2. ATASE, İSH, K: 131, G: 42, B: 1-2]. Ayrıca, Van şehrinin hududa yakın olmasından dolayı 33. ve 34. Ahz-ı Asker kalemelerinin Bitlis ve Diyarbakır'a nakledilişlerdi [ATASE, İSH, K: 2, G: 145, B: 1]. Mondros Mütarekesi gereğince halkın elindeki silahlar toplatılıyordu. Fakat, Haydar Bey, Van Vilayeti'nin hususi durumunu göz önünde tutarak halkın elindeki silahların toplattırılmaması konusunda Harbiye Nezareti'ne teklif götürmüştü. Nezaret de Van'da yeterli sayıda jandarma bulunmaması ve Ermenilerin her an saldırma ihtimaline karşı Haydar Bey'in teklifini kabul etmişti [ATASE, İSH, K: 266, G: 86, B: 1 (15 Aralık 1918)].

1919 Ocak başlarında 11. Kafkas Fırkası'nın halen Van'da olmasına rağmen [ATASE, İSH, K: 88, G: 132, B: 1], fırkanın Van'dan alınması düşüncesinden dolayı, Umum Jandarma Kumandanlığı Van Vilayeti'nden, Van Jandarma Alayı'na yeni tertip jandarmanın istihdamı için gerekli takibatın yapılmasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 94/ 254 (26 Aralık 1918)]. Ayrıca, alay ordusuna gönüllü kaydedilerek jandarma mevcudunun yeterli sayıya getirilmesi düşünülmüştü [BOA. DH. ŞFR. 95/ 98 (12 Ocak 1919)].

Van Vilayeti'nde sulh mahkemeleri problemi vardı. Haydar Bey vilayete tayin edildiğinden beri defaatle Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflara cevap dahi alamamış, bu konuda 23 Kasım 1918'te son kez olmak üzere telgraf göndermişti. Bunun üzerine Nezaret meseleyi çözmek için 12 Aralık 1918'de İdare-i Umumiye Müdüriyeti'ne havale etmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-17/ 12-20, lef: 1/1, 2]. Bu konuda istila sırasında işlenen suçlar hakkında kanun tatbikine ve Van'ın Erçiş Kazası'nda Adliye Teşkilatı kurulmasına da karar verilmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-17/ 12-63, lef: 1/1, 2, 3 (1 Şubat 1919)].

Beyazıt bölgesinde hududu Ermenilere karşı koruyan 11. Kafkas Fırkası buradan alınmak isteniyordu. Fakat, firkanın burada kalması çok elzem olduğundan Haydar Bey'in de baskıları sonucunda 13 Şubat 1919'de firkanın Beyazıt'ta kalması konusunda 9. Ordu'ya bu konuda emir verilmişti [ATASE, İSH, K: 32, G: 43, B: 1-4; BOA. DH. ŞFR. 96/ 102]. Aynı zamanda, firkanın bu havalide bulunmasından dolayı Van dahilindeki asayişsizlik olaylarında 9. Ordu'dan yardım istenilebilecekti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 46 (5 Mart 1919)]. Bu arada, 15 Mart 1919 tarihinde Van Jandarma Alayı Kumandanlığı'na Bitlis Jandarma Alayı Kumandanı Kaymakam Hacı Hüseyin Bey tayin edilmişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 140]. Harbiye Nezareti ise terhisler sebebiyle azalan kıtaların tamamlanması için 1310-1312 (1895-1897) doğumluların ve askerliği tecil edilenlerin silah altına alınmasını 22 Mart 1919 tarihinde Van Vilayeti'nden istemişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 224].

Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, Van Vilayeti'ne 24 Mart 1919 tarihinde çektiği bir telgrafta ahalinin göç etmesine neden olacak bir şey olmadığını ve yerel milli teşebbüslere meydan verilmemesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 251]. Van Jandarma Alayı kadrosunun, emsali silah altında bulunan firarilerden yakalananlara ikmal edilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 97/ 269 (25 Mart 1919)]. Ayrıca, vilayette kanun ve talimat dairesinde jandarmaya gönüllü kaydedilebilecekti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 58 (7 Mayıs 1919)]. Alınan bu ve benzeri önlemler neticesinde 13 Nisan 1919 tarihinde Van Vilayeti'nden istenen raporda İngiliz temsilcisi bulunmayan Van Vilayeti'nde asayişsizliğe rastlanılmadığı belirtilmişti [ATASE, İSH, K: 88, G: 179, B: 1-2].

Van Vilayeti'nin kurtarılmasının ardından bir yıl geçmiş olmasına rağmen Nisan 1919'da bazı Ermenilerin civardaki Müslümanları tamamen yok etmeye çalışmaktaydılar. Bunun üzerine vilayet gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştı [BOA. DH. ŞFR. 98/ 228 (19 Nisan 1919)]. Ermenilerden Müslümanlara karşı zulüm yapanlar hakkında tahkikat yapılmış, ve bu evraklar incelenmesi üzerine Divan-ı Harbi Örfiye verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 32 (4 Mayıs 1919)]. Ayrıca, Ermeni Tehcir vakiasından dolayı işlenen suçlar İstanbul'da görülüyordu. Fakat, Van gibi İstanbul'a uzak vilayetlerde işlenen tehcir suçlarının İstanbul Divan-i Harbi'nde görülmesi güçleşmişti. Sonunda bu davaların vilayet dahilindeki mahalli divan-i örfilerce veya

sivil mahkemelerce görülmesine karar verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 289 (22 Mayıs 1919)].

Van Vilayeti dahilinde Birinci Dünya Savaşı sırasında bazı askeri binalar da yıkılmıştı. Van, 15. Kolordu bölgesi olduğundan bu kolorduca askeri binaların yeniden yapılması/tamir edilecekti istenmişti [ATASE, İSH, K: 170, G: 226, B: 1-4 (12 Mayıs 1919)]. Ayrıca, Mayıs 1919 sonunda vilayet jandarmasının erzak ihtiyacı için 15. Kolordu'nun da onayı alınarak 11. Kafkas Fırkası tarafından karşılanmasına karar verilmişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 265 (19 Mayıs 1919)].

Doğu vilayetlerinde olduğu gibi Van Vilayeti'ne de yabancı mümessiller gelip incelemelerde bulunuyorlardı. Dahiliye Nezareti de vilayet dahilinde asayişin temini için bu yabancı mümessillere zorluk çıkarılmamasını ve onlarla iyi geçinilmesini Haydar Bey'den istemişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 339 (25 Mayıs 1919)]. Haydar Bey, vilayette asayişin sağlanması için köy bekçilerine dağıtılmak üzere 26 Mayıs 1919'da 15. Kolordu'dan 500 adet martini tüfek talep etmişti [ATASE, İSH, K: 45, G: 13, B: 1]. Ayrıca, vilayetteki asker kaçakları ve askere gitmeyenlerin sevklerinde dikkatli olunulması istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 100/ 13 (3 Haziran 1919)].

Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası'nın başka yere nakledilmesi yeniden gündeme gelmişti. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 3 Haziran 1919'da Van'daki asayiş durumunu anlatan ve bu firkanın kaldırılmaması gerektiğini belirten şu telgrafi göndermişti: “1- Fırka ibkada ictima için emir aldı. Jandarma Milis istihdamı belki hüsn-ü telakki edilmez bunları jandarma kaydedeceğim. İzmir ve Kurasının işgali ve Ermenistan'da vasi muhtariyet teşkili şayiası üzerine Devlet-i Aliyenin kamilen taksim edileceğine hüküm edenlerin en zayıf millet esaslarından bile istifadeye teşebbüs edecekleri tabidir. Van'da hükümetin şahsi tesirinden başka hiçbir kuvveti kalmıyor. Bundan amal-i milliye karşısında ne kadar payidar olabileceğini takdir buyurursunuz. Mümkün olursa firkanın Van haricine çıkarılmamasını temin buyurmalarını istirham ediyorum. 2- Firkanın hareketiyle Van'da bulunan 500 nüfus Ermeni'nin muhafazası mümkün olmayacaktır. Bunları adalardan birine nakletmek ve orada taht-ı muhafazaya almayı elzem görüyorum. 24 saate kadar iradeleri şeref zuhur etmezse nakle mecbur olacağım.” [BOA. DH. KMS. 53-1/ 39, lef: 2; ATASE, İSH, K: 190, G:

97, B: 1]. Dahiliye Nezareti'nin dışında Haydar Bey, Harbiye Nezareti'ne de aynı şekilde telgraflar göndermişti. Harbiye Nezareti de Haydar Bey'e bu konuda gösterdiği gayret için teşekkür ettikten sonra fırkanın yerinin değiştirilmeyeceğini belirtmişti [ATASE, İSH, K: 190, G: 104, B: 1; BOA. DH. ŞFR. 100/ 47 (7 Haziran 1919)].

Haydar Bey, 15 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'ne vilayetin asayışı hususunda şu şekilde telgraf göndermişti: “1- Jandarma gibi istihdam edeceğim milisler ve ledel-icab harbe sevk edeceğim aşair için merkez vilayete 100.000 kilo izam buğday tertip ve tazimini tertip ettim. 2- İdare-i örfiye müsaade buyrulursa lüzum-u kati görülünce tatbik edeceğim. Van vilayetinden müdafa-i vatandan başka bir şey düşünmeğe vakti ve Devlet-i Aliye'ye merbutiyyetten gayr-ı emelim olmadığına dair cevap verdirdir. 3- Vilayetin hiçbir cihetinde mahal-i asayiş bir vukuat yoktur” [BOA. DH. KMS. 53-1/ 66, lef: 2]. Haydar Bey, 16 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir telgrafta ise kimseden yardım almasa da bölgesini müdafaa edeceğini bildirmişti [ATASE, İSH, K: 346, G: 134, B: 1-2].

İstanbul ile Tebriz arasındaki posta işlerinin Hoy'a kadar Osmanlı askerlerinin muhafazası altında icra edileceği ve Osmanlı askerlerinin hiçbir şekilde İran hududunu geçmelerine müsaade edilemeyecekti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-69 (13 Temmuz 1919)]. Ayrıca, jandarma zabitlerinin her türlü işlerinin yabancı ve Osmanlı subaylarından oluşan encümeni mahsusun kararına göre ifa edilecekti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-82 (15 Temmuz 1919)]. Van'da İngilizlerle ittifak eden bazı memurlar vardı, bunlardan biri de sıhhiye memuru İhsan Efendi idi. İhsan Efendi, Haydar Bey'in emri üzerine, İran'a kaçarken yakalanmış ve yargılanması için Van'da muhakeme heyetinin eksikliği yüzünden Bitlis'e gönderilmişti [BOA. DH. KMS. 50-2/ 57, lef: 2 (31 Temmuz 1919)].

Bu arada, Van ve civarında Amerikalılar da faaliyetlerine devam ediyordu. Ağustos 1919'da Yüzbaşı Teyri'nin başkanlığında Amerika Cemiyet-i Hayriye heyeti Diyarbakır'dan Van'a bir gezi düzenlemişti. Heyetin asıl vazifesi yolları, yerel arazi koşullarını görerek mültecilerin/muhacirlerin iskan ve iaşeleri hakkında tetkikatta bulunmak idi. Heyet, Bitlis'ten itibaren asıl vazifelerinin dışında Ermeni hukukunu araştırmaya başlamıştı. Heyet bu şekilde Van'a gelmiş Haydar Bey'in evinde misafir

olmuştu. Haydar Bey, bunu fırsat bilerek heyete Ermeni ihtilaline ait vesikalar ve deliller göstererek ihtilalin ortaya çıkış sebebinin Taşnak Komite reislerinin Van ve civarında yaptığı katliamlar ve mezalim anlatılmış, Ermenilerin yakıp yıktığı harabe halinde olan Van gösterilmişti. Heyet de dikkatli bir şekilde incelemelerini rapor etmiş ve fotoğraflar çekmişti [ATASE, İSH, K: 101, G: 95, B: 1]. Böylece Haydar Bey, Ermeni iddialarını çürüten/çürütmeye çalışan ilk devlet adamlarından biri olmuştur.

4. 4. Milli Mücadele ve Haydar Bey

Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi unvanı ile 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmıştı. Bu görevinde ona bağlı vilayetler arasında Van Vilayeti de vardı. Bu nedenden dolayı Mustafa Kemal Paşa, Van Vilayeti Valisi olması nedeni ile Haydar Bey'le her zaman irtibat halinde olmuştu. Haydar Bey de bu tarihten itibaren Milli Mücadele boyunca onun yanından ayrılmamıştı.

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkar çıkmaz Van Vilayeti'nin de aralarında bulunduğu doğudaki illere şu telgrafi göndermişti: "*Samsun'da birkaç gün kalacağım, asayiş-i memleket hakkındaki malumat ve mutalaat-ı aliyelerini mevcut ise şekavetin esbab-ı aramlı derecesi ve meni için itimat kılınan en son tertibat hakkında müstacelen ve mahzaran tenvir buyurulmağla rica ederim*" [ATASE, İSH, K: 14, G: 78, B: 1]. Böylece, Paşa, Van Vilayeti de dahil olmak üzere doğu illerinde kontrolü eline geçirmek istemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmadan birkaç gün evvel Yunanlılar İzmir'i işgal etmişlerdi. Haydar Bey bu olay üzerine tepkisini açıkça ortaya koymuş ve 17 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne şu telgrafi göndermişti: "*İzmir Vilayeti'nin ilhak edildiğine ve işgalin başladığına dair İzmir'den belediye reislerine gelen telgrafnamenin verdiği meşum haber sürat-i burakiyye ile neşr-i endişe ve heyecan etmiştir. İnsaniyet prensipleri altında ehl-i salib muharebatının imtidatı olan bu hakşikenliğin Van'ın da düşmana teslimiyle neticeleneceğine kanaat getirenler başlarının çaresine bakmak esbabına tevessül ediyorlar. Teskin-i heyecana var kuvvetimle çalışacağım. Buralarda haber-i meşum üzerine tebdil-i hissiyat ederek şumarıklık göstermesi muhtemel olan aşair hakkında da ittihaz-ı tedabir edeceğim*". Böylece, Haydar Bey İzmir işgalinin Van'da doğuracağı kötü etkiyi ortadan kaldıracağını belirtmişti.

Haydar Bey, aslında Mayıs başlarından itibaren çok zor durumdaydı. İleride bahsedileceği gibi bölgede İngilizlerin Musul'un kuzeyine yerleşmesini engellemiş ve bu nedenden dolayı düşmanlığını üzerine çekmişti. İstanbul Hükümeti'nin aklında da Haydar Bey'i görevden almak vardı. Basın da Van Valiliğinden alındığı ile ilgili haberler yayınlıyordu. Bu durum Haydar Bey'i çok gücendirmişti. 8 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta bu durumdan bahsettikten sonra "*şimdiye kadar gazetelerin bu yolda yazdıkları fıkralar yirmiyi geçti. Bu vilayette kalmakta hiçbir menfaatim yoktur, bilakis zararım vardır, vilayete merbutiyyeti kurbiyyeti hasebiyle son bir hizmet ifa etmek için şimdiye kadar sebat ettim, dakika-i infikakıma kadar sıhhatimin beni mecbur ettiği surette çalışmaktan çekinmem mamafih artık bu vilayette kat'iyen kalmak istemem emrimin tebliğini suret-i katiyyede istirham ve cevaba arz-ı intizar eylerim*" [BOA. DH. KMS. 52-2/62, lef. 8]¹⁰ diyerek kendisi hakkındaki belirsizliğe bir son vermek istiyordu. 10 Mayıs 1919'da gönderdiği diğer bir telgrafta Van ve civarında olumsuz olaylardan bahsettikten sonra, "*... sebebi olmadığım hasebiyle vaka-yı müessifeye şahid olmamak için istifamın kabulünü istirham ve ahval-i sıhhiyemden nâşi artık vazifeye devam madden gayr-i mümkün olduğunu arz ederim*" diyerek istifasını istemişti [BOA. DH. KMS. 52-2/62, lef. 7]. Dahiliye Nazırı Adil Bey, 25 Mayıs 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği telgrafta, "*...dirayatinize, hamiyetinize itimadım berkemaldir. Memuriyetinizde kemaflıssabık sarf-ı içtihat buyurunuz. Allah'ın inayetine istinaden böyle müşkül bir demde elele vererek zavallı memleketimizi kurtarmağa çalışmalıyız. Şimdilik sizden beklediğim vilayetinizde asayişin temini adaletin icrasıdır...*" şeklinde telgraf göndererek vazifesine devam etmesini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 52-2/ 62, lef. 1]. Haydar Bey, bunun üzerine Nezaret'e 27 Mayıs 1919 tarihinde Van Sıhhiye Müdürü Rıza Bey'den aldığı raporu göndermişti. Raporda Haydar Bey'in acilen tedavi olması ve istirahat etmesi gerektiği belirtilmişti¹¹. Nezaret ise Haydar Bey'i görevinden alarak yerine atanan kişi gelinceye kadar vekaleten vazifelerine devam etmesini bildirmişti [BOA. DH. KMS 52-2/ 1].

¹⁰ Haydar Bey daha 24 Ekim 1918'de sağlık problemlerini dile getirerek görevden ayrılmak istediğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş, fakat bu isteği kabul edilmemişti [BOA. DH. ŞFR. 93/ 48].

¹¹ Rapor şu şekilde idi: "*Van Valisi Haydar Bey'in fard-ı meşguliyet-i dimağiden dolayı geçirmekte olduğu buhran-ı asabiyetin tevlid ettiği su-i hazmdan esasen bünyesinde mevcut tezayüd ederek muvakkat tedavisi için yevmî ikişer santigram mayen zerkiyle tehvin-i alâm etmekte ise de bu tedavi neticesinde mir-i müşarünileyhin renk-i bukatin şeklini iktisab etmesi muhtemel olduğundan ve bu vazifeye devai mahzurdan salim olmadığından tedavisinin sükun-ı tam içinde kat'iyeye irca-ı için her halde Haydar Bey Efendi'nin acilen tedavi-i lazime-i fenniyesi ile yorulmaması lazım geleceğine dair rapordur*" [BOA. DH. KMS. 52-2/62, lef. 7].

Haydar Bey, bunun üzerine Dahiliye Nezareti'ne: "*Van'da ibka buyurulduğumu Dersaadet'ten aldığım hususi bir telgrafnameden anladım itimad-ı samilerine arz-ı şükran ederim. Muhtac-ı istirahat olmakla beraber şu müşkil zamanda itimadla teklif buyurulacak hizmet hamallık da olsa yaparım*" şeklinde telgraf göndererek her türlü göreve hazır olduğunu belirtmişti [BOA. DH.KMS. 52-2/62, lef. 3].

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa da Haydar Bey'e ulaşmaya çalıştığı halde bir türlü ulaşamıyordu. Bunun üzerine Erzurum'da 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya 27 Mayıs 1919'da bir telgraf göndererek Van Valisi Haydar Bey'le haberleşemediğini, zat-ı alileri haberleşebiliyorsa sebebinin sorularak bildirilmesini istemişti [ATASE, ATA-ZB, K: 1, G: 20, B: 1]. Kazım Karabekir Paşa da olayı araştırmış ve Haydar Bey'in valilikten istifa ettiğini öğrenmişti. Durumu hemen Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş, kendisi de Haydar Bey'e 31 Mayıs 1919'da şu telgrafı göndermişti: "*Halen yaşadığımız şu mühim anlarda zat-ı alilerinin Van'da infikakını münasip görüyorum. Orada kalmanız ve mümkün ise sebab-i istifanızın işarını rica ederim*" [ATASE, İSH, K: 346, G: 108, B: 1]¹². Fakat, Dahiliye Nezareti Haydar Bey'i görevden almış ve Van Valiliği'ne Mithat Bey'i tayin etmişti [BOA. BEO. VGG: 343345]¹³. Mustafa Kemal Paşa da Dahiliye Nezareti nezdinde Haydar Bey'in Van Vilayeti Valiliği'nde kalması için baskı yapmaya başlamış ve durumun çok ciddi olduğundan bahsederek Haydar Bey'in bir Ermenistan ve Kürdistan devletine karşı koyabilecek kişi olduğunu; yerine atanan Mithat Bey'in de hem bu tehditlere karşı koyabilecek birisi olmadığı gibi bölgeye de yabancı birisi olduğunu

¹² Bu arada, Mustafa Kemal Paşa Havza'ya geçerek burada değişik kişilerle görüştüktan sonra tarihe Havza Genelgesi olarak geçecek kararlar alınmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu kararları 3 Haziran 1919'da Haydar Bey'e de göndermişti. [Atatürk, 2001a: 27-29].

¹³ Ermeniler de Haydar Bey'in valilik görevinden alınmasını üzüntü ile karşılamışlar, Haydar Bey'e on yedi imzalı bir de yazı sunmuşlardı. Haydar Bey bu yazıyı Dahiliye Nezareti'ne göndermişti. Yazının sureti şöyle idi: "*Vilayetimizden müfareket buyuracağınızı haber alan biz Ermeni teba-i sadıka-i Osmaniyesi ne derecede müteessir isek vilayete teşrifinizden beri müşfik bir peder gibi hakkımızda gösterdiğiniz muavenet ve insaniyete karşı dahi o derece medyun-u şükranız. Bilhassa şimdi tevzi ettirdiğiniz buğdaylar tohumluklardan dolayı amak-ı kulubümüzde hasıl olan sürur-ı bimisl ve layemesar ezcümle muhaceret dolayısıyla çıplak ve üryan kalan Ermeni eytamına ayrıca gösterilen asar-ı insaniyet-i medeniyet için en büyük bir şeref teşkil ettiğinden bununla pek çok iftihar ederiz ferman*" [BOA. DH.KMS. 52-2/62, lef 6]. Bu yazı Haydar Bey'in vilayette ne kadar sevildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca ileride değinileceği gibi İstanbul'u işgal eden İngilizlerin Haydar Bey'i Malta'ya sürmek için öne sürdüğü "*Hiristiyanları (Ermenileri) katletme*" bahanesinin de doğru olmadığını göstergesidir.

belirtmişti¹⁴. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Haydar Bey'den Van ahalisi ve aşiretler hakkında bilgi vermesini isteyerek kendisinin Van'da kalması gerektiğinin üstünde durmuştu [ATASE, ATA-ZB, K: 5, G: 20, B: 1].

Dahiliye Nezareti artan baskılar sonunda mülki idarelerde yeni düzenlemeler yaparak 9 Haziran 1919 tarihinde Mithat Bey'i Erzurum Valiliği'ne, Haydar Bey'i de tekrar Van Valiliği'ne atamıştı¹⁵. Böylece, Haydar Bey Van Valiliği görevine yeniden başlamış ve işlerine kaldığı yerden devam etmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Haziran 1919'da vilayetteki durumu anlatan şu telgrafi göndermiştir: “*Dahiliye Nezareti'ne istifa etmiş idim. Beni nazarınız beyân-ı itimat etti. Şu şekli zamanda teklif edilecek hizmet hamallık da olsa memnuniyet ve müfehhirlikle kabul ederim cevabını verdim. Mutasarrıflıkla kaymakamlıkla değil neferlikle ifa-yı hizmete varım. Van'ı hiç merak buyurmuyunuz. Kati programım vatanın temin-i selametine fedakarane çalışmaya hazırım. Van'da Müdafaa Cemiyetini Belediye Reisi ve sair eşrafla ben idare ediyorum. Bütün kazaların merkezlerinde vekilleri vardır. Fırka kumandanı muhterem ve himayetkar karındaşım Cavid Bey Van'da iken bil-müzakere elimizden geleni yapıyorduk, yapmakta da devam ediyorum. Vilayetten her ne bekleniyorsa bila-kayd ve şart benden isteyebilirsiniz. Dahilde müdafaa hariçte taarruz için bir işaret katidir. Her be zaman ihtiyaç olursa 15 günde süvari piyade 15.000 kişilik bir kuvve-i müselliha toplayabilirim. Devletin hali Mayıs nazar-ı itibare alınarak şimdilik mahsusat istemeyeceğim.*” [ATASE, ATA-ZB, K: 5, G: 34, B: 1]. Haydar Bey, bu telgrafla her zaman göreve hazır olduğunu ifade etmişti.

¹⁴ Bu bilgiler Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'nde gönderdiği şifreden alınmıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa, bu şifrede bu isteğinde ne kadar haklı olduğundan bahsetmektedir [BOA. BEO. VGG: 343451].

¹⁵ Meclis-i Vükelâ kararı şu şekilde idi. “*Mazbata / Van Vali-i Sabıkı Haydar Bey'in ika-i memuriyetine lüzum görülmüş olması ve Erzurum Valisi Münir Bey'in ehemmiyet-i mahalliyesi ile rütbesi ve faaliyet ibraz edememekte o haline o haline binaen Van Vilayeti Valiliği'ne ahiren tayin buyrulmuş olan Mithad Bey'in Erzurum Vilayeti'ne icrâ-yı memuriyeti ve Beyoğlu Mutasarrıfı Faik Bey'in münhal olan Diyarbakır Valiliği'ne tayini merhun-u müsaade-i hazret-i padişahi olduğu bit-tezkkür bu babda kaleme alınan İrade-i Seniyye layihası leffen arz ve takdim kılınmış ise de katabe-i ahvalde. / İrade-i Seniyye / Van Valisi Mithad Bey'in Erzurum Valiliği'ne nakliyle vali-i sabık Haydar Bey'in ika-i memuriyetine ve Diyarbakır Valiliği ve Beyoğlu Mutasarrıfı Faik Ali Bey'in tayini Meclis-i Vükelâ kararıyla tensip olunmuştur. İşbu İrade-i Seniyye'nin icrasına Dahiliye Nazırı memurdur*” [BOA. MV 251/ 12; ATASE, İSH, K: 24, G: 85, B: 1]. Babıali Evrak Odası'na göre ise Haydar Bey Van Vilayeti valiliğine 12 Haziran 1919 tarihinde geri dönmüştü [BOA. BEO. 343345]. Van Valisi Mithat, Erzurum'a, Erzurum Valisi Münir Bey'in yeri tayin edilmişti. Fakat, bu değişiklikten de şiddetle kaçınması gerektiği istenmişti [ATASE, İSH, K: 39, G: 96, B: 2].

Haydar Bey, aynı gün Erciş'e giderek, bölgenin ve buradaki aşiretlerin durumunu yakından incelemiş ve Erciş'ten 22 Haziran 1919'da 3. Ordu Müfettişliği'ne şu telgrafi göndermişti: "*Musul'un Dahok ve İmadiye gerçek aşairinin öteden beri şahsıma merbutiyet-i fevkaladeleri vardır. Vaziyet ve halimiz müsaade ise bunlara her istediğimizi yaptırabiliriz. Arzu buyrulursa bunları İngilizlerin aleyhine kıyam ettirir Zaho ve İmadiye de zabitan ve askerleri var ise urabilirim. Böyle bir hareket İngiliz aleyhine kıyam eden Arap aşairlerini de daha ziyade cüret verebiliyor*" [ATASE, ATA-ZB, K: 5, G: 34, B: 2]. Haydar Bey, böylece sıcak gelişmeleri anında Mustafa Kemal Paşa'ya rapor etmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da İstanbul Hükümeti'nin isteği dışındaki faaliyetleri neticesinde görevden alınmasına karar verilmişti. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 23 Haziran 1919'da Van'ın da aralarında bulunduğu 3. Ordu Müfettişliği'ne tâbi olan vilayetlere şu telgrafi göndermişti: "*Mustafa Kemal Paşa, büyük bir asker olmakla beraber, siyaset-i zamana o derece âgâh olmadığı için fart-ı hamiyet ve gayretine rağmen memuriyet-i aidesinde asla muvaffak olamadı. İngiltere Mümessil-i Fevkalâdeliğinin talep ve ısrarı ile azl edildi. Lâkin Dahiliye Nezareti'nin size emr-i katisi, artık o zatın ma'zul olduğunu bilmek, kendisi ile hiçbir muamele-i resmîyeye girişmemek, umur-u hükümete müteallik hiçbir matlubunu is'af etmemektir...*" [BOA. DH. ŞFR. 100/ 74]. Mustafa Kemal Paşa ise Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey'in kendi işleri dışında başka işlerle uğraşmasını tenkit eden sert bir telgraf göndermişti [Türkmen, 2001: 115].

Bu arada Paris'te barış görüşmeleri devam etmekteydi. İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni bölerek bağımsız Kürdistan, Ermenistan kurmanın planlarını yapıyorlardı. Kürtleri temsilen Şerif Paşa ve Ermenileri temsilen de Bogos Nubar Paşa bu görüşmelere katılmış ve bu iki şahsın ittifak yaptığı haberi bölgeye gelmişti¹⁶. Bölgedeki herkes galeyana gelerek tepkilerini ortaya koymuşlardı. Haydar Bey'in yönlendirmesi ile Van Müftüsü Ziya Bey, Müdafa-i Hukuk-u Milliye Reisi Tevfik Bey, Belediye Reisi Derviş Bey ve Kürdistan Ümerasından Mutiullah Bey 4 Temmuz 1919 Temmuz'da şu telgrafi çekerek tepkilerini dile getirmişlerdi: "*İzmir'in işgaliyle hukuk-u sarihamıza reva görülen taarruza karşı hissiyat-ı adilânelerine müracaat için*

¹⁶ Bu konu ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır.

yaptığımız içtima-i umumiye nihayet vereceğimiz sırada vilâyât-ı şarkıye Ermenilerinin taht-ı idaresinde muhtariyet verilmek istenildiğini haber aldık. Hukuk-u sarihamıza nazar-ı itibare alınmazsa mesuliyeti sebebine ait olmak üzere çocuk ve kadınlarımızı o safa sürerek iki ateş arasında mahvettikten sonra son neferimizin kanı dökülünceye kadar müdafaaya karar verdiğimizizi ve bir cevab-ı kat'i alıncaya kadar icmaa nihayet vermeyeceğimizi arz ve bir daha adaletinize müracaat ederiz” [BOA. DH. KMS. 53-2/ 16, lef: 2]. Van halkı bu şekilde vatanın parçalanmasına bütün yürekliliği ile karşı çıkacaklarını belirtmişlerdi.

Haydar Bey de bütün gayret ve çalışmalarını İngilizlerin bölgeye yerleşmemeleri üzerine yoğunlaştırmıştı¹⁷. Fakat, hala bölgenin ve vatanın tehlikede olduğunu görüyor ve bunu birileriyle paylaşmak istiyordu. Arnis'e kadar giderek 8 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafi göndermişti:

“Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

İltifatınıza teşekkür ederim. Vaziyet-i hakim hakkında malumat alamamakla beraber büyük bir tehlike içinde olduğumuz anlaşılıyor. Bütün efrad-ı vatan tehlikeyi izale veya tahdid için azami fedekarlık yapmaya mecburdur. Mamañh itihaz edilecek tedabirin tehlikey-i tezyid ve teşdid etmeyecek mahiyette olmasını teminde vezaif-i vatanpervaniyettir. Zat-ı alileriyle, arz-ı amik konuşmak ve yapılması muktezi hususat hakkında karar vermek azmiyle Arnis'e geldim. Erzurum'a kadar ihtiyarı sefer de edebilirim. Fakat vilayetten tul-i müddet infıkakım mahzurlu olduğu gibi vaktinden evvelde kimseyi kuşkulandırmak münasip olmadığından Karakilise'de buluşmamızı muvafık görüyorum. Tasvip buyrulduğu taktirde Çarşamba sabahı fırka kumandanıyla bendeniz buradan Kazım Paşa, Rauf Bey Hazerâtı ile de zat-ı âlileri oradan hareket buyurursunuz. Bu mülakatı ehem ve elzem görüyorum. Cevab-ı muvaffakiyetlerinizi intizar ve Rauf Bey ve Kazım Paşa'ya ve zat-ı alilerinize takdim-i ihtiramata eylerim. Van Valisi Haydar” [ATASE, ATA-ZB, K: 2, G: 77, B: 1].

Haydar Bey, durumdan Dahiliye Nezareti'ni de haberdar etmeyi uygun görmüş, böylece memleketin ahvaline daha kolay çözüm bulunabileceğini düşünmüştü [BOA. BEO. SYS. 34-64/V_8]. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile

¹⁷ Haydar Bey'in bu çalışmaları “İngilizlerin Van ve Civarındaki Faaliyetleri” başlığı altında ileride anlatılacaktır.

görüşmesine kesinlikle karşı idi ve ona şu şekilde telgraf göndermişti: “*Mustafa Kemal Paşa ma’zûl ve ef’âl ve harekâtı hükûmetce gayr-i makbûl olduğundan kendisiyle teşrîk-i hareket gayr-i câizdir. Bahsettiğiniz tehlike ve tasavvur eylediğiniz tedâbîr nedir?*” [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-35].

Mustafa Kemal Paşa da Haydar Bey’in görüşme isteğinde bulunduğu telgrafına karşılık olarak 8 Temmuz’da şu telgrafi göndermişti:

“*Van Valisi Haydar Bey’e*

C. 8/ 7/ 335 şifreli telgrafname-i âliyelerine

Mülakat hakkındaki arzu-yu âliyeleri buraca daha büyük bir hararetle kabul edilmiş ise de vaziyet ne sizin ne de bizim günlerce ayrılmamıza katiyyen müsaid değildir. Binaenaleyh şimdilik bu arzuyu mütekabilden sarf-ı nazar zaruretindedir. Birbirimizi daima tenvir ederiz. Tehlike karşısında ittihad hatt-ı hareketimizin mucib ve ittihaz edilen tehlikeye hadim olmamız hakkındaki azimet İstanbul’da hal-i münasibde bulunduğumuz ricalar maruftur ve muktezidir. Tasvib-i heyetçe gözlerinizden öperim.

Mustafa Kemal 3. Ordu Müfettişi”

[ATASE, ATA-ZB, K: 2, G: 77, B: 2].

Böylece, Mustafa Kemal ile Haydar Bey arasında görüşme olmamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Haydar Bey’e gönderdiği bu telgrafın akşamında sine-i millete çekilip askerlik görevinden istifa etmişti [Atatürk, 2001a: 47; Türkmen, 2002: 134]¹⁸. Dahiliye Nezareti de Van Vilayeti’ne 17 Temmuz 1919’da telgraf göndererek Mustafa Kemal Paşa’nın resmi bir vazifesi olmadığından bahsederek onunla görüşülmemesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-100]. Yine, Van Vilayeti’ne 19 Temmuz 1919’da yeni bir telgraf göndererek askerlikten istifa eden Mustafa Kemal’in nerede, ne ile meşgul ve ne tavır içerisinde olduğunun bildirilmesi istenmişti¹⁹. Dahiliye Nezareti emeline ulaşamayınca Van Vilayeti’ne 29 Temmuz 1919’da daha sert bir telgraf göndererek Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin hükümetin karar ve tebliğlerine muhalif hareketlerde

¹⁸ Mustafa Kemal Paşa’nın istifa telgrafı için bkz: Atatürk’le İlgili Arşiv Belgeleri, B: 54.

¹⁹ Dahiliye Nezareti gönderdiği telgraflarda gün geçtikçe daha sert tabirler kullanıyordu. Bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa’dan bahsederken “*askerlikten istifa eden sabık Paşa Mustafa Kemal*” tabiri kullanılmıştı [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-106 (19 Temmuz 1919)].

buldukları anlaşıldığından yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmişti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 67].

Bu arada Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile anlaşarak 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir Vilayât-ı Şarkıyye kongresi toplanmasını kararlaştırmıştı. Yeterli sayıda delegenin katılmaması üzerine kongre ancak 23 Temmuz'da toplanabilmiş ve 7 Ağustos 1919 tarihinde kadar sürmüştü [Selvi, 2000: 108-117; Toraman, 2002: 169]. Diğer doğu vilayetlerinden olduğu gibi Van'dan da kongreye delege gönderilmesi istenmişti. Fakat, çeşitli nedenlerle delegeler gönderilememişti. Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa ve daha sonra 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Haydar Bey'e telgraf göndererek Erzurum'da toplanacak kongreye Van Vilayeti'nden iki kişinin acilen seçilip gönderilmesini istemişlerdi [ATASE, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 1, 3]. Haydar Bey de bunun üzerine o sıralarda Erzurum'da bulunan Binbaşı Süleyman Bey ile idare azası Said Efendi'nin Van Vilayeti adına kongreye katılmasını uygun görmüştü [ATASE, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 4]²⁰. Mustafa Kemal Paşa da 18 Ağustos 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği diğer bir telgrafta kongrenin dağıldığını, kongrece bir Heyet-i Temsiliye oluşturulduğunu ve daimi suretle toplantıları olacağını bildirmiştir²¹.

Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Milli Mücadele'ye verdiği destek ve İngilizlerin Van ve civarında yerleşmelerini engellemesi nedeniyle Ağustos ayı sonunda Van Valiliği görevinden İstanbul hükümeti tarafından alınmıştı. Fakat, Haydar Bey Milli Mücadele'ye desteğini çekmemiş Erzurum'a giderek burada faaliyetlerine devam etmişti²².

²⁰ Arşiv belgesinde bu şekilde olmasına rağmen diğer kaynaklarda Van delegesinin Saidefendizade Cazim, Hocazade Osman Tevfik Bey olduğu yazılıdır [Çil, 2003: 228].

²¹ ATASE, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 5. Heyet-i Temsiliye üyeleri arasında Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Refet Bey, Bakir Sami Bey, İzzet ve Servet Beyler, Raif Efendi ve Fevzi Efendi vardı [Selvi, 2002a: 954].

²² Haydar Bey'in görevden alınmasının başka sebepleri de vardı. Bunlar ileride ele alınacaktır. Ayrıca, Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alınmasından sonra ki Milli Mücadele lehindeki faaliyetlerine de zamanı gelince bahsedilecektir.

4. 5. İngilizlerin Van Civarındaki Faaliyetleri ve Haydar Bey

İngilizlerin Irak ve havalisindeki petrol yataklarına ulaşmak ve Hint ticaret yolunu güven altına almak için Birinci Dünya Savaşı başlarında Irak'a taarruzda bulunduğu belirtilmişti. İngilizler, bu emellerine ulaşmak için yerel unsurlardan olabildiğince faydalanma yoluna gitmiş ve özellikle Arap aşiretlerini para yolu ile kendine çekmişti. Savaşın sonlarına doğru Ruslar, Brest-Litovsk Anlaşması ile savaşa son vererek işgal ettiği İran ve Doğu Anadolu'yu boşaltmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti ve İngilizler Rusların boşalttığı alanları hızla doldurmaya çalışmıştı. Osmanlı Devleti Doğu Anadolu ve Van'ı ele geçirerek daha ileri hareketla güneyde İran içlerinde Tebriz'e girmiş ve kuzey tarafta ise Bakü'ye kadar ilerlemiş; İngilizler ise bir yandan Musul'u ele geçirmek için uğraşırken bir yandan da İran'da hakimiyetin Türkler lehine geçmesini önlemeye çalışmaktaydı. Bu arada Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelmiş ve Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan ayrılmıştı. Anlaşma, imzalandığı zaman Süleymaniye - Köysancak - Kadıhanı - Dibke - Güver - Büyük Zab nehri mensıb-ı Hamam Ali - Telafar - Sincar - Resülayn - Telebyaz - Cerablus - Akçakoyunlu İstasyonu, Musul, Erbil ve Süleymaniye gibi şehirler ile Musul vilayetinin en önemli kısımları Türklerin elinde bulunuyordu [Türkmen, 1998: 48]. Fakat, İngiltere Musul'u 7 Kasım 1918'de işgal etmiş ve etki alanını kuzeye doğru genişletmeye çalışmıştı.

İngilizler Musul'u ele geçirdikten sonra her zamanki politikalarını kullanarak yerel unsurlardan yararlanma yolunu gitmişlerdi. İngilizler, bölgedeki yerli halka, burayı işgal etmekteki amaçlarının doğu halklarını Türk baskısından kurtarmak ve onlara bağımsızlıkları yolunda destek sağlamak olduğunu dile getiriyorlardı. Ama gerçekteki amaç başta petrol olmak üzere bölgenin tabii zenginliklerine sahip olmak ve Hindistan yolunda stratejik bir bölge elde etmektir. Burada kalıcı olmak için, bölgedeki Kürt aşiretleri ile iyi geçinmeleri, Türk nüfuzunu ve nüfusunu yok etmeleri ve hem Türk Devleti hem de muhtemel Rus ilerlemelerine karşı bir tampon bölge oluşturmaları gerekiyordu. Bunun adı Kürdistan²³, Ermenistan veya Nasturi Devleti olabilirdi.

²³ İngiliz arşiv belgelerine göre Kürdistan şu şekilde tanımlanmıştır: Botan Nehri'nin güneyinden, Dicle ve Cebel Hamrin'in doğusundan İran sınırına kadar olan topraklar. Belirtilen bu alan Van ve Musul vilayetlerini kapsamakta ancak, Dicle'nin batı yakasında kalan Musul kentini (şehir merkezini) içermektedir. Bölgedeki belli başlı kentler şunlardır: İmadiye, Revandiz, Erbil, Altunköprü, Süleymaniye, Kerkük ve Kifri [FO 371/ 3386 14 Aralık 1918, naklen: Mesut, 1991: 19].

Önemli olan İngiliz menfaatlerinin yerine getirilmesiydi. İlk önce İngilizlerin Kürtler üzerindeki faaliyetlerinden bahsedilecek, daha sonra Ermeni ve Nasturiler anlatılacaktır.

4. 5. 1. İngilizler ve Van Civarındaki Kürtler

İngilizler ile Kürtler arasındaki münasebetler 1917 yılında İngilizlerin Bağdat'ı aldıktan sonra kuzeye Musul'a doğru ilerlemelerini devam etmeye başladıklarında yoğunluk kazanmıştı. İngilizler kuzey Irak'ın sarp dağlarında Türk kuvvetleriyle yaptığı mücadelelerde zorluklar çekerken Kürt aşiret birliklerini kullanmayı yeğliyorlardı. Bunun için de Kürt aşiret liderlerine paralar verip, onlara bağımsızlık ya da özerklik vaat ediyorlardı. Aslında net bir İngiliz Kürt politikası yoktu. Çeşitli görüşler ortaya atılıyordu. Daha önce bahsedildiği gibi Kürtlere vaat edilen topraklar Ermeniler ve Nasturilere de vaat ediliyordu. İngiltere için önemli olan o bölgede kendi hakimiyetinde bağımsız herhangi devlet kurmak, böylece oradaki vergileri toplayıp başta petrol olmak üzere yer altı kaynaklarını kontrol etmek, Türklerin doğu halkları ile birleşmesini önlemek ve Rusya'nın güneye inmesine engel olmaktı. Yani görüldüğü üzere bu yerel unsurlar maşadan başka bir şey değildi.

İngiltere, bu planlarını uygulamak için bölgede uzun süre kalmış hem yöreyi hem de halkı iyi tanıyan Arnold Wilson'u Irak'a Yüksek Komiser olarak atamıştı. Aynı zamanda bölgeye (Kuzey Irak'a) doğrudan askeri müdahale etmeyi doğru bulmayıp, aralarında E. W. C. Noel, G. E. Leachman, E. B. Soane, W. R. Hay, S. H. Longrigg, C. J. Edmonds gibi kişilerin de bulunduğu istihbarat uzmanlarını göndermişti. Bu kişiler bölgede uzun süre yaşamış, yöre halkını tanıyan, onların dillerini ve geleneklerini bilen halka olduğu kadar, ağa, şeyh, seyyid gibi aşiret liderleriyle de doğrudan ilişki kurma becerisine sahip olan deneyimli ve yetenekli insanlardı [Lazarev, 1989: 37-38]. Arnold Wilson da bu bu uzmanları siyasi görevli ya da siyasi görevli yardımcısı sıfatlarıyla Kürtlerin bulunduğu çeşitli kentlere atamıştı [Kaymaz, 2003: 101].

İngilizlerin Kürtler üzerindeki planını gerçekleştirebilmesi için yöneticilik sorumluluğunu üstlenebilecek çapta bir Kürt liderinin ya da birden çok devlet kurulacaksa liderlerin bulunması gerekiyordu. Ama ne bölgede ne de bölge dışında bu

çapta böyle bir lideri bulmak çok zordu. İngilizler ilk önce yerel aşiret liderlerinin üzerinde durdu. Bölgede onlarca aşiret lideri vardı. Fakat bunlardan üç tanesi ön plana çıkmıştı. Süleymaniyeli Şeyh Mahmud, Şemdinanlı (Nehri) Seyyid Taha ve İran'ın en büyük Kürt aşireti olan Şakakların lideri Simko İsmail Ağa idi. İngilizler bu liderler başta olmak üzere diğer aşiret liderleriyle de temasa geçmişlerdi.

İngilizlerin bu yoğun propagandasına Türklerin sessiz kalması zordu. İlk karşı çıkış 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'dan gelmişti. Daha önce bahsedildiği gibi, Ali İhsan Paşa Mondros Mütarekesi imzalandığında Musul ve civarını elinde tutuyordu. Fakat, İngilizler 7 Aralık 1918'de mütareke koşullarına zıt olarak Musul'u işgal etmiş ve vilayetin kuzeyine doğru işgali genişletmeye başlamıştı. Ali İhsan Paşa ise İngilizlerin işgalci tavırlarına karşı bir taraftan fazla silah ve cephaneleri Diyarbakır, Ergani, Elazığ ve Malatya'ya sevk ederken diğer taraftan yerel unsurlardan milis taburları oluşturarak her şehrin kendini savunması için gayret sarf etmekteydi. Bunun yanında Harbiye Nezareti'ne telgraflar göndererek İngilizlerin Kürt politikalarını rapor etmiş ve Musul vilayeti civarında "esmekte olan Kürdistan rüzgarının" kendi bölgesine sirayet etmemesi için elinden geleni yapacağını bildirmişti. Fakat, Mondros Mütarekesi uyarınca Osmanlı Ordusu'nun silah kullanması yasaklanmıştı [İran-Irak Cephesi, 2002: 626].

İngilizlerin planları gereği 10 Aralık 1918'de Ceraplus'u 1 Ocak 1919'da da Antep'i işgal etmişti. Ali İhsan Paşa, Osmanlı Hükümeti'ne rağmen duruma el koyarak bölgede kışkırtıcı propaganda yapan Yarbay Killing'i tutuklamıştı [HTVD, 1963: B: 1012]. İngilizler, beklemedikleri bu tepki karşısında duraksadılar ve Osmanlı Hükümeti nezdinde Ali İhsan Paşa'nın azli için baskı yapmaya başlamışlardı. Sonunda Paşa, Osmanlı Hükümeti tarafından İstanbul'a çağrılmıştı. 21 Şubat 1919'da yola çıkmış ve 2 Mart 1919 tarihinde İstanbul'a geldiğinde ise İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmişti [Sabis, 1993: 41, 47]. Ali İhsan Paşa bölgeden ayrılır ayrılmaz işgaller yeniden başlamıştı. 22 Şubat 1919'da Maraş, 27 Şubat 1919'da Birecik ve 24 Mart 1919'da da Urfa İngilizler tarafından işgal edilmişti. İngilizler bu işgallerden sonra yerel aşiretler üzerindeki faaliyetlerini daha da artırdılar [Kaymaz, 2003: 110-111]. Bunun üzerine bölge valileri Ali İhsan Paşa'nın yerine aldı.

Bunlardan İngilizlerin faaliyetlerine en fazla set çeken Van Valisi Haydar Bey idi [Al-Jumaily, 1999: 85].

İngilizler Kürtler üzerindeki politikaları çok çetrefillidir. Bu çalışmada İngilizlerin bu politikaları sadece üç büyük aşiret liderini daha sonra diğer aşiret liderlerini elde etme çalışmaları ve bu duruma Haydar Bey'in karşı-faaliyetleri etrafında ele alınacaktır.

4. 5. 1. 1. İngilizlerin Şeyh Mahmud'u Elde Etme Çalışmaları

Irak Siyasi Yüksek Komiseri Arnold Wilson, E. W. C. Noel'i Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atamıştı. Kasım ortalarında bölgeye gelen Noel'in görevi asker gönderme olanağı bulunmayan bölgede yerel liderle işbirliği halinde düzenin sağlanması, bu amaçla Süleymaniye, Cemcemal ve Halepçe'ye uygun göreceği kişileri ataması ve yerel aşiretlere İngilizlerin koruması altında bir konfederasyonun kurulması propagandasını yapmaktı²⁴. İngilizler Süleymaniye'de bu amaç doğrultusunda yerel eşraf ve liderlere oldukça nazik davranmışlar ve barış anlaşması imzalanana kadar düzeni korumak üzere bölgede geçici olarak kalacaklarını belirtmişlerdir. İngilizlerin bu şekilde davranmalarındaki amaç yerel direnişin önüne geçmektir [BOA. DH. KMS. 50-2/ 25, lef: 16].

Noel'in Süleymaniye'ye vali olarak düşündüğü kişi Irak'ın en büyük ve güçlü ailelerinden Bedirhanların lideri Şeyh Mahmud idi. Şeyh Mahmud daha 1917 yılında İngilizlerle anlaşma zemini aramaya çalışmıştı. Şeyh Mahmud'un vali olarak görevleri bölgeyi işgal yönetimine bağlayacak düzeni kurmak, tarım ve ticaretin düzenli olarak yapılmasını sağlamak, vergileri toplamaktı [IAR, V, 2002: 59-60; Wilson, 1931: 128; Öke, 1998: 21; Brentjes, 1997: 88; Kaymaz, 2003: 102]. 1 Kasım 1918'de Arnold Wilson Süleymaniye'ye gelerek, Noel'in düzenlediği ve civar 60 Kürt liderinin katıldığı toplantıda bulunmuş, durumu aşiret liderlerine anlatmış ve onların ne istediklerini öğrenmişti. Onların arasında Türklerin bir daha geri dönmeyeceği ve genel düzen için İngiliz korumasına ihtiyaç duyulduğuna dair izlenimleri olmuştu. Wilson da Şeyh Mahmud'un bölgedeki en önemli İngiliz yanlısı bir şahsiyet olduğunu anlamıştı. Şeyh Mahmud'u da Diyala ile Büyük Zap arasındaki bölgenin yöneticisi olarak

²⁴ Noel'in Süleymaniye'deki çalışmaları ve düşündüğü planları hakkında bkz: RI, II, 2001: 179; Entessar, 1992: 50; Gasratian, 1987: 85-86; The Times, 17 November 1919, Monday, pg. 11.

tanınmıştı. Sonunda aşiret liderleri Wilson'un kaleme aldığı anlaşmayı imzalamışlardı [FO 371/ 3386, 14 Aralık 1918 tarihli belge, naklen: Mesut, 1991: 21; IAR, V, 2002: 60-61; McDowall, 1997: 152. Kaymaz, 2003: 102-103]²⁵.

Böylece, Wilson'un teklif ettiği aşiretler konfederasyonu, Şeyh Mahmud'un liderliği ve Noel'in danışmanlığı altında kurulmuş oldu. Şeyh Mahmud bölge valiliğine, diğer Kürt liderleri de etkinlik derecelerine göre diğer merkezlerin yerel yöneticiliklerine atanarak ödeneğe bağlanmışlardı. Her aşiret bölgesi idari bakımdan bir birim olarak örgütlenmişti. Nahiye ve köylere varıncaya kadar her birimin başına bir ağa ya da şef getirilmişti. Devlet dairelerinde eskiden beri görev yapan Türk ve Arap memurların yerine Kürtler getirilmişti. Kürtçe resmi dil yapıldı ve İngiliz subayların komutasında Kürtlerden oluşan bir paralı asker birliği kurulmuştu [Wilson, 1931: 128-129; Kaymaz, 2003: 103].

Şeyh Mahmud, valilik görevini fırsat bilerek otoritesini genişletmeye çalışmış, memurluklara tamamıyla kendi adamlarını getirmişti. Etraftaki hemen hemen tüm aşiretler kendisine karşıydı. İngilizler Zaho, Erbil, Barzan, Kerkük, Pençin ve Halepçe'deki diğer aşiret liderleri ile Şeyh Mahmud arasında devamlı sürtüşme vardı. Şeyh Mahmud bütünüleyici bir lider olamamış ve Şeyh'in devletçilik anlayışı aşiret kavramından öteye gidememişti [Entessar, 1992: 50]. Bunun üzerine İngilizler Şeyh Mahmud'un yetkilerine sınırlamalar getirdi. Şubat 1919'da Kerkük ve Kifri'nin yanında Köy Sancak, Revandiz, Halepce ve Caf toprakları Şeyh Mahmud'un etki alanından alınmıştı. Noel de görevden alınarak yerine E. B. Soane getirildi [IAR, IV, 2002: 717; a.g.e., V, 2002: 64; McDowall, 1997: 157]²⁶. Şeyh Mahmud'un bu sınırlamalara nasıl tepki vereceği merakla bekleniyordu. Haydar Bey bu süreci yakından izleyerek Dahiliye Nezareti'ne 6 Mayıs 1919'da telgraf göndererek Şeyh Mahmud hakkında ve diğer aşiretlerle olan hoşnutsuzluğu hakkında bilgi vermişti

²⁵ Şeyh Mahmud'un Wilson'a verdiği aşiret liderlerinin imzaladığı belge şu şekilde idi: "*Majestelerinin hükümeti, Doğu halklarını Türk baskısından kurtarma ve bağımsızlıklarını elde etmeleri için onlara yardım etme niyetini açıklamıştır. Aşiret reisleri Kürdistan halkının temsilcileri olarak, Kürdistan halkını da İngiliz koruması altına alması ve Irak'la birleştirerek bundan doğacak faydalardan uzak tutmaması için Hükümete yalvarmaktadır. Kürt halkı, Mezopotamya İdari Komiserinden Kürt halkının İngiliz yönetimi altında, medeni çizgiler içerisinde, barışçı bir ilerleme göstermesi için gerekli yardımı yapacak bir temsilci göndermesini rica etmektedir. Eğer hükümet yardım elini onlara da uzatır ve onları da koruması altına alırsa, Kürt halkı Hükümetin emir ve tavsiyelerini kabul etmeye söz vermektedir*" [Jwaideh, 1999: 319-320].

²⁶ Zaten, Caf lideri Kerim Bey ile Şeyh Mahmud arası eskiden beri bozuktur [IAR, IV, 2002: 389, 392].

[BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 31]. Bu arada Halil Paşa da Şeyh Mahmut'a İngilizlere karşı ayaklanması için bir mektup göndermişti²⁷.

Şeyh Mahmud çok geçmeden 22 Mayıs 1919'da İran'dan çağırdığı yandaşlarının (yaklaşık 1500 kişi) da desteğini alarak İngilizlere karşı isyan etmiş, Bağdat ile tüm ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etmişti [The Times, 23 May, 1919, Monday, pg. 14]. Süleymaniye'deki bütün İngiliz yetkililerini hapse attırmış ve askerleri kovmuştu. 26 Mayıs 1919'da Halepçe'ye saldırarak şehir ele geçirmişti. Üzerine gönderilen İngiliz birliğini Cemcemal yakınlarında yenerek geri çekilmeye zorlamıştı. İngilizler bunun üzerine daha kapsamlı bir operasyon düzenlemişlerdi [FO 371/ 4191, 27 Mayıs 1919 tarihli belge, naklen: Mesut, 1992: 39; Busch, 1976: 185; The Times, 3 June 1919, Tuesday, pg. 16]²⁸. Operasyonun başında Şeyh Mahmud İngilizlere karşı mukavemet edebilmişti. Haydar Bey'in Dahiliye Nezareti'ne çektiği diğer bir telgrafa göre Şeyh Mahmud İngilizlerle yaptığı çarpışmada onlara 2.000 zayıat verdiğinden bahsetmekteydi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 6]. İngilizler 12.000 kişilik bir kuvvetle tekrar saldırıya geçerek, 17 Haziran 1919'da, Bağdat'ın 170 km kuzeyinde bulunan Bazıyan Geçidi'nde yapılan savaşta Şeyh Mahmud'u ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Şeyhin güvendiği bütün aşiret liderleri İngilizlerin yanında savaşa katıldı ve Şeyh Mahmud yaralı olarak ele geçirilmişti [Umar, 2000: 6; The Times, 7 June 1919, Monday, pg, 11]. Şeyh Mahmud Bağdat'a getirilerek yargılanmış ve idam cezasına çarptırılmıştı. Fakat, doğacak tepkiden korkularak on yıllığına Hindistan'a sürgüne gönderilmişti [Lazarev, 1989: 65-66]. Şeyh Mahmud yakalanmasına rağmen isyan tam olarak bastırılmamış, Kerkük'e yayılmıştı [ATASE, İSH, K: 345, G: 107, B: 1; ATASE, İSH, K: 345, G: 114, B: 1]. Haydar Bey, bu durumu 15 Temmuz ve 9 Ağustos 14 Ağustos 1919 tarihlerinde Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda rapor etmişti. Bu telgraflarda hala Süleymaniye civarında İngilizlere karşı direncin devam ettiği yazılıydı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 9, 12, 77].

²⁷ Halil Paşa, 1972: 216.

²⁸ Kemal Mahzar Ahmed'e göre Şeyh Mahmut'un İngilizlere karşı isyanında din önemli bir faktördü [Ahmed, 1992: 47].

4. 5. 1. 2. İngilizlerin Seyyid Taha'yı Elde Etme Çalışmaları

Şeyh Mahmud uygulamasının başarısız olmasından sonra İngilizler Kuzey Irak'ta başka bir lider aramaya başladılar. Bu kişi 19. yüzyılın efsanevi lideri Şeyh Ubeydullah'ın torunu ve Seyyid Abulkadir'in yeğeni Seyyid Taha idi. Seyyid Taha, daha önce bahsedildiği gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında genelde Rusların yanında olmuş, Rusların çekilmesinden sonra da İngilizlerle temas geçmişti. Bunun yanında Türklerle de tam olarak irtibatı koparmıyordu. Haydar Bey de Seyyid Taha'nın İngilizlerle devamlı temas halinde olduğunu biliyor ve onu kendi tarafına çekmeye çalışıyordu.

Savaştan sonra Kuzey Irak tam bir yoksulluk içine girmişti. Halk yiyecek bulmakta zorlanıyordu. Seyyid Taha, Haydar Bey'in kendi aşireti için yardımda bulunacağını bildiği için 1919 Mart sonlarında Cari'ye kadar gelmiş ve Haydar Bey'den tohumluk ve çift hayvanı istemişti. Haydar Bey bunu fırsat bilerek onu Türk tarafına çekmek için istediklerini yerine getirdikten sonra maaş bağlayarak Van'a getirmeye çalışmıştı. Haydar Bey, Seyyid Taha'nın Nisan başlarında Van'a gelmesini bekliyordu ve her emri yerine getireceğinden de emindi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 97]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'den devamlı olarak Seyyid Taha'nın durumu hakkında Nezaret'e rapor göndermesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 98/ 81; BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 97]. Fakat, Haydar Bey'in bütün uğraşlarına rağmen İngilizler Seyyid Taha'yı Bağdat'a çağırarak Simko ile ittifak yapmaya ikna etmişler [FO 371/ 4191, 27 Mayıs 1919 tarihli belge, naklen: Mesut, 1992: 39] ve onu Rumiye'de bulunan Simko'nun yanına anlaşma yapması için göndermişlerdi. Haydar Bey onu Van'a beklerken bu şekilde sözünden dönüp Rumiye'ye gitmesini hayal kırıklığıyla karşılamış ve durumu araştırmak için Rumiye'ye bir adam göndermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 99]. Haydar Bey, bu adamından aldığı istihbarata göre Seyyid Taha Nisan 1919 sonlarına kadar Rumiye'de kalmış [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 2] ve Mayıs 1919 başlarında ailesini almak üzere Akra'ya gitmişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 25, 26, 27].

Simko ise İngilizler ile anlaşmaya pek taraftar değildi. Seyyid Taha ailesini Simko'nun bulunduğu yere, Rumiye'ye götürmüş, Seyyid Taha da şimdilik İngilizlerin bu vaatlerine kanmamıştı. Haydar Bey'in bildirdiğine göre de Simko Osmanlı Devleti'ne

hep sadık kalacaktır ve İngilizler işgal ettikleri Kuzey Irak'tan geri çekileceklerdir [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 32, 35]. Simko'nun kendileri ile anlaşmaya varmaması üzerine bu kez hedeflerine sadece Seyyid Taha üzerinden ulaşmayı denemişlerdi. İngilizler, 11 Haziran 1919'da Seyyid Taha'ya 26.000 lira ve bir miktar tüfek ve cephane vermiş, Seyyid Taha da bunlarla birlikte Şemdinan'ın Nüşar köyüne gelmişti. Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih ise Şemdinan'da bulunuyordu. İngilizler ise Seyyid Taha'nın peşini bırakmamış 12 Haziran 1919'da Revandiz'den bir İngiliz memuruyla telgraf memuru ve Arap jandarmasını Şemdinan merkezine göndermişler ve bunlar bir gece Seyyid Muslih'e misafir olduktan sonra geri dönmüşlerdi. İngilizler, bu görüşme neticesinde Simko'nun dışında diğer aşiret liderlerine imzalatmak üzere Seyyid Taha'ya mazbata bırakmışlar, fakat, Oramar ve Rosteki aşiretleri bu mazbatayı imzalamayı şiddetle reddetmişlerdi. İngiliz memuru ayrıca telgraf hattı çekmek için keşiflerde bulunmuş ve Seyyid Muslih'i Şemdinan'a kaymakam yapmak istemişti. Haydar Bey ise Seyyid Taha'nın durumunu "*vicdanını satmak*" olarak yorumlamış, Van Vilayeti dahilindeki mutasarrıf ve kaymakamlara İngiliz memuru ve Arap jandarması gelirse zor kullanarak vilayet dışına çıkarılması emrini vermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 6-1, 6-2]. Bunlara rağmen, Seyyid Taha ve oğlu Seyyid Mehmet ise hala, Simko ve Beyazıt aşiretleri ile birleşme yollarını arıyordu [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 43].

Simko'nun Seyyid Taha ile ittifaka yanaşmaması üzerine İngilizler, Temmuz 1919'da Nasturileri devreye sokmuştu. Hatta, Seyyid Taha ile Nasturilerden bir kuvvet oluşturup Şeyh Mahmud isyanının (Şeyh Mahmud İngilizler tarafından yakalandığı halde isyan tamamen bastırılmamıştı) bastırılması için gönderilmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 9]. İngilizler bu sırada Seyyid Taha'ya ilk kez toprak vadinde bularak Cezire ile Rumiye arasını kendisine vermeye düşünüyorlardı. Bunun yanında büyük miktarda mavzer, top, makineli tüfek ve hayvan vereceklerdi. Haydar Bey ise bu durum karşısında Dahiliye Nezareti'ne 15 Temmuz 1919'da telgraf göndererek Van hududunda İngilizlerin her hangi bir olayı olmadığını bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 59]. Yine aynı gün çektiği diğer bir telgrafta ise Seyyid Taha'nın Nasturilerle işbirliği halinde olması Kürtlerin hoşuna gitmediğini belirtmiş ve bu durumu kullanmayı planlamıştı. Haydar Bey, ayrıca Şemdinan'a jandarma göndererek

buradaki aşiretlerin Seyyid Taha'ya muhalefet etmelerini sağlamıştı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 45, 46].

Seyyid Taha Temmuz sonlarında İngiliz Siyasi Hakimi Koben ile birlikte Şemdinan'ın Lakseru köyüne gelmiş ve kaza kaymakamına Şemdinan'ın İngiltere'nin himayesine verildiğini, bu nedenden bütün memurlar ve jandarma ile Başkale'ye gitmesini tebliğ etmişti. Haydar Bey, bu durum karşısında nasıl hareket edileceğini Dahiliye Nezareti'ne biraz da kızarak "*memurimize burası İngiliz himayesine verildi, gidiniz deyince hemen çekilecek miyiz?*" şeklinde sormuş ve böyle bir tebligatın ancak İngiltere Sefareti tarafından Babıali'ye yapılabileceğini bildirmişti. Dahiliye Nezareti, 24 Temmuz 1919'da Haydar Bey'e telgraf göndererek böyle bir tahliye talebinin tekrarlanması halinde nazik olarak protesto edilmesini ve durumun Nezaret'e bildirilmesini istemişti. Fakat olay bir yanlış anlaşılardan kaynaklanmıyordu. Revandiz Hakimi Siyasisi'nin Şemdinan Kaymakamı Mehmed Bey'e yazdığı tezkere şu şekilde idi: "*Orada bir miktar Osmanlı aşireti ispat-ı vücut ediyor. Şemdinan Kazası fiilen İngiltere devlet-i fehimesinin taht-ı idaresinde bulunuyor. Bu emrinin size vusulüyle orada bulunan gerek asker ve gerek Kürdi müdürüne de alıp Van'a gitmeye mecbursunuz orada size lazım olan verilecektir. Aksi takdirde nezaketten hariç karşı harekette bulunmağa mecbur olacağım*". Haydar Bey, bu tezkereyi Dahiliye Nezareti'ne göndermiş ve bu yazının sonuna İngilizlerin maksadının Hakkari'ye gelmek olduğu anlaşılıyor notunu düşmüştü [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 56, 57; ATASE, İSH, K: 91, G: 33, B: 1; ATASE, İSH, K: 345, G: 154, B: 1; ATASE, İSH, K: 346, G: 140, B: 1; ATASE, İSH, K: 98, G: 30, B: 1-3].

Revandiz Hakimi Siyasisi'nin emrivakisine karşılık Şemdinan Kaymakamı Mehmed Bey hastalığını bahane ederek kazadan ayrılmamıştı. Şemdinan ile Başkale arasında telgraf hattı bulunmadığı için, Şemdinan'dan haberler Van'a ancak bir haftada ulaşabiliyordu. Dahiliye Nezareti'nin 24 Temmuz'daki emri kazaya bu nedenden dolayı geç ulaşacaktı. Haydar Bey, bu yüzden tüm sorumluluğu üzerine alarak, Pervari'den 20 kişilik bir kuvveti Şemdinan'a göndermiş, bu kuvvetlere İngilizlere karşı silah kullanılmamasını ancak kazanın Seyyid Taha kuvvetleri tarafından ele geçirilmesine karşı silahla karşılık verilmesini istemişti. Haydar Bey, böylece kazanın

bir emrivaki ile işgal edilmesini önlemeyi düşünüyordu [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 61].

Bu arada bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Haydar Bey, Seyyid Taha'nın İngilizler tarafından götürülüp götürülmediğine dair haber alamamış, fakat Hakkari'deki aşiretlerinin devlete bağlılıklarının arttığını tahmin etmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 49]. Haydar Bey, 29 Temmuz 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne "*Şemdinan'a giden Hakkari mutasarrıf vekilinden henüz rapor almadım, mu'tafi meselesinin Seyyid Taha tarafından İngiliz memur-u siyasisi namına bir blöf olduğu zannedilmektedir. Neticeyi arz ederim*" şeklinde bir telgraf çekerek belirsizliğin sürdüğünü bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 29, lef: 10]. Bunun üzerine Haydar Bey, Ağustos 1919 başlarında Hakkari Jandarma Tabur Komutanı'nı bölgeye göndererek araştırma yapmasını istemişti. Haydar Bey de Hakkari Jandarma Tabur Komutanı'nın yaptığı incelemeler doğrultusunda 13. Kolordu Kumandanlığı'ndan Şemdinan'a bir bölük nizamiye askerinin gönderilmesini istemiş ve bu kuvvetler oraya gelene kadar mutasarrıf vekilinin Şemdinan'da kalmasını emretmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 66]. Harbiye Nezareti de bu talep doğrultusunda bölgeye gerekli olan kuvvetin gönderilmesini Kolordu Kumandanlığı'na bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 65]. 13. Kolordu Kumandanlığı da Van'a bir batarya top, Şemdinan'a da bir müfreze göndermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 8; ATASE, İSH, K: 345, G: 205, B: 1]. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne de durumu 4 Ağustos'ta şu şekilde aktarmıştı: "*Kürtler paraya dayanamıyorlar. Bu sefer muvaffak olamayan Captain Bill para kuvvetiyle aşairi celp edeceğinden endişe ediyorum, tatbiki muktezi tedabir ittihazında kusur etmiyorum*". Haydar Bey, aynı telgrafta Seyyid Taha'nın Simko ile müzakere için Rumiye'ye gittiğini yazmış ve durumu tahkik ettireceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 66].

Bu arada, Şemdinan Kaymakamlığı'na kimin atanacağı problem olmuştu. Çünkü Haydar Bey, Şemdinan'ın tahliye edilmesinde Kaymakam Mehmed Bey'in hasta olmasının da payı olduğunu düşünüyordu²⁹. Kaymakamlığa Seyyid Muslih'i düşünmüş, fakat yapılan tahkikat sonucu bunun zararlı olacağına kanaat getirerek

²⁹ Haydar Bey, Şemdinan'da mutasarrıf vekilinden bu doğrultuda rapor almıştı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 77].

Adilcevaz Kaymakamının vekaleten Şemdinan Kaymakamlığı'na atanması kararlaştırmıştı³⁰. Bu arada Şemdinan'ın tahliye edildiği haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Dahiliye Nezareti 11 Ağustos 1919'da Haydar Bey'e telgraf göndererek haberin doğru olup olmadığını sormuştu. Haydar Bey de 15 Ağustos ve 16 Ağustosta gönderdiği telgraflarla haberin yanlış olduğunu ve katiyen Şemdinan'ın tahliye edilmediğini Nezaret'e bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 62, 68, 69, 71, 72].

Haydar Bey, Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'i mirülümeralık nişanı³¹ ile taltif edilmesini Dahiliye Nezareti'nden 14 Ağustos 1919'da gönderdiği bir telgrafla istemişti. Haydar Bey daha sonra Seyyid Muslih'i Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması konusunda ikna etmesi için Seyyid Taha'ya göndermeyi düşünmüştü [BOA. DH. KMS. 50-3/ 29, lef: 12]. Bölgede bu tedbirleri alan Haydar Bey, 15 Ağustos 1919'da çektiği şu telgrafta Dahiliye Nezareti'ni Şemdinan konusunda daha dikkatli davranmaya davet ediyordu: “...*Van nasıl Vilayât-ı Sitte'nin kilidi ise Şemdinan da Van'ın kapısı temel taşıdır. Şemdinan'da tedabir-i lazıme ittihaz edilmezse Van elden gider. Van düşman eline geçerse Bitlis ve Erzurum yolu açılır. Sivas'a kadar çorap söküğü hepsi gider bugün devlete sadık gibi duran ve İngiliz parası ile müstakil Kürdistan kurmağa hazır olan bütün Kürtlerin gözleri Van'a dikilmiştir. Van veya onun bir cüz-ü elden giderse paraya ve kuvvete meclup olan Kürtler derhal ayrılığa düşer...*”. Haydar Bey, ayrıca Şemdinan'ın tahliyesi siyasi bir zorunluluk ise evvela kendisinin azline müsaade buyrulması istemişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 70].

Haydar Bey'in aldığı bu tedbirler neticesinde Şemdinan tahliye edilmemiş ve İngilizlerin Seyyid Taha'yı kullanarak gerçekleştirmek istedikleri emrivakinin önüne geçilmişti. Bunda Seyyid Muslih'e verilen mirülümeralık nişanının payı büyüktü. İngilizler ise bölgede emellerini gerçekleştirmenin Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alındıktan sonra mümkün olabileceğini anlamışlardı. İleride daha detaylı ele alınacağı üzere İngilizlerin bu baskısı sonucunda Haydar Bey, Ağustos 1919 sonunda valilik görevinden alınmıştı. Haydar Bey, görevinden alındığı son gün bile yani 31 Ağustos 1919'da Dahiliye Nezareti'ne Seyyid Muslih'e verilen mirülümeralık

³⁰ Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'den Şeyh Muhlis hakkındaki kararın belgelenmesi istemişti [BOA. DH. ŞFR. 102/ 69 - 8 Ağustos 1919].

³¹ Mirülümeralık nişanı, sâniye rütbesine eşit bir mülkiye rütbesidir. Sâniye rütbesinden farkı, bu rütbe sahiplerine “Paşa” denmesidir [Özdemir, 2001: 277].

nişanının paşalık rütbesine terfi ettirilerek devlete sadakatının devam edeceğini bildirerek kendisini görevden alanlara vatandaşlık örneği vermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 29, lef: 4].

Haydar Bey, Van Vilayeti'nden ayrıldıktan sonra İngilizler bölgedeki faaliyetlerine hız vermişti. Fakat, çeşitli nedenlerle yıl sonuna doğru bu bölgelerden çekilme kararı almışlardı. Bu nedenle çekildikleri bu yerleri Seyyid Taha'yı kullanarak denetlemek istemişlerdi. İngilizler sonunda Seyyid Taha'yı ikna ederek onunla anlaşmışlardı. Fakat, Seyyid Taha'nın bu kadar geniş bölgeyi Simko'nun desteği olmadan denetim altına alması imkansızdı. Simko da İngilizlere karşı mesafeli olduğundan³² bu plan uygulanamamıştı³³. İngilizler, Seyyid Taha planının uygulanamayacağını anlayınca ona verdikleri desteği çektiler, bunun üzerine Seyyid Taha tekrar Osmanlı Devleti'ne yaklaşmıştı³⁴.

4. 5. 1. 3. İngilizlerin Simko'yu Elde Etme Çabaları

Simko İsmail Ağa, İran'da en büyük Kürt aşireti olan Şakak'ların lideriydi. Bu liderliğe, yıllarca İran merkezi hükümetinin bölgede otoritesini koymak için uğraşlarına başarıyla direnen ağabeyi Cafer Ağa'nın, 1906 yılında vilayet yönetimi tarafından Tebriz'e müzakerelerde bulunmak üzere çağırıp burada öldürülmesiyle

³² Bunun nedeni ileride detaylıca anlatılacağı ile Nasturilerin ruhani lideri Patrik Benjamin Mar Şemun'u tuzağa düşürerek öldürmesiydi.

³³ Anlaşmanın ayrıntıları şu şekilde idi: İngilizler Seyyid Taha'ya Şemdinan, Revandiz ve Deşt-i Harir bölgelerini yönetmesi karşılığında kendisine aylık bağlamayı önderdiler. Şeyh Mahmut'tan ağız yanan İngilizlerin şartı, Seyyid Taha'nın İran topraklarında ve Musul vilayeti'nin kendisine verilen yerler dışında otoritesini genişletmeye çalışmayacaktı; isterse kuzey yönünde Oramar, Çölemerik ve Gevar'a doğru hakimiyetini genişletebilirdi. Seyyid Taha ise İngilizlerin isteğini şu dört şartla kabul etti: 1) Kürtler için genel af ilan edilecek; 2) Bütün Kürdistan için tek bir lider dayatılmayarak ülke özerk bölgelere ayrılacak; 3) Hıristiyanların yerleştirilmeleri işi, Kürtlerin Ermeni ya da Asuri egemenliğine girmelerine kesinlikle yol açmayacak biçimde yürütülecek; İngiliz Hükümeti, Araplara yaptığı maddi yardımı Kürtlere de yapacak [Kaymaz, 2003: 109-110].

³⁴ Seyyid Taha'nın 6 Ocak 1920'de Sadaret'e çektiği telgraf şu şekilde idi: "*Makam-ı Muallâ-yı Hilafet ve Saltanata. Asırlardan beri aile-i acizemle ibraz edildiği fart-ı sadakat ve fedakârâne hizmet-i zat-ı celil-i senaveri sıfat-ı tacidârece meçhul olduğu irade-i arzdir. Binaenaleyh kemteriniz de ailemizin eserine tevfikeyn makam-ı mualla-yı müşarünileyhaya her türlü sadakat ve hidemât-ı fedakârânede bulunmayı erkan-ı aile ve binlerce mensubin-i acizanemle her bar hazırım. Ehl-i İslamın kitle-i saltanattan fekk-i irtibatları neticesi gördükleri bunca maddi ve manevi zararlara her vechle müdrikim bununla beraber sekiz on seneden beri ve alehusus harbin son senelerinde binlerce efrâd-ı aile-yi kemterânemle ibraz eylediğim hizmet ve fedakârlıklarına karşı taltif ve tesrir intizar ederken bazı garazkârânın eracifi ile maruz kaldığım bunca ittihattan son derece müteessirim. Binaenaleyh hissîyat-ı sadıkane-i ubudiyetkârânemin südde-yi seniyye-i hazret-i hilafetpenâhiye arz ve iblağına tavassut-ı sami-i vekâletpenahilerinin şayanını temenni eylerim. Şemdinan'da Sadattan Seyyid Taha'*" [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 23].

geçmişti. Şakaklar kendilerine Salmas ve Rumiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerini mesken edinmişlerdi. Yani Şakaklar, Osmanlı Devleti ile İran sınırında bulunuyorlardı. Şakakların nüfusunun ne kadar olduğu tam olarak bilinmemekle beraber yaklaşık 5.000 hane olduğu tahmin edilmektedir. Simko'nun hırslı, kurnaz ve acımasız bir kişiliği vardı [Bruinessen, 2002: 225-226; Brenges, 1997: 87; Jwaideh, 1999: 269]³⁵.

Ağabeyinin İranlılar tarafından öldürülmesi nedeniyle İranlılara hep düşmanlık besleyen Simko, onlara karşı hep müttefikler bulmaya çalışmıştı. Bu amaçla bazen Türklerle bazen de İngilizler ve Ruslarla ittifaklar oluşturmaya çalışıyordu. Hatta Van'daki İngiliz askeri ataşesi Dickson ile dost bile olmuştu [Kutschera, 1979: 44]. Birinci Dünya Savaşı sırasında da bu sabit olmayan politikasını devam ettirmişti. 1917 yılında Rusların çekilmesinden sonra burada oluşan otorite boşluğu Simko tarafından doldurulmuş ve çevredeki bütün aşiretleri kendi çatısı altında birleştirmişti. Ayrıca, Simko'ya Ruslardan çok sayıda silah ve cephane kalmıştı. Simko artık Osmanlı İran sınırında geniş bir bölgenin hakimi olmuştu [O'Balance, 1996: 10-11]. Kendisi Kürt milliyetçiliği fikirleri ile geleneksel bir savaş lideri olarak rolünü birleştirmişti [McDowall, 1992: 66-67]. Savaşın son yılı 1918'de Van ve civarında bulunan Nasturiler ve Ermeniler daha güvenli olan Rumiye civarına kaçmışlardı. İngilizler, Türklerin Irak'a ilerlemelerini engellemek için bu bölgede Nasturilerden ve Ermenilerden oluşan tampon bir devlet kurmayı düşünüyordu ve bu devlete destek vermesi için Simko'ya başvurmuştu. İngilizler Simko'ya Hoy, Rumiye, Dilman ve Salmas hanlığını teklif etmişti. Simko ise bunu kesinlikle kabul etmiş [Meiselas, 1997: 96]³⁶ ve Türk kuvvetlerine destek vermişti³⁷.

Simko, 3 Mart 1918'de Nasturilerin o zamanki ruhani lideri Patrik Mar Şemun'u anlaşma zemini aramak için Salmas'ın Güneyşehir köyünde bulunan karargahına davet etmişti. Mar Şemun, Türklere karşı bir Nasturi-Kürt birliğini oluşturma düşüncesi içerisinde Simko'nun davetini kabul etmişti. Mar Şemun, Simko'nun karargahına doğru elli atlı ile birlikte harekete geçti ve karşılama ziyafetinde gelecekteki birliktelik

³⁵ Simko dış görünüş itibari ile etkileyici biri olarak bilinmektedir. Dış görünüşünün daha kapsamlı tasviri için bkz: Edmonds, 1957: 305.

³⁶ Simko bu teklifi "*Osmanlı'ya kılıç çekilmez*" diye reddetmişti [Arvas, Tarihi 1964: 39].

³⁷ Haydar Bey ile Simko bu noktadan sonra karşılaşmışlardır. Haydar Bey bundan sonra devamlı Simko'yu Türk tarafına çekmek için uğraşacaktır.

için Simko ile anlaşmaya varılmıştı. Fakat, ne olduysa o anda olmuş ve ziyafet sona erdiğinde, Simko'nun emri ile iki adamı ateş ederek patriği ve bir çok adamını öldürmüştü [IAR, V, 2002: 71; Hidirsah, 1997: 30]³⁸.

İngilizler bu olaydan sonra Simko'ya devamlı mesafeli davranmışlardı. Başsız kalan Nasturiler ise Kürt/Müslüman köylerini yağmaladılar ve bir çok insanı katletmişlerdi. Bazı kaynaklarda Nasturilerin 10.000 kişiyi öldürdüğü yazılıdır [Ünüvar, 1997: 14]. Simko ise Nasturilerle savaşan Türk birliklerine destek vermişti. Bu sıralarda Haydar Bey'in Rumiye civarındaki Nasturileri tedip etmek için saldırıda bulunduğu unutulmamalıdır. Mondros Mütarekesi ile Türkler işgal ettikleri Azeri topraklarından çekilince bölgede hiçbir güçlü yönetim kalmamıştı. Bölgeye İran hükümeti valiler atasa da Simko otoritesini daha da güçlendirmişti. Kendisinde Ruslara ait oldukça yüklü miktarda top, makineli tüfek ve mühimmat vardı. Simko artık bölgenin tek lideri gibi davranmaktaydı. İran hükümeti bu duruma son vermek için Simko'yu barışçıl yollardan kazanmaya çalışmış, fakat Simko bunu zayıflıklarının göstergesi olarak görmüş ve ordusu için gerekli haracı topladığı alanları daha da genişletmişti. İran Hükümeti bunun üzerine Simko'ya bombalı suikast düzenlemiş, bombanın patlaması sonucunda Simko'nun erkek kardeşi ve bir çok adamı ölmüştü [Bruinessen, 2002: 235].

Simko bunun üzerine İran'a karşı isyan ederek bağımsızlık çalışmalarına hız verdi. Şubat 1919'da İran Kürtlerinin en önemli aşiret reislerini toplamış ve bu toplantıda İran'a karşı açık bir isyan planı tartışılmıştı. Aşiret liderlerinin hepsi isyan fikrinde birleşmişler, isyan için zeminin uygun olmadığına karar vermişlerdi [ATASE, İSH, K: 77, G: 52, B: 1; Jwaideh, 1999: 268]. Fakat, Simko isyanda kararlı idi ve başka çıkış yolları arıyordu. Bu nedenle, devamlı surette Haydar Bey'den İran Hükümeti ile Ermeni ve Nasturilerin üzerine hücum düzenleyeceğini öne sürerek, silah, cephane, mitralyöz (makineli tüfek) ve askerlerini eğitmesi için asker göndermesini talep ediyordu. Haydar Bey ise bu duruma temkinli yaklaşmış ve Dahiliye Nezareti'ne

³⁸ Simko'nun Patrik Mar Şemun'u niçin öldürdüğü tam olarak şu an bile belli değildir. Fakat, Tebriz'deki İran yetkililerinden emir aldığı söylenmektedir [Bulloch, Morris, 1992: 199-200; Bruinessen, 2002: 233-234]. Fakat Simko'nun İranlılara düşman olduğu unutulmamalıdır. İbrahim Arvas ise Haydar Bey'in Simko'yu kışkırtması sonucunda Mar Şemun'u öldürdüğünü yazmaktadır [Arvas, 1964: 37]. The Times Gazetesi de Mar Şemun'un Türklerin kışkırtması ile öldürdüğünü yazmıştır [The Times, 05 June 1918, Wednesday, pg. 5].

“Simko'nun müdafaya yeterli cephaneye sahip ve İran'dan üzerine sevk edilecek kuvvetlere karşı durabileceğinden emin olsa dakika kaybetmeksizin istiklalini ilan eder, bunun için olayın bizim hududa sirayet etmemesi için Simko'yu iknaya çalışıyorum ve vaad de aldım” şeklinde telgraf göndermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 98]³⁹.

Bu arada İngilizler yine Simko ile irtibata geçmeye çalışmışlardı. Bu yüzden Seyyid Taha'yı kullanıyorlardı. Çünkü, Simko, Seyyid Taha'nın kız kardeşi ile evli idi. Seyyid Taha Simko ile görüşmek üzere Rumiye'ye gitmiş fakat Haydar Bey'in yaptığı nasihatlar üzerine Simko ve diğer İran aşiretleri Osmanlı Devleti'ne bağlıklarına devam etmişlerdi [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 2 (23 Nisan 1919)]. Simko ise Mayıs 1919 başlarında Haydar Bey'e telgraf göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını yemin ederek yenilemiş, her zaman emirlerine sadık kalacağını temin etmiş ve tek bir Nasturi ve Ermeni'nin Azerbaycan'a girmeyeceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 25, 26, 27, 28]. Haydar Bey de Simko'ya Mirza Ali Ekser liderliğinde 500 kişilik bir kuvvet göndererek, ona operasyonlarda yardım olunmasını istemişti. Türkler, Hoy'daki üslerini kurmayı başarmışlardır. Bu arada Şeyh Mahmud'un İngilizlere yenilmesi, Simko'yu biraz daha Türklere yaklaştırmıştı [Lazarev, 1989: 95]. Bu yakınlaşma o noktaya gelmişti ki, sınırın Türk tarafındaki İran eşkiyasının katıldığı gasp olaylarında, Haydar Bey rahatlıkla Simko'dan gasp edilen malları, hayvanları ve eşkiyaların yakalanmasını isteyebiliyordu [BOA. DH. EUM. AYŞ. 10/ 28, lef: 3 (26 Mayıs 1919)].

Haydar Bey, İran'a durumu araştırmak için çeşitli adamlar gönderiyordu. Bunlardan birisi Mayıs 1919 sonunda Van'a dönmüş ve beraberinde bütün Kürtlerle beraber Simko'nun Osmanlı Devleti'ne sadık kalacağına dair misaknamesini getirmişti. Bunun yanında Haydar Bey'e Hoy ve Dilman'da, İran ileri gelenleri ile görüştüğünü ve İranlılar arasında İngilizlerin etkisinin azaldığını aktarmıştı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 33]. Bu arada Simko'nun kardeşi öldürülmüş ve olaya Ermeniler de karışmıştı. Simko intikam hissi ile Rumiye ve Dilman'da Ermenilere karşı öldürme ve gasp olaylarına başlamıştı. Haydar Bey, olayın daha fazla büyümesini önlemek için taziyeye

³⁹ Dahiliye Nezareti devamlı olarak Haydar Bey'den Simko hakkında malumat istemişti [BOA. DH. ŞFR. 98/ 81; BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 97].

giden diğler aşiretlerin Simko ile birlikte gasp olaylarına iştirak etmemeleri koşulu ile gidebileceklerini tebliğ etmişti [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 7 (30 Mayıs 1919)].

Simko'nun, Ermenilerin Azerbaycan'a girmesini engellemesi üzerine İngilizler Makü Serdarı ile anlaşmanın yoluna gitmişlerdi. Makü Serdarı ile Simko'nun ise arası o sıralarda iyi değildi. Simko, Serdar'ın kardeşini tutuklamıştı. Serdar ise bu olay üzerine Ermenilerle ittifak yapmıştı. Durum Türklerin aleyhine dönmüştü. Haydar Bey, bunun üzerine Simko'ya nasihat etmesi için bütün aşiretler tarafından saygı gösterilen Mutiullah Bey'i göndermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 40]. Haydar Bey, ayrıca Simko'nun emri altında bulunan Türk askeri firarilerinin geri iadesi için çalışıyordu. Bu şekilde Türk askerlerinin 500 olduğu tahmin edilmekteydi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 45, 46].

İngilizlerin yanında Amerikalılar da özellikle 1919 yılının ikinci yarısından itibaren bölge üzerinde faaliyetlere girişmişti. Amerika'nın Rumiye Konsolosu epeyce miktar para ile Simko'nun yanına gelerek, onu İran'da ve Van'da karışıklık çıkarmaya teşvik etmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 13]. Bu arada İngilizler de faaliyetlerine devam ediyorlardı. Simko'yu Osmanlı hududuna saldırmak için kandırmaya çalışıyorlardı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 59]. Bu konuda Hakkari'den devamlı haberler gelmekteydi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 48]. Bunun yanında Simko'yu Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmek ve ümitsizliğe düşürmek için, Temmuz ayında "*Osmanlı Devleti sulhu kabul etmedi, harbe devam edecektir, Enver Paşa Azerbaycan'ı zapt ettikten sonra Hoy ve Salmas'ı zabta gelecektir*" şeklinde propaganda yapıyorlardı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 49]. İngilizler Simko'yu kendi taraflarına çekmek için çalışmalarına devam ediyordu. Ağustos ayı başlarında bu amaçla Yüzbaşı Bill, Rumiye'den Tebriz'e gelerek, İran Hükümeti'nden emin olmayan Simko'yu Osmanlı Devleti'ne saldırtmaya çalışıyordu. Haydar Bey bu durum karşısında hemen harekete geçerek Simko ile ittifak eden aşiretler arasını açmaya çalışmıştı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 66-67]. Ağustos ayı sonlarında ise Tebriz civarında Ermeniler ile İran halkı arasında bir çarpışma meydana gelmişti. İranlılar, mağlup olarak Simko'dan yardım istemişlerdi. Simko ise kuvvetleriyle İranlılara yardıma gitmişti. Haydar Bey, bu durumu Dahiliye Nezareti'ne rapor etmiş, Nezaret de gönderdiği telgrafta İran hududunda Müslümanlarla Ermenilerin çatışmasına kesinlikle

izin verilmemesini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 53-2/ 91-2, lef: 1/1, 2 (22 Ağustos 1919)].

Haydar Bey, daha önce bahsedildiği gibi Ağustos 1919 sonunda Van Valiliği görevinden alınmıştı. Haydar Bey, diğer aşiret reisleri ile olduğu gibi İngilizlere karşı Simko'yu da kendi tarafına çekmeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştu. Simko, bundan sonra yine aynı politikasına devam ederek Türkler, İngilizler, İranlılar, Ruslar, Fransızlar ve Amerikalılarla görüşmüş, onlarla ittifak arayışına girmişti. Simko, 1919 yılı sonlarında İran Hükümeti'ne isyan etmiş, 1922 yılına kadar devamlı olarak otoritesini genişletmişti. Fakat, Ağustos 1922'de İran kuvvetlerine yenilmiş, Türkiye'ye oradan da Irak'a gitmişti. 1923'te Türklerin desteğini almak için Türkiye'ye gitmiş ama eli boş dönmüştü. 1924'te Rıza Han'ın affetmesiyle tekrar İran dönmüş ama 1926 yılında giriştiği başarısız isyan girişiminden sonra tekrar Irak'a sığınmıştı. 1929 yılında İran Hükümeti onu geri çağırması ve Uşnu Valiliği'ni teklif etmişti. Fakat, İran Hükümeti onu tuzağa düşürerek öldürmüştü [Kamali, 2003: 80-181; Buruinessien, 2002: 236-241; Jwaideh, 1999: 269-274; Lazarev v.d., 2001: 233-236]⁴⁰.

4. 5. 1. 4. İngilizlerin Diğer Kürt Aşiretlerini Elde Etme Çalışmaları

Daha önce bahsedildiği gibi İngilizler Musul'u işgal ettikten sonra işgallerini kuzeye doğru genişletmeye çalışmışlar ve burada bulunan aşiretleri kendilerine çekmeye çalışmışlardı. Fakat 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın kararlı tutumu sayesinde geri adım atmak zorunda kalmıştı. Paşa'nın İngilizlerin de baskısı ile görevinden alınması ile, İngilizler Kürtler üzerindeki faaliyetlerine hız vermişti. İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş, 27 Şubat 1919'da Birecik ve 24 Mart 1919'da da Urfa'yı işgal etmişti. Fakat, bu kez de karşılarında Haydar Bey'i bulmuşlardı. Haydar Bey'in, İngilizlerin Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko İsmail Ağa üzerindeki propagandalarına engel olma çalışmalarından daha önce bahsedildiğinden, burada diğer aşiretler üzerinde faaliyetlerinden bahsedilecektir.

⁴⁰ The Times Gazetesi Simko'nun ölüm haberini 30 Temmuz 1930 tarihinde vermişti [The Times, 22 July 1930, Tuesday, pg. 13].

Haydar Bey, İngilizlerin Kuzey Irak'taki bütün hareketlerini takip etmeye başlamıştı. Haydar Bey'e Mart 1919 başlarında İngilizlerin Urfa, Mardin, Nusaybin, İmadiye, Siirt, Çal ve Oramar cihetlerinden Müslümanlardan tedarik ettikleri yüksek fiyatlarla binek ve yük hayvanatını satın aldıklarını ve buraya hayvan satın almak üzere Urfa'dan ve Siirt'ten birkaç tüccar geldiği haberi ulaşmıştı. İngilizler ileri hareketleri ve işgal ettikleri yerlerde yerleşmeleri için yığınak yapmaktaydılar. Haydar Bey, bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş, Nezaret de gereken tedbirleri almıştı [DH. İ-UM. 20-17/ 12-91, lef: 2, 8]. Bunun yanında Nezaret 16 Mart 1919'da Van Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta "...halkın temayülünü takviye ve hakikatin sübutunu tahsil edecek mesaide devam buyrulması"nı istiyordu [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 2]. Haydar Bey, bölgede İngilizlerin en küçük bir başarısızlığının ortaya çıkmasının, birbirine güvenmeyen ve en küçüğünden en büyüğüne kadar büyüklük hastalığına sahip olan bütün aşiret reislerinin, hatta Kürt milliyetçiliği yapanların dahi Osmanlı Devleti'ne sadakate devam edeceklerine emindi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 31].

Bu sıralarda, Paris Barış görüşmelerinde Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa bir Kürdistan ve Ermenistan devleti kurulması konusunda anlaşmaya vardıkları [Safrastian, 1948: 77; Blau, 1963: 31; Bozarslan, 2000: 168]⁴¹ haberi Van Vilayeti'ne ulaşmıştı. Bu olaya bütün Kürt aşiret liderleri itiraz etmişler ve Osmanlı Hükümeti'nden başka bir yönetiminin tabiiyetini kabul edemeyeceklerini bildirmişlerdi. Haydar Bey de çevredeki aşiret reislerini Van'da toplamaya başlayarak, onların sadakatlerinin sağlanması hususunda gayret sarf etmişti. Ayrıca, ahalinin ve aşiretlerin Sadaret'e, Wilson'a, İngiltere ve Fransa'ya müracaatlarını istemiş, bunlara telgraflar çektiler Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini bildirmelerini sağlamıştır [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 98]. Bunlardan birisi Haydar Bey'in de eski dostu Şırnak Aşireti reisi Abdurrahman Ağa, rüfekası ile birlikte Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne bu konuda Nisan başlarında birer telgrafla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını yinelemişti [DH.EUM. AYŞ. 4/ 83 (13 Nisan 1919)]⁴². Abdurrahman Ağa ayrıca, bir kısım Kürt liderlerine sert bir dille İngiliz aleyhtarını mesaj göndermişti. İngilizler bu mesaj

⁴¹ Şerif Paşa'nın Paris Barış görüşmelerindeki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kuyubaş, 1997: 80-85.

⁴² Abdurrahman Ağa Haydar Bey'in eski dostu olup devamlı surette İngilizlere karşı Türklerin yanında yer almıştı.

karşısında epeyce şaşkın kalmışlar ve Ağa'yı kimin teşvik ettiğini araştırmaya çalışmışlardı [FO 371/ 4191 B: 52558, naklen: Mesut, 1992: 25].

Nitekim, ilk silahlı direniş hareketi, Şeyh Abdurrahman'ın yönlendirmesi ile Nasturi köylerine saldıran Goyan Aşireti tarafından başlatılmış, 4 Nisan 1919'da İngiliz işgal yönetiminin Zaho'daki siyasi görevlisi Yüzbaşı A. C. Pearson öldürülmüştü [IAR, V, 2002: 62; FO 371/ 4191, B: 52598, naklen: Mesut, 1992: 27; FO 371/ 4191, 9 Nisan 1919 tarihli belge, naklen: Mesut, 1992: 29; Kaymaz, 2003: 107]. Dahiliye Nezareti, Haydar Bey'e gönderdiği telgrafla Goyan Aşireti içinde katledilen İngiliz siyasi memurunun katilinin yakalanarak hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 98/ 300 (24 Nisan 1919)]. İngilizlerin çeşitli nedenlerle etkili önlemler alamaması sonucunda Kodat, Mamtarat, Pirki ve Pervekan aşiretleri Goyan Aşireti ile ittifak anlaşması imzalamışlardı [ATASE, İSH, K: 109, G: 75, B: 1]. Bu aşiretler, İngilizler üzerlerine kuvvet gönderirlerse karşılık verecekler, kuvvet göndermedikleri takdirde ise Zaho'daki İngiliz karargahını basacaklardı. Haydar Bey bu türlü davranışın sakıncalı olduğunu düşünerek kendilerine nasihat etmek için bir casus göndermişti. Haydar Bey, bu arada Gevari Beytüşşebab ağası İsmail Ağa'yı da Van'a çağırmış ve devlete zarar olmayacak şekilde savaşmadan İngilizlerin istilasına meydan vermeyecek surette vaziyetin düzeltilmesini kendisine izah etmişti [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 2 (23 Nisan 1919)]. Haydar Bey, 25 Nisan 1919 tarihinde, Van Vilayeti'nin bütün aşiret reislerini Abdurrahman Gazi Tekkesi önünde toplamıştı. Haydar Bey'in konuşmasından sonra aşiret reisleri Hilafete devamlı sadık ve bağlı kalacaklarına dair yemin etmişler ve Padişaha bu hususta telgraf çekmeye karar vermişlerdi [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 101].

İngilizler ise faaliyetlerine devam etmekteydiler. İngiliz zabitlerinin Dersim'e adam ve para göndererek Kürtleri Osmanlı Hükümeti aleyhine tahrik etmekte ve o civarda olay çıkarmaya çalışmaktaydılar [BOA. DH. ŞFR 98/ 267 (21 Nisan 1919)]⁴³. Ayrıca, Haydar Bey'in aşiretleri toplaması ve onlar üzerinde baskı kurması İngilizlerin hoşuna gitmemiş, bu konuda Osmanlı Hükümeti'ne ikaz etmişlerdi. Bunun üzerine, Dahiliye Nezareti, 27 Nisan 1919'da Van Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta Van dahilinde bazı

⁴³ Yine aynı tarihte Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Haydar Bey'e gönderdiği telgrafta aşiretlerin, Osmanlı Hükümdarına karşı sadakatlerinin artırılmasına gayret edilmesi ve peyderpey bilgi verilmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 98/ 257 - 21 Nisan 1919]]

aşiretlerin İngilizlere saldırmak için ittifak yaptıkları haber alındığından aşiretlerin bu gibi hareketlerden men edilmesini ve bunlara destek verilmemesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 98/ 326].

Aslında, Osmanlı Hükümeti'nin kafası karışıktı. Bir yandan aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmalarını isterken diğer yandan da İngilizlere karşı silahlı direnişe geçmelerini istemiyordu. Haydar Bey'e gönderdiği telgraflarla bu aşiretlerin İngilizlere karşı hasmane tavırlar içinde olmasının engellenmesini ve aşiretlerin Osmanlı Hükümeti'ne karşı sadakatlerinin teminini istemişti⁴⁴. Haydar Bey'in bu çalışmaları Dahiliye Nezareti tarafından takip edilmekteydi ve 4 Mayıs 1919 tarihinde kendisine bir telgraf gönderilerek aşiretlerin celbi hususundaki hizmetin takdire şayan olduğu belirtilmişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 41]. Ayrıca, aşiret reislerinin hoşnutluğunu temin amacıyla Gevar'a 15. Kolordu tarafından bir bölük konulmasına karar verilmişti [ATASE, İSH, K: 32, G: 59, B: 1-3].

İngilizler, Mayıs 1919 başlarında bu kez Bedirhaniler üzerinde faaliyete başlamıştı. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ise Haydar Bey'den bu olay hakkında ayrıntılı bilgi istemişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 29 (4 Mayıs 1919)]. Haydar Bey de gereken incelemeleri yaptırmış ve 6 Mayıs 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta özetle şunları rapor etmişti: “İngilizler, pek hoşlarına gitmese de mukavemet görmeyeceklerini hissettikleri yerlere doğrudan müdahale etmektedirler. Mukavemet göreceklerini anladıkları yerleri işgal için Kürt Milliyeti menfaatine çalışmakta olduklarına dair aşiret reislerini ve ulemayı ikna etmeye çalışıyorlardı. Şemdinan, Oramar ve Goyan'a nüfuz etmek için Barzan Şeyhini ve Bedirhanî Ahmet Faik'i aracı olarak kullanmayı düşünmüşler ve Bedirhanî Ahmet Faik Oramar aşireti reislerine mektup yazmaya ikna etmişlerdi. Böylece, Bedirhanilardan Ahmet Faik'in İngilizlerin Kürt Milleti komedyasına aldanması bu suretle sabittir” [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 31]. Bu telgraf İngilizlerin Kuzey Irak'ta işgal metotlarını açıkça ortaya koymaktadır.

⁴⁴ Dahiliye Nezareti bu hususta 27 Nisan 1919 [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 3/1,4; BOA. DH. ŞFR. 98/ 325; BOA. DH. ŞFR. 98/ 326; BOA. DH. ŞFR. 98/ 328] ve 4 Mayıs 1919 tarihlerinde telgraflar göndermişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 38].

Bedirhanî Ahmet Bey'in dışındaki aşiretler ise İngilizlerin karşısında idi. Özellikle İmadiye ve Zaho civarındaki aşiretler İngilizlere saldırılarda bulunuyorlardı. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'e 13 Mayıs 1919 tarihinde telgraf göndererek vilayet dahilindeki aşiretlerin İmadiye ve Zaho aşiretlerinin saldırılarına katılmaması için gerekenlerin temin edilmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 178]. Şırnak Aşireti reisi Abdurrahman Ağa tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti. Daha önce Kürtlerin öldürdüğü belirtilen İngiliz Zaho siyasi temsilcisi Pearson'ın yapılan çalışmalar sonucunda Ermeniler tarafından öldürüldüğü ortaya çıkmıştı. Haydar Bey'in de asayişin temini için bulunduğu yerden ayrılmamasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 192 (14 Mayıs 1919)].

Diyarbakır'ın Cezire ve Musul'un Zaho ve İmadiye aşiretleri her yıl yazın Van'ın Beytüşşebab, Revandiz, Çatak ve Mekes kazalarına gelmekteydiler. Haydar Bey bu aşiretlerin bu yıl Van Vilayeti'ne gelmeleri halinde devletin başına fazla sorun çıkaracaklarından, gelmemeleri için gerekenin yapılmasını Dahiliye Nezareti'ne 26 Mayıs 1919 tarihinde çektiği telgrafla bildirmişti [BOA. DH. KMS. 53-1/ 9, lef: 2]. Bunun üzerine Nezaret, aşiretlerin Van'a gitmelerinin asayiş açısından sakıncalı olacağından aşiretlerin bu niyetlerinden vazgeçirilmesine çalışmıştı [BOA. DH. KMS. 53-1/ 9, lef: 1/1; BOA. DH. ŞFR. 99/ 365 (27 Mayıs 1919)].

Kuzey Irak'ta özellikle Van ve civarında tutunamayacaklarını anlayan İngilizler geri çekilmeyi düşünmeye başlamışlardı [Kaymaz, 2003: 108-109]. Bunun nedeni, Kürt aşiretlerinin İngilizlere karşı savaşmalarının yanında Haydar Bey'in 30 Mayıs 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan da anlaşılacağı üzere, Arapların genellikle İngilizlerin yanında yer almamalarıydı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 34]⁴⁵. İngilizler Van Vilayeti'ni hududundan güneye çekilerek hudutla kendilerine bağlı Araplara karakolhaneleri tesis etmiş ve bu şekilde dönüş hareketlerini gizlemeyi düşünmüşlerdi. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'e 31 Mayıs'ta telgraf göndererek bu durumu araştırmasını istemişti [BOA. DH. ŞFR. 99/ 390 (31 Mayıs 1919)]⁴⁶. Nezaret 4 Haziran 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği diğer bir telgrafla da Van civarında

⁴⁵ Araplar Irak'ta Kürtler gibi bağımsız devlet istiyorlar ve Hıristiyan ve İngilizlerin yönetimini kabul etmeyeceklerini bildiriyorlardı [RI, II, 2001: s. 163].

⁴⁶ Aslında İngilizler bu bölgelerden 1919 yılı sonuna doğru çekilecekti. Daha önce bahsedildiği gibi bu geri çekildikten sonra Seyyid Taha ile anlaşma yapılarak bu yerleri denetim altına almaya çalışılmıştır.

İngilizlerin Kürtler üzerinde faaliyetleri devam ettiği için bunlara engel olunması istenmişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 36].

Haydar Bey bunun üzerine aşiretlerle ilgili çalışmalarına devam etmişti. 13 Haziran 1919'da Saray'a giderek burada aşiret reisleriyle görüştü. Milliyetçilik fikirleri aşiretler üzerinde derin iz bırakmıştı. Fakat, aşiretler Osmanlı Devleti'ne bağlı kalma konusunda Haydar Bey'e söz vermişti. Haydar Bey, Urusanlı Aşireti'nin diğer aşiretlerle düşmanlık etmeyeceğine dair söz de almıştı [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 41]. 17 Haziran 1919'da Erçiş ve Bargiri'ye giderek buradaki aşiretlerle de görüşmüş ve gereken nasihatlerde bulunmuştu. Buradaki aşiretler de Osmanlı Hükümeti'nin her emrini yerine getireceklerine dair teminat vermişlerdi. Haydar Bey, daha sonra Beyazıt'a gelmiş ve burada da aşiret reisleri ile görüşerek sükunetin sağlanmasına çalışmıştı [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 39]. Daha sonra Dahiliye Nezareti'ne "*Musul'dan Zaho, Dahok, İmadiye Kürt aşairinin öteden beri şahsıma merbutiyet-i fevkalâdeleri vardır. Vaziyetimiz ve halimiz müsaid ise bunlara her istediğimizi yaptırır, arzu buyrulur ise bunları İngilizler aleyhine kıyam ettirir, Zaho, İmadiye zabıt ve askerleri var ise vurdurabilirim. Böyle bir hareket İngiliz aleyhine kıyam eden Arap aşairine de daha ziyade cüret verebilir*" şeklinde telgraf göndererek bir teklifte bulunmuştu [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 10]. Dahiliye Nezareti ise açıktan yardımın zorluğuna dikkat çekerek aşiretlerin sadece Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmalarının sağlanmasını istemişti. Haydar Bey, 22 Haziran'da Erçiş'e gelerek buradaki aşiretlerin de sadakatlerini temin ettikten sonra 26 Haziran 1919'da Van'a dönmüştü. Bu sırada Erbil aşiret reisleri de Haydar Bey'e gönderdikleri aracılarla sadakat ve bağlılıklarını bildirmişlerdi [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 5]⁴⁷.

Meclis-i Vükelâ İngilizlerin Kürtlerle meskun yerlerdeki faaliyetlerini görüşmek üzere 17 Haziran 1919 tarihinde toplanarak bir dizi önlemler alınmaya çalışılmıştı⁴⁸. Fakat,

⁴⁷ İngilizler Erbil halkının dil ve ırk açısından ağırlıkla Türk olduklarını kabul etmektedirler [FO 371/ 4193; naklen: Mesut, 1992: 109].

⁴⁸ Kararın tam metni şu şekildeydi: "*İtilaf Devletleri Mütareke koşullarına zıt olarak her hangi bir asayiş bozan bir hal olmadığı halde siyasi mümessiller unvanı altında Van, Bitlis, Musul gibi vilayetlere göndermişler ve oralarda bulunan ahaliye tazyik ve tahrikatta bulunmaya başlamışlar, bunu tesiri olarak bir tane İngiliz siyasi hakimi öldürdüğünden bu yerlerde gerekli asayişin sağlanmasına; İngilizlerin propagandalarına maruz kalan aşiretlere yeniden hükümetin sadakatinin sağlanmasına; Şırnak Reisi Abdurrahman Ağa gibi Osmanlı Devleti'ne sadakate devam eden aşiret reislerine de çeşitli nişanlar ve rütbelere verilmesine; bu yörelere hükümetin nüfuzunun devamı için aşiretlere dağıtılmak*

İngilizler faaliyetlerine devam ediyorlardı. Haziran sonlarında Viranşehir havalisinde seyahat yapan İngiliz erkan-ı harb Yüzbaşı C. L. Woolley'e Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey, bir kısrak hediye etmek istemiş, Yüzbaşı Halep'teki kumandana danıştıktan sonra kısrakı kabul etmiş ve Mahmud Bey'i İngiliz kumandanı adına Halep'e davet etmişti [ATASE, İSH, K: 48, G: 86, B: 1-2]. Mahmud Bey, bu davete icabet etmek istemişti. Haydar Bey, Yüzbaşı Woolley'in Milli Reisi Mahmud Bey'e yazdığı mektubu ele geçirmiş, mektupta kısaca şu ifadeler yer almaktaydı: "1- 30 Haziran'da sizinle Halep'te İngiliz ordusu kumandanı görüşecektir. Kumandan sizin mektubunuzdan pek memnun kalmıştır. 2- İngiliz hükümeti, Türklerin hukukunun yeterli zamanda bulundurulmasını Barış Kongresi'nde Kürt isteklerini temini lazım gelenlere yazmıştır. 3- Amerika Konsolosu Mister Raston size ve biraderlerinize selam eder". Bu şekilde İngilizler aşiret liderlerini kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla aşiretiyle Nüsaybin civarında bulunan Şeyh Meşal, Haziran 1919'da Şam'a gitmiş ve burada İngilizlerle görüşmüştür. Yine Şırnak Yaveri Ramazan ve birkaç firari zabıt Viranşehir havalisinde İngilizlerin Irak'ta kurmayı planladığı Arap Hükümeti namına propaganda yapmış ve bazı aşiret reisleri buna olumlu bakmıştır. Bu arada iki Kürt ile hamal kıyafetinde dört İngiliz İstanbul'dan Diyarbakır'a gelmişlerdi. Bunlar Kürt cemiyeti namına bir takım evrak getirmiş, bölgede faaliyetlerde bulunarak İngilizlerin himayesinde bir Kürdistan teşkili lüzumundan bahsetmişlerdir [BOA. BEO. VGG: 343697, lef: 3 (3 Temmuz 1919); Öke, 1998: 58-59]⁴⁹. Görüldüğü üzere İngilizler hiç aralık vermeden çalışmalarına devam etmekteydiler.

Meclis-i Vükelâ kararından da anlaşılacağı üzere Kürt Teali Cemiyeti'nin⁵⁰ doğu illerindeki çalışmalarının takip edilmesi istenmişti. Bu cemiyetin şubeleri Diyarbakır,

üzere belli bir miktar akçe gönderilmesine; Konya ve Ankara vilayetlerine iskan edilmiş olan Kürt ahalinin memleketlerine iadesi, bunların aşiretlerin fertlerinden olmaları hasebiyle seferberlikten fazla kalan hayvanat ve çadırların askeri cihetle kendilerine verilmesi münasip gözükmeyeğine; bu yörelere gönderilecek olan memurların yeterli seviyede olmasına dikkat edilmesine; Kürt Teali Cemiyeti'nin Dersaadetteki ve diğer vilayetlerdeki şubelerine kanuna aykırı olarak müstakil bir Kürt devleti kurma teşebbüslerine engel olmak için bölge ahalisine irşadatta bulunmak üzere bir encümen-i mahsus teşkil edilmesine karar verilmiştir" [BOA. MV. 216/ 39]

⁴⁹ Yüzbaşı C. L. Woolley'in Milli Aşireti üzerinde faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: FO 371/ 4191, belge no: 100865, naklen: Mesut, 1992: 47-52.

⁵⁰ Kürdistan Teali Cemiyeti, aslen Vanlı, olan Hakkari'nin Şemdinan kazasından Seyyid Abdülkadir Efendi başkanlığında 17 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da kurulmuştu. Kurucuları ve yöneticileri arasında Seyyid Abdülkadir Efendi, Hüseyin Şükrü Baban, Dr. Şükrü Sekban, Muhittin Bey, Babanzade Hikmet Bey, Aziz Bey, Molla Sait, Motkili Halil Hayali, Mukuslu Hazma Bey, Bedirhanlı Emin Ali Bey, Mehmet Şerif Paşa ve Müşir Damat Züluf Paşa sayılabilir [Tunaya, 2003: 198; Girit, 1994: 40].

Siirt, Elazığ ve diğer şehirlerde açılmasına rağmen Haydar Bey, Van'da Kürt Teali Cemiyeti'nin şube açmasını engellemiştir [FO 371/ 4191 belge no: 91082, naklen: Mesut, 1992: 41; BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 9]. Bu sırada Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanı Seyyid Abdulkadir'in Kürdistan'ın bağımsız bir devlet olacağı yönündeki söylemleri [Chaliand, 1981: 63]⁵¹ doğu aşiretleri üzerinde olumsuz etki oluşturmuş ve birçok aşiret lideri bu olayı protesto etmişti. Haydar Bey de bu durum hakkındaki görüşlerini 2 Temmuz 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çektiği şu telgrafla dile getiriyordu: *“Abdülkadir Efendi'nin haddi zatında bozuk olduğu halde rumuzla da edilen ifadesiyle Seyyid Taha ve oğlu Seyyid Mehmet Simko ve Beyazıt aşairinin birleşerek bir mevcudiyet-i milliye göstermeleri tavsiye etmek istendiğini istidlal ediyorum. Yekdiğerine karşı menfaat muhaberesi yapan Avrupa devletlerinin bize karşı ehl-i salib. muharebatına devam ve asla nokta-yı istinat olacak bir hükümet bırakmamaya azmettiklerini Musul Çölü Arapları da anlamış oldukları Hindistan, Afganistan Müslümanları da makam-ı hilafet için mevcudiyete kıyam ettikleri halde ekmeğimizi yemekte devamı muhalif-i insaniyet ve İslamiyet görmeyen Abdulkadir Efendi'nin bunu anlamamasına hayret ve hali hıyanetine teessüf olunur. Abdulkadir Efendi haris ve mağrur olduğu kadar akılsız bir heriftir. Emin bir lala ile idare ettirilmesi menut-ı rey-i alileridir”* [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 43]. Dahiliye Nezareti, Haydar Bey'in bu şekilde sert çıkışından pek hoşlanmamıştı, fakat Haydar Bey'in konuda haklı olduğu açıktı. İngilizlere göre Abdulkadir, Şeyh Taha'ya nazaran daha iyi bir seçenektir [FO 371/ 5067, B: 1776, naklen: Mesut, 1992: 120]. Ayrıca, Nezaret vilayet hududunda İngiliz işgal kuvvetlerine karşı tahrikatta bulunanların engellenmesini istemiştir [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-78 (14 Temmuz 1919)]. Haydar Bey ise İngilizlerin devamlı suretle aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine çevirmek için çalıştığını ve artık aşiretleri kontrol etmesinin zor olduğunu nezarete bildirmişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 45, 46].

Süleymaniye'de çalışmaları daha önce bahsedilen Binbaşı Noel, Nisan 1919 başlarında Nusaybin'e gönderilmiş, daha sonra Urfa, Mardin, Diyarbakır gibi Güneydoğu Anadolu bölgelerinde faaliyetlere devam etmekteydi. Yukarıda da belirtildiği gibi durum kontrol edilemez bir hale gelmiş ve Osmanlı Hükümeti ise bu duruma müdahale

⁵¹ Hatta bu konuda Ermenilerle bile anlaşılabilirliğini söylemekteydi [The Times, 15 March, 1919, Saturday, pg. 9].

edememekteydi⁵². Haydar Bey, Dahiliye Nezaretine Binbaşı Noel'in faaliyetleri konusunda 20 Temmuz 1919 şu şekilde telgraf çekmişti: “*Binbaşı Noel'in sair İngiliz zabitanı gibi aşairi tahrik ve izzet-i nefesine dokunacak harekette bulunması şüphesizdir. Van diğer vilayetlere benzemez maksad-ı tetkikat ise itilaf mümessillerine bir heyetinin gönderilmesi daha muvafık ve netice itibariyle her iki cihet için daha hayırlıdır. Aksi taktirde maatteessüf istifaya mecbur olacağımı arz ederim*” [BOA. DH. KMS. 54-1/ 32, lef: 2]. Dahiliye Nezareti ise Haydar Bey'e gönderdiği telgrafta İngiliz memuruna atfolunan ifadelerde bir kötü anlama olabileceğinden bahisle bu meselenin Babıali ile Sefaret arasında halledilmesi gerektiği bildirmişti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-153 (24 Temmuz 1919)]. Görüldüğü üzere Haydar Bey devletin ve milletin bekası için istifa etmeyi düşünürken İstanbul Hükümeti duruma çeşitli nedenlerle seyirci kalmayı yeğlemiştir.

Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'nin bu şekilde davranmasına rağmen var gücüyle İngilizlerin faaliyetlerine engel olmaya çalışıyordu. Haydar Bey, nasıl çalıştığını Dahiliye Nezareti'ne 20 Temmuz 1919'da gönderdiği telgrafta bahsetmektedir “*...Bugüne kadar Sitta'dan başka İngilizlere para karşılığında vatan ve namusunu satan olmadı... Bir seneden beri bu vilayete nüfuz için her türlü yola müracaat eden İngilizlerin devamlı propagandalarının tesiriyle de elde edemedikleri aşiretleri para dökerek elde etmeye çalışıyorlar. İngilizlerin milyonlarına şahsi çabalarım ve hatta maaşımı da feda ederek karşılık vermeye çalışıyorum ve şimdiye kadar mağlup olmadım... Yeterli kuvvetim olmadan şimdiye kadar nasıl çalıştım ise bundan sonrada manen ve maddeten kuvvetten kesilinceye kadar çalışacağımı arz ve temin ederim*”. Görüldüğü üzere Haydar Bey, kendi şahsi maaşını dahi feda ederek İngilizlerin propagandalarına karşı durmaya çalışmıştı. Haydar Bey, sözlerine “*Kürt aşiret liderlerinin bir kısmını fahri müdürlüklerle taltif ettim, bazılarının da nişan ve paşalık unvanı ile taltifi gerekmektedir. Bu şekilde iyi nasihatçilere ihtiyaç vardır, fakat ikinci sınıf valilik maaşım buna müsait değildir. Şırnak Bitlis'in Siirt Sancağına bağlıdır. Şırnak Ağası Abdurrahman Ağa ile eskiden beri dostluğum vardır. Emir verilirse*

⁵² Noel'in Güneydoğu'daki çalışmaları için bkz: Öke, 1998: 29-55; Öke, 1995: 70-80. Noel'in fanatik bir Kürt taraftarı olduğunu İngiliz yetkilileri de kabul etmektedir. İngilizler, onun bir Kürt Lawrance'i olmasından korkmaktadırlar [DBFP, 1952: 93].

münasebeti teyit ve kendisine paşalık unvanının verildiğini müjdelerim..” şeklinde devam ederek yapacağı işleri anlatmıştı [BOA. DH. KMS. 50-4/ 8, lef: 9].

Haydar Bey, Van Vilayeti dışındaki aşiretlerle de ilgileniyordu. Diyarbakır Vilayeti dahilinde bulunan aşiretleri aralarındaki ihtilafları hallederek Osmanlı Devleti’ne bağlamaya çalışmıştı⁵³. Bu arada İngiliz Akra siyasi memuru aşiretlerle yapılan çarpışmada kaçmış ise de tekrar kuşatılmıştı ve onun da öldürülme ihtimali yüksekti. Haydar Bey’e göre bütün Irak, İngilizlere karşı isyana hazırlanmakta ve İngilizler Kuzey Irak’ı tahliye etmeyi düşünmekteydi [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 77]⁵⁴. İngilizlerin Ağustos 1919 başlarında bu kez de İmadiye’ye gönderdikleri kuvvetleri Şeyh Bahaaddin Efendi ve Hacı Reşid Bey’in kuvvetleri tarafından mağlup edilmişti [ATASE, İSH, K: 345, G: 191, B: 1]. İngilizler Şeyh Bahaaddin Efendi ve Hacı Reşid Bey’e tüfek verecek bağlantıları kesmişler ve Pervari Zir aşireti Reisi Reşid’i müdür tayin ettikten sonra para vererek, 1.000 Pervari kuvveti oluşturmuş, bir gece sabaha karşı Şeyh Bahaaddin Efendi’nin bulunduğu Bamerni köyüne taarruz ederek, köyü şiddetli top ve tayyare ateşi altında almışlardı. Şeyh Bahaaddin ve biraderi Alaaddin Efendiler yakalanarak Musul’a götürülmüşlerdi. Haydar Bey bu olayları yakından takip etmiş ve Dahiliye Nezareti’ne durumu rapor ederek gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 76; ATASE, İSH, K: 345, G: 233, B: 1]. Fakat, Şeyh Bahattinin tevkif edilmesi sebebiyle civar aşiretler toplanıp İngilizlere hücum etmişlerdi [ATASE, İSH, K: 347, G: 26, B: 1]. İmadiyeliler de İngilizler aleyhine birleşerek İngilizlere saldırmaya karar vermişlerdi. Haydar Bey, aşiret liderlerine verdiği çeşitli unvanlarla onları Türk tarafına bağlamanın yolunu arıyordu. Bu amaçla Mutasarrıf vekili Seyyid Muslih’in Mirulümeralık rütbesine, Oramar Reisi Suto Ağa, Şemdinan Eşrafi’ndan Oğuz Han, Behram, Seyyid Emin, Tahir ve Sultan

⁵³ Bu bilgiler, Haydar Bey’in 8 Ağustos 1919’da Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği şu telgraftan alınmıştır: “*Diyarbakır’ın Nim Seyyar aşairi öteden beri yazın sürülerini Van yaylalarında olatırlar ve yayla zamanında bir çok vakıa hudusuna sebep olurlar. Bir aşair şimdiye kadar bir vakıa hudusuna sebebiyet vermemekle beraber sekiz sene evvel ika eyledikleri cerahim hasebiyle memureye gelmekten tehaşi ettiklerinden ve dava-yı kadim rüyet edilemeyeceğinden ma’mureye serbest gelmelerini ve bir vakıa ihdas etmemelerini ve rahat durmadıkları takdirde şiddetle cezalandırılacaklarını söyledim. Şeyhine verecek bir şeyin olmadığı cihetle meşihattan maaş tahsis vaadiyle gönderdim”* [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 8].

⁵⁴ Yine Ağustos ayında Erbil’de İngiliz siyasi memuru birkaç İngiliz askeri ve jandarmasının öldürülmüştü [BOA. DH. KMS. 50-3/ 29, lef: 12 - 14 Ağustos 1919].

ağaların ise birer nişanla taltiflerini münasip görmüştü ve durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 29, lef: 12]⁵⁵.

Haydar Bey, görüldüğü üzere bütün gayretiyle İngilizlerin aşiretler üzerindeki propagandasına karşı çalışmış ve bunda başarılı olmuştu. Daha önce bahsedildiği gibi bu faaliyetleri nedeniyle İngilizlerin baskısı ile Van Vilayeti Valiliği görevinden alınmıştı. Haydar Bey'in görevden alınması ile Türklerin aşiretler üzerindeki etkisi azalmıştı⁵⁶.

4. 5. 2. Van'da Ermenilik Faaliyetleri ve İngilizler

Van'ın 6 Nisan 1919'da Türk kuvvetleri tarafından geri alınmasıyla, Ermeni çetelerinin bir kısmı Van civarındaki dağlara çekilmiş, bir kısmı da İran sınırını geçerek, sınır ötesinde yeniden teşkilatlanmayla uğraşmış, diğer bir kısmı ise Ruslarla beraber daha kuzeye çekilmişlerdi. Geriye sadece binlerce ölü, bir o kadar sefalet çeken insan ve harap olmuş şehirler bırakmışlardı. Van'dan çekilen Ermeniler bir taraftan terör olaylarına devam ederken diğer yandan da mütareke ile başlayan görüşmelerde Avrupalı devletlerin Ermeniler için bir pay kapmasını beklemeye başlamışlardı.

1919 Ocak ayında Paris Konferansı toplandığı sırada Amerika Devlet Başkanı Wilson, Ermenistan, Mezopotamya, Arabistan, Suriye ve Filistin bölgeleri oluşturulması ve buralarda Osmanlı'dan ayrı ve özel manda yönetimleri kurmayı düşünmekteydi. 30 Ocak'ta ise İngiltere teşkil edilecek Ermenistan'ın, Amerika mandaterliğinde olmasını öneriyordu. Böylece Amerika, İngiltere için bölge petrolünün güvenliği, Rus nüfuzu, Orta doğudaki Fransız tesiri ve Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi karşısındaki durumu bakımından bir emniyet sübabı olacaktı. Ayrıca, İngiltere'nin, Hindistan'daki nüfuzunu kuvvetlendirici bir durum oluşacaktı [Çevik, 1995: 167-168]. Barış müzakerelerinde bu konular tartışılırken Osmanlı Devleti ise kendi topraklarından

⁵⁵ Milli Aşireti Reisi Mahmut Bey'in de nişan ile ödüllendirilmişti [ATASE, ISH, K: 109, G: 91, B: 1-4].

⁵⁶ Yıllarca Türklerin yanında yer alan (Haydar Bey'in eskiden beri dostu olan) Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman Ağa bile Haydar Bey'in görevden alınmasından sonra İngilizlerle anlaşma yoluna gitmişti. Haydar Bey'in bu aşiretler üzerindeki etkisi yıllar sonra devam etmişti. Bu sebeptendir ki 1922 Mayısında Mustafa Kemal Paşa tarafından tekrar bölgeye gönderilerek aşiretlerin isyanını bastırmıştı [TBMM Arşivi, D: 427].

hiçbir parçanın ayrılamayacağını belirtmişti. Dahiliye Nezareti bu hususta 13 Şubat 1919 tarihinde Van Vilayeti'ne bir telgraf göndererek "*Memâlik-i Osmaniye'den hiçbir cüzün ayrılmasının kabul edilemeyeceği*" hususunun üzerinde durmuştu [BOA. DH. ŞFR 96/ 175].

Bu arada Van, Türkler tarafından geri alındıktan sonra kuzey tarafa doğru kaçan Ermeniler tekrar toplanarak, İngilizlerin de desteği ile Van'ı ele geçirme teşebbüslerinde bulunacakları istihbaratı alınmıştı. 18 Şubat 1919 tarihinde Van vilayeti uyarılarak Ermenilerin bu türlü hareketleri üzerine gerekli tedbirlerin alınması istenmişti [ATASE, İSH, K: 45, G: 7, B: 1-16]. Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı Kuvvetleri tahliye edilmeye başlanmış, Müslüman ahalinin Ermenilerin saldırıların korunması gerekmektedir. Dahiliye Nezareti de 26 Şubat 1919'da Van Vilayeti'ne bir telgraf göndermiş İslam ahali hakkında Ermeniler tarafından yapılan mezalimin ayrıntılı olarak bildirilmesi ve bu tür vakıaların önlenmesi istenmişti [BOA. DH. İ-UM. 20-17/ 12-75].

Van'ın Türkler tarafından alınmasından sonra İran tarafına geçerek burada teşkilatlanmaya çalışan Ermenilerin karşısında bir engel vardı. Bu engel Kuzey İran'ın en büyük aşireti Şakakların lideri Simko İsmail Ağa idi. Simko bu Ermenilere nefes aldirmiyordu. Haydar Bey'e Mayıs 1919 başlarında gönderdiği telgrafta bir tek Ermeni'nin bile Azerbeycan'a girmesine müsaade etmeyeceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 28, 29]. Simko'nun kardeşi ise Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Simko ise intikam duygusu ile Rumiye ve Dilman civarındaki Ermeni köylerinde gasp ve öldürme olayları başlatmıştı. Haydar Bey, olayların vilayete sıçramaması için gayret göstermişti. Simko'yu taziyeye giden aşiret liderlerine gasp ve yağmalara kalkışmalarını tembihlemişti. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta "*bu felaketin vilayete sirayet etmemesi için elden gelen her şeyi yapacağını ve hatta şahsi fedakarlıktan çekinmeyeceğini*" belirtmişti [BOA. DH. KMS. 50-2/ 52, lef: 7 (30 Mayıs 1919)].

Kuzeye giden Ermeniler ise İngilizler tarafından güneye indirilmek isteniyordu. Bu nedenle Makü Serdarından geçiş izni almak için İngiliz zabıtları bölgeye gitmişlerdi. Fakat, Haydar Bey'in 21 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre Makü

Serdarı Ermenilere geçiş izni vermediği gibi her köyden beşer kişi olmak üzere topladığı askerleri Nahçıvan taraflarında Müslüman halka taarruz eden Ermenilere karşı göndermişti [BOA. DH. EUM. AYş. 11/ 5, lef: 3]. Fakat, İngilizler çalışmalarına devam ederek Haziran başlarında Makü Serdarı'na sekiz süvari ile iki İngiliz zabitanı Serdar ile Ermenilerle barıştırarak Azerbeycan ve Van'a yol açmak için göndermişti. Bu sırada Simko, Makü Serdarı'nın kardeşini tutuklamış ve Rumiye'ye taarruz ederek kasabayı zaptetmişti. Bu olaylar Makü Serdarı'nın Ermenilerle birleşmesine neden olmuştu. Haydar Bey, vakıanın büyüyerek daha zararlı hale gelmesi zerine Simko'ya bu konularda nasihat etmek üzere ağzı iyi laf yapan Mutiullah'ı göndermişti. Sonunda sorun zlmş ve Mak Serdarı da Ermenilerle birleşmekten vazgeçmişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 40]. Bu arada daha önce bahsedildiği gibi kuzeydeki Ermenilerin saldırılarını engellemek üzere Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası başka yere nakledilmesi gündeme gelmişti. Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne 3 Haziran 1919'da Van'daki asayiş durumunu anlatan ve bu fırkanın kaldırılmaması gerektiğini belirten şu telgrafi göndermişti [BOA. DH. KMS. 53-1/ 39, lef: 2; ATASE, İşH, K: 190, G: 97, B: 1]. Haydar Bey, Harbiye Nezareti'ni de bu konuda bilgilendirmişti. Haydar Bey'in gayretleri sonucunda Harbiye Nezareti, fırkanın yerinin değiştirilmeyeceğini 7 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği telgrafla kendisine belirtmişti [ATASE, İşH, K: 190, G: 104, B: 1; BOA. DH. şFR. 100/ 47].

Bu arada daha önce de bahsedildiği gibi Paris'te barış görüşmeleri devam ederken, şerif Paşa ve Bogos Nubar Paşa'nın bir ittifak yaptığı haberi bölgeye gelmişti. Kürt aşiretleri, şerif Paşa'nın kendilerini temsil etmediğini bildirerek Osmanlı hükümetinden başka bir yönetime tabi olmayı kabul edemeyeceklerini belirtmişlerdi. Dahiliye Nezareti'ni telgraf yağmuruna tutmuşlardı [BOA. DH. EUM. AYş. 4/ 83 (13 Nisan 1919)]. Van halkı da Dahiliye Nezareti'ne telgraflar göndermişti [BOA. DH. KMS. 53-2/ 16, lef: 2 (4 Temmuz 1919)]. Haydar Bey, hem aşiretlerin kendi başlarına hareket etmesini hem de Ermenilerin taarruzunu önlemek için harekete geçti ve bu konudaki düşüncelerini Dahiliye Nezareti'ne 3 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği telgrafla şu şekilde açıklıyordu: "...şahsıma merbutiyetlerine en ziyade emin olduğum milisten şimdilik 200 milis kayd birkaç tabur fırkanın hareket emri verilirse milisin miktarını tezyid edeceğim. Jandarma gibi iaşe de kabul buyrulmazsa param ve maaşım ve malik olduğum eşya ve elbisem bedeli müsaid olduğu güne kadar kendim iaşe

edeceğim. Halife-i zişanım tarafından uhde me emanetime tevdi edilen bu güzel vilayeti kanımla canımla müdafaya çalışacağım. İcab ederse aşairi toplayarak harbe sevk edeceğim. Erenköy'deki köşkümde bulunan kimsesiz ihtiyar ve alil validemle altı evladımı himaye-i hamiyetkarane ve alicenebanelerine tevdi” ediyorum [BOA. DH. KMS. 53-1/ 56, lef: 2]⁵⁷. Haydar Bey, sanki askere giden bir er edası ile vedalaşarak kendisi şehit olursa ailesine bakılmasını vasiyet etmişti. Haydar Bey'in bu telgrafına Dahiliye Nezareti Ermeniler hakkında İtilaf Devletleri temsilcileri ile teşebbüste bulunacağını bildirmişti [BOA. DH. KMS. 53-1/ 56, lef: 1; BOA. DH. ŞFR. 100/ 85 (11 Haziran 1919)].

Gerçekte, Ermenileri asıl kışkırtan İngilizler idi. Top ve makineli tüfeklerle teçhizatlandırılmış 6.000 civarındaki Ermeni kuvveti başlarında İngiliz subayları olduğu halde Nahçıvan'ı işgal etmişlerdi [Atnur, 2001: 187]. Osmanlı Hükümeti bunun üzerine hudutta asayişin bozulması ve Ermenilerin taarruzlarının devamı durumunda Müslüman halkın tecavüzünden korunması maksadıyla ordudaki asker mevcudunun artırılacağını İtilaf Devletleri temsilcilerine tebliğ edildiği Haydar Bey'e bildirilmişti [BOA. DH. ŞFR. 100/ 77 (10 Haziran 1919)]. Bu arada Beyazıt civarında İngiliz zabiti Ermeni iki arabacı ve tercümanla hudutta Karapara'ya gitmişler ve buradan da Makü Serdarı ile konuşacaklardı. Bunların maksatları muharebe esnasında Kafkasya'ya iltica eden Ermenileri Van'a getirmek için yol açmaktı. Çünkü Makü Serdarı idare ettiği topraklarda Ermenilere yol vermiyordu. İngilizler Makü Serdarı ikna etmek için orada bulunuyorlardı. Haydar Bey'e göre Makü Serdarının buna izin verme ihtimali vardı [BOA. DH. KMS 53-1/ 39, lef: 1/1].

Ermenilerin bu kez General Antranik'in emri altında 30.000 kadar kuvvetle Van cihetine inmekte olduğu duyulmuştu. Ermenilerin amacı Van'ı işgal etmek ve Yunanlıların İzmir'in işgali gibi bir emrivaki ile Türkleri karşı karşıya bırakmak idi [BOA. DH. KMS. 53-2/ 104, lef: 1/1; BOA. DH. ŞFR. 100/ 45]. Haydar Bey'in uyarıları sonunda 9 Haziran 1919'da Meclis-i Vükelâ'da Ermenilerin Antranik önderliğinde Van'ı ele geçirmek istemeleri ve İngiliz zabitlerin yardımı ile Van'a geçirilmek istenmesi görüşülmüş ve gerekli tedbirlerin alınması için Dahiliye

⁵⁷ Haydar Bey'in aslında 5 kız çocuğu vardı. 6. çocuğum dediği kişi ağabeyinin oğlu Süleyman (Vaner) idi.

Nezareti'ne ve özellikle İngilizlerin faaliyetlerinin durdurulması için Hariciye Nezareti'ne emir verilmişti⁵⁸. Ayrıca, Haydar Bey'in bildirdiğine göre Ermeniler bir taraftan da sınırın öbür tarafında bulunan Kürtlere erzak ve para dağıtarak kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardı. Fakat, bunda başarılı olamadıkları aşikardır. Haydar Bey'in çabaları sayesinde Makü serdarı da asker toplayarak hududu geçmek isteyen Ermenileri silahla karşılamaya gitmişti [BOA. DH. KMS. 53-2/ 104, lef: 15].

Ermeniler Nahçıvan'dan sonra İngilizlerin de desteği ile Van'a taarruz etmeye hazırlanıyordu. Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası sınıra hareket etmişti. Van'da bu olay duyulunca halk heyecanlanmıştı. Haydar Bey, halkı teskin ettikten sonra sınırdaki aşiretleri cesaretlendirmek ve hareketi yakından takip etmek için 15 Haziran 1919 Saray'a gitmişti [BOA. DH. KMS. 53-1/ 66, lef: 2]. Burada Beyazıt livasına giderek toplanan aşiret reisleriyle görüşmüş ve onlara gerekli nasihatleri vermişti. Daha sonra Beyazıt mutasarrıfı ile görüşmüş, kendisine haberleşme vasıtaları verilmesinin gerekli olduğu kanısına varmıştı. Böylece, Ermeniler hududa yaklaştığında düşmanların hareketlerini zamanında haber alabilecek ve vereceği haber üzerine düşman Beyazıt hududuna gelmezden evvel aşiretlerin süvarileri hududa yetişerek askeri kuvvetler yetişinceye kadar düşmanı az çok durdurulabilecekti. Haydar Bey, Nahçıvanlıların Ermeniler aleyhine ayaklandırılmasının faydalı olacağı fikrindeydi [ATASE, ATA-ZB, K: 5, G: 34, B: 2].

Bu arada Ermeni kuvvetleri Şahtahtı'na gelmişti. Ermeniler buradaki Müslüman ahaliye geniş çaplı katliam yapmış ve buradan güneye inmeye çalışmışlardı [Selvi, 2004: 129]. Fakat, Haydar Bey'in çabaları sonunda Makü Serdarı Ermenilere yol vermemişti. Bunun üzerine Ermenilerin Elgaydır tarafından geçecekleri anlaşılmıştı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 17, lef: 4 (15 Haziran 1919)]. İngilizler de faaliyetlerine devam ederek Nahçıvan'daki bölgesine yerleşmeye başlamışlardı. Fakat, bunlar da Tebriz'e geri çekilecekti. İngilizlerin buraya yerleşmeye çalışmaları ve Ermeni-Kürtlerle ilişki kurmak istemelerinin nedeni Bağdat ve Musul ulema ve eşrafını kendi taraflarına çekme işinde başarılı olamamaları idi. Ermeniler ise Müslüman ahaliye baskı yapmaya devam etmekteydiler, fakat Bolşevik hareketi Ermenileri zor durumda

⁵⁸ Antranik'in bu yıllardaki Van bölgesindeki çalışmaları için bkz: Selvi, 2001; Çelebyan, 2003: 311-318.

bırakmıştı. İngilizlerin yanında Rumiye Amerikan Konsolosu'nda İran ve Van havalisinde karışıklık çıkarmak için faaliyette bulunuyorlardı [ATASE, İSH, K: 33, G: 13, B: 1-4].

Haydar Bey'in çabaları ile Nahçıvan'a gelen Ermeniler İslam ahalinin tamamının silahlarını toplayamamışlardı. Haydar Bey eski düşüncelerini yineleyerek Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Ermeniler diğer cephelerde meşgul olduklarından Nahçıvanlıların Ermeniler tarafına ayaklandırılması istemişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 12]. Dahiliye Nezareti de Haydar Bey'e gönderdiği telgraflarda ahalinin sükunetinin muhafaza edilmesini istemişti [BOA. DH. ŞFR. 101/ 19-2 ; BOA. DH. KMS. 53-2/ 16, lef: 1; BOA. DH. ŞFR. 102/ 213]. Bu arada Makü Serdarı Ağustos ayı başında Van'a geçmek isteyen Ermenilere peşin para ile ve kerhen epeyce erzak vermiş idi. Daha sonra Serdar, Ermenilere verdiği zahire paralarını göndermek üzere akrabasından altı kişi göndermiş idi. Fakat, Ermeniler bu kişilere ateş açmış ve üç kişi ölmüş üç kişi de kaçmıştı. Bunun üzerine Ermeniler üzerine asker göndermişti [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 7].

Nahçıvan havalisinde Ermeniler ile muharebe eden kişilerden birisi de Halil Paşa idi⁵⁹. Fakat, Dahiliye Nezareti bu kişinin kim olduğunu Haydar Bey'den araştırmasını istemişti. Haydar Bey de bunun üzerine 13 Ağustos 1919 şu telgrafi göndermişti: "*Nahçıvan'da Kafkas askeriyle birlikte Halil Paşa adında birinin Ermenilerle muharebe etmekte ve külliyetli zayıata uğrayan Ermenilerden kurtulabilenlerin Şahtahtı köprüsünden geçmek üzere Makü Serdarı'ndan müsaade talep ve silahsız geçmelerine ruhsat verildiğine haber Halil Paşa'nın bu Ermenileri muhasara ettiğini arz ederim*" [BOA. DH. KMS. 53-2/ 87-2, lef: 2]. Ermeniler, alınan bütün önlemlere rağmen asayiş tehdit ediyorlardı. Ağustos 1919 sonlarında birkaç Ermeni'nin Tebriz'e geçtikleri haber alınmıştı. Haydar Bey olayları tahkik ettirmiş, tahkik sonucunda Ermenilerle İranlılar arasında bir çatışmanın meydana gelmiş ve İranlılar mağlup olarak Simko'dan yardım istemişler Simko'nun da yardıma gittiği anlaşılmıştı [BOA. DH. KMS. 53-2/ 91-2, lef: 2 (20 Ağustos 1919)]. Dahiliye Nezareti de gönderdiği telgrafta İran hududunda Müslümanlarla Ermenilerin çatışmasına izin verilmemesini katiyyen bildirmiştir [BOA. DH. KMS. 53-2/ 91-2, lef: 1/1 (22 Ağustos 1919)].

⁵⁹ Halil Bey'in faaliyetleri için bkz: Atnur, 2001: 246-248.

Haydar Bey'in Van Vilayeti Valiliği görevinden alındığı Ağustos ayı başlarında Van ve civarında Ermenilerin durumu bu şekilde idi. Görüldüğü üzere Haydar Bey'in aldığı önlemlerle Van ve civarında asayiş temin edilmiş ve Van'ın Ermenilerin eline geçmesi önlenmişti⁶⁰.

4. 5. 3. İngilizlerin Nasturiler Üzerindeki Emelleri

Daha önce bahsedildiği gibi, İngilizler Musul'u aldıktan sonra Kuzey'e doğru ilerlemeye başladıklarında yerel unsurlarla irtibata geçmişler, Kürt ve Ermenilerin yanında Nasturiler ile de ilgilenmeye başlamışlardı. Nasturiler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar Osmanlı Devleti'ne taarruz ettiğinde Ruslarla ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardı. Rusların çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu İngilizler doldurmaya başlamıştı. 1918 yılı Ocak ayında General Dunsterville'nin görevlendirdiği bazı askeri memurlar Rumiye'ye gelerek Nasturiler'le görüşmüşlerdi. Türklere karşı savaşmaları halinde kendilerine silah ve mühimmat verileceği ve harcamaların İngilizler tarafından karşılanacağı vaadinde bulundular⁶¹.

Bu sırada bölgedeki Nasturiler, Kürt aşiretleri ve Ermenilerle de görüşen İngilizler Rumiye civarında güçlü bir ittifakı organize etmek istiyorlardı. İran hükümetine karşı bu bölgede mücadele eden en önemli aşiret Şakak aşiretiydi ve reisi, Simko İsmail Ağa idi. İngilizler İsmail Ağa'yı elde edebilmek ve Ermeni-Nasturi ittifakına katmak için, kendisine Hoy, Rumiye, Dilman ve Salmas hanlığını teklif etmişti. Fakat, Şakak aşireti

⁶⁰ Uluslararası arenada ise Wilson, Amerikan kamuoyu ve kongresinin, hükümetin Orta Doğu'da sorumluluk almasını istediğini söylüyordu. Fransa ve İtalya'nın da Ermenistan için Amerika Mandası konusunda ısrar etmeleri sonunda Amerikan yönetimi, General Harbord başkanlığında bir heyeti Türkiye'ye göndermişti. 1919 Ağustos'unun sonlarında Türkiye'ye gelen Harbord komisyonunun amacı eğer bir Ermenistan mandası kabul edilirse Amerika'nın sorumluluklarının neler olacağını araştırmaktı. Bu amaçlı Harbord ve ekibi otuz gün süren ve İstanbul'dan başlayarak Mardin, Adana, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzurum, Kars, Erivan ve Tiflis'e uzanan, Trabzon'dan başlayarak Bitlis ve Van'ı da içine alacak şekilde Bayazıt'a varan bir gezi yaptılar. Bu gezi sonunda hazırlanan raporda özetle şunlar kaydedilmişti: "*Türkiye harplerden ve hastalıklardan dolayı nüfusunun yüzde yirmisini kaybetmiştir. Göç eden Ermeniler yavaş yavaş ve hiç korku duymadan yerlerine dönüyorlar. Seyahatimiz boyunca, Türklerin Ermenileri öldürmek islediklerine ve Ermeni soykırımına ait bir işaret görmedik. Ermeni soykırımına ait duyduklarımızın hiçbiri doğru değildi. Bu, Türkleri manda altına almak isteyenlerin dünyanın şüphesini Türklerin üzerine çekmelerinden başka bir şey değildir*" [Akgün, 1981: 141-143]. Bu raporun da ortaya koyduğu gibi Ermeniler ile dünya kamuoyuna yansıyan haberlerin doğru olmadığı ortaya çıkmıştı

⁶¹ Çevik, 1995: 157. Nasturilerin Osmanlı Devleti tebaasından olmasına rağmen, Türklere karşı önce Rusların daha sonra İngilizlerin tarafında yer almasının nedenleri arasında din faktörünün dışında Haydar Bey'in belirttiğine göre bölgedeki idarecilerin basiretsizliği ve bu halka iyi davranmamalarıdır [Vaner, 1954b: 642].

ile Ermeniler ve Nasturiler arasında köklü ve şiddetli düşmanlıklar vardı ve Simko bunu reddetmişti. Bunun üzerine İngilizler Simko'dan vazgeçerek Seyyid Taha'ya yönelmişler ve ona beylik vaat ederek ve top-mitralyöz ve iki bin mavzer ile epeyce miktar para vermişlerdi. Seyyid Taha'nın ise Nasturilerle ittifak kurmaya yanaşması Kürtlerin hoşuna gitmemekteydi [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 45, 46].

Simko, Mart 1918'de Patrik Mar Şemun'u anlaşma zemini aramak için Salmas'ın Güneyşehir (Köhneşehir) köyünde bulunan karargahına davet etmişti. Mar Şemun, Türklere karşı bir Nasturi-Kürt birliğini oluşturma düşüncesi içerisinde Simko'nun davetini kabul etti. Mar Şemun, Simko'nun karargahına doğru elli atlı ile birlikte harekete geçti ve karşılama ziyafetinde gelecekteki birliktelik için Simko ile anlaşmaya varıldı. Fakat, ne olduysa o anda oldu ve ziyafet sona erdiğinde, Simko'nun emri ile iki adamı ateş ederek patriği ve bir çok adamını öldürmüştü. Bu olay üzerine Nasturiler başsız kalmışlar ve Rumiye civarındaki Kürtlerden binlerce insanı katletmişlerdi. Mar Şemun'un yerine genç ve sağlığı zayıf olan kardeşi geçmişti. Fakat, gerçekte kontrol Baz Aşireti'ne mensup Ağa Petros'un elindeydi. Ağa Petros, gerilla savaşını iyi bilen birisiydi fakat şöhret ve paraya karşı aşırı zaafı olan, hilekar, üstelik geçmişi kötü birisiydi ve Mar Şemun ailesi ile arası bozuktu [Bulloch, Morris, 1992: 2000].

Bu arada Türk birlikleri 6 Nisan'da Van'ı 22 Nisan'da da Hakkari'yi ele geçirmişlerdi. Burada bulunan Nasturiler toplu halde Rumiye civarındaki diğer Nasturilerin yanına gelmişlerdi. Fakat, buradaki Nasturilerin durumu pek iç açıcı değildi, çünkü Ermeni ve ezelden beri düşmanları olan Kürtlerle birlikte yaşamak zorunda idiler. Burada bulunan Nasturiler Türkler için tehlike oluşturmuyorlardı. Rumiye'de bulunan İtilaf Devletleri konsolosları ile temasa geçmişlerdi. Ağa Petros liderliğindeki Nasturiler vaat edilen yardım için İngilizlere başvurdular. Nasturiler İngilizlerin de desteği ile⁶² İran topraklarında Ermeni güçleriyle birleşmek umudu ile 12 Haziran'da Osmanlı güçlerine savaş açtılar, fakat bir hafta sonra Salmas yakınlarında bir Osmanlı-Kürt müfrezesi

⁶² İngilizlerin Nasturilere desteği şu şekilde idi: Nakit ihtiyaçlarını, bölgedeki Amerikan misyoner merkezinin Şefi Dr. Shedd karşıladı. Dr. Shedd harcamaları kontrol etmek maksadıyla kendisine bağlı ve Nasturiler'den oluşan bir komite oluşturmuştu. Misyonerlerin harcadığı paralar için Tahran'daki İngiliz temsilciliği tarafından Tebriz'deki Imperial Bank'a depozit yatırılmıştı. Temmuz-Ağustos 1918'de Rumiye'deki Nasturi ordusunu ayakta tutabilmek için 300.000 kron (10.000 Sterlin) harcanmıştı [Çevik, 1995: 158; Akgül, Uzel, 2001: 82].

tarafından savunma hatları yok edilmişti. Nasturilerin bu şekilde yenilmesi üzerine İngilizler Ağa Petros'a şu mektubu göndererek onlara yardım edeceklerini bildirmişti [Çevik, 1995: 159-161].

İngilizlerin bu şekilde açık desteğine rağmen 18 Temmuz'da Osmanlı güçleri Rumiye'ye girmişti. Rumiye'ye saldıran Türklerin kuzey kolunun başında Haydar Bey olduğu hatırlanmalıdır. Zor durumda kalan Nasturiler, Rumiye'deki Türklere Ağa Petros'un mührünü taşıyan mektubu göndermişti. Mektupta: *"Türk Hükümeti'nin ve İslamların ötedenberi Hıristiyanlar hakkında gösterdiği adli şefkat ve iyi muameleden bahisle, kendilerinin de teslim olmak istedikleri fakat memleketleri muhitinin ahalisi kâmilen müsellağ olduğundan bunların tecavüzlerine maruz kalmak ihtimaline karşı silahlarının alınmaması"* yazılmaktaydı. Yıllarca Müslümanları öldüren Nasturiler zor durumda kaldıklarında Türk yetkililerine bu şekilde mektup göndermişlerdi. Bu mektuba cevaben 4. Ordu Kumandanlığı: *"Hüsni niyetlerine ilk misal olmak üzere tek mil esir subay ve erlerimiz Uşnu'daki komutanımıza teslim etmeleri ve civar aşiretler kâmilen müsellağ olduğu için her adama bir tüfek ve yüzer fişek olarak Uşnu'dan geçip Musul vilayetinde iskan edilmeleri, bundan maada olan silah ve cephaneyi, ağır makineli tüfek ve topları ve bilûmum harp alâtını bize teslim etmeleri halinde teslim olmalarının kabul edileceği"* şeklinde mektup yazmıştı [Aysan, 1938: 37].

Rumiye'yi kaybeden Nasturiler, Musul yerine Hemedan hattına çekilmişlerdi. Fakat burada bulunan aşiretlerle sürekli çatışmalara girmişlerdi. Nasturiler, topraklarından geçtikleri Kürt aşiretleri tarafından baskına uğruyorlardı. Rumiye'den yazın ayrılan 80.000 mülteçiden sadece 60.000'i Hemedan'a ulaşabilmişti. Böylece, bölgedeki Nasturi hakimiyetinin sonu olmuştu [Bulloch, Morris, 1992: 2000]. Nasturilerin yeniden canlandırılması için, İngiliz tarihçi ve yazar A.Toynbee'nin Dışişleri'ne 21 Eylül 1918 tarihinde bir rapor göndermişti⁶³.

⁶³ Raporda: 1- Nasturilere yeni bir dini lider bulunmalı, 2- Rumiye bölgesinin gelişmesi ve Nasturilerin köylerini kurmaları için yardımcı olunmalı, 3- Kürtler ile Nasturilerin arası düzeltilmeli, 4- Rumiye'nin buraya bağlı olması şartıyla Türk Kürdistanı İran'a aktarılmalı, 5- Sınırın iki yanındaki Nasturiler bu şekilde birleştirilmeli, 5- Dış yardımla oluşturulacak bu otonom bölgenin yönetimi yine dışardan kontrol edilmeli, şeklinde maddeler vardı [Çevik, 1995: 159].

İngilizlerin amacı kalıcı olmayı düşündükleri Irak için bir tampon bölge oluşturmaktı. Bu tampon bölgenin esas unsurları Nasturiler, Ermeniler ve mümkün olursa Kürtlerdi. Bu tampon bölge Hakkari-Rumiye hattı üzerinde olacaktı. Ancak, Irak'daki gelişmeler İngilizlerin beklediği gibi olmamıştı. Şeyh Mahmud bu sıralarda bağımsız hareket etmeye çalışıyordu. Bu arada, İngilizler Mondros Mütarekesi'ne muhalif olarak 7 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişler ve kısa süre içerisinde Akra, Zaho, İmadiye, Zibar gibi kazaları ele geçirmişlerdi. Fakat, bu bölgelerdeki pek çok aşiret bir türlü İngilizlerin kendilerini yönetmesini kabullenemiyordu. İngilizler için Kuzey Irak'taki menfaatlerin devamlılığını sağlamak her şeyden önemliydi. Bu bölgede Kürtlerden umduklarını bulamamışlardı. O halde bölgede yeni bir yardımcı unsura ihtiyaç vardı. Daha önce belirtildiği gibi bu unsur Nasturilerdi. Onların, Hıristiyan olması tercih sebebi idi⁶⁴.

Daha önce değinildiği gibi, Türk askeri operasyonlarının da baskısıyla Rumiye civarındaki Nasturiler önce Hemadan'a nakledilmişlerdi. Fakat, burada yerli ahaliyle bazı ciddi problemler vardı ve Hemadan'daki İngiliz güvenliğini sarsacağı gerekçesi ile Nisan 1918 ortalarında Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyindeki Bakuba'da bir mülteci kampı oluşturulmuştu. Nasturilerle bir miktar Ermeni'nin oraya nakledilmesine karar verilmiş ve yaklaşık 10.000'i Ermeni olmak üzere 50.000 kişilik bir kamp oluşturulmuştu. Bu kamptaki mültecilerden bir kısmı çiftliklerde, bir bölümü de demiryolu yapımında asker işçi olarak çalıştırılmaya başlanmıştı. Bunun yanında ilk etapta 2.000 kişilik düzenli askeri birlik oluşturulup, bunun Musul sınırlarının korunması için kullanılması düşünülüyordu. Bunların emir ve komutası İngiliz subaylar altında idi. Çok kısa zamanda beş kıt'a Nasturi askeri oluşturulmuştu ve bunlar aşiretleri denetim altında tutmak için kullanılmaktaydılar. Fakat, İngiliz idaresindeki bu Nasturi askerlerini kontrol etmek pek de mümkün olmuyordu ve fırsat buldukça Müslüman köylerine saldırıp vahşice katliamlarda bulunuyorlardı. [IAR, V, 2002: 58; Sonyel, 2001:137-138; Öke, 1991b: 136-137; Çevik, 1995: 161-162].

⁶⁴ İleri zamanlarda bu konu yine gündeme gelmişti. Ocak 1919 başlarında "Musul'u da içerecek bağımsız bir Kürt Emirliği'nin kurulması ve bu bağımsız devletin Britanya mandasına verilmesi" şeklindeki teklif, Nasturilerin haklarını zarara uğratacağı gerekçesiyle reddedilmişti [FO 371/ 4191 B: 16746, naklen: Mesut, 1992: 23]. Haydar Bey, Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta İngilizlerin Hıristiyanları Müslümanlara tercih etmesi, Müslümanları gücendirdiğini ve bunun kullanılabileceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS 50-3/25, lef: 31].

Ermenilere karşı olduğu gibi Nasturilere karşı da en fazla direnç gösteren Kürt lideri ise onların ruhani liderini öldüren Simko olmuştu. Simko, Haydar Bey'e bir telgraf göndererek Devlet-i Aliye-yi Osmaniye'ye sadakat ve bağlılıklarını bildirdikten sonra Nasturi ve Ermenilerle savaşını devam ettireceğini ve bir tek Nasturi ve Ermeni'nin Azerbaycan'a girmesine müsaade etmeyeceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 28-29]. Yine Haydar Bey'in bildirdiğine göre Ağa Petros Samara'da çok fazla zayıf olduğunu ve İmadiye'ye geri dönmek zorunda olduğunu bildirmişti [BOA. DH. KMS 50-3/ 25, lef: 14]. Bu arada İngiliz menfaatlerine ters düşen Şeyh Mahmud'un bağımsızlık hareketleri çok kanlı bir şekilde bastırılmıştı. Haydar Bey'in Dahiliye Nezaretine bildirdiğine göre bu harekette İngilizler Nasturilerden oluşan bir kuvvet de kullanmışlardı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 9].

Paris Barış Konferansı'nda diğer gruplar gibi Nasturiler de bağımsız bir devlet kurmak için temsilciler göndermişlerdi. İngiltere'deki Cantenbury Başpiskopos'u ile görüşükten sonra Paris'e giden ve Nasturi, Süryani ve Keldanilerin temsilcisi olduğunu ileri süren bu grubun konferanstan talep ettiği yurdun sınırları Musul, Rumiye, Diyarbakır, Urfa'yı içine almakta, batıda Fırat, kuzeyde Van gölünün güneyindeki dağlar, doğuda Türkiye ile İran arasındaki dağlar, güneyde Fırat ve Dicle'yi kesen bir hattın oluşmaktaydı. Fakat, bu delegasyonun istekleri tüm Nasturilerin isteklerini karşılamıyordu. Kuzey Irak'ta bulunan Nasturi Patriği, yalnızca kendi toplumu için eski yerlerine dönmeyi istemekteydi. Ancak onun konferansa ulaşip bunu iletmesi İngiltere'nin engellemeleri nedeniyle gerçekleşmişti [Anzerlioğlu, 1998: 181]. Bunun dışında Nasturiler İngilizler için problem olmaya başlamışlardı. Nasturiler kendi aralarında ikiye ayrılmışlardı; 1. Ağa Petros'u takip edenler, 2. Mar Şemun ailesini takip edenler. İki grup da İngilizlerden kendilerine özerk bir devlet kurmalarını bekliyordu. İngilizler, Ağa Petros'u aradan çıkarıp Nasturilerin ve bir kısım Ermenilerin Van vilayeti ile Musul arasında yerleştirerek ve Hakkari-Rumiye arasında kuramadıkları tampon bölgeyi burada oluşturmak, bu da olmazsa bölgede her zaman müdahale edilebilecek ve kullanılacak bir ortam meydana getirmek konusunda karar vermişlerdi [Çevik, 1995: 163-164]. Haydar Bey'in 17 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre bu amaçla İngilizler Van, İmadiye ve İran Nasturilerini bu taraflara iskan edilmesine çalışıyorlardı [BOA. DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 9].

Haydar Bey, Van Vilayeti Valiliği görevinden alındığında Van ve civarında Nasturilerin durumu bu şekilde belirsizliğini korumaktaydı. 1924 Haliç Konferansı'nda Nasturi meselesi gündeme gelmiş fakat buradan da beklendikleri sonuç çıkmamıştı [Akgül, 2001: 97-98]. Nasturiler bu konferanstan sonra son defa 1924 yılı sonlarına doğru tekrar ayaklanmışlar fakat bu ayaklanma da bastırılmıştı⁶⁵.

4. 6. Haydar Bey'in Van Valiliğinden Ayrılması

Haydar Bey, Van Vilayeti Valiliği görevinden iki kez istifa etmesine ve bir kez de görevden alınmasına rağmen ısrarlar/baskılar sonucu görevine Ağustos 1919 sonuna kadar devam etmişti. Haydar Bey'in özellikle İngilizlerin bölgeye yerleşmelerini engellemeleri, Bağdat'taki Politik Ofis'in harekete geçmesine neden olmuştu. Politik Ofis, İstanbul'daki Amiral Calthorpe'a müracaat ederek, Van bölgesindeki olumsuzluklar nedeniyle, hükümete askeri tedbir alması için baskı yapmasını istemesi üzerine, İngiliz Yüksek Komiserliği harekete geçmişti. Yüksek Komiserlik, "...mesela ben Van Valisi'nin uzaklaştırılmasında ısrar edebilirim..." diyerek, Osmanlı Hükümeti nezdinde Haydar Bey'in görevden alınması konusunda baskı yapmaya başlamıştı [Çevik, 1995: 176]. Dahiliye Nezareti ise zaten Haydar Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile teşrik-i mesai etmesinden rahatsız olmuştu. Bu gelişmeler üzerine İstanbul basını tekrar harekete geçmiş ve 29 Temmuz 1919'da Vakit Gazetesi'nde Haydar Bey ile Erzurum Valisi Mithat Bey'in becayişlerinin karar verildiği haberi yapılmıştı [Vakit, 29 Temmuz 1919]. Ama, gerçekte Meclis-i Vükelâ 8 Ağustos 1919 tarihinde toplanarak Van Vilayeti valiliği görevine son vermişti. Haydar Bey'in valilikten azil sebebi olarak asilerle teşrik-i mesai ederek hükümet emirlerine karşı geldiği gösteriliyordu⁶⁶. Bu karar Van'da bomba etkisi yapmıştı. Bütün sivil halk galeyana gelmişti. Van Belediye Reisi, Müftüsü ve Van'ın ileri gelenleri 23 Ağustos 1919'da

⁶⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Hallı, 1979; Cengiz, 1988: 27-29.

⁶⁶ Karar metni şu şekilde idi: "*Dahiliye Nezareti'nden varid olup meyan-e-i bendeganemizde mütalaa olunan tezkerede beyan olunduğu üzere Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır valilerinin asiler ile teşrik-i mesa-i ederek evâmir-i hükümete inkıyad ve itaatten inhıraf edegeldikleri henüz teşşiyet-i umura devamları ile sübut bulan elyevm vali-i hazır ile devam-ı memuriyetleri gayr-i caiz olduğundan azilleri mercudur. Müsaade-i seniyye-i cenab-ı padişahi olduğu bit-tezekkür mezkur tezkere bu babda kaleme alınan irade-i seniyye layihasıyla maan ve mustaviyyen arz ve takdim kılınmış olmağla katabe-i ahvalde/ İrade-i Seniyye/ Sivas, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır valileri Meclis-i Vükelâ kararıyla azledilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiyle Nazırı memurdur*" [BOA. MV. 252/ 39].

Sadaret'e bir yazı göndererek valilerinin görevden alınmamasını istemişlerdi. Yazı metni şu şekildedir:

“Makam-ı Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Van 23-8-35

Buraya dahil olabilen ajans telgraflarından sonuncusu valimizin Erzurum'a becayişi haber-i teharrisini vermiş idi ve bugün de müşarünileyhin Dersaadet'e istenildiğini duyduk. Felaketlerin azamisini görmüş, muavenet-i hükümetin asgarisine nail olamamış bulunan bu zavallı kıta-i vatanın ve evladının ne kara talii varmış ki son medar-ı tesellisi olan müşeffak valisinden ve onun himmetiyle tesis etmiş bulunan muvakkat ve fakat sakin bir hayattan da dur ediyorki makam-ı vala-yı hilafetinin gölgesinde titreyen mal, kan, can vermiş olan bu fedakar ahalinin heyet-i içtimaiye-i osmaniye arasında bir mevkii ve arzusunu beyan etmekle hakkı varsa da ecel beşiği halinde sallanan bu vilayete ve yeni felakatlere hazırlanmak üzere biraz nefes almak mecburiyetinde bulunan bu zavallı millete dokunulmamasını belalarla felaketlerin tecil edilememesini kani ve kati bir lisanla istirham eylesiniz. Müftü Vekili Ziyaeddin, Belediye Reisi Derviş, Tüccarzade Tevfik, Dilaverzade Mehmed Nazmi Arvaszade İbrahim, Türközade Mehmed Hilmi Molla Seyidzade Nuri” [BOA. BEO. A.VRK. 831/81].

Van halkının bu şekilde protesto telgraflarına rağmen, Dahiliye Nezareti kararını değiştirmemişti. Meclis-i Vükelâ ise 28 Ağustos'ta tekrar toplanarak Haydar Bey, hakkında şu kararı almıştı: *“Mazbata / Dahiliye Nezareti'nin Meclis-i bendegânemizde mütalaa olunan 28 Temmuz 335 tarihli tezkeresinde muharrer olunduğu vechle Van Valisi Haydar Bey'in diğer bir memuriyette istihdam olunmak üzere yerine Erzurum Valisi Mithat Bey'in tayini ve merhun-u müsaade-i seniyye-i hazreti padişahi olduğu bit-tezükür mezkur tezkere bu babda kaleme alınan irade-i seniyye kayıhası ile beraber arz ve takdim kılınmış olmağla kat'i-i ahvalde / irade-i seniyye / Van Valisi Haydar Bey'in diğer bir memuriyette istihdam olunmak üzere yerine Erzurum Valisi Mithat Bey'in tayini Meclis-i Vükelâ kararı ile ruhsat verilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına heyet-i vükelâ memurdur”*. Bu kararla, Haydar Bey'in Van Vilayeti Valiliği'ne kesin olarak son verilmişti [BOA. MV. 251/ 49]⁶⁷.

⁶⁷ Dahiliye Nezareti aynı gün Haydar Bey'e *“orada devam-ı memuriyetinde müşkilata tesadüf ettiğimden zat-ı valalarını diğer bir memuriyete tayin etmek üzerine oraya kaldırmaya mecbur oldum.*

Haydar Bey, Van Vilayeti'nden ayrılmadan önce 31 Ağustos 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'e şu telgrafi göndermişti: "*Mecburiyetin mahiyeti ne olursa olsun hakikati sarih bir surette iblağ buyurmalarından dolayı zat-ı samilerine mecburu şükranım arz-ı minnettari ederim infisalden müteessir değilim hatta infisalim devlete bir menfeat temin etmiş ise karar-ı samilerini tebcil ve bununla iftihar ederim. Devletin emrinden hiçbir zaman inhıraf etmemeği bir mecburiyet-i vicdaniye telakki ederim. Binaenaleyh emniyet-i kamile ile İstanbul'a gelmek üzere yarın hareket ediyorum. İstanbul'da İngilizlerden vesaireden bir hakaret görmekliğim muhtemel ise tensip buyuracağınız vilayette me'zuliyet maaşı almak üzere ihtiyar-ı ikamet ederim. Bu babda acizlerine Erzurum'da işaret verilmesi de zat-ı samileri için vicdani bir vazifedir. Me'zuliyet maaşımı nerede almak istediğime dair olacak olan bu işaret-i hamiyetkerâne insaniyetperveranelerine Erzurum'da alacağıma emin olduğum halde ihtiramatımı teşekküratımı tekrar eylerim. Van Vali-i Sabıkı Haydar*" [BOA. DH. KMS. 55-1/ 54, lef: 2]. Görüldüğü üzere Haydar Bey İstanbul'a gitmeyi düşünmüyordu Dahiliye Nezareti Haydar Bey'in İstanbul'a gelmesini sağlamak için kendisine daha önce bahsedildiği gibi 2 Eylül 1919'da bir telgraf göndererek mezuliyet maaşını ancak İstanbul'da alabileceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 55-1/ 54, lef: 1/1]. Haydar Bey, İstanbul'a gitmeyerek uygun bir yerde bekleyecekti. Bunun nedeni daha önce kızından aldığı mektuptu. Haydar Bey, İstanbul'a geldiğinde muhtemelen Ali İhsan Paşa'ya uygulandığı gibi İngilizler tarafından tutuklanacaktı [Sarhan, 1994: 54].

Haydar Bey'in valilikten alınması üzerine Van'da Fırka Kumandanı Cavid Bey'in 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla bildirmişti⁶⁸.

Avdet harcrahınıza ait havalaneme gönderildi" şeklinde telgraf göndermişti [BOA. DH. KMS. 55-3/ 33, lef: 3; BOA. DH. ŞFR. 102/ 301 - 28 Ağustos 1919].

⁶⁸ Haydar Bey'in Van ve Van halkı için ne kadar önemli olduğunu gösteren telgraf şu şekildedir: "*Van Valisinin Dersaadet'teki kızından aldığı 15 Ağustos 1335 tarihli bir telgraf İstanbul'a katiyen gelmeyiniz. Dahiliye nezaretinden aldığı 15 Ağustos 1335 tarihli bu telgraf aynen Erkan-ı vilayetten münasibinin tevkiliyle Dersaadet'e azimetleridir. Haydar Bey'in Van Vilayeti'nden alınması ve bu vilayetin kadı veya defterdar gibi aciz-i memurin vekaletine bırakılması vatana bilerek ihanet olur. Haydar Bey'in teşebbüs ve nüfuzu tesirleri ve hüsn-ü idaresiyle İngilizlerin çok çalıştıkları halde henüz girmeye muvafak olmadıkları Van Vilayet-i cenub-u muntıkası pek çabuk elden çıkar bu şekil Van'da tehlikesini ve firkanın bir de İngiliz kutaatına karşı kuvvetle bir cephe olmağa mecbur kalmasını belki de müsademeye girişilmesini intaç eder. Bu sebeple Haydar Bey'in infikakı min külli vech muhaziri mevcuttur. Kendisi gerçi İstanbul'a gitmeyip yolda münasip mahalde kalmak niyetindedir. Fakat Haydar Bey, Van Vilayeti'nden ayrılırsa dahil ve hariç işler pek fena olur"* [ATASE, İSH, K: 346, G: 203, B: 1].

Kazım Karabekir Paşa, Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alınmaması için harekete geçmiş, 7 Eylül 1919'da Dahiliye Nezareti'ne şu telgrafi göndermişti: "15. Kolordu Kumandanlığından mevrud şifreli telgraf sureti takdim kılınmıştır. Van Valisi Haydar Bey'in adem-i tebdili hakkındaki maruzatımı lütfen dikkate alınması bilhassa rica olunur" [ATASE, İSH, K: 98, G: 60, B: 1]. Kazım Karabekir Paşa Dahiliye Nezareti'nin dışında 9 Eylül 1919'da Harbiye Nezareti'ne de "İngilizler Musul ve İran dahilinde aşâir-i mukassedelerini istihsal etmek maksadıyla bir suretle işgal etmekte müstakil bir Kürdistan teşkili sözleriyle aldatılmakta bu suretle Türkler, Kürtler arasına ihtilaf sürerek memleketin ve anasır-ı islamiyeninin inkisara uğratılması esasını hazırlamakta ve bunun için hiçbir fedakarlıktan çekinmemektedirler. Bilhassa son zamanlarda Sitta ile Simko'yu elde etmek için pek çok uğraşmakta bir çok vaadlerde bulunarak külliyetli para esliha mühimmat vermektedirler. Bu iki aşiret resisini i'fale ve maksadalarını kısmen istihsale muvafak olmuşlardır. Bunlar vasıtası ile Hakkari Sancağı ve Van Vilayeti dahilindeki aşairi de elde etmeğe ve Hükümet-i Osmaniye'ye muhalif bir vaziyet ise de Van Valisi Haydar Bey'in tedabir-i hakimâne icraat-ı basiretkeâne sayesinde bu emellerine muvafak olamadılar. O havalideki aşairin makam-ı hilafet ve hükümete karşı sadakat ve merbutiyetlerine halel getirilmedi. Ahval bu merkezde iken Haydar Bey'in tebdil ve Van Vilayeti'ne Mithat tayin edildiğini haber aldım. Zamanın nezaket ve ehemmiyeti ve mütekaid müttekaiyye ve mahsuseyi haiz olması dolayısıyla ahval-i mahalliyeye çok vakıf olan bir zatın tebdiliyle yerine diğerinin tayini münasip olamayacağı ve bu hal aşair üzerinde de su-i tesir yapacağından müşarünileyhin mahalinde ibkasına delalet buyulması arz eylerim" [ATASE, İSH, K: 39, G: 104, B: 2] şeklinde bir telgraf göndererek Haydar Bey'in Van bölgesi için ne kadar önemli olduğunu belirtmişti. Fakat, Harbiye Nazırı 9 Eylül 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya cevaben şu telgrafi göndermişti: "Haydar Bey'in Van'dan ayrılması ve halefinin 10 günden evvel Dersaadetten hareketi teklifiniz dairesinde teşabbüsât icrasını mani oldu. Haydar Bey'in esbab-ı infikakı Tercan'da kendisine bildirilmiştir." [ATASE, İSH, K: 196, G: 28, B: 1]. Böylece Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden ayrılması kesinleşmiş ve bu konuda başka yapılacak bir şey kalmamıştı.

Haydar Bey, Van Vilayeti'ne vali olarak atandığında Van Ermenilerin elindeydi. Van geri alındığında şehir tamamen harap ve yıkık bir halde olup nüfusunun da yarıdan

fazlası yok edilmişti. Bunun yanında Musul'u işgal eden İngilizler hakimiyetlerini Van ve civarına yaymak için Ermeni, Nasturi ve Kürtler üzerinde yoğun propaganda faaliyetlerine başlamışlardı. Görüldüğü üzere Haydar Bey'i vilayette zor görevler bekliyordu. Haydar Bey Van'ın yapılanmasını kısa sürede tamamlamış, memleketlerine geri dönen Müslüman ve Ermenilerin en sağlıklı bir şekilde yerleştirilmelerini gerçekleştirmiş, Müslüman-Ermeni çatışmasına mahal vermeyerek asayiş problemini asgari düzeye indirmişti. İngilizlerin Van ve civarında bir Ermeni, Nasturi ya da Kürt devleti kurma teşebbüslerini bütün gayretiyle gerekirse bir nefer gibi çalışarak ve kendi valilik maaşını dahi feda ederek engellemeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştu. Büyük güçlerin Vilayet-i Sitte olarak adlandırdıkları Ermenilere verilen altı doğu ilinden birisi olan Van Vilayeti ve çevresinde Haydar Bey'in valiliği sırasında emellerine ulaşamamışlardı. Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Milli Mücadele hareketine sonuna kadar destek vererek bu hareketin içerisinde yer almıştır. Bu faaliyetleri dolayısı ile İstanbul Hükümeti ve İngilizlerin ortak kararı ile valilik görevinden alınmıştı. Vatanı ve milletini canı ve malı pahasına savunan bir valinin bu şekilde görevden alınması oldukça düşündürücü bir tablodur. Haydar Bey, valilikten ayrıldıktan sonra İngilizler Seyyid Taha ile anlaşmışlar, yıllarca Türklerin yanında yer alan ve Haydar Bey'in dostu olan Şırnaklı Abdurrahman Ağa İngilizlerin yanına geçmiş, Simko tekrar Türkiye'ye karşı ayaklanmış, Nasturi isyanları baş göstermişti. Haydar Bey, Van ve Van halkı ile o kadar özleşmişti ki soyadı kanunu çıkarıldığında Atatürk kendisine VANER soyadını uygun görmüştü.

5. VAN VALİLİĞİNDEN KONYA VALİLİĞİNE KADAR HAYDAR BEY

5. 1. Elazığ Vilayeti Valiliği

Van Valiliği görevinden alınan Haydar Bey Tercan'da durum netleşene kadar bir süre kalmaya karar vermişti. Bu arada Dahiliye Nezareti Haydar Bey'in İstanbul'a gelmesini sağlamak için kendisine daha önce bahsedildiği gibi 2 Eylül 1919'da bir telgraf göndererek mezuliyet maaşını ancak İstanbul'da alabileceğini bildirmişti [BOA. DH. KMS. 55-1/ 54]. Fakat, Haydar Bey İstanbul'a gitmek yerine Milli Mücadele'ye destek vermek için 10 Eylül 1919'da Erzurum'a gelerek Kazım Karabekir Paşa ile bir araya gelmişti. Bu arada Ali Galip olayı nedeniyle Mamûratülaziz Vilayeti Valiliği sorunu vardı. Mustafa Kemal Paşa, bunun üzerine "*Münasip ve namus ve hamiyet sahibi bir zatın da Harput'ta vilâyet makamını hemen işgal etmesi*" şeklinde direktif vermişti. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelen Haydar Bey ile görüşmüş ve Haydar Bey, Kazım Karabekir Paşa'nın ısrarı üzerine Mamûratülaziz valiliğini kabul etmişti [Erdeha, 1975: 138-139].

Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliyesi'ne "*Van Valisi Haydar Bey buradadır. Kendisinin vekaleten Mamûratülaziz Vilayeti'ni hemen almasını muvafık görüyoruz. Müşarünileyh memnuniyetle gideceğini büyük bir hürmetle beyan etti. Erzincan'dan bir süvari bölüğü ile 4 çift makineli tüfek bir top ile doğruca ve az vakitte yetiştirilir. Vaziyet arzumuz dahiline girince asaleti hakkında da gereken muameleyi yaparız*" şeklinde telgraf göndererek durumu haberdar etmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 17, G: 173, B: 4]¹. Mustafa Kemal Paşa'nın da onayı alındıktan sonra Haydar Bey 13 Eylül'de yola çıkmıştı. Zara'ya geldikten sonra buradan süvari alayının büyük bir kısmı ile Kehf yoluyla Harput'a hareket etmişti [ATASE, İSH, K: 349, G: 176, B: 1]. Fakat, bu hareket gizli tutulacaktı [ATASE, ATA-ZB, K: 10, G: 51, B: 1; ATASE, ATA-ZB, K: 10, G: 51, B: 2].

Haydar Bey, Eylül'ün 16/17'sinde Harput'a gelmiş ve bu arada 3. Kolordu Kumandalığı'ndan Harput Heyet-i Merkeziyesi'ne gelen 17 Eylül 1919 tarihli mebus intihabı ile ilgili 4 maddelik bir şifre almıştı [ATASE, ATA-ZB, K: 19, G: 48, B: 1].

¹ Haydar Bey'in elindeki kuvvet tam net değildi. Bir belgede "*Tercan'daki ikinci süvari ve makineli tüfek bölüğü ile Van valisi Haydar Bey'in Kiği üzerinden Mamûratülaziz'e hareket edeceği*" şeklinde ifade vardır [ATASE, İSH, K: 349, G: 145, B: 1].

Bu arada, Mamüratülaziz Vilayeti'nden eski mebuslardan Beyzade Mehmet Nuri Bey ve Ziya Bey, Haydar Bey'in Mamüratülaziz valiliğine atanması için Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya şu telgrafi göndermişlerdi: *"El-Aziz vilayetinin bir müddetten beri vekaletle idaresi şu nazik zamanda bilhassa caiz olamayacağı derkar ve zaten Vali-i sabıka Ali Galib Bey su-i idaresiyle vilayetimizi herc-ü-merc ettiğinden vilayetin bir yed-i iktidara tevdiyle acilen ıslahı lüzumunda payidar bulunmuştur. Harput'ta bulunan Van Vali-i sabıka Haydar Beyefendi fazaildar saf-i lazimeyi câmi ve şimdiye kadar bulunduğu mahallerde hüsn-ü idare ve metanet ve dirayeti ile cümlelerin mahbub kalmış bir hal-i hükümet olduğundan vilayetimiz valiliğine tayini hususunda delalet ve sadat-ı celilerini maslahat ve mülk ve millet namına arz ve istirham eylerim efendim"* [ATASE, ATA-ZB, K: 9, G: 85, B: 2]. Bu telgraftan Haydar Bey'in Mamüratülaziz valiliğini, vilayetin de istediği anlaşılmaktadır.

Haydar Bey Harput'tan hareket ederek 20 Eylül 1919 tarihinde Palu'ya gelmişti [ATASE, İSH, K: 346, G: 49, B: 1]. Mustafa Kemal Paşa da Haydar Bey'i Türkiye'de olup bitenlerden haberdar etmek için kendisine 21 Eylül 1919'da şu telgrafi göndermişti:

*"Vali Haydar Bey Efendiye,
Telgrafnamenizi aldım, hoş geldiniz, El-Aziz vilayetine faaliyet bahşolunmuştur. Sizi cümle-i hürmetle ve muhabbetle öperim. Buraya gelmek hususunda ifade buyurduğunuz arzuyu tadil-i tahrisata medar olacağı için pek mahviyetle karşıladık. Size şimdilik mevcut belki henüz vasıl-ı itlainız olmayan ber vech-i ati yeni haberleri arz ediyorum. Buraca bir emirleri varsa lütfen bildiriniz*

Mustafa Kemal

Malumat:

- 1- Kastamonu Valisinin Zonguldak'a hareketi.*
- 2- Hareket-i Milliyenin Boldavin, İzmit'e geçtiği.*
- 3- Fuat Paşa'nın vaziyeti. Fuat Paşa'nın İngiliz heyeti ile mülakatı bu heyetin İngilizlerin ahvali dahiliye ve hareket-i milliyemize katiyen müdahale etmeyeceklerine dair söz verdikleri.*
- 4- İngilizler Merzifon'u terk ettiler. Samsun'dan da çekileceklerdir.*
- 5- General Harbourd heyeti Sivas'tan Erzurum'a hareket etti.*

6- Trabzon Valisi keza tevkif edildi.

7- İstanbul'dan Fransız Binbaşı Labot geldi. Paris Harput üzerinden hareket ediyor. Fransızlar lehimizdedir" [ATASE, ATA-ZB, K: 16, G: 10, B: 1, 2,].

Haydar Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya şu şekilde cevap vermişti: "*Bilhassa arz-ı şükran ve ihtiram ederim. Yolda her fırsatta halkla nümayiş ve hasbihal ederek geldim. Müşahedâtımı şifreye tahvil edeceğim. Bu akşam arz ederim. İntihabat bugün bitecek ve tayin edilenlerin esamisi arz olunacaktır. İhvan-ı kirama arz-u-ihtram ederim. Şimdilik hiçbir istirhamım yoktur. Efendim*" [ATASE, ATA-ZB, K: 16, G: 10, B: 3]. Haydar Bey, 22 Eylül 1919'da Mamüratülaziz'e gelmiş ve vali vekilliği görevine başlamıştı. 23 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya: "*Dün Mamüratülaziz'e vasil oldum. Yoldaki tahsisat ve izahata dair yarın bir rapor takdim, buradan aza intihabı 2 güne kadar ikmal edilecektir. Görüşmek üzere. Mümessillerle birlikte gelmekliğim muhtemeldir. İştibak ve hürmet*" şeklinde telgraf göndererek Mamüratülaziz'e geldiğini bildirmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 16, G: 10, B: 6].

Haydar Bey, Elazığ'a geldiği zaman Anadolu ile İstanbul Hükümeti arasındaki bağlar tamamen kopmuştu. İllerdeki telgraf merkezleri Heyet-i Temsiliye'nin emriyle, İstanbul Hükümeti'nden gelen emirlere uymuyorlardı. Haydar Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Elazığ halkının durumunu çok güzel açıklamıştır: "*1- Ermeni'ye karşı halk aynı his ve nefretle mütehassistir. Seferberlikte hükümet de, ordu da ahaliyi azamî şiddetle hırpaladıkları için hükümetle millet arasında bir samimiyet bağı kurulmadığı gibi herkes de halinden usandığı için Ermeni'den gayrı kim gelirse, hâlâ acılarını unutamadıklarından ve şiddetle istirahat muhtaç olduklarından memnuniyetle istikbal edecekleri şüphesizdir. 2- Kongrenin toplanma sebebini, kararlarını herkes tasvip ve tebci ediyor. Yalnız akılları erenlerin İtilâf Devletlerinin kongreleri doğrudan doğruya aleyhlerinde bir hareket telâkki ederek, buraları istilâ ve sonucunda Ermeniyeye teslim için asker sevketmeleri ihtimalinden korkuyor ve bu korkuyu açığa vuruyorlar*". Karabekir Paşa, bu telgrafi Heyeti Temsiliye'ye de iletmişti [Karabekir, 1988: 272-273].

Haydar Bey Elazığ'da ilk işi Vali Ali Galip zamanında sindirilmiş olan milliyetçi duyguları yeniden canlandırmak olmuş ve Kuvay-ı Milliye ruhu güçlenmişti.

Mamüretülaziz halkı, 1 Ekim 1919 tarihinde Damat Ferit hükümetinin istifa ettiği [Selvi, 2002c: 872] haberini büyük bir sevinçle almıştı. İkdâm Gazetesi, 7 Ekim tarihinde Elazığ'dan aldığı bir telgrafi yayımlayarak, Damat Ferit'in istifasının şehirde büyük bir sevinçle karşılandığı, adeta millî bayram şeklinde her tarafın bayrak ve fenerlerle donatıldığı, Belediye Binası önünde toplanan binlerce kişilik halkın gösteri yaptığı, bu arada Padişaha da dua edildiği bildirmişti [Erdeha, 1975: 139]. Damat Ferit hükümetinin istifa etmesi üzerine, Kâzım Karabekir, 2 Ekim 1919 tarihinde Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'ye çektiği bir telgrafta: "*En buhranlı bir zamanda Mamüretülaziz'e gönderilen Haydar Bey'in memuriyetinin Padişah buyruğuna iktiran ettirilerek asaletinin temini*"ni önermişti. Heyet-i Temsiliye de, 3 Ekim 1919 tarihinde İstanbul Hükümetine gönderdiği telgrafla Haydar Bey'in açık bulunan illerden birine atanmasını istedi. Fakat, yeni hükümeti kuran Ali Rıza Paşa bu öneriyi dikkate almamış, boş vilayetlere, kendi adamlarını, Elazığ Valiliğine de Muharrem Mümtaz Bey'i atamıştı. Yeni valinin gelmesiyle, Haydar Beyin Vali Vekilliği görevi son bulmuş oldu [Erdeha, 1975: 139]². Haydar Bey, 6 Ekim 1919'da mümessillerle birlikte Mamüretülaziz'den ayrılarak Sivas'a doğru yola çıkmıştı [ATASE, İSH, K: 350, G: 21, B: 1].

5. 2. Haydar Bey'in Diyarbakır Valiliği Problemi

Sivas'a gelen Haydar Bey, burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü. Bu arada Diyarbakır valiliği problemi vardı. Göreve başladığından beri kanuna uygun hareket etmeyen Diyarbakır'ın halihazırdaki valisi Faik Ali Bey'in Diyarbakır gibi siyasi cereyanlara maruz bir vilayeti idare etmeye muvafık olabilecek vasıflara sahip olmadığından azledilerek, yerine Haydar Bey'in tayinine karar verilmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 12, G: 18, Be: 1-34]. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa, 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e 12 Ekim 1919'da şu telgrafi göndermişti: "*1- Van Vali-i sabıki Haydar Beyefendi iki güne kadar oraya hareket edecektir. Vali Faik Ali Bey'in mütereddit olanlara cüret bahş olan meselesi havi-i teemül görülmüştür. 2- Müşarünileyh Haydar Bey aynı zamanda oraya mebus olacaktır.*" [ATASE, ATA-ZB,

² Bu arada Kastamonu Vali vekili Ferid Bey Haydar Bey'in boş olan vali bir yere atanmasını Dahiliye Nezareti'nden istemişti. Fakat, Nezaret bunu uygunsuz bularak Ferid Bey'i ihtar etmekle yetinmişti [BOA. DH. KMS. 53-3/ 45 - 6 Ekim 1919].

K: 9, G: 85, B: 1; ATASE, İSH, K: 199, G: 243, B: 1]. Fakat, Haydar Bey bu tayin konusunda müteredditti. Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa hala Sivas'ta bulunan Haydar Bey'e 17 Ekim 1919'da "*Şimdilik birlikte çalışmak için Sivas'ta kalmanız muvaffaktır. Van'dan mebusluğunuzun temen-i nazar-ı dikkatte tutulmalıdır. Cümleten arz ve hürmet ederiz*" şeklinde bir telgraf göndererek Sivas'ta kalabileceğini ve Van Vilayeti mebusluğu konusunun da göz önünde bulundurulacağını belirtmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 18, G: 80, B: 2]³.

Haydar Bey, Sivas'ta biraz daha kaldıktan sonra Ekim sonuna doğru Konya'ya 13. Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey'in yanına gitmişti. Bunun nedeni, Fahreddin Bey'in hanımının Haydar Bey'in akrabası olması idi [Erdeha, 1975: 292]. Bu arada Mebusan Meclisi için Milletvekili seçimleri yapılıyordu. Mustafa Kemal Paşa Van Vilayeti'nden kimlerin milletvekili olabileceğini Van Valisi Mithat ve 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan müşterek bir görüş bildirmelerini istemişti. Kazım Karabekir Paşa da Van Merkez livasında Haydar Bey'in, Hakkari Sancağı'ndan ise Bitlis Eski Valisi Mazhar Bey'in mebus seçildiğini kendisine bildirmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 21, G: 25, B: 4, 5, 8]⁴. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa hala Konya'da bulunan Haydar Bey'e 28 Ekim'de bir telgraf göndererek Van mebusluğu için kendisini tebrik etmiş ve Ankara'ya teşriflerini beklediğini belirtmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 21, G: 25, B: 9].

Bu arada, Haydar Bey'in Diyarbakır Valiliği meselesi devam ediyordu. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1919'da bu kez Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Haydar Bey'in Diyarbakır'a en azından vekaleten tayin edilmesini istemişti [ATASE, İSH, K: 200, G: 203, B: 1]. Bunun dışında 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey de, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya 7 Kasım 1919'da bir telgraf göndererek Haydar Bey'in Diyarbakır'a tayininin son derece muvafık olduğunu, Haydar Bey'in bu havalıyı iyi tanıdığını, yerel Kürtlerin de onu tanıdığını ve durumu düzeltecek kişinin o

³ Aynı tarihli ATASE Arşivi'nden elde ettiğimiz belge özetinde ise "*Sivas Valisi Haydar Bey'in Van'dan Mebus olabileceği veya Diyarbakır'a gidebileceğine dair Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği malumat*" şeklinde bir bilgi vardı [ATASE, ATA-ZB, K: 17, G: 49, B: 1-2]. Fakat, bu belgeden başka her hangi bir kaynaktan bu şekilde bir bilgiye ulaşılamadı. Haydar Bey, gerçekten Sivas Valiliği de yapmış mı idi? Belgenin aslına ulaşılamadığı için bu konuda yorum yapmak oldukça zordur.

⁴ Haydar Bey'in dışında diğer Van livası mebusları Hakkari mebusu sabıkı Münib ve Bitlis Mektupçusu Hakkı Beyler ve Mazhar Bey'in dışındaki Hakkari Livası Mebusu ise Van eski mebusu İhsan Bey idi [ATASE, ATA-ZB, K: 18, G: 108, B: 1; ATASE, ATA-ZB, K: 22, G: 70, B: 1].

olduğu için acilen tayin edilmesinin vilayetçe de beklendiğini bildirmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 9, G: 78, B: 3]. Bu şekilde ısrarlı telgraflara rağmen Haydar Bey'in Diyarbakır Vilayeti valiliği bir türlü gerçekleştirilememiş ve sonunda bu düşünceden vazgeçilmişti. Bu kez Bitlis Vilayeti valiliğine tayin edilmesi düşünülmüştü. Fakat Haydar Bey, Bitlis valiliğini de kabul etmemiş [Baykal, 1989: 54], Mustafa Kemal Paşa'nın davetine icabet ederek Konya'dan Sivas'a gelmiş ve burada Heyet-i Temsiliye çalışmalarına katılmıştı.

5.3. Haydar Bey'in Sivas'ta Heyet-i Temsiliye Çalışmalarına Katılması

16 Kasım 1919'da Sivas'ta Heyet-i Temsiliye çalışmaları başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa bu toplantılarda hangi konuların üzerinde durulacağını Nutuk'da şu şekilde anlatmaktadır: “1- Meclis-i Mebusanın mahal-li içtimaı. 2- Badeliçtima Heyet-i Temsiliye ve Teşkilât-ı Milliye'nin alacağı şekil ve tarz-ı faaliyeti. 3- Paris Sulh Konferansının hakkımızda müspet ve menfi bir karar vermesi haline karşı tarz-ı hareket” [Atatürk, 2001a: 270-272]. Bu toplantılara Mustafa Kemal Paşa ve Kolordu Kumandanları dışında, Rauf Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Bekir Sami Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Miralay Kara Vasıf Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Hakkı Behiç Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Ömer Mümtaz Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Mazhar Müfit Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Raatipzade Mustafa Bey (Heyet-i Temsiliye Üyesi), Haydar Bey (Eski Van Valisi), Süreyya Bey (sonra İzmit Milletvekili), Ahmet Rüstem Bey (Eski Washington Büyük Elçisi, Ankara Mebusu), Hilmi Bey (Menteşe Mutasarrıfı), Hoca Efendi (Heyet-i Temsiliye Üyesi Hoca Raif Efendi olması muhtemel), Hüsrev Bey (sonra Berlin Büyük Elçisi) ve Reşit Paşa (Sivas Valisi) katılmıştı [İğdemir, 1975: IX]. Toplantılara 19 kişi katılsa da genelde, toplantılar 10 kişi ile yapılıyordu. Bu toplantılarda görüşülen konularda Haydar Bey'in düşünceleri genel hatlarıyla şu şekildedir:

İlk gün (16 Kasım 1920) birinci celsede görüşülen konu şu idi: Fuat Paşa'nın aldığı malumata göre 20. Kolordu Kumandanlığı'na Ahmet Fevzi Paşa'nın tayinine irade-i seniyye çıkmıştı. Ferit Paşa hükümeti sırasında Fuat Paşa, milli mücadeleye dahil olunca yerine Ferik Hamdi Paşa tayin edilmişti. Bu durumun düzeltilmesi için gereğinin yapılması istenmişse de durum olduğu gibi devam ettirilmişti. Bu hal üzerine

yapılması gereken müzakereye açılmıştı. Haydar Bey, bu konuda tepki konmasını hatta bazı teşebbüslerde bulunulmasını uygun görmüştü [a.g.e., 54]. Mustafa Kemal Paşa ise birtakım tereddütlerini belirtmişse de Haydar Bey meselenin Dahiliye Nazırı Cemal Paşa ile görüşülmesinde ve meselenin acilen halledilmesinde ısrarcı davranmıştı [a.g.e., 54]. Aynı gün, Heyet-i Temsiliye’de ikinci celsede görüşülen konu ise Meclis-i Milli’nin toplanacağı yerin belirlenmesi idi. Haydar Bey, bu meseleye iki türlü bakmıştı: Münazarat sırasında hükümetle sürekli olarak irtibat halinde bulunulacağından İstanbul’da toplanabilir demişti [a.g.e., 59]. Bununla birlikte taşrada toplanırsa, toplantı yapılan yerde geçici bir payitaht kurulması gerekecekti. Aynı zamanda milli bir meclisin toplanması için bağımsız bir ortam gerekmektedir. Ancak, İstanbul yabancılar tarafından işgal altındadır ve bağımsızlıktan söz etmek oldukça zor olacaktır. Bunun yanında devletin asıl sözcüsü Meclis-i Mebusan’dır ve bu kararı onlar vermelilerdir. Ayrıca meclis taşrada toplandığı takdirde bu bir ihtilal meclisi olacak ve ilan-ı harp manasına gelecektir. Haydar Bey, bu şekilde değişik alternatifleri avantaj ve dezavantajı ile ortaya koyduktan sonra İstanbul’da toplanmasının uygun olacağını belirlemiştir [a.g.e., 10].

17 Kasım 1919’da birinci celsede görüşülen konu, Meclis-i Milli’nin toplanacağı mekanın belirlendiği takdirde alınması gereken tedbirler hakkında idi. Toplantıdan çıkan karar mebusların İstanbul’a gitmeden evvel memleketin değişik yerlerinde Trabzon, Samsun, Eskişehir, İzmit, Edirne ve İstanbul’da grup toplantıları yapmak, mebusları aydınlatmak ve içtima mahalini belirlemek için bir komisyon oluşturmak idi. Oluşturulacak komisyonun azaları, Kazım Karabekir Paşa, Fuat Paşa, Hakkı Behiç Bey, Haydar Bey, Hüsrev Bey olacaktır [a.g.e., 18-38].

18 Kasım 1919’da birinci celsede bir gün evvel ki konu (Meclis-i Millinin toplanacağı mekanın belirlendiği takdirde alınması gereken tedbirler) üzerinde durulmuştu. Haydar Bey, kararın bir gün evvel verildiğini hatırlatmış ve zaruret halinde toplantının İstanbul’da yapılacağını yinelemiştir. 18 Kasım 1919’da ikinci celsede ise Meclis-i Milli’nin İstanbul’da toplanması sebebiyle Meclis-i Mebusan’a milletin temsilcisi olarak birer grup gönderilmesi ve bunun yanında Temsil Heyeti’nin de tesirli hale getirilmesi için bir nizamname hazırlanması ve vilayetlerden iki, livalardan birer temsilci seçilmesi konusu tartışılmıştı. Haydar Bey, bu konuda birtakım çekincelerini

belirtmekle beraber neticesinde temsil heyeti azası olarak her livadan bir mebus atanması ve Heyet-i Temsiliye merkezinin de Seyitgazi civarına alınması gerektiğini belirtmişti [a.g.e., 39-57].

19 Kasım 1919'da birinci ve ikinci celselerde bir önceki münazaraya devam ederek bazı sıkıntılar ortaya konmuş ve başta bazı fırkaların kapanması gibi mevzular görüşülmüştü. Bir gün önce hazırlanan talimatname kabul edilmiş, görevlerini kötüye kullandıkları düşünülen bazı idareciler hususunda merkeze başvurulmasına karar verilmiş, hükümet aleyhinde hazırlanan neşriyatın geçici ortadan kaldırılmasına ve gerektiğinde tekrardan ortaya çıkarılmasına karar verilmişti. Haydar Bey, bu mevzuda ara sıra söz almıştı [a.g.e., 58-74].

23 Kasım 1919'da birinci celsede rutin görüşmeler yapılmış olup, Haydar Bey burada pek fazla söz almamıştı [a.g.e., 89-102]. 26 Kasım 1919'da birinci celsede ise kaymakam Edip Bey'in Fransız Amirali Dümon ile gerçekleştirdiği mülakat üzerinde durulmuştu. Haydar Bey bu celsede de çok fazla söz almamıştır [a.g.e., 103-112]. 26 Kasım 1919'da ikinci celsede ise aşar ve ağnam vergileri ile alakalı bir mütalaa sırasında Haydar Bey İstanbul Hükümeti'nin iktisaden kendilerini yok etmeyi planladığını, vilayetlerde memurların maaşının bile ödenemediğini ve bunlara karşı önlemlerin alınması gerektiğini belirtmiştir. Yine Ermeni meselesiyle alakalı birtakım fikirler beyan etmişti [a.g.e., 113-126]. 27 Kasım 1919'da birinci ve ikinci celsede Haydar Bey fazla söz almamıştı [a.g.e., 127-140].

Haydar Bey'in toplantılardan genel itibari ile düşünceleri/görüşleri bu yönde idi. Bu toplantıların sonunda ise Meclis-i Milli'nin İstanbul'da toplanması, Meclis'e mebusan seçimin yapılması ve Paris Barış Konferansı'nda menfi kararların önlenmesi hususunda kararlar alınmıştı⁵. Bu kararlarla Heyet-i Temsiliye Sivas'taki çalışmalarına

⁵ Bu kararlar şu şekilde idi: "1 - Meclis-i Milli'nin İstanbul'da içtimadaki mehazir ve mehalike rağmen, hükümeti seniyyenin hariçte içtimaina adem-i muvafakati yüzünden ve memleketi buhrana düşürmekten içtinaben İstanbul'da içtmai zarureti kabul edildi. Ancak aşağıdaki tedabirin ittihazı lüzumu tekarrur etti:

- a) Bilumum mebusları vaziyet hakkında tenvir ile münferiden mütalâalarını talep etmek.
- b) Mebuslar İstanbul'a gitmeden evvel Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne gibi mahallerde kısım kısım toplanarak Meclis-i Millinin içtimaina nazaran gerek İstanbul'da ve gerekse hariçte alınması lazım gelen emniyet tedabirini ve programımızın esasatını müdafaa edecek kuvvetli bir grubun vücuda getirilmesi esbabını tezekkür ve teemmül eylemesi.

son vermiş ve komutanlar görev yerlerine geri dönmüşlerdi. Haydar Bey de Heyet-i Temsiliye çalışmalarından sonra 30 Kasım 1919'da Ankara'dan ayrılarak tekrar Konya'ya gitmişti. Bu arada, Haydar Bey'in mezuliyet maaşı problemi vardı. Van Vilayeti görevinden diğer bir memuriyete istihdam edilmek üzere azledilmiş olduğundan kendisine mezuliyet maaşı verilmesi gerekmekteydi. Kazım Karabekir Paşa, Dahiliye Nezareti'ne durumu bildirmiş ve Nezaret de Haydar Bey'in Sivas'ta maaşını alabileceğini bildirmişti. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya durumu aktarmış, o da Konya'da bulunan Haydar Bey'e 9 Aralık 1919'da bir telgraf göndererek maaşını Sivas Vilayeti'nden alabileceğini bildirmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 16, G: 87, B: 1, 2]⁶.

Haydar Bey, daha önce bahsettiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa'nın da uygun görmesi ile Meclis-i Milli'ye Van mebusu olarak intihap edilmesi düşünülmüştü. Mustafa Kemal Paşa 1920 Ocak başlarında Anadolu'dan seçilen, özellikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mebuslarını Meclis-i Mebusan'daki tutumları hakkında görüşmek için Ankara'ya çağırılmıştı. Haydar Bey de bu çağrıya uyarak 3 Ocak 1920'de Ankara'ya gelmişti. Mustafa Kemal Paşa mebuslara şu direktifleri vermişti: Meclis'te kuvvetli bir Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulacak, Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gitmeyeceği için Rauf Bey'in İstanbul'a geçmesi sağlanacak ve Meclis'te bu grubun programı niteliğinde olan Misak-i Milli'nin kabul edilmesi kesinlikle sağlanacaktı [Cebesoy, 2000: 310-311]. Bu arada Milli Meclis'e Van Mebusu olarak seçilen Haydar Bey, Van Vilayeti'nce heyet-i temsiliye azası seçilmişti [ATASE, ATA-ZB, K: 18, G: 37, B: 1, 2].

c) *Teşkilât-ı cemiyeti, süratle teşmil ve tarsin için kolordu kumandanları ve ahz-ı asker rüesası vasıtasıyla delâleti seria-i fiiliyede bulunmaları.*

2 – *Meclis-i Milli, İstanbul'da içtima ettikten sonra, mebusan, emniyet ve serbesti tam ile ifa-yı vazife-i teşriye eylemekte olduklarını teyit edeceği güne kadar, heyet-i temsiliye şimdiye kadar olduğu gibi hariçte kalarak vazifa-i milliyesine devam edecektir. Ancak bilcümle livalardan ve mebus olan zevattan intihap edilmek üzere birer vilâyât ve müstakil livalardan ikişer zatın, nizamnamenin sekizinci maddesine istinaden heyet-i temsiliye azası olarak Eskişehir kurbunda cem edilerek vaziyetin tavihi ve Meclis-i Mebusan'da sureti hareketin takriri tezakkür edilecektir. Bu sebeple heyet-i temsiliye dahi mahalli mezkûra intikal edecektir. Bu içtimalı müteakip heyet-i temsiliye suret-i münasibede takviye olunduktan sonra diğer zevat İstanbul'da Meclis-i Milliye gideceklerdir. Heyet-i Temsiliyenin şekil ve tarz-ı faaliyeti, nizamnamede münferid olduğu gibi olacaktır.*

3 – *Paris Sulh Konferansı, hakkımızdaki menfi bir karar verdiği ve hükümet ve Meclis-i Millice kabul ve tasdik edildiği halde vesaiti seriai münasibe ile irade-i milliye bilistimzaç nizamnamede musarrah olan esasatın istihsaline çalışacaktır*" [Atatürk, C. I, 2001: 272-274; Cebesoy, 2000: 287-288].

⁶ Bu belgede, Mustafa Kemal Paşa, Konya'da 12. Kolordu kumandanı Fahreddin Bey'den Van Mebusu Haydar Bey'in İstanbul'a hareket edip etmediğini sormuş, Fahrettin Bey de cevap olarak Haydar Bey'in 16 Ocak 1920'de İstanbul'a gittiğini bildirmişti.

5. 4. Haydar Bey İstanbul'da - Son Osmanlı Mebuslar Meclisi

Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1919'da çalışmalarına başlamasına rağmen Haydar Bey henüz Konya'da bulunmaktaydı. Konya'dan İstanbul'a gitmek üzere ancak 16 Ocak 1920'de ayrılabilmişti [ATASE, İSH, K: 334, G: 155, B: 1; ATASE, ATA-ZB, K: 23, G: 58, B: 1]. Meclis'teki yoklamada ise Haydar Bey'in Van Mebusu olarak Meclis'e geldiği [ATASE, ATA-ZB, K: 18, G: 67, B: 1], sonradan gittiği yazılıydı [ATASE, ATA-ZB, K: 18, G: 67, B: 3]. Fakat, sonradan Haydar Bey'in Meclis'e tekrar geri döndüğü anlaşılmaktadır. Haydar Bey, Meclis-i Mebusan'da 5. Şubeye intihap ettirilmişti [MMZC, I, 1992: 3]⁷. Haydar Bey'in intihab mazbatası 3 Şubat 1920'de Meclis'te okunmuş ve kabul edilmişti⁸.

Meslis-i Mebusan'da görüşülen en önemli konulardan biri de Misak-i Millî (Ahd-i Millî Beyannamesi) olmuştur. Misak-i Milli'nin esasları Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde ve Sivas'taki Heyet-i Temsiliye çalışmalarında şekillenmişti. Meclis-i Mebusan'da Müdafaa-i Hukuk Grubu, Haydar Bey'in de aktif rol aldığı Felah-ı Vatan Grubu'nu kurmuş ve bu grubun faaliyetleri sonunda 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli gizli oturumda kabul edilmişti. 17 Şubat 1920'deki açık oturumda ise

⁷ Bu arada Hakkari Mutasarrıfı Ali Rıza görevinden istifa etmiş ve bunu Sivas Valisi Reşid Bey aracılığı ile o sırada İstanbul'da bulunan Haydar Bey'e 21 Ocak 1920'de bildirmişti: "*Hakkari Mutasarrıflığı vekaletinden bazı esbab dolayısıyla istifa ettim, yarın Erzurum'a hareket edeceğim. Emrinize muntazırım*". Bu telgraf Haydar Bey'in bölgedeki mülki yöneticiler üzerinde oldukça etkili olduğunun bir göstergesidir.

⁸ Mazbata şu şekilde idi:

"Tedkik-i İntihab Neticesini Mübin Mazbatadır

Nizamname-i Dahili. Madde, 27

Evrak-ı İntihabiyesi Tedkik Edilen Mebusun

Daire-i İntihabiyesi

Van

İsmi

Haydar Bey

Nizamname-i dahilinin yirmi yedinci maddesi mucibince lieclit-tedkik 5. şubeye isabet eden mezabıt-ı intihabiyeden Van Mebusu Haydar Bey Efendi'nin keyfiyeti intihabiye mahallinde varid olup Dahiliye Nezareti'ne tevdi olunan telgrafname sureti lede-l- tedkik mumaileyhin gerek zat ve gerek intibabına karşı bir guna şikayet sebk etmediği anlaşılmiş ve Meclis riyasetine verilecek şubeye havale olunan bir mektupta Haydar Bey hakkında bazı ifadât münderiç ise de nazar-ı dikkate alınmağa bir mahiyeti gayr-i haiz ve mumaileyhin evsaf ve mezayası da musellem bulunmuş olmağa tasdik-i mebusî husus-u muvafik görülmüştür

3 Şubat 1336

Galip Bahtiyar

Hacı Bekir

İsmail Kemal

Tevfik

Van Mebusluğuna intihab olunan Haydar Bey hakkında Encümen-i mahsusî tarafından tanzim olunan iş bu mazbata isam-i heyet-i umumiyesince bit-tedkik muvafik görülmüş olduğundan mumaileyhin tasdik-i mebusiyeti hususunun Heyet-i Umumiye 'ye arzına karar verilmiştir

3 Şubat 1336

Beşinci Şube Reisi

Beşinci Şube Katibi

Yahya Sezai

Şakir "

[MMZC, I, 1992: 62; TBMM Arşivi, D: 1240]

Edirne Mebusu Mehmet Şeref Bey Misak-ı Milli'yi okumuş ve oybirliği ile kabul edilmişti [Armaoğlu, 1998: 17-18; MMZC, I, 1992: 143]. Misak-ı Milli özetle, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi sırasında Osmanlı Devleti'nin elinde olan her yerin Türk sınırları içinde kalması, mütarekenin çizdiği sınırların dışında kalan yerlerdeki Osmanlı-İslam çoğunluğunun geleceğini kendisi belirmesi, işgal edilen ve nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu yerlerin milli sınırlara dahil edilmesi, esaret altında kalan soydaşlarımıza azınlık haklarının sağlanması ve devletin siyasi, iktisadi, mali ve diğer alanlarda bağımsızlığın sağlanması maddelerini içermektedir [Alp, 1998: 201]⁹.

Haydar Bey'in Meclis'teki diğer çalışmaları şu şekilde idi: 9 Şubat 1920'de Sadrazam Müşir Ali Rıza Paşa Kabinesi'ne beyan-ı itimadı mutazammın Erzurum Mebusu Celâlettin Arif Bey¹⁰ ve rüfekasının takriri 103 oyla kabul edilmişti. Haydar Bey, bu takrirden kabul oyu kullanmıştı [MMZC, I, 1992: 89]. 12 Şubat 1920'deki celsede Haydar Bey ve arkadaşları Maraş, Ayıntap, Urfa ve havalisinde vuku bulan mezalim ve fecayi hakkında hükümete sual takriri vermişlerdi. Takrir şöyleydi: "*Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine/ Maraş, Ayıntap, Urfa ve havalisinde bir müddetten beri Kuvay-ı Ecnebiye hizmetinde bulundurulmuş Ermeniler tarafından Ahali-i İslamiyyenin mukaddesatına tecavüz ve enva-i mezali ve fecayi ika eylediği malûma âlem olduğu misillu, yirmi günü mütecaviz bir vakitten beri de Maraş'ın Fransız kuvveti ve Ermeniler tarafından top ve mitralyöz ve bombalar ile ateş altına alınarak Ahali-i İslamiyyeden pek çoklarının katil ve şehit olduğu gibi, elyevm memleket ateşler içinde kalmakla beraber şehrin kısmı küllisi ihrak edilmiş ve katliama devam olunmakta bulunmuş olduğundan bu hale âcilen ve katiiyen nihayet verilmesi ve biran evvel sükûn ve intizamın muhafazası ile vukua getirilen fecayi ve mezalimin tahkiki ve âlemi medeniyete ve düveli mütemeddineye protesto edilmesi vesailinin istikmali için Hükümetten keyfiyetin suali zımında işbu takririmizin araya vazını teklif ederiz*"¹¹. Takrir, 16 Şubat 1920'de hükümete havale edilmişti [MMZC, I, 1992: 102].

⁹ Misak-i Milli toplam altı maddeden oluşmaktadır. Misak-ı Milli'nin bütün metni için bkz: MMZC, I, 1992: 144-145.

¹⁰ Celalettin Arif Bey daha detaylı bilgi için bkz: Selvi, 1994.

¹¹ Takriri veren diğer mebuslar: Niğde Mebusu Ata, Urfa Mebusu Fuat, Çorum Mebusu İsmail Kemal, Kengiri Mebusu Tevfik, Maraş Mebusu Tahsin, Çatalca Mebusu Hayrettin, Yozgat Mebusu Bahri ve Yozgat Mebusu İsmail Fazıl [MMZC, I, 1992: 99-100].

28 Şubat 1920'de Haydar Bey ve bazı diğer mebuslar İstanbul ve taşra idare-i hususiyesinden maaş alan muallimlerin işleyen maaşlarını verebilmek üzere, her vilayet ve livanın Maliye Nezareti'nden (Muvazene-i Umumiyye Bütçesinden) alacağı olan mebalîge mahsuben Mart, Nisan muvakkat bütçesinin Maliye Nezareti tahsisatına 50.000 lira zam edilmesini teklif etmişlerdi [MMZC, I, 1992: 249]. 29 Şubat 1920'de 1336 senesi Mart ve Nisan aylarına mahsus muvakkat Bütçe Kanunu Layihası'nın üçüncü maddesinin tādili hakkında İstanbul Mebusları Hamit ve Adnan Beylerin verdikleri takirde Haydar Bey kabul edenler arasında olmasına rağmen, takir reddedilmişti [MMZC, I, 1992: 290].

Şerif Paşa-Bogos Nubar anlaşması Meclisi karıştırmış ve gelen telgraflar birleşimi galeyana getirmişti. Seyyit Abdülkadir Efendi'nin Şerif-Bogos Nubar'la anlaşması dolayısı ile yabancı dilde çıkan bir gazeteye verdiği demeç tartışılmış [Tunaya, 2003: 206] ve Ayan azalığından "ıskatı" (düşürülmesi) için girişime geçilmişti [MMZC, I, 1992: 301]. Önergeyi imzalayan mebuslar arasında Kürt Meselesi'ni ve Seyyit Abdülkadir Efendi'yi yakından tanıyan Haydar Bey de vardı¹².

10 Mart 1920'de 1920 senesi Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Mart ve Nisan aylarına mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu Layihası oylamaya sunulmuş ve kanun kabul edilmişti. Haydar Bey de bu kanunu kabul edenlerdendi [MMZC, I, 1992: 424].

5. 5. İstanbul'un İngilizler Tarafından İşgali ve Haydar Bey'in Beyrut'a Kaçışı

İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişler ve bu sebeple Mebusan Meclisi dağılmıştı [Sonyel, 1995b: 206]. İngiliz Yüksek Komiserliği, İstanbul işgal edilir edilmez tutuklanacakların listesini hazırlamışlardı. İlk başta 157 kişi olan bu liste daha sonra 174'e çıkarılmıştı. Bu listedeki ateşkesi çiğnemek ve Hıristiyanlara zorbalık

¹² Haydar Bey'in Abdülkadir Efendi hakkındaki görüşlerine daha önce değinilmişti. Önergeyi imzalayan diğer mebuslar şunlardı: Van Mebusu Mehmed Münip Bey, Hakkari Mebusu Mahzar Müfit Bey, Erzurum Mebusu Halil Bey, Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey, Trabzon Mebusu Eşref Bey, Beyazıt Mebusu Şefik Bey, Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, Erzurum Mebusu Zihni Bey, Trabzon Mebusu Ahmet Muhtar Bey, Gümüşhane Mebusu Rıfki, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, Hakkari Mebusu Asaf Bey, Amasya Mebusu Bekir Sami Bey, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ve Genç Mebusu Celal Bey. Görüldüğü üzere önergeyi imzalayan diğer mebuslar genelde doğu vilayetlerinden gelmiş olanlardı [MMZC, I, 1992: 301-302].

yapmakla suçlananlar arasında Haydar Bey de vardı¹³. Haydar Bey durumun nazikliğini daha önceden fark ettiği için işgalden bir hafta önce İstanbul'dan kaçış planını hazırlamıştı. Hakkari Mebusu Mazhar Bey, Kastamonu Mebusu Dr. Suat Bey ve Bekir Sami Bey'in oğlu Şevket Bey ile birlikte kaçacaklardı. Osmanlı Bankası eski müdürlerinden ve Haydar Bey'in yakın arkadaşı olan Mösyö Marcel kaçış için onlara Fransız bir vapur ayarlayacaktı. Haydar Bey işgalle birlikte hemen Salacak'a gitmiş ve orada Arnavut bir bakkalın üstündeki odada saklanmıştı.

Mösyö Marcel Fransız bir gemi ayarlamış, daha sonra Mazhar Bey ve diğerlerini bulmuş ve Haydar Bey'in bulunduğu bakkala gitmelerini söylemişti. Mazhar Bey ve diğerleri bakkala gelerek Haydar Bey'le birleşmişti. Haydar Bey ve maiyetindekileri Kumandan Kapek (Mareşal d'Esperey'nin erkân-ı harbiyesine mensup bir miralay) vapura sokacaktı. Mösyö Marcel, feslerini çıkarttırmış ve yerine kasketleri başlarına geçirmişlerdi. Böylece tanınmayacaklardı. Beş on dakika sonra, kumandan Kapek gelmiş ve onun vasıtasıyla vapura binmişlerdi. Vapur Fransız memur ve subayları ile doluydu. Mösyö Kapek, sefaretten sahte pasaportları da getirip Haydar Bey'e ve diğerlerine vermişti.

Vapurda Haydar Bey, Mazhar Bey, Kastamonu Mebusu Dr. Suat Bey, bir de Bekir Sami Bey'in oğlu Şevket Bey vardı. Kapek vapur yetkililerine Haydar Bey ve maiyetindekilerin Beyrut'ta bulunan General Gouraud'nun misafiri olduğunu söyleyerek, yollarda hiçbir sıkıntı çektirilmeden sağ ve salim General Gouraud'ya teslim edilmelerini belirten emirler vermişti. Vapur hareket ederek, Çanakkale'den geçmişler ve İzmir'e gelmişlerdi. Rıhtıma yanaştıklarında manzaraya şaşırmışlardı. Yunanlıların milli günleri olduğundan, rıhtım baştan başa Yunan bayraklarıyla süslenmişti. Haydar Bey iyi Rumca bildiğinden Mösyö Marcel ile karaya çıkmıştı. Haydar Bey ve Mösyö Marcel gemiye geri gelmişler ve gemi hareket ederek Rodos'a gelmişti. Fakat, burada Fransızlarla bir sorun çıkmış, Haydar Bey iyi Fransızcasıyla bu sorunu halletmişti.

Gemide Fransız hizmetine girmiş İstanbullu Ermeni yüzbaşı doktor Fincanyan isminde biri de vardı. Bu adam her yemekte, Haydar Bey ve arkadaşlarının Türk olduğunu

¹³ Haydar Bey'i burada Bitlis Valisi olarak gösterilmiştir. Hatırlanacağı üzere Haydar Bey Bitlis Valiliği de yapmıştı [Sarıhan, 1994: 372; Şimşir, 1985: 223].

bilmediğinden hep Türklerden hakaret ederek bahsediyordu. Fakat, Haydar Bey dayanmamış doktor efendiye ağzının payını vermişti. Mersin'e geldiklerinde hep birlikte karaya çıkmışlardı. Mersin, Fransızlar tarafından işgal edilmiş, birçok Ermeni, şehri hemen hemen istila etmişti. Görüşecek hiçbir Türkle karşılaşmamışlardı. Ankara'ya dönüşün buradan, Pozantı yoluyla mümkün olup olamayacağını tetkik etmişlerdi. Gülek Boğazı'nın Ermeni çeteleri tarafından tutulması nedeniyle bunun mümkün olmayacağını anlamışlardı. Tekrar vapura gelmişler ve Lazkiye, Trablusşam iskelelerine de uğrayarak sonunda Beyrut'a gelmişlerdi. Vapurdakiler askeriye tarafından karşılanmışlardı. Haydar Bey ile arkadaşları kendileri için hazırlanmış olan Hotel Basor'a gelmiş, biraz istirahattan sonra General Gouraud'ya ziyarete gitmişlerdi. Generalle yaptıkları görüşmelerde general bazı tekliflerde bulunmuştu. Bunlar, Gaziantep cephesinde Kuvayı Milliye ile devam eden çarpışmalara nihayet verilmesi, gibi bazı tekliflerdi. Haydar Bey, lazım gelen cevapları vermekteydi. Nihayet, Haydar Bey: *"Tekliflerinizi not ettik, Ankara'ya avdetimizde Mustafa Kemal Paşa'ya arzederiz"* diyerek müzakereyi neticelendirmişti.

Haydar Bey ve arkadaşlarının kaldığı Hotel Basor, her gün yerli meşayih ve eşraf ve Osmanlı devleti hizmetinde bulunmuş birçok kişi ile dolup boşalmakta, onları ziyarette bulunmakta idiler. Beyrut gazeteleri ise Haydar Bey ile arkadaşlarının Beyrut'a gelmelerini konu yaparak lehlerinde makaleler yazmaya başlamışlardı. Beyrut'ta altı gün kaldıktan sonra General Gouraud, onları çağırarak geri dönebileceklerini, fakat hangi yolla gitmek arzusunda iseler ona göre tertibat almak üzere bildirmelerini söylemişti. Onlar da, gidecekleri yol hakkında arkadaşlarla görüşerek kararlarını bildireceklerini belirtmişlerdi. Otelde görüş alışverişinden sonra Mersin yoluyla gitmeyi uygun görmemişlerdi. Çünkü, Gülek Boğazı'ndan geçmek mümkün olamayacaktı. Sonunda, Mersin'in ilerisinde Taşucu iskelesine çıkmak ve nahiye merkezi olan Taşucu'ndan Silifke'ye gitmek ve oradan da Karaman'a giderek, oradan da Konya yoluyla Ankara'ya varmak planında karar kılmışlardı. Bu kararlarını Gouraud'ya bildirmişlerdi. Kendilerine resmi harp filosuna mensup mayın tarayıcı vapuru ayarlanmıştı. Gidecekleri zaman binlerce Beyrutlu halk rıhtımda toplanmış, muzafferiyet ve muvaffakiyet temennisiyle dualar ediyorlardı. Vapur, Beyrut'tan öğleye yakın ayrıldı. Mösyö Marcel'de onlarla Ankara'ya kadar gelecek, oradan İstanbul'a gidecekti.

Vapur, hiçbir iskeleye uğramayarak, hareketlerinin ikinci günü öğle zamanı Taşucu'na varmış, fakat Taşucu'nda halk arasında bir kaynaşma olmuştu. Bir kısım halk kasabanın arkasındaki tepelere, dağlara çıkıyor, bir kısmı ise kasaba içlerinde oradan oraya gidip gelmekte telaş içindeydi. Birçok kimseler de gemiyi tetkik ediyorlardı. Bu hareketin, halkın muharebeden beri ilk defa iskelelerine gelen Fransız bahriyesine mensup bir geminin geliş sebebini bilmediklerinden ileri gelmişti. Bu heyecanı yatıştırmak için Haydar Bey bir sandal ile karaya çıkmış, nahiye müdürü ile görüşerek halkı teskin etmişti. Sonra diğerleri de, Taşucu'na çıkmışlardı. Taşucu'ndaki telgrafhaneden Mustafa Kemal Paşa'ya Taşucu'na geldiklerini söylemişler, Silifke ve Karaman yoluyla geri döneceklerini Karaman'a onları almak üzere bir tren gönderilmesini rica etmişlerdi. Çünkü, Konya şimendiferi o tarihte işlemiyordu [Kansu, 1968: 558-565].

Silifke mutasarrıfı Esat Rauf da Mustafa Kemal Paşa'ya 23 Nisan 1920'de bir telgraf göndererek durumu haberdar etmişti [ATASE, İSH, K: 273, G: 203, B: 1]. 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey de 24 Nisan 1920'de Ankara'da Heyet-i Temsiliye Risayeti'ne "*Van Mebusu Haydar Bey'den Silifke'nin Taşucu iskelesinden şimdi aldığım telgrafta beş arkadaş kurtararak oraya geldiğini, Silifke Karaman tarikiyle buraya hareket eylediğini bildiriyor...*" [ATASE, İSH, K: 835, G: 79, B: 1] şeklinde telgraf göndermişti. Haydar Bey de, Bekir Sami ve İsmet Beyefendi'ye 24 Nisan 1920'de şu telgrafi göndermişti: "*Teşekkür ederim, bugün Konya'ya hareket ediyoruz. Konya'dan hareketimizi arz ederiz*" [ATASE, İSH, K: 621, G: 33, B: 1]. Haydar Bey, 24 Nisan 1920 cumartesi günü yanındakiler ile hayvanlar vasıtası ile Mut yoluyla Karaman'a hareket etmişlerdi. Kendilerine Silifke Mutasarrıflığından bir heyet de refakat etmekteydi [ATASE, İSH, K: 864, G: 2, B: 1]. Haydar Bey ve yanındakiler 27 Nisan 1920'de öğle vakti Karaman'a gelmişlerdi. Buradan Konya yolu ile Ankara'ya döneceklerdi. Fakat, istedikleri hususi tren henüz gelmemişti. Bunun üzerine Haydar Bey, bir tren temin ederek arkadaşlarıyla beraber yollarına devam ederek ve 30 Nisan 1920'de Ankara'ya gelmişti [ATASE, İSH, K: 621, G: 39, B: 1].

5. 6. Haydar Bey'in TBMM'ye Van Mebusu Olarak Katılması

Haydar Bey, 1 Mayıs 1920'de TBMM'ye Van Mebusu olarak katılmış, böylece, TBMM'de Van Mebusu olarak çalışmalarına başlamıştı [Demirel, 1994: 100]. Bu arada Fransızlar, Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmayı düşünüyorlardı. Bu nedenle Haydar Bey'i de aracı yaparak General Gouraud'un sekreteri Robert de Caix, İstanbul'daki Fransız ajanı M. Sava ve Amiral Lebon'dan oluşan bir kurul ile Mustafa Kemal görüşmüştü. 23 Mayıs'ta bırakışma koşulları üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Ama, Rusya ve İngiltere'nin muhalefeti üzerine 8 Haziran'da bu anlaşma bozulmuştu [Sonyel, 1995a: 80; Akyüz, 1988: 147-160].

TBMM'de 6 Haziran 1920 tarihinde ikinci celsede Seyyar Jandarma müfrezeleri teşkili hakkında 9 maddelik kanun layihası ve Müdafâ-i Milliye Encümeni mazbatası okunmuştu. Mazbatanın ne olduğu ve neler içerdiği anlatan Erkan-ı Harbiye Reisi ve Edirne Mebusu İsmet Bey'e, Haydar Bey iki soru sormuştu, bunlar: Memurun-i Mülkiye daire-i memuriyetlerindeki asayişten mesuldürler. Bu teklif-i esası nasıl olacaktır? Şimdiki jandarmanın vazifesiyle yeni teşkil edecek müfrezenin vazifeleri neler olacak? İsmet Bey de Haydar Bey'e şu şekilde cevap vermişti: *"İki muhtelif heyetin vücudunda mahzur olmaz mı? Evet yeni jandarma teşkil ediyoruz. Memurun asayişten mesuldür. Bunun karışmasına mahal veren jandarma ismidir. Bugün bu mevcuttur; kıtaatı askeriye asayiş için hizmet ve jandarmaya muavenet etmektedirler."* İsmet Bey'in bu konuşmasından sonra Reis-i Sani Celalettin Arif Bey müzakere kafi mi diye mebuslara sormuş fakat mebuslar ekseriyetle kafi olmadığı yolunda ellerini kaldırmıştı. Haydar Bey İsmet Bey'e bu kez *"jandarma kabil-i ıslahtır, umum jandarmayı ıslah etmeli, kabil-i ıslah değil ise bunları onların yerine ikame etmeli. Diğerlerini büsbütün koymalı"*. İsmet Bey ise Haydar Bey'in bu sorusuna daha detaylı bir şekilde cevap vermişti [TBMM ZC, II, 1981: 101-102].

TBMM'de Van Mebusu olarak çalışmalarına devam eden Haydar Bey, 10 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Konya Vilayeti Valiliği'ne tayin edilmişti.

6. KONYA VİLAYETİ VALİLİĞİ

Konya, Orta Anadolu'nun en büyük şehirlerden birisi olup, II. Mehmet zamanında Osmanlı hakimiyetine girmişti [Hammer, 1997b, 231-234]. XX. yüzyıl başlarında Konya vilayetine bağlı 3 sancak bulunuyordu. Bunlar: Konya, Burdur ve Isparta Sancakları idi. Konya Merkez Sancağı'na Konya, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Ilgın, Bozkır, Karaman, Ereğli, Sultaniye, Koçhisar, Ermenek ve Saiteli kazaları; Burdur Sancağına Burdur Merkez ve Tefenni kazaları; Isparta Sancağı'na ise Isparta Merkez, Uluborlu, Eğridir, Karaağaç ve Yalvaç kazaları bağlıydı. Konya'nın 1914 yılındaki nüfusu şu şekilde idi [Karpas, 2003: 218-219]:

Kazası	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Protestanlar	Toplam
Konya Merkez	101.880	6.542	3.235	200	111.938
Akşehir	57.234	2.266	4.890	-	64.603
Beyşehir	41.596	122	33	-	41.751
Seydişehir	22.946	26	129	-	23.101
Ilgın	31.932	705	103	-	32.740
Bozkır	55.115	272	-	-	55.387
Karaman	55.237	567	1.245	-	57.049
Ereğli	29.102	565	887	1	30.561
Sultaniye	20.640	-	-	-	20.640
Koçhisar	35.177	209	14	-	35.400
Ermenek	29.424	1	2	-	29.427
Saiteli	39.979	-	4	-	39.983
Burdur	54.052	2.783	1.271	53	58.139
Tefenni	27.671	86	24	-	27.781
Isparta	46.698	6.648	1.119	-	54.465
Uluborlu	19.367	1.278	5	-	20.650
Eğridir	27.020	2.982	-	-	30.002
Karaağaç	25.743	10	-	-	25.753
Yalvaç	29.919	9	10	-	29.938
Yekün	750.712	25.071	12.971	254	789.308

Tablodan anlaşılacağı üzere Konya Vilayeti'nde nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Konya Vilayeti, I. Dünya Savaşı sırasında özellikle Ermenilerin iskan alanı olmasına rağmen, Haydar Bey'in vali olduğu 1920 yılında da nüfus dağılımı hemen hemen bu şekilde idi.

Haydar Bey'in valiliğinden önce Konya, 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Bey tarafından vekaleten idare ediliyordu. Kolordunun Batı Cephesi için Afyon'a taşınmasından sonra bu kritik kentin valiliği için (Konya ve civarında Haydar Bey'in valiliğinden önce Milli Mücadele aleyhine 3 isyan çıkmıştı) Mustafa Kemal Paşa

Haydar Bey'i düşünmüştü. Fakat, Haydar Bey Konya'da askeri bir kuvvetin olmamasından dolayı bunu başta kabul etmemiş, ancak Mustafa Kemal Paşanın ısrarı üzerine yerinde inceleme yapmak üzere Konya'ya gideceğini bildirmişti. Konya'ya giderken Akşehir'de Fahreddin Bey ile karşılaşmış ve Fahreddin Bey de bu görevi kabul etmesini 540 kişilik bir jandarma kuvvetinin tahsisatının bütçeye konulduğunu söylemişti. Bunun üzerine Haydar Bey Akşehir'den Ankara'ya telgraf göndererek Konya Valiliği görevini kabul etmiş [Kandemir, 1954c: 494] ve 10 Temmuz 1920'de Konya'ya gelerek 15.000 kuruş maaş ile [İBA, B: 1240] göreve başlamıştı [Öğüt, 10 Temmuz 1920]¹.

6. 1. Mustafa Kemal Paşa'nın Konya Gezisi

Haydar Bey'in Konya'ya atandığı sıralarda, Fransızlar güneyde Maraş, Antep ve Adana'yı işgal etmişler, demiryolu hattı boyunca Pozantı'ya kadar uzanmışlardı. Pozantılılar ise bu durumu protesto etmek üzere 5 Ağustos 1920 günü büyük bir toplantı tertip etmişler ve bu toplantıya Mustafa Kemal Paşa'yı da davet etmişlerdi [Hatipoğlu, 2001: 97-98]. Mustafa Kemal Paşa, isyanlardan sonra Konya'nın durumunu yerinde görmek ve halkı Milli Kuvvetler lehine çekmek için Pozantı yolu üzerindeki Konya'ya da uğramayı düşünmüştü [Önder, 1989: 5].

Mustafa Kemal Paşa'nın Konya'ya geleceği haberi şehir halkını heyecanlandırmıştı. Konya halkı, istasyondan şehre kadar ana caddeyi bayraklarla süslemiş, Paşa'nın kalacağı vali konağını fenerlerle donatmışlardı. Halk, 3 Ağustos sabahı Konya İstasyonu'na akın etmiş, Konya sanat okulu bandosu, İdadi, Askeri Rüşdi öğrencileri, diğer okulların öğrencileri, bir müfreze asker, jandarma ve polis kuvvetleri karşılama hazır bulunmuşlardı. Konya İstasyonu'nda karşılayıcılar arasında başta Konya Valisi Haydar Bey olmak üzere Mevki Komutanı Sabri, Belediye Başkanı, M. Muhlis Bey, Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti Konya Merkez Heyeti Başkanı Sivaslı Ali Kemali ve o sıralarda Konya'da ikamet eden, Mustafa Kemal Paşa'nın Libya'dan da

¹ Öğüt Gazetesi 10 Temmuz tarihli sayısında yeni valimiz Haydar Bey şehrimize gelerek görevine başlamıştır diye haber yapmıştı. İçişleri Bakanlığı Arşivi'nde ise 11 Temmuz'u Haydar Bey'in göreve başlama tarihi olarak vermişlerdi [İBA dosya no: 1240]. Kamil Erdeha, ise 12 Temmuz tarihini vermektedir [Erdeha, 1975: 292].

tanıdığı ve Milli Mücadele'yi destekleyen Sunusi Tarikatının Şeyhi Sunusi ve Konya Müftüsü Ali Rıza Efendi vardı.

Mustafa Kemal'i taşıyan tren 3 Ağustos 1920 günü sabah saat 9.00'da Ankara'dan Eskişehir-Afyon üzerinden Konya'ya gelmişti. Yanında Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa, Genelkurmay Başkanı Şemseddin Paşa, 12. Kolordu Komutanı Fahreddin Paşa, Antalya Mebusu Rasih Bey, İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey, Burdur Mebusu Mehmet Akif Bey de vardı [Önder, 1998: 316]. Yapılan karşılama töreninden sonra Mustafa Kemal ve beraberindekiler doğruca valiliğe gelmişlerdi. Valilik binasında kısa bir dinlenmeden sonra burada şehrin ileri gelenleri ile görüşmüş, memleketin ahvali hazırasını oradakilerle paylaşmıştı. O günü görüşmelerle geçiren ve öğle yemeğini Vilayet'te yiyen Mustafa Kemal, akşam Haydar Bey'in konağında şerefine verilen ziyafete katılmıştı. Burada Müdafaa-i Hukuk Konya Merkez Heyet-i Reisi Müderris Sivaslı Ali Kemali Bey İlk Konya Hadisesi'nde tutuklanmış olanların pişman olduklarını, onların aslında kandırıldıkları, Meclisin bunları affetmeleri halinde Konya'nın Ankara Milli Hükümeti'ne olan güveni artıracığını belirtti [Önder, 1989: 6-7]. Mustafa Kemal Paşa Haydar Bey'le görüşükten sonra Büyük Millet Meclisi'ne şu telgrafi göndermişti:

"Büyük Millet Meclisi Reis-i Sanisi Celalettin Arif Bey'e

Konya'nın vaziyetini şayân-ı memnuniyet buldum. Ahvali tenvir edilmiştir. Bethahanın ilkaatına aldananlar hatalarını anlayarak tashih-i ahlaka başlamıştır. Konya vakasından sabıkan mahkum olup evrak-ı hükmüeleri lieclid tetkik heyeti aliyelerine takdim edilmiş olanların afiyle bu esnada işbirarın da izalesini muvafık buluyorum. Vali Beyefendi de bu babta hemfikirdir. Cumartesi içtima-i umumi yapılacağını biliyorum. Sırf bu mesele hakkında karar vermek üzere yarın içtima ve karar-ı affi rüfekamla bu muhitten çıkmadan evvel tebliği buyurmalarını vükelay-ı kiramla Millet Meclisinden suret-i mahsusada rica ederim. 3 Ağustos 1936

Mustafa Kemal"

[TBMM ZC, III, 1981: 104].

Bu telgraf, Haydar Bey'in Konya'da çok kısa sürede epey bir yol kat ettiğini göstermektedir. Telgraf 5 Ağustos 1920 günü Mecliste okunmuş Konyalı mebusların

ve Canik Mebusu Nafiz Bey'in de desteği ile tutukluların affedilmesine çoğunlukla karar verilmişti [a.g.e., 104-105]. Ertesi gün, 4 Ağustos 1920 günü sabahı Mustafa Kemal Paşa ve heyet Şeyh Sunusi'yi kaldığı evde ziyaret ettikten sonra Merkez Gureba Hastahanesi'ne ve İdadi'ye gelmişlerdir. Burada öğrencilerle görüşen Mustafa Kemal Paşa, öğleden sonra Hükümet Meydanı'na yerleştirilen kürsüye çıkarak binlerce Konyalıya seslenmiştir. Sık sık alkışlarla kesilen konuşmasında “*Konyalılar! Milli emellerimize ihanet eden bu bedhahlar, yine millet iradesiyle cezalarını bulacak, hatalarını anlayacaklardır. Millet, Kuva-yı Milliye ile hemfikirdir. Daima uyanık olunuz*” dedikten sonra sözü dış düşmanlara getirerek şöyle demişti: “*Arkadaşlar! Düşmanlarımız şeref ve haysiyetimizi, namusumuzu istiyorlar. Bunları bizden aldıktan sonra, kesin darbeleri kendiliğinden vurulmuş olacaktır. Buna takdir ederek diyoruz ki istiklâl-i millimizi asla vermeyeceğiz. Kanımızın son damlasına kadar müdafaa edeceğiz. Arkadaşlar! Binlerce seneden beri istiklâl ve hürriyet saadetini yaşamış bir milletten istiklâl ve hürriyeti hiçbir zaman alınamaz*” [Önder, 1953: 91-92]. Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Konyalı gençlere de bir nutuk irad etmiştir².

Mustafa Kemal Paşa'nın Konya'daki konuşmaları, havayı Milli Mücadele lehine daha da güçlendirmişti. Paşa, Aynı gün öğle namazından sonra Selimiye Camii yanındaki Yusuf Ağa kütüphanesinde Konyalı din alimleri ile toplantı yapmış, daha sonra Mevlana Türbesi'ni ziyaret etmişti. Mustafa Kemal Paşa ertesi günü, 5 Ağustos 1920 sabahı, Pozantı'ya gitmek üzere Konya'dan ayrıldı. Mustafa Kemal Paşa ve rüfekaşı daha sonra Konya halkına teşekkür telgrafi gönderdi. Telgraf metni şöyledir: “*Konya'nın muhterem memurları ile ahalisinin hakkımızda ibraz ettikleri Mihmannevas bizi pek ziyade mütehassıs etmiştir. Vilâyetiniz hududunda pek tatlı hissiyat ile veda ederken teşekküratımızı takdim eder, bütün umuma iblâğını rica ederiz*” [Avanas, 1998: 119]. Mustafa Kemal Paşa ve heyetin ayrılmasından 5 gün sonra Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 10 Ağustos 1920'de

² Mustafa Kemal Paşa'nın konuşma metni şöyleydi: “*Konya'nın güzide gençleri! Sizin her birinizin memleketin mukadderatını alakadar eden meselelerde mutlak hassasiyetinizi takdir ediyoruz. Uzun asırlar istiklalini kendi milli şerefi ve mevcudiyetinin temeli kabul eden milletimiz bugün azim bir tehlikenin eşiğindedir. Bizi bu tehlikeden kurtaracak ancak milli beraberliğimiz ve millet yolunda fedakarlığımız olacaktır. Cehlin mağlup ederek düşmanın pençesine attığı bedhahları sizler ancak bu gafletten çıkarabilirsiniz. Sizlere karşı itimadımız sonsuzdur. İstikbal her zaman sizlerin omuzlarında yükselecektir*” [Önder, 1989: 8].

Konya'ya gelmişti. Kazım Karabekir Paşa'nın Konya'ya gelmesi de halk üzerinde oldukça fazla tesir yapmıştı [Avanas, 1998: 119].

6. 2. İsyân'dan Önce Konya

Mustafa Kemal Paşa'nın Konya gezisi Konya halkı üzerinde büyük bir tesir yapmış ve Haydar Bey ile devam eden trende hız kazandırmıştı. Konya bu zamana kadar Adana cephesinin ikmal mıntıkasında yer almıştı. Fakat, batı cephesi önem kazandığı için, 2 Ağustos 1920'den itibaren bu cepheden ayrılarak Garp cephesi kumandanlığı ikmal mıntıkasına verilmiştir [ATASE, İSH, K: 838, G: 146, B: 1]. Haydar Bey, bundan sonra bütün ağırlığı batı cephesi üzerine vermişti. 5 Ağustos 1920'de 139. Alay ve top alayları Garp Cephesi'ne gönderilmişti [ATASE, İSH, K: 854, G: 89, B: 1]. 9 Ağustos 1920'de Yüzbaşı Mustafa Efendi kumandasında 200 atlı Arnavut müfrezesi teşkil edilmişti [ATASE, İSH, K: 840, G: 99, B: 1]. Bunun yanında 22 Ağustos 1920'de tayyareler Garp Cephesi emrine verilmişti [ATASE, İSH, K: 676, G: 146, B: 1]. 2 Eylül 1920'de ise 200 kişilik Erzurumlulardan oluşan bir müfreze teşkil edilmişti [ATASE, İSH, K: 582, G: 12, B: 1]. Bu birliklerin yanında Konya'da gönüllü birliklerin kurulmasına karar verilmişti. Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ağustos 1920'de 1309 (1894/1895) doğumluları askere almaya karar vermiş ve Konya ile birlikte Kadınhanı, Ermenek, Seydişehir, Ilgın, Beyşehir, Koçhisar, Karaman askerlik subelerine bildirilmişti. Bu karar üzerine Kadınhanı kazası halkı her türlü elbise teçhizatını tamamlayarak bir "Gönüllü Taburu" teşkil etmiş ve cepheye göndermişlerdi [Avanas, 1998: 229].

Askeri önlemlerin dışında Haydar Bey, halk için de bazı önlemler almıştı. 1912 tarihinde açılmış olan Konya Hilâl-i Ahmer Yardım Cemiyeti bazı nedenlerden dolayı kapatılmıştı, fakat Haydar Bey bu kuruluşun hizmetlerinin devam etmesi gerektiğine inandığı için yeniden ihya edilmesini sağlamış ve kuruluş 10 Ağustos 1920'de tekrar faaliyete başlamıştı³.

³ Konya Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Mehmet Nazif'in Öğüt Gazetesi'nde Haydar Bey hakkında şunu yazmış idi: "..... *Bulunduğu valiliklerde umumiyetle ahalisinin istirahatını celb ve temin ve menafi ve vatanın ve emr-i hayri her zaman temil buyurduğundan dolayı her mevaki ve mehafilde nam bülendi takdis ve tebci olunmakta olan vali-i vilayet Haydar Efendi hazretlerinden emir ve tensip buyrulması ile.*". [Öğüt, 10 Ağustos 1920].

Yunalılar Uşak'a kadar gelmiş olduğu halde Haydar Bey cepheden düzenli olarak haber alamıyordu, halbuki Konya cepheye oldukça yakındı. Bunun üzerine 1 Eylül 1920'de Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'ya şu telgrafi göndermişti: "*Vaziyet-i harbiye hakkında hiçbir taraftan malumat verilmiyor. Dairemde vaziyete hakim olmaklığım bütün cephele hakkında zamanında malumattar olsam mütevakkıftır. Kıtaat-ı askeriyyeye verilen günlük malumatın vilayete de verilmesini ehemmiyetle istirham ediyorum*" [ATASE, İSH, K: 571, G: 10, B: 2]. Bunun üzerine Fevzi Paşa Erkan-ı Harbiye'ye telgraf göndererek Konya vilayetinin cephedeki olaylardan ve firarilerin durumdan haberdar edilmesini istemişti [ATASE, İSH, K: 571, G: 10, B: 1].

Bu telgraftan da anlaşıldığı üzere Haydar Bey cepheden malumat istemesinin yanında gittikçe artan firarilerin de bildirilmesini istemişti. Fakat, buna rağmen firarilerin vukuatı Konya civarında devam ediyordu. Haydar Bey, Refet Bey'e 13 Eylül'de özetle şu telgrafi göndermişti: "*Kıtalarından toplu halde firar edenler hakkında kıta kumandanları tarafından derhal malumat verilmiş olsa idi bunlar daha vilayet sınırına gelmeden gerekli tedbirler alınırdı. Bundan sonra toplu firar vukuunda telgrafla derhal malumat verilmesini rica eylerim efendim*" [ATASE, İSH, K: 586, G: 128, B: 2]. Haydar Bey, bu telgrafla asker firarlarının önüne geçmek istemiş ve asker firarilerinin ilerde sorun çıkarabileceklerini belirtmiştir.

Asker firarilerinin yanı sıra Rum ve Ermenilerin faaliyetleri de asayiş tehdit ediyordu. Bu azınlıkların faaliyetleri hakkında rapor hazırlanmıştı [ATASE, İSH, K: 668, G: 30, B: 1]. Ayrıca, 4 Eylül 1920'de de Konya'da hükümet aleyhine ve İngiliz-Yunan menfaatleriyle Rum Ermenilerden mürekkep bir grubun faaliyette buldukları ortaya çıkarılmıştı [ATASE, İSH, K: 721, G: 131, B: 1-4]. Bu faaliyetler aslında bir isyanın habercisi idi. Bir yanda asker firarileri diğer yanda kaynayan azınlıklar, diğer tarafta da bunları kendileri için bulunmaz fırsat bilen İngilizler.

Bu olumsuzluklara rağmen Konya'da gönüllü alayların kurulması Haydar Bey'in gayretleri neticesinde Eylül ayında daha da fazlalaşmıştı. Bu ayda Konya'da üç gönüllü taburu hazırlanmıştı. Birinci gönüllü bölüğü Eylül ayının ilk günlerinde Konya'dan ayrılmıştı. 16/17 Eylül 1920'de ise Konya vilayeti dahilinde 1300 (1884/1895) ve 1307 (1891/1892) doğumlulardan 1500 kişilik bir kuvvet meydana

getirilmiş ve bu kuvvetler hemen cepheye gönderilmişti [ATASE, İSH, K: 845, G: 113, B: 1. ATASE, İSH, K: 583, G: 32, B: 1]. Son bölüm ise 23 Eylül'de hareket etmişti. Haydar Bey, bedel-i nakdiyi ortadan kaldırdığı için oluşturulan birliklerde ayan ve eşrafın da çocukları bulunuyordu. Haydar Bey'in bu tutumunu Öğüt Gazetesi, “*Böylece haksızlıklar giderilmiş köylü ile eşraf ve ayan, fakir bir olmuştur*” diyerek Haydar Bey'i övmüştü [Öğüt, 23 Eylül 1920]. 24 Eylül 1920'de ise Konya milislerinin 12. Kolordu birlikleri ile ileri yürüyüşleri kararlaştırılmıştı [ATASE, İSH, K: 583, G: 36, B: 1]. 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Bey, Haydar Bey'in Konya'dan milis müfrezeleri teşkil ederek Garp Cephesi'ni takviyeye göndermesi ve yardımda bulunmasının bir hayli işlerine yaradığını söylemektedir. Bunun yanında Haydar Bey'i de takdir etmiş, fakat halkı da fazla zorlamamasını rica etmişti [Sorgun, 1998: 270]. Gönüllü kuvvetlerin dışında 21 Eylül 1920'de Konya'ya gelen 200 nefer 131. Alaya verilmiş [ATASE, İSH, K: 839, G: 17, B: 1] ve 60 kadar er de Garp Cephesi Kumandanlığı emrine sevk edilmişti [ATASE, İSH, K: 845, G: 113, B: 1]⁴.

6. 3. Konya İsyanı

Konya'da Kuva-yı Milli'ye aleyhine 27 Eylül 1919 ve 20 Ekim 1919 I. ve II. Bozkır İsyanları ve daha sonra 6 Mayıs 1920'de İlk Konya İsyanı ortaya çıkmıştı [Esengin, 1998: 59, 69]. Bu isyanların başarıya ulaşamaması ve ileri gelenlerinin hapsedilip bazılarının da kaçması üzerine olaylar geçici de olsa dinmişti. Ayrıca ilan edilen Örfi İdare ve Büyük Millet Meclisi tarafından halkı aydınlatması için gönderilen irşat heyetleri halk üzerinde etkili olmuştu. Haydar Bey'in de gayret ve çalışmaları sonucunda Konya'da Kuva-yı Milliye süratle gelişmiş ve gönüllü alayları cepheye gitmeğe başlamıştı. Halk her yönü ile Kuva-yı Milliye'ye yardıma koşuyordu. Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşa'ların da ziyareti ile milli heyecan ve ruh doruğa çıkmıştı. Bu durum, Birinci Konya hadisesini çıkaran İstanbul'daki Kuva-yı Milliye aleyhtarları ile işbirlikçileri olan İtilaf Devletleri yeniden harekete geçirdi. Sait Molla başkanlığında bir grup Kuva-yı Milliye aleyhine ayaklanmalar tertipliyordu. Bu

⁴ Konya'nın Garp Cephesi Kumandalığı ikmaline verilmesine rağmen Adana cephesine de ikmale devam edilmişti. 20 Eylül 1920'de Konya'daki 15'lik ağır otobüs topunun Malatya üzerinden Maraş'a sevk edilmiştir [ATASE, İSH, K: 625, G: 143, B: 1; ATASE, İSH, K: 625, G: 151, B: 1]. Ayrıca 29 Eylül 1920'de Konya'dan cephe emrine verilen telsiz istasyonunun Maraş'a nakli istenmişti [ATASE, İSH, K: 803, G: 1, B: 1].

grubun içinde Zeynel Abidin Efendi ve yandaşları ile İngiliz Muhipler Cemiyeti mensupları da vardı. Bu grup, Sait Molla'nın Cağaloğlu'ndaki evinde sık sık bir araya gelmekteydiler. Konya'da yeni bir isyanın çıkarılması buradaki görüşmelerde kararlaştırılmıştı [Şakir, 13 Haziran 1920].

İsyanda azınlıklardan da faydalanma yoluna gidilmişti. Konya'da bulunan Rum ve Ermeniler Yunanlıların taarruzları karşısında içten içe seviniyorlardı. Bunun yanında daha önce bahsettiğimiz gibi Rum ve Ermeniler bir grup teşkil ederek, Ağustos ve Eylül aylarında Konya'da hükümet aleyhine ve İngiliz-Yunan menfaatleri için faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı. Haydar Bey, bu durumu Harbiye Nezareti'ne bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını istemişti⁵. Ermenilerin başında Kirkor Şişmanyar ve Dr. Markaryan, Rumların başında da Dr. İpokrat bulunuyordu. İstanbul'da ise, Agopyan adında bir Ermeni de azınlıklarla temas halinde olduğu gibi İstanbul'daki toplantılara da katılıyordu [Öğüt, 9 Teşrinievvel 1920]. İsyanın maddi desteğini ise İngilizler yapmaktaydı⁶.

Birinci hadiseden başarısız olan Zeynel Abidin ve Sait Molla daha organizeli bir şekilde taraftarlarına propaganda yapmaya başlamışlardı. Bu kişiler cahil halka “*Bugün Ankara'da türeyenler, kendilerine millet ve memleket hadimi ve halaskârı süsü verenler, dün bütün varlığımızı eriten, kanımızı iliğimizi emen, İttihadçılar'dan başka kimseler değildir. Bunlar kendi keselerini dolduracaklar*” diyorlardı [Avanas, 1998: 120-121]. Hatta daha da ileri giderek özellikle Rumların tesiri ile memleketi işgal eden Yunan ordusuna karşı gelmenin “*şer'an caiz olmadığını*” ve karşı gelenlerin ise “*kafir olacağını*” cahil halka empoze ediyorlardı. Eşraf ve aydın takımına ise “*Padişah mağdurdur ve yurdun selameti için İngilizlere boyun eğmek zorunluluğu vardır. Çünkü memleket ancak bu şekilde kurtulabilecektir. Milli Hareket ise buna engel olmaktadır. Eğer Kuva-yı Milliye yok edilirse, İstanbul yolu açılacak, ticaret gelişecek ve iflasa gitmiş olanlar da kurtulacaktır*” diyorlardı [Tansel, 1972: 127]. Bunun yanında vergi vermemek ve cepheye asker göndermemek gibi konularda da telkinlerde de

⁵ Ayrıca, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi 8 Teşrinievvel 1920 Rum ve Ermeni komitecilerinin faaliyetlerini detaylıca anlatmaktadır [Hakimiyet-i Milliye, 8 Teşrinievvel 1920].

⁶ Fahreddin Bey ile 24 Ağustos 1920 tarihinde yapılan mülakatta Paşa, İngilizlerin isyancıları cephane olarak desteklemenin mümkün olmadığını fakat nakdi olarak para yardımı yapıldığı belirtmiştir [Öğüt, 25 Teşrinievvel 1920].

bulunuyorlardı. Bu da askeri firarileri cesaretlendiriyor, onların kendi saflarına katılmalarını sağlıyordu⁷.

Kuva-yı Milliye karşıtları özellikle halk üzerinde nüfuzu olan eşraf, ağa ve ulemayı kazanma yoluna gitmişlerdi. Hatta bazıları Kuva-yı Milliye Cemiyeti'ne kadar girmişti. Yunanlıların yakında Konya'yı işgal edecekleri şayiası yayılmıştı. Bunun üzerine Fahreddin Bey bir heyetin cepheye gelip incelemelerde bulunmasını istedi. 30 kişiden oluşan bu heyete Kuva-yı Milliye aleyhtarları da sızmıştı. Heyet, 23 Eylül'de Dumlupınar'a gelmiş, 27 Eylül'e kadar Dumlupınar-Sarayköy-Denizli cephelerinde gerekli incelemelerde bulunduktan sonra Konya'ya geri dönmüştü [Sorgun, 1998: 269]. Heyette bulunan Milli Hareket aleyhtarları halk arasında Kuva-yı Milliye'nin düşmanla savaşaacağı yerde köylerde yağmacılık yaptığı ve işgal eden ordunun Yunan ordusu değil, Halife ordusu olduğu şayiasını yaymışlardı [İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, 1974: 187].

Molla Sait ve Zeynel Abidin artık isyan vaktinin geldiğini anlamışlar ve isyanı başarıya ulaştıracak bir lider aramaya başlamışlar, sonunda Birinci İsyana katılmış fakat Haydar Bey'in de gayretleri sonucu pişman olarak Milli Hareket saflarına katılan Delibaşı Mehmed'i bulmuşlar ve kendi taraflarına çekmekte başarılı olmuşlardı. Bu arada Delibaşı'nın çevrede ünlenmesini sağlayan bir olay meydana gelmişti. Konya'nın Obruk köyü ileri gelenlerinden Çakıroğlu'nun kızı eşkıyalar tarafından kaçırılmıştı. Haydar Bey Delibaşı Mehmed'in güvenirliliğini denemek için kızın kurtarılma görevini ona vermişti. Delibaşı sonunda kızı eşkıyaların elinden kurtarmıştı. Haydar Bey, başarılarından dolayı ona Binbaşılık rütbesi vermiş, gümüş saplı bir kılıç hediye etmiş, ayrıca kendisini Çumra ve havalisinin asayişini sağlamakla görevlendirmişti [Önder, 1953: 110-111]. Bu gibi işler o dönemde normal sayılmaktaydı, çünkü, bu dönem Haydar Bey'in gösterdiği büyük gayretlerle şehir halkının Milli Mücadele'ye aynî ve nakdî yardımlar yaptığı bir dönemdi. Çumra ve çevresinde asayiş sağlayarak Haydar Bey'in güvenini kazanan Delibaşı'ya da cepheye göndermek üzere 1300-1315 (1885-1900) doğumluları asker toplayabilmesi yetkisi

⁷ Ögüt, 2 Teşrinisani 1920. Haydar Bey daha önce de bahsettiğimiz gibi Fahreddin Bey'i ve Harbiye Nezaretini uyarılmıştı.

verilmişti [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Bu yetki ve unvanlarla Delibaşı iyice şımarmış ve başı dönmüştü.

Sait Molla güvendiği adamları Delibaşı'nın yanına onu isyana ikna etmesi için göndermişti. Bu kişiler, Delibaşı'ya Halife ordusuna komutan olmak ve istediğini yapmak yetkilerini vereceklerdi. [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Bir süre bocalayan Delibaşı sonunda Milli Mücadele aleyhtarlarının teklifini kabul etmişti [Önder, 1953: 115-116]. Kuva-yı Milliye aleyhtarlarıyla anlaşan Delibaşı Mehmed, Sultaniye, Hotamış, Karaman, Çumra, Karapınar ilçeleri ile nahiye ve köylerinde ne kadar asker kaçağı, hapisane kaçkını ve çeşitli suçlardan aranan kişiler varsa etrafına toplamaya başlamıştı [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Artık, Delibaşı Kuva-yı Milliye için değil, İstanbul için çalışmaktaydı.

6. 3. 1. Delibaşı Mehmed'in Çumra ve Konya'yı Basması

Delibaşı Mehmed isyan için uygun bir zaman bekliyordu. İsyana ettiği günlerde şehirde Haydar Bey'in deyimiyle "*Konyalı birkaç nefer, acemi birkaç jandarma ve polisten başka bir kuvvet*" yoktu [Vaner, 10 Nisan 1940]. Çünkü, Eylül ayının sonunda Ilgın'ın Çiğil köyünde Kuva-yı Milliye aleyhine isyan çıkmış, Konya Jandarma Kumandanı Süreyya Bey olayı bastırmak için 15 jandarma ve 65 gönüllüden oluşan bir kuvvetle Ilgın'a gitmişti [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Delibaşı'nın şehirde az bir kuvvet bulunduğunu adamları veya isyana teşvik edenler vasıtasıyla öğrenmiş olması ihtimali yüksekti. 2 Ekim 1920'de Delibaşı Mehmed, 132 piyade 117 süvari ve 200 silahsız asi grubuyla Çumra'ya gelmiş, telgraf hatlarını kestikten sonra karakolu basmıştı. Bu arada Derviş Bekiroğlu Mehmed de Çumra'ya gelmiş ve Delibaşı'ya katılmıştı [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Böylece Çumra'yı basan Delibaşı Mehmet yanındakilere: "*Arkadaşlar Konya'yı hemen basacağız, şehri teslim aldıktan sonra bir de vali seçer, o beni öldürtecek olanlar da; Delibaşı'nın kim olduğunu öğrenirler. Şimdi her köyden ikişer kişiniz hemen köylerinize gidiniz, köyünüzden eli silah tutanları Konya'ya sürün, gitmeyecek olanları itiraz ve göz yaşlarına hiç bakmadan hemen öldürün*" emrini vermişti [Gülcan, 1994: 45]. Bu sözlerle Delibaşı bundan sonraki hedeflerinin Konya olduğunu belirtmişti.

Delibaşı Mehmed, 2 Ekim akşamı Konya üzerine yürüyüşe geçmişti. Çumra Sulama Müdürü Nadir Bey, Delibaşı'nın Çumra'yı bastığını ve büyük bir kuvvetle Konya üzerine yürüdüğünü Haydar Bey'e bildirmişti. Nadir Bey, telgrafi Çumra-Konya hattı asiler tarafından kesildiği için Çumra-Niğde-Kırşehir-Ankara-Konya hattı üzerinden çekmişti. İlginç olan telgrafın Ankara'dan gelmemesine rağmen orası tarafından dikkat edilmemiş olması idi. Telgrafi alan Haydar Bey, yanına Mektupçu Kazım ve Polis Müdürü Necip Beyi de alarak Konya Mevkii Kumandanı Avni Bey'e durumu bildirmek için kaldığı Bağdat oteline gitmişti [Vaner, 10 Nisan 1940]. Haydar Bey bu arada 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Bey'e bir telgraf göndererek Delibaşı'nın isyan ettiğini, yanında ise sadece silahsız 130 Arnavut ve Boşnak'ın olduğunu bunun dışında tek bir jandarmanın olmadığını bildirmişti. Bunun yanında Fahreddin Bey'den 300 kadar silahlı bir kuvvet iki top ve iki mitralyözün gönderilmesi istemiş ve kendisinin de silahlandırabildiği kadar kuvvetle Çumra'ya gideceğini bildirmiş [ATASE, İSH, K: 839, G: 82, B: 1, 2] ve bu olayın Ali Fuat Paşa'ya da bildirilmesini ve ondan da kuvvet talep edilmesini istemişti [ATASE, İSH, K: 839, G: 82, B: 4]. Delibaşı'yı şehrin dışında karşılamayı düşünen Haydar Bey asilerin mübalağalı sayısı karşısında savunmaya çekilmeyi uygun görmüş ve Konya'da dört önemli mevkii belirlemişti. Bunlar kendisinin ve Avni Bey'in olacağı Alaattin Tepesi, Hükümet Konağı, Jandarma Mektebi ve Kumandanlık Dairesi idi. Bunların yanında Askeri Rüştüye Mektebi de kendiliğinden savunma noktasına katılmıştı. Haydar Bey'i bu şekilde savunmaya iten neden şehrin harap olmasını önlemektir. Haydar Bey, şehir halkının asileri büyük bir kitle halinde desteklemeyeceğine inanıyor ve asilerin şehirden hemen atılacağını düşünüyordu [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920].

Haydar Bey, gecenin ilerleyen saatlerinde Fahreddin Bey'e yeni bir telgraf daha göndererek Sille köylerinde bulunan jandarma kuvvetine saldırı, isyanın genel bir mahiyet kazandığını bildirmişti. Ayrıca şehir halkının da iştiraki muhtemel olduğunu ve kuvvetinin az olduğundan dolayı kendisinin, Alaattin Tepesi ile hükümet binasının ve her iki nokta arasındaki mevkiyi tutacağını, muhabere kesildiği takdirde gönderecekleri kuvvetlerin kendisini Alaattin Tepesi'nde aramasını emir buyurmasını rica etmiştir [ATASE, İSH, K: 839, G: 82, B: 4]. Fahreddin Bey de Haydar Bey'e karşılık olarak kuvvetlerin yola çıkması için haber verildiğini, fakat bunun yerine ulaşmasının zaman alacağını, Ethem Bey kuvvetlerinin de yola çıkması için haber

verileceğini ve Sille istihdam deposunda bulunan 90 silahı alabileceğini bildirmiş ve Konya muhaliflerini rehin olarak tutuklamasının faydalı olacağını tavsiye etmişti [ATASE, İSH, K: 839, G: 82, B: 6]. Bunun üzerine Haydar Bey Kuva-yı Milliye aleyhtarları ile şehrin ileri gelenlerini çağırmişti. Çağrılanlar arasında Abdulhalim Çelebi, Bakır Çelebi, Kadı Hilmi, Mazlumzade Hacı Osman, Taşbaşı Hacı Hüseyin, Şeyh Zade Rıfat Hoca, Mustafa Remzi bulunmaktaydı [Önder, 1953: 135]. 70 kadar savaşçı kuvvet ve bunun iki misli de sivil kuvvetle Alaattin tepesine çekilen Haydar Bey, ayrıca tepe yanındaki İnceminare'de bulunan cephaneleri hemen buraya naklettirmişti. Hâkim noktalara hendekler kazdırmıştı. Cami damının dört bir tarafına kum torbaları ile siperler yaptırmıştı. Tepenin güney tarafında bulunan kiliseye bir miktar kuvvet yerleştirerek ileri karakol oluşturmuştu. Fakat bütün bu hazırlıklar zaman azlığı sebebiyle tam olarak yapılamadığı gibi yeterli derecede yiyecek, içecek, tütün ve ilaç da alınmamıştı [Vaner, 10 Nisan 1940]. Haydar Bey, diğer tespit edilen noktalarda da savunma tertibatı aldırdı. Bu arada Şakalağın köprüsüne Polis Müdürü Necip Bey ve beş polis yerleştirmişti [Önder, 1953: 139].

Fahreddin Bey, 3 Ekim günü Ali Fuat Paşa'ya çektiği bir telgrafta Konya'daki durumdan ve Haydar Bey'in telgraflarından kendisini haberdar etmiş ve Konya'ya takviye kuvvet olarak kendi karargah muhafaza bölüğünden 50 nefer ile bir makineli tüfeğin acele Konya'ya gönderildiğini, bunun yanında Hadi ve Haydar Bey süvari bölükleri ile bir cebel topu ile Konya'dan gelen Arnavut ve Boşnaklardan 300 nefer bir taburun da Dumlupınar'dan buraya hareket ettirilmek üzere olduğunu bildirmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 81, B: 1; Sorgun, 1998: 270].

Delibaşı Mehmed'in Çumra'yı bastığı akşamüzeri Konya üzerine yürüyüşe geçmişti. Kuvvetlerinde tam bir disiplin olmadığı gibi çoğunun atı ve silahı da yoktu. İstasyona geldiklerinde iki jandarma eri şehit düşünceye kadar çarpışmış, Delibaşı'na ilk ciddi mukavemet burada olmuştu [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920]. Şakalağın köprüsüne gelen asiler bu kez de Necip Bey ve beş polis ile bir saat süren çarpışmadan sonra [Önder, 1953: 139], 3 Ekim 1920 sabahı saat 8:00 sularında şimdiki Ulurmak mahallesi tarafından 500 kişilik bir kuvvet halinde şehre girmişlerdi [Öğüt, 2 Teşrinisani 1920; ATASE, İSH, K: 840, G: 22, B: 1].

Delibaşı Mehmed şehre girdiğinde işgal ettiği ilk resmi daire Sarıyakup Karakoluydu⁸. Buradan sonra Hükümet Konağı'na gelmişlerdi. Şehir içinde ilk ciddi direniş burada oldu. Çarpışmalar çok şiddetli bir şekilde sürdü ve o gün akşama kadar devam etmişti. Sonunda cephanenin bitmesinden sonra teslim olmak zorunda kalmışlardı [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920]. Aynı gün isyancıların ele geçirdikleri diğer yerler istasyon yanındaki jandarma mektebi ile Mevki Kumandanlığı idi. Fakat buralarda da başarılı savunmaya rağmen cephanenin bitmesi sonunda teslim olmuşlardı [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920]. Asiler ele geçirdikleri Jandarma mektebini ateşe vermişlerdi [Kurtuluş, 31 Ekim 1940]. Asilerin baskın yaptıkları diğer bir yer ise Askeri Rüştüye Mektebi idi. Asiler ancak 4 Ekim sabahı talebelere dokunmamaları şartı ile okulu teslim alabilmişlerdi⁹. Asilerin işgal ettiği diğer yerler postane ve hapishane idi. Böylece şehrin dışarı ile bağlantısı kesilmiş ve ne kadar katil, cani, asker kaçağı, eşkiya varsa hepsi salıverilmişti [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920].

Asiler, şehri ele geçirmeye çalışırken bir yandan da arabulucu heyetler oluşturarak bunları tepeye göndererek sulh yolunu aramaktaydılar. İlk sulh heyetini, Müftü Ali Rıza Efendi'nin başkanlığında savunmanın birinci günü göndermişlerdi. Asiler, "*Valinin hayat ve memuriyetine dokunmayacaklarını, buna karşılık Vali ve Hükümet'in teslim olmasını*" istemişlerdi. Haydar Bey, yapılan teklifi reddederek "*Asilerin şehirden çıkmalarını*" istemiş ve onlara şu teklifte bulunmuştu: "*Biz şehre zayıat vermek istemiyoruz. Buyurun iki taraf da şehir haricine çıkalım, müsademe edelim. Kim galip gelirse şehre o girsin*" [İkdam, 5 Teşrinisani 1920; Öğüt, 7 Teşrinisani 1920]. Haydar Bey'in bu teklifi zaman kazanmak içindi. Heyet Başkanı Ali Rıza Efendi, Haydar Bey'den red cevabı aldıktan sonra Haydar Bey'e "*Asilerin hiç sözden anlar kimse olmadığını, her kafadan bir söz çıktığını*" söylemişlerdi [TBMM ZC, 1981: 249; Önder, 1953: 167]. Bunun üzerine asiler, aynı gün ikinci bir sulh heyetini Mebus Yalvaçlı Ömer Efendi'yi göndermişler, fakat, Haydar Bey yine teklifleri kabul etmemişti [TBMM ZC, 1981: 249]. Asiler üçüncü sulh heyeti olarak halk üzerinde ve bölgede oldukça etkili nüfuzu olan Şeyh Sunusi Efendi'nin başkanlığında tepeye göndermeye karar vermişlerdi. Sulh heyetinin tepeye gelmesi ile birlikte ateş

⁸ Bu bilgi, Haydar Bey'in TBMM'ye gönderdiği rapordan anlaşılmaktadır [TBMM ZC, V, 1981: 113].

⁹ Bu savunma hakkında ayrıntılı bilgiyi o sırada orada öğrenci olan Sadi Kurtuluş vermektedir. Okulu ele geçiren Delibaşı Mehmed burayı "Delibaş Okulu" yapacağını söylemiştir [Kurtuluş, 31 Ekim 1940].

kesilmişti. Bu tepedekilerin moralini biraz olsun kuvvetlendirmişti. Haydar Bey de heyetin tekliflerine hemen cevap vermeyerek müzakereyi uzatmış böylece yardım kuvvetlerinin gelmesi için zaman kazanmıştı. Haydar Bey, Şeyh Sunusi Efendi'ye asilere iletilmesi için şu tekliflerde bulunmuştu: “*Ya şehri terk etsinler, veyahut bizim çocuğumuz ve maiyetimizle birlikte şehri terk ederek Afyonkarahisar'a gitmemize mücade etsinler*”. Bu arada Şeyh Sunusi Efendi ve orada bulunan rehin eşraf Çelebi Efendi'nin asilere nasihat etmesinin faydalı olacağını söylemişlerdi. Haydar Bey başta buna karşı çıktı ise de Çelebi Efendi, Mahdumu Rıfat ve Şehzade Rıfat Hocaların akşama geri dönmeleri şartıyla asilerle görüşmeye gitmelerini uygun bulmuştu. [TBMM ZC, VI , 1943: 249].

Şeyh Sunusi Efendi ile Çelebi Efendi asilerin karargahına gelmişlerdi. Çelebi Efendi Delibaşı Mehmed'e maksadının ne olduğunu söylemiş, Delibaşı ise “*gayemiz ne olacak Vali teslim olsun, hükümeti bize devretsin*” diye cevap vermiş, ayrıca Delibaşı Mehmed Vali'nin teslim olması halinde bir şey yapmayacağını da söylemişti. Çelebi Efendi bunun üzerine, “*Madem ki bir şey yapmayacağım diyorsunuz, ben gidip haber vereyim, artık iki taraftan da kan dökülmesin*” demiş, fakat, Delibaşı vaktin geç olduğu ileri sürerek Çelebi Efendi'ye “*yarın sabah gidersin*” demişti [a.g.e., 250].

Konya baskınının 2. günü (4 Ekim) Delibaşı Mehmed güya valilik seçimlerini yaptırmış ve Mustafa Remzi Efendi'yi vali seçirtmişti [a.g.e., 250]. Aynı gün asiler, Konya'daki bütün askeri ve mülki binalar ile istasyondaki tayyare zabitlerinin bulunduğu binayı ve İnceminare'deki silah depolarını ele geçirmişler, böylece teslim olmayan tek yer Haydar Bey'in müdafaaya çekildiği ve Alaattin tepesi kalmıştı [Öğüt, 7 Teşrinisani 1920; Önder, 1953:150]. Bu arada, şehirde Kuva-yı Milliyecilerin ve hükümet erkanının evlerine baskınlar düzenlenmekteydi. Buna rağmen asiler istedikleri her şeyi yapamıyorlardı. Çünkü, Vali Haydar Bey'in savunmak için çekildiği şehre hakim noktada olan Alaattin Tepesi hala ele geçirilmemişti. Haydar Bey'in yanında Mevki Kumandanı Avni Bey, Tabur Kumandanı Halil Bey, Polis Müdürü Necip Bey, Mektupçu Kâzım ve bu sırada Konya'da bulunan Mebus Salih Efendi ile birlikte yetmiş kadar muharip kuvvet ve bunun iki misli de sivil olmak üzere toplam üç yüz kişi bulunmaktaydı [Vaner, 10 Nisan 1940].

Delibaşı tepeyi ele geçirmek için tepenin etrafını kuşatmış ve tepeye hakim olan bir çok evi işgal etmişti [Öğüt, 7 Teşrinisani 1920]. Kuvvetlerinin yeterli olmadığını anlayan asiler halk üzerinde yoğun bir propagandaya girişmişlerdi. Bir taraftan Delibaşı otomobiline binerek halkı kışkırtırken diğer taraftan da propagandacılar faaliyette idiler. Halka askere gönderilmeyeceğini ve vergilerin kaldırılacağını, yabancı memurlar ile muhacirleri kovacaklarını söylemekteydiler [Avanas, 1998: 136]. Bu yoğun propagandaya kanan cahil halk ile evlerinden zorla alınan şahıslar, tepenin etrafında toplanmaya başlamışlardı. İsyancılar bütün kuvvetleri ile tepede savunmada bulunanlara kurşun yağdırıyorlardı. Fakat, başta Haydar Bey olmak üzere tepede bulunanlar kahramanca bir çarpışma örneği vermekteydiler. Haydar Bey, bizzat mitralyöz başında tepenin kumandasını üstlenmişti [Vaner, 11 Nisan 1940; Gör, 16 Eylül 1948].

Çelebi Efendi'nin akşam gelirim dediği halde hale ortalıklarda bulunmaması¹⁰ ve 45 Konyalı neferin asilere iltihak etmesi büstün moralleri alt üst etmiş direnci kırmıştı. Buna rağmen başta Haydar Bey olmak üzere Kumandan Avni Bey, Yüzbaşı Haşim, Yüzbaşı Tefik, Yüzbaşı Asım, Yaver Hüseyin, Müfreze Kumandanı Mustafa Bey ile Polis Komiseri Zekeriya Efendi büyük fedakarlıklarla çarpışarak asileri tepeye yaklaştırmıyorlardı [Öğüt, 7 Teşrinisani 1920]. Fakat, tepedekilerin direnci gittikçe kırılıyor, çember daralıyordu. Haydar Bey'in ifadesine göre asilerin kışkırtma ve iğfalleriyle aldanarak tepenin etrafına toplanan kalabalığından sayısı 10.000 aşmıştı [Vaner, 10 Nisan 1940]. Asiler tepeyi hakim evlerden, camilerin minarelerinden sürekli ateş altına aldılar, bu son hücumda Ermeniler ve Rumlar da destek vermişlerdi [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920]. Haydar Bey ve yanındakilerin erzak ve cephanesi tükenmişti. Sadece yarım sandık cephaneleri kalmıştı. Sonunda, Haydar Bey rehine olarak yanına aldığı Taşbaşı Hoca ile Mazlum Zade Hacı Osman'ın arasında önde giderek; arkadan kumandan Avni Bey ve Mebus Salih Efendi, Başmühendis Ethem, Polis Müdürü Necip, Kadı Hilmi, Komiser Şükrü ile zabıtlar ve askerler asilere teslim olmuşlardı [Öğüt, 7 Teşrinisani 1920; Önder, 1953: 209]. Haydar Bey, teslim olduğunda yanında sadece sekiz er vardı [Vaner, 10 Nisan 1940].

¹⁰ Bu olay Haydar Bey'de Çelebi Efendinin asilerle işbirliği yaptığı inancını doğurmuştu.

Haydar Bey ve yanındakiler hükümet konağına gidinceye kadar etraflarına toplanan kalabalığın ağır hakaretlerine maruz kalmışlardı. Mektupçu Kazım'ı asiler sopa ve yumruklarla dövmüşlerdi [TBMM ZC, VI, 1943: 247]. Asilerden biri Haydar Bey'in başına vurmak istemiş, Haydar Bey ise sol eli ile asinin elini iterek sağ eli ile tabancasını çekmiş, tabancayı gören asi kaçmıştı. Hükümet meydanına geldiğinde başka bir asi ustura ile Haydar Bey'e saldırmıştı, Haydar Bey bunu da fark etmiş, bir eliyle asinin eline iterken diğeri ile kamasını çekmiş ve asinin karnına saplamıştı. Bu arada Çelebi Efendi "*Aman ne yapıyorsunuz? Kamayı görürlerse bizi öldürürler*" diyerek cübbesiyle kamayı örtmüştü. Bu saldırı sırasında Haydar Bey sol yanağından derin bir yara almıştı [Vaner, 11 Nisan 1940]. Sonunda hükümet konağına gelinmiş, asiler Haydar Bey'i ve yanındakileri vilayetteki yaver odasına kilitlemişlerdi [Avanas, 1998: 141]. Haydar Bey'e burada ayak üstü tedavi uygulanmıştı. Bu sırada şehir dışında bulunan Delibaşı da hükümet konağına gelmişti. İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey'e göre "*Delibaşı Mehmed, Haydar Bey'e 'Seni öldüreyim mi?' diyor, fakat Haydar Bey cesur bir kişi olduğundan ona bir şey yapmıyor*" [Gör, 16 Eylül 1948].

Alaaddin Tepesi'nin düşmesiyle büyük zafer kazandıklarını sanan asiler her tarafı yağma ve talan etmeye başlamışlardı. Bunu yapanlar Konya halkından değildi, fakat halk da engel olamıyor kapılarını kapatarak evlerine çekiliyordu. Halkı kendi taraflarına çekmek için "*Vali Haydar Bey'in şehir suyunu zehirlediği*" şayiası ortaya çıkarmışlardı. Fakat, halk buna pek itimat etmemişti [Öğüt, 6 Teşrinisani 1920]. Delibaşı aynı akşam Haydar Bey'i ve Kumandan Avni Bey'i de alarak Taşbaşı Hacı Hüseyin Efendi'nin yanına gitmişlerdi. Bu sırada Meydan İstasyonu'na Ankara'nın gönderdiği tenkil kuvvetleri gelmiş ve istasyonu ele geçirmişlerdi. Haydar Bey ve Hüseyin Efendi, Delibaşı'dan artık kan dökülmemesini ve milli güçlerle barış yapmasını istemişti. Haydar Bey de aracı olacağını söylemişti. Milli Kuvvetler de iyice Konya'ya yaklaşmışlardı. Delibaşı da Milli Kuvvetlerle barış anlaşması yapmaya karar vermiş ve yanına Haydar Bey, Kumandan Avni Bey, Taşbaşı Hacı Hüseyin Efendi'yi de alarak Pınarbaşı'na doğru bir otomobille yola çıkmışlardı. Pınarbaşı'na yakın bir köye gelerek geceyi orada geçirmişlerdi. Haydar Bey, Avni Bey ile Taşbaşı Hacı Hüseyin Efendi'yi yanına alarak Tenkil Kuvvetlerine doğru otomobille yola çıkmıştı [Kandenmir, 1954c: 495].

6. 3. 2. Konya İsyanı'nın Bastırılması

Konya İsyanı'nı bastırmak için ilk kuvvetlerin Afyon'daki 12. Kolordu Komutanlığı tarafından gönderildiğinden daha önce bahsedilmişti. Fahreddin Bey, derhal iki makineli tüfekle birlikte bir piyade bölüğünü Konya istikametine göndermişti. Bu öncü kuvvetler Meydan İstasyonu'na kadar gitmiş fakat asilerin çokluğu yüzünden geri çekilip arkadan gelecek tenkil kuvvetini beklemeye başlamıştı. Burada bu öncü birliğine 4 tayyare zabitiyle bir çavuş katılmıştı [ATASE, İSH, K: 683, G: 79, B: 1].

Fahreddin Bey, ertesi akşam ise Uşak'tan bir tabur piyade ile üç milli müfrezeden ibaret 500 kişilik bir tenkil kıtası hazırlamıştı [ATASE, İSH, K: 683, G: 89, B: 1]. Bu müfreme içinde ilk defa Konya'da teşekkül eden Haydar Bey Müfrezesi ve Hadi Beylerin kuvvetleri de yer almaktaydı [ATASE, İSH, K: 683, G: 79, B: 1; ATASE, İSH, K: 683, G: 90, B: 1-13; ATASE, İSH, K: 683, G: 92, B: 1]. Ayrıca bu müfrezede Nuri Bey'in komutasındaki Ertuğrul Taburu da bulunuyordu. Kara Ahmed ve Elmas Pehlivan Bey de bu kıtadaydı. Hazırlanan ikinci kıtada 200 tüfek, iki makineli tüfek ve bir de cebel topu vardı. Müfreme Kumandanı Nazım Bey'di. Buna karşılık Kıta ve Tabur Komutanı ise Baytar Binbaşı Sadettin Bey idi [ATASE, İSH, K: 683, G: 93, B: 1; ATASE, İSH, K: 683, G: 104, B: 1]. Bu kuvvetler gece saat 02:00'de Afyon'a gelmiş ve 03:00'de Eskişehir'den Afyon'a gelen iki trenle Konya'ya hareket emişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 91, B: 1]. Ayrıca, Ankara'dan 4 makineli tüfek ile cephaneye dolu bir tren Konya'ya gönderilmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 98, B: 1].

12. Kolordu'nun gönderdiği kuvvetler Haydar müfrezesi sağdan Hadi bölüğü ortadan, Elmas Bey kuvvetleri soldan olmak üzere Kuva-yı Tedibiye Kumandanı ile birlikte Sarayönü'ne hareket ediyordu [ATASE, İSH, K: 683, G: 105, B: 1]. Bu tenkil kuvveti tren yolu ile Sarayönü'nden geçerek 4 Ekim 1920'de Meydan İstasyonu'na yaklaşıldığı sırada yaylım ateşine tutulmuştu. Müfreme kumandanı hücum emri vermişti. Asiler dağınık haldeydi ve 150 esir vermişti. Fakat, müfreme yorgun düşmüştü. O gece dinlenilmesine karar vermişlerdi. Sabaha doğru (5 Ekim) top atışlarıyla yeniden çarpışma başladı. Boğdağan civarındaki müsademeden milli kuvvetler galip çıkmıştı. Böylece Konya'dan bir önceki istasyon olan Pınarbaşı İstasyonu'na doğru harekete geçilmişti [Avanas, 1998: 144].

Tenkil kuvveti tam Pınarbaşı yolunda iken Haydar Bey, Avni Bey ve Taşbaşı Hacı Hüseyin Efendi otomobil ile çıkagelmişti. Haydar Bey olayları kısaca anlattıktan sonra Delibaşı Mehmed'e Haydar Beyin imzası ile şu mektubu yazmışlardı: “*Konya’da Delibaşı Mehmed Ağa’ya! Bana söylediklerini Konya’yı tedibe gelen kuvvetlerin kumandanına aynen iblağ ettim. Sana muayyen bir mühlet veriyor ve yirmi dört saat zarfında Hükümet’e dehalet etmeni bildiriyor, kardeş kanı dökülmesine sebep olmamak istersen bu suretle hareket et. O vakit hakkında af ile muamelede bulunacaktır. Aksi takdirde son pişmanlık faide vermez selâmlar. Konya Valisi Haydar*” [Önder, 1953: 232-233]. Mektup, Taşbaşı Hacı Hüseyin Efendi’ye Delibaşı’na götürmesi için verilmişti. Haydar Bey de bir ata binerek elinde silah tenkil kuvvetlerine katılmıştı. Pınarbaşı’na yaklaşıldığında istasyonda 2.000 kadar asinin toplanmış olduğu görülmüştü. Haydar Bey’in önerisi ile piyadeler tepeye çıkarılmış, süvariler de (Hadi Bey ile Haydar Bey müfrezeleri) düzden saldırıya geçmişlerdi. Bu arada Haydar Bey, mitralyözünü ve topları yönlendirmekteydi. Sonunda Pınarbaşı çatışması da tenkil kuvvetlerinin başarısı ile neticelenmiş, asiler 70 ölü ve 300 esir vermişlerdi [Kandemir, 1954c: 496; Vaner, 11 Nisan 1940]. Binbaşı Saadettin Bey 5/6 Ekim akşamını Pınarbaşı’nda geçirmeye karar vermişti. 180 Piyade ve 50 süvariden ibaret kuvvetiyle 4 Ekim günü hareket eden Derviş Bey, Pınarbaşı’na 5/6 Ekim akşamı gelerek milli kuvvetlere katılmış ve kumandayı eline alarak ortak bir müfreze oluşturmuştu [ATASE, İSH, K: 683, G: 102, B: 1; Esengin, 1998: 198-199]¹¹.

Bu arada, Ankara Hükümeti 5 Ekim 1920’de Konya’ya hareket eden kuvvetlerin emir ve kumandasını Dahiliye Vekili Refet Bey’e vermişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 108, B: 1]. Refet Bey’in idaresinde ise 500 atlı, bir cebel topu ve dört makineli tüfekten ibaret bir kuvvet vardı ve 5 Ekim 1920 tarihinde Konya üzerine gönderilmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 110, B: 1]. Daha önce bahsedilen, içinde makineli tüfek bulunan trenin de Refet kuvvetlerine iltihak etmesi istenmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 100, B: 1].

6 Ekim sabahı Pınarbaşı’ndan harekete geçen tenkil kıtası Konya’ya 4-5 kilometre uzaklıktaki Horuzluhan’a gelmişti. Müfreze Pınarbaşı’na kadar şimendifer hattı tamir etmişti. Yalçın, Meydan ve Selar, Baş istasyonları asiler tarafından yağma edilmiş ve

¹¹ Derviş Bey’e bu görev 3 Ekim 1920’de verilmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 88, B: 1].

telgraf malzemeleri tahrip edilmişti. Bunların hızlı bir şekilde tamir edilmesi için telgraf malzemelerinin icap eden memurlarla birlikte bu istasyonlara gönderilmesi istenmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 112, B: 1]¹². Böylece haberleşme sağlanmış olacak ve yeni gelen kuvvetler demiryolunu kullanabilecekti. Bunun yanında Derviş Bey'in süvarileri şehrin dış bağlarını; piyadeleri Horozluhan tepelerini ile tutmuş, büyük cebel topu da en hakim noktaya yerleştirilmişti [Avanas, 1998: 146].

Delibaşı Mehmed ise Haydar Bey'den gelen mektubu okuyunca çılgına dönmüştü. O da bütün gece sabahı beklemiş, sabah bütün kuvvetlerini toplayarak Horozluhan'da bekleyen tenkil kuvvetlerine karşı saldırıya geçmişti [ATASE, İSH, K: 683, G: 111, B: 1; Belen, 1973: 224]. Bu arada Refet Bey müfrezenin öncü kuvvetlerinden 350 kişilik süvari birliği de Derviş Bey müfrezesine katılmıştı [ATASE, İSH, K: 850, G: 150, B: 1]. Delibaşı çetesi milli kuvvetlere saldırmaya devam etmekteydi. Delibaşı'nın amacı yeni kuvvetler gelmeden milli güçleri dağıtmaktı. Fakat şiddetli çarpışmalardan sonra Delibaşı ve çetesi etrafa dağılmış ve kaçışmaya başlamıştı [Kenan, 1998: 207]. Artık milli kuvvetlerin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Haydar Bey 70 piyade ve 30 süvari ve iki hafif mitralyözle Araplar cihetinden şehre girmişti [Vaner, 11 Nisan 1940]. Bundan sonra süvari alayları Hadi ve Haydar Beyler şehre girmişler, hükümet konağını ele geçirmişlerdi [Kurtuluş, 31 Ekim 1950]. Derviş Bey'in de şehre girmesi ile şehir tamamen eşkıyadan kurtarılmıştı [ATASE, İSH, K: 583, G: 6, B: 1]. Konya'ya tedip kuvvetlerinin girmesinden bir gün sonra da 7 Ekim 1920'de Refet Bele de şehre girmişti. Böylece Konya asilerden kurtarılıp sükunet sağlanmıştı [ATASE, İSH, K: 589, G: 35, B: 1-4]. Harbiye Nezareti de bunun üzerine 8 Ekim 1920 tarihinde bütün kaza ve nahiyelere bir telgraf göndererek Konya İsyanı'ndan ve bastırılmasından haberdar etmişti¹³.

¹² Belgenin altına "malzeme ve memurlar gönderilmiştir" şeklinde not düşülmüştür.

¹³ Telgraf şu şekilde idi: "Bütün Kaza ve Nevahi be Bilumum Livaya / Ilgın, Bozkır, Karaman civarından 500 kadar usat toplanarak Delibaşı Mehmet namında bir sergerdenin kumandası altında 2 gün evvel geceleyin ansızın Konya üzerine şehrin tahkimini ele geçirmek ve Konya şimaline doğru harekete başlamışlardır. Konya valisi Haydar Beyefendi ile Mevkii Kumandanı Miralay Avni Bey jandarma ve polislerle hükümet konağı ve Alaattin Tepesine çekilerek cidden kahramane bir suretle müdafaa-i namus eylemişler ve bu zaman zarfında sevk edilen fırkalarımız 5/10/1336 da Pınarbaşı istasyonu civarında bu usatın bir kısmı mühimmesi ile tesadüf ederek şiddetli bir müsademedi sonra asileri dağıtmış ve Pınarbaşı istasyonunu istirdat eylemişlerdir. Müfrezemiz 5-10-36 Konya'dan 5 kilometre mesafesinde Horozluhan'a vasil olmuşlar. Asiler yaptıkları işte nadim olamayarak silahlarıyla fevç fevç teslim olmaktadır. Konyalılar kıtaatımızın gelişi için hazırlıklara başlamışlardır" [ATASE, İSH, K: 844, G: 89, B: 2. The Times Gazetesi ise Konya İsyanı'nı 6 Kasım 1920 "Konya'da Milliyetçilere karşı isyan

İsyan Konya dışında çok geniş bir alana yayılmıştı. İsyanın bastırılması için planlı bir hareketle işe başlamak gerekiyordu. Alınacak tedbirlerle isyanın bir an önce bastırılması ve mevcut kuvvetlerin cephelere yollanması gerekiyordu. Refet Bey'in, 500 atlı, bir dağ topu, 3 mitralyöz ile Binbaşı Derviş müfrezesiyle birleştikten sonra oldukça güçlü bir savaş birliği olmuşlardı. Bunun yanında Demirci Efe, Osman Bey müfrezesi ve Pozantı'dan 41. Fırka da isyanın bastırılması için görevlendirilmişlerdi.

İsyanın bastırılmasında görev taksimi genel olarak üç bölüme ayrılmıştı. Afyon'dan Ilgın'a kadar demiryolu çevresinin bastırılması ve temizlenmesi 12. Kolordu'ya, Eğridir Gölü ve çevresi Demirci Efe'ye, isyanın esas yayılma sahası olan Konya'nın güneyini bütün isyancılardan, tenkil ve temizlenme vazifesini de Refet Bey üstüne almıştı. Refet Bey 8 Ekim 1920'de Çumra yönünde harekete geçerek bu bölgeleri asilerden temizledikten sonra, 9 Ekim'de Karaman'a yürümüştü. Karaman'dan sonra 16 Ekim'de Bozkır, 18 Ekim'de Seydişehir, 19 Ekimde Beyşehir, 23 Ekimde ise Çığıl asilerden kurtarılmıştı [Avanas, 1998: 152-163; Esengin, 1998: 210-216].

Delibaşı Mehmed ise Milli Kuvvetlerin Konya'ya girmesinden sonra 300 adamıyla birlikte Fransızlara sığınmak için Silifke taraflarına kaçmıştı. Delibaşı'yı takip eden Milli Kuvvetler ona epey zayıf verdirmişlerse de Delibaşı Mersin'de Fransızlara sığınmış, fakat yanında ancak 40-50 adamı kalmıştı. Bir süre Mersin'de kalmış, Aralık 1920'de Fransız gemisiyle önce İzmir'e oradan da İstanbul'a gelmişti. Burada İngilizlerle görüşmüş ve Yunan ordusu emrine girmeyi kabul etmişti. Delibaşı tekrar İzmir'e gelerek 15 Temmuz 1921'de Yunan generali ile görüşmüştü. Delibaşı'nın Yunanlılarla anlaşması Konya halkı tarafından nefretle karşılanmıştı. Delibaşı ise tekrar Konya'yı basma düşüncesinde olup Karaman'a kadar gelmişti. Fakat, burada iken adamları tarafından başı kesilerek öldürülmüştü. Delibaşı'nın kesik başı 31 ağustos 1921'de Konya'ya getirilmiş ve hükümet meydanında 24 saat halka teşhir edilmişti [Avanas, 1998: 148-152]. Böylece Konya için Delibaşı diye bir tehlike kalmamıştı.

çıkmiş, fakat yedek kuvvetler imdada gelerek ayaklanma bastırılmıştır” şeklinde haber yapmıştı [The Times, 6 November, 1920, Saturday, pg. 9].

6. 4. İsyandan Sonra Konya

Refet Bey, Konya'ya gelir gelmez örf-i idare (sıkı yönetim) ilan etmişti. Askeri Rüштиye Mektebi Müdürü Binbaşı Tenzil Bey Başkanlığında “Divan-ı Harb-i Örf-i Mahkemesi” ile Erzurum mebusu Salih Bey başkanlığında da “Tekikat ve Zaiyat Komisyonu” kurduymuştu [Avanas, 1998: 147]. Refet Bey 7 Ekim 1920 “Konya Halkına Beyanname” başlığıyla ilk sıkıyönetim bildirisini yayınlamıştı¹⁴.

Haydar Bey, Konya'da asayişini temin için Refet Bey ile görüştüğünden sonra 10 Ekim 1920 tarihinden itibaren her an göreve hazır bir alayın şehirde bulundurulmasına karar vermişti [ATASE, İSH, K: 686, G: 47, B: 1]. 13 Ekim 1920'de ise Konya Sıkıyönetim Komutanlığı “Konya Kazası Dahilinde İki Umum Kura Ahalisine Beyanname” başlığı altında ikinci bir beyanname daha yayınlamıştı¹⁵. Bu beyanname sonucu civar kasaba ve köylerin halkı topladıkları silahları Konya'ya göndermişlerdi. Fakat buna rağmen bu beyanname firariler üzerinde fazla etkili olmamıştı. Bunun üzerine 17 Ekim 1920'de firarilere yönelik yeni bir beyanname yayınlanmış ve teslim olmayanların malları müsadere edilmişti. Bu beyanname firariler üzerinde daha etkili olmuştu. Bir çok firari teslim olmaya başlamışlardı. Yakalanan firariler Divan-ı Harp'te yargılandıktan sonra bir kısmı idama mahkum edilmiş, bir kısmı kürek cezasına çarptırılmış, cezaları daha hafif olanlar da cepheye gönderilmişlerdi¹⁶.

¹⁴ Beyannamenin ilk iki maddesi şu şekilde idi: “*Konya Ahalisine Beyanname*
1- Hareket-i isyaniye hasebiyle müstehan mecazât olanlara bilatehir cezaları tasdik ve infaz edileceği gibi masum ve bigünah bulunanlara mal ve can ve namusları tamamen mahfuz müemmen bulunacaktır.
2- Alelade ekmek ve meflül bıçaklarıyla âsar-ı atikaden madud eslihadan maada bilimüm ufak ve büyük tabanca her nevi tek tüfeng, çifte, kapsüllü avcı tüfekleri dahil olmak üzere atik ve cedit muadel-i mükerrer veya tek ateşli bilimüm eslihayı şehir halkı 8. Cuma günü akşamına kadar bilaistisna herkes mıntıkası Polis Karakoluna numrolu ve mühürlü makbuz mukabilinde teslim mecburdur.” [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920]

¹⁵ Bu beyanname şu şekilde idi: “1- Et bıçağıyla âsar-ı atikeden ma'dud olan esliha müstesna olmak üzere köyler yedinde bulunan kılıç, kama, tek ve çift kırma av tüfekleriyle eski veya yeni model bilimüm ateşli esliha cephanesiyle beraber tarih-i ilânından itibaren dört gün zarfında her köyün camiinde toplanarak müddet-i hitamından heyet-i ihtiyariyesi marifetiyle tamamen getirilip hükümete teslim edilecektir.

2- Elleriindeki eslihayı teslim etmeyenlerin bilimüm emvali müsadere, kendileri idam, köyler ihrak edilecektir.

3- İşbu beyannameyi hangi gün ve saatte aldıklarını her nahiye heyet-i ihtiyariyesi zirdeki makbuz ve ilmühaberine işaret ederek tebliğ eden memura teslim makam-ı vilâyete gönderileceklerdir” [Öğüt, 12 Teşrinievvel 1920].

¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Avanas, 1998: 165-177.

Divan-ı Harp Mahkemesi isyanda asilerle devamlı gürüşen Konya mebuslarından Abdulhalim Çelebi Efendi ile Kazım Hüsnu Bey'i de mahkemede yargılamış ve suçlu olarak tevkif etmişti [Hakimiyet-i Milliye, 23 Teşrinievvel 1920]¹⁷. Bu iki Mebusun tevkif edilmesi Millet Meclisi'nde bazı mebusları harekete geçirdi. Karahisar Şarki Mebusu Mustafa Bey ile arkadaşları, Abdulhalim Çelebi Efendi ile Kâzım Hüsnu'nün evrakları ile birlikte Ankara'ya getirilmeleri için yeni bir takrir vermişlerdi. Takrir kabul edilmiş ve Abdulhalim Çelebi Efendi ile Kâzım Hüsnu Ankara'ya getirilmişler, Konya'daki olaylar hakkında açıklamalarda bulunmuşlardı [Avanas, 1998: 178-179]. Bu Mebuslar daha sonra Haydar Bey hakkında takrir vereceklerdi.

Toplumda Konyalıların Milli Mücadele'ye karşı oldukları şeklinde bir kanı oluşmuştu. Konyalı ileri gelen ulema ve eşraf 25 Ekim 1920 tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesine ilan vermişti. Gazete bunu "*Temyiz-i Konya - Kendisini Tebriye Ediyor*" başlığı ile duyurmuştu. İlanda Konya'da meydana gelen olayda Konyalıların hiç bir suçunun olmadığı belirtilmiş ve Haydar Bey'in valiliği bırakarak mebusluğu tercih etmesinden üzüntü duyduklarını dile getirmişlerdi¹⁸.

Konya ve civarındaki tenkil hareketlerinden sonra Refet Bey, 24 Ekim 1920 günü Konya'ya gelmişti¹⁹. Aynı gün isyanın bastırılması ile ilgili Öğüt gazetesi muhabiri ile

¹⁷ Çelebi Efendi'nin damadı Muzaffer Efendi'nin üzerinden de şüpheli mektuplar çıkmıştı [ATASE, İSH, K: 728, G: 117, B: 1-3].

¹⁸ Yazının bir kısmı şu şekilde idi: "*Evvelki akşam.*

Konya-ı müessife dolayısı ile her tarafta umum Konyalılar hakkında bir fikir hasil olduğu şüphesizdir. Memleketin erbab-ı namusu hadisenin vukuundan sonra haberdar olduğumu ve sabahleyin şehrin her tarafı asilerin ateşi ile sarıldığı cihetle müteakabil bir tedabir inhizabına imkan bulunamamıştır. O gün herkes hiç bir tarafa çıkmamış ve ikinci gün dahi asilere yerliden iştirak eden olmamıştır. İkinci gün ileri gelenler süngü tehdidi ile kendilerine iltihak ettirilmişlerdir. Şu lekeyi silmeye azim ederek ber vechi ati mevadın tatbik ve ifasına azim etmişlerdir.

1- *Vakıada lehül hamd hiçbir ailenin namusuna tecavüz vakıa olmamıştır. Mal ve cana vukuu bulan tecavüzler telafi edilecektir.*

2- *Divan-i harpçe mücrim ve masum olanlar pek yakında tayin edileceği gibi erbab-ı namusta bu babtaki hükümete her suretle muavenet ve teshilatta bulunacaktır.*

3- *Hükümet-i adilemizin pederane bir icraatla müfsidlerden muhitimizin tathiri ve tedip edilmesini ve bizlere tahsil edilecek fiili ve nakdi her türlü teklif-i hükümeti ikaya hazır bulunduğumuzu arz ederiz. Vali Haydar Bey Efendi'nin ahiren mebusluğu tercih ile vilayetten çekileceğini teessürle öğrendik. Müşarunileyh vakıanın şahidi olup mürettep ve failleri hakkında malumat-ı tammeye sahibidir. Ahval-i mahalliyede kesb-i vukuf ettiği cihetle yapılacak tedibat ve icraatta başında kendilerinin bulunmaması her surette tecil-i hak ve hakikate medar olacağından memlekette hal-i tabi avdet edinceye kadar hiç olmazsa vekaleten olsun müşarunileyin burada bırakılmasını istirham ederiz.* [Hamiyet-i Milliye, 25 Teşrinievvel 1920].

¹⁹ Haydar Bey, Müdafai-i Milliye Vekaleti'ne bir telgraf göndererek Refet Bey'in Konya'ya gelişini haber vermişti [ATASE, İSH, K: 566, G: 101, B: 35; Öğüt, 24 Teşrinievvel 1920]. Refet Bey'in

bir mülakat yapmıştı. Refet Bey'e göre isyanın başlıca iki nedeni vardı: İngiliz siyaseti ve cehalet [Öğüt, 25 Teşrinievvel 1920]. Refet Bey, 26 Ekim 1920 günü hükümet meydanında Vali Haydar Bey ve bütün resmi memurlar ile binlerce halka hitaben bir nutuk vermişti. Refet Bey verdiği nutukta "*Konya'da birinci ve ikinci gelişlerinde kendisine çiçek demetleri refakat ettiği halde bu kere dar ağaçlarıyla geldiğini*" söyleyerek bundan müteessir olduğunu belirtmişti. Refet Bey, konuşmasına devam ederek Konya halkına güvendiğini belirtmişti [Öğüt, 26 Teşrinievvel 1920].

Bu arada Konya ve civarındaki Milli Kuvvetlerin cepheye geri gönderilmesi gündeme gelmişti. Konya ve civarındaki Milli Kuvvetler cepheye gönderilirken Konya'da tekrar isyanın başlamaması için gerekli tedbirler alınmış, 4 Kasım 1920 tarihinde Konya'ya Ethem Bey kumandasında bir müfreze gönderilmiş [ATASE, İSH, K: 683, G: 210, B: 1] ve Garp Cephesi'ndeki kıtaatın Refet Paşa emrinde bulunmasına karar verilmişti [ATASE, İSH, K: 684, G: 57, B: 1]. Bunun yanında, Konya'da 11 Kasım 1920'de Cenup Cephesi Menzil Müfettişliği oluşturulmuştu [ATASE, İSH, K: 732, G: 121, B: 1-8]. Haydar Bey, bu arada 28 Kasım 1920'de Konya Mevkii Kumandanlığı'nın selahiyet kuruluşunu gerçekleştirmişti [ATASE, İSH, K: 738, G: 185, B: 1]. Ayrıca, Konya'da bir piyade alayı kurulması da düşünülmekteydi [ATASE, İSH, K: 738, G: 186, B: 1].

İsyandan hemen sonra kurulan Divan-ı Harp Mahkemeleri keyfi uygulamalara neden olması sebebiyle, Konya İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu. Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliklerine, Kangırı (Çankırı) Mebusu Hacı Tevfik Bey, Bursa Mebusu Ali Osman Nuri Bey, Isparta Mebusu Hacı Tahir Bey seçilmişlerdi [Öğüt, 7 Teşrinisani 1920]. Konya İstiklâl Mahkemesi 8 Kasım 1920 tarihinde göreve başlamış ve 18 Şubat 1921 tarihine kadar görevini sürdürmüştü [Aybars, 1975: 117]. Mahkeme faaliyete başlaması ile birlikte Divan-ı Harp Mahkemeleri sona ermişti. Mahkeme, 16 Kasım 1920 tarihinde Konya halkına bir beyanname yayınlamıştı. İstiklal Mahkemesi bu beyannameye halka bir taraftan hangi suçların kendilerini kapsadığını bildirmekte, diğer taraftan da halkın suçlara iştirak etmemesini ve cepheye giderek vatanın kurtarılması için çalışmalarını tavsiye etmekteydi I. Dönem Konya İstiklal Mahkemesi

Konya'ya gelmesinden 3 gün önce yani 21 Ekim günü 12. Kolordu kumandanı Fahreddin Bey de Konya'ya gelmişti [Öğüt, 22 Teşrinievvel 1920].

çoğunluğu ayaklanmalarla ilgili olarak 18 Şubat 1921 tarihine kadar 805 kişiyi çeşitli cezalara çarptırmıştı [Avanas, 1998: 183].

Konya İsyanı'ndan sonra Konya halkının kayıpları çok büyüktü. Çoğunun evleri yıkılmış eşyaları yağmalanmıştı. Ayrıca şehit olanların ailelerinin mağduriyetinin de giderilmesi gerekiyordu. Bu nedenle 7 Ekim 1920'de Konya'ya gelen Refet Bey, Haydar Bey ile de görüşerek "Tetkik ve Telefât ve Zaiyat Komisyonu" kurduğunu [Öğüt, 7 Teşrinievvel 1920]. Komisyon başkanlığına ise Haydar Bey ile Alaattin tepesinde asilerle çarpışan Erzurum Mebusu Salih Efendi getirilmişti. Komisyon aynı gün şu beyannameyi yayınlamıştı: "*Zabitan, efrad, memurin ve ahaliden her birinin emvali eşya ve sairesi zayi olmuş ve kimler tarafından, kimler hakaret görmüş ise mahallat-ı heyet-i ihtiyariyesi tarafından takibat ve tamikat-ı lazime icra edilerek tesbiti defter olunacak ve heyet-i ihtiyariyelerinin vukuf ve malumatı haricinde ve kaybolmuş zaiyat var ise sahipleri bunları bir kâğıda yazacak meclis-i umumiye vilâyette in'ikat eden tetkik, telefât ve zaiyat komisyonuna müracaat edecektir. Tetkik ve Telefât ve Zaiyat Komisyonu Reisi Salih*" [Öğüt, 7 Eylül 1920]. Bu beyannamenin içeriğinden de anlaşılacağı üzere bu komisyon, isyanda evi yağmalanan ve mağduriyete uğrayanların zararlarını gidermek ve bunları tespit etmek için kurulmuştu.

Komisyon ilk tahkikatında 87 hanenin ve 432 kişinin soyulduğunu tespit etmişti. Çalınan eşyaların çoğu Rum ve Ermenilerin evinde bulunmuştu [Öğüt, 9 Eylül 1920]. Bu Ermeni ve Rumların baskın sırasında fırsattan istifade ederek yağma teşebbüsünde bulduklarını göstermekteydi. Bunlara rağmen Zaiyat Komisyonu isyanda evleri yağmalanan ve mağdur duruma düşen yabancı memur ve zabıtlere para ve mal yardımında bulunmaktaydı [Öğüt, 14 Eylül 1920].

Öğüt Gazetesi de bir yardım kampanyası açmıştı. Yardım yapanların isimleri gazetede ilan ediliyordu. Öğüt Gazetesi, şehit ailelerine yardım kampanyası yanında şehit olanların aileleri için de yardım defterleri de açmıştı. Bunlardan biri Alâaddin Tepesi'nde şehit olan Jandarma Kumandanı Binbaşı Halil Bey ve Teyyare Zabiti Mulazımievvel İbrahim Ethem Bey'in dul karısı bulunuyorlardı. Haydar Bey de bu yardımları teşvik ediyor ve fiilen katılarak destekliyordu. Halil Bey için açılan yardım defterine 2000 kuruş vermişti. Ayrıca, İbrahim Ethem Bey'in dul karısına 50 lira

göndererek nereye gitmek istiyorsa gönderileceğini bildirmişti [Öğüt 17 Eylül 1920]. Konya halkı açılan bütün yardım kampanyalarına büyük bir hayırseverlikle katılmıştı. Çok kısa zamanda büyük yardımlar toplanmıştı. 14 Ekim 1920’de kadar şehit ailelerine toplanan yardım miktarı yani bir gün sonra ise 47.450 kuruşa ulaşmıştı [Öğüt 14 Teşrinievvel 1920].

6. 5. İsyandan Sonra Haydar Bey

Haydar Bey, gittiği yerlerde eğitim için bulunduğu makamın bütün olanaklarını kullanmıştır. Haydar Bey Konya’daki okulları da ziyaret ediyor ve ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyordu. Haydar Bey’in isyandan sonra ilk ziyaret ettiği okul Akif Paşa İlkokulu’dur. Burada yaptığı konuşmada talebelere: *“Aman çocuklar okuyun, okulu bitirin. Memleket ne kötülük görüyorsa cehaletten görüyor. Cahil insan, okumuş insanın daima kölesidir. Sakın köleliği kabul etmeyin, okuyun inşallah hepiniz memlekete hayırlı evlât olarak yetişirsiniz”* şeklinde nasihat vermişti [Avanas, 1998: 193]. Haydar Bey okul ziyaretlerine devam ederek 15 Ekim 1920 tarihinde Anadolu İntibah Mektebi’ni ziyaret etmiş burada konuşma yaparak okulun hasar gören yerlerini tamir edileceğini söylemişti. Haydar Bey’in okullarını ziyaretinden oldukça memnun olan talebeler Öğüt Gazetesi’ne teşekkür ilanı vermişlerdir. İlan şöyle idi:

“Bütün vilayet halkının müşfik ve sevgili babası, yetimlerin ve öksüzlerin büyük hamisi vali bey efendi hazretleri dün bütün mektepleri teftiş etmiş idi. Bu arada mektebimizde teşrif ederek ekseriyeti asker ve memur çocuklarından ibaret olan arkadaşlarımızın, biz yavrucakların birer birer hatırını sordu. Bize ve mektebimize yardım edeceğini söyledi. Gözlerimiz sevinç yaşları ile doldu. Bu yüksek bu alicenap babamıza küçük yüreğimizden büyük pek büyük olan teşekkürümüzü takdim etmek için Öğüt’e yalvarıyoruz. Kabul ediyorlarsa ne şeref.

Anadolu İntibah Mektebi Talebeleri”

[Öğüt, 15 Teşrinievvel 1920].

Konya basınının, halkın da sözcülüğünü yaparak, Haydar Bey’in bu hareketlerinden övgüyle bahsettiği görülmektedir. Öğüt Gazetesi isyanın bastırılmasından iki gün sonra “Vali ve Kumandan” adı ile yayınladığı makalede *“Vali Haydar Bey bu memleketin*

hakiki bir babasıdır” deniliyor ve şöyle devam ediyordu: “Konya ve Konyalıları o kadar seviyordu ki adeta ‘Konya Konyalılarıdır’ menzuresini kabul etmiş ve bütün icraat ve teşebbüsâtını halkın ruhundan kopmak için memleketin ileri gelenleri ile daima istişare ederek onları ikna ve ilzam etmedikçe hiçbir şey yapmamakta bulunmuş idi. Simaları herkese medâr-ı ehemmiyet, haneleri ise gece veya gündüzün her hangi bir saatinde bilâistisna herkes için bab-ı müracattı. Öyle denilirdi ki, Haydar Bey 20. Asrın adaletiyle kabâil-i ibtidatiyye kumandanlarının sadeki-i hayatını menç arslan yürekli bir merhat-i mücessime idi”. Ayrıca makalede Haydar Bey’in Konya’ya yaptığı hizmetler anlatılarak “Bütün icraatlarını Konya’nın ilerlemesi ve inkişaf etmesi için yapmıştır. Her ferdini kendi evlâdı ve bir dikiş iğnesini ailesinin kıymetli pırlantası gibi muhafazaya çalışırdı. Eğer cephe için Konya’dan 100 bin lira istense ahval-i iktisadiyenin müşkilatından bahsederek beş bin gönderirdi. Cephe için 10 bin kişilik kuvvet istense halk yorgundur diyerek 300 kişi gönderirdi. Konya’yı ezdirmemek için hatta vilayetten vazgeçmeye hazır bulunurdu. O kadar müşfik ve o kadar iyidir ki, her büyük vicdanın daima hissettiği gibi muhitinde kendisine karşı ancak muhabbet ve samimiyet olduğunu zanneder Konyalıların bir müşkilat çıkarmayacağına suret-i katiye de itimad eylerdi” deniliyordu. İsyân esnasında bile Haydar Bey’in Konya’nın yakılmasını, yıkılmasını ve masum halkın gördüğü zararı düşündüğünü, savunma esnasında bile silâh sıkmak istemediği anlatılan yazıda, arabulucu heyetlerin faaliyetlerine çatarak “Kuvve-i Hükümeti teslim için o kadar ısrar eden heyetler, bu gayretlerinin onda birini de eşkiya için kullanmış olsalardı memleketlerine çok büyük hizmetler yapmış olacaktı. Onların ilgisizliği yüzümüzü kızartacak dereceye varmış ve bilhassa Konya’nın hizmetkâr babası darp ve tahkir olunmağa başlanmış ve defaatle öldürülmek istenmişti hatta daire-i hükümetle bile mütemadiyen hakarete hücumu maruz kalmış cerh edilmiş idir” denilmekteydi [Öğüt, 8 Teşrinievvel 1920]. Makaleden de anlaşıldığı gibi Konya ve Konyalıları Haydar Bey’e oldukça fazla muhabbet duyuyordu.

Haydar Bey, isyanın bastırılmasından sonra kazalara yeni kaymakam tayinlerinin yapılmasını sağlamıştı. Buna göre: Karaman Kaymakamlığı’na İlgin Kaymakam Vekili Sami Bey; Bozkır Kaymakamlığına Seydişehir Kaymakamı Ragıb Bey; Seydişehir Kaymakamlığı’na Karaman Kaymakamı Hayri Bey; ve Beyşehir Kaymakamlığı’na Yüzbaşılıktan emekli Kâzım Bey’i vekâleten [Öğüt, 14 Teşrinievvel

1920] olmak üzere Ermenek Kaymakamlığı'na ise Çölemerik Kaymakamı Fehmi Bey tayin edilmişti [Öğüt, 18 Teşrinievvel 1920].

6. 6. Haydar Bey'in Konya'dan Ayrılması

Konya basını ve Konya halkının bu duygu ve düşüncelerine rağmen Divan-ı Harp Mahkemesi'nce yargılanan Abdulhalim Çelebi ile Kazım Hüsnü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Haydar Bey'i suçlayıcı konuşmalarda bulunmuşlardı. Her iki Konya mebusu yaptıkları konuşmalarında, Haydar Bey'in isyandan önce ve isyan esnasında olayları iyi değerlendiremediğini, özellikle Delibaşı'ya güvenmesini eleştiriyorlardı. Bu mebusların yakınları ve akrabaları da olayların çıkmasında Haydar Bey'i suçlu görmüşler ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal ve Dahiliye Vekâleti'ne telgraflar göndererek görevden alınmasını istemişlerdi [TBMM ZC, VI, 1943: 239-250].

Haydar Bey Meclis Riyaseti'ne, Müdafaa-i Milliye ve Dahiliye Vekâletleri'ne Ekim 1920'de “*Ahalinin haletiruhiyesini benden iyi bilirsiniz. Vasi mikyasta tekâlif-i harbiyeye tahammül edemez. Gayri memnunların ve inkilâp yapmak üzere teşebbüsât-ı fiiliyede bulunmak istidadını haiz olanların miktarını tezyit edeceğiz. Kurduğumuz binayı kendi elimizle yıkacağız. Bu ukalalığının neticesini de arz ederim. Arzu buyurduklarınızı yapmaktan âcizim. Zaten mebusluğu tercih ediyorum. Buraya benim gibi her istediğinizi yapmaktan izhar-ı aczetmiyecek muktedir bir vali gönderilmesini temin buyurursunuz. Arz-ı ihtiram eylerim*” şeklinde telgraf göndererek vilayetten ayrılacağını ve mebusluğu tercih ettiğini bildirmişti [TBMM, GCZ, II, 1999: 858].

Buna rağmen bazı Konyalılar da Haydar Bey'in olayların çıkmasında hiçbir suçu olmadığını, Konya'ya büyük hizmetler yaptığı inancındaydılar. Böylece Konya eşrafi ikiye ayrılmıştı. Haydar Bey'in görevde kalması için, Gilisralı Hacı Tahir Konya eşrafi adına Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na, Dahiliye Vekâleti'ne telgraflar göndermişti. Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderilen telgrafın metni şöyledir:

“Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine,

Bizler için müşfik bir pederden başka bir tarz-ı telakkisi olmayan Vali-i Âli-i Âdilimiz Haydar Bey Efendi'nin Konyamızda ibkalarına müsaade buyurmakla minnettarlığımızı taz'if eylediğimizi arz ve teşekkürât-ı arnikamızı takdim eyleriz.

Rüfekası Namına Gilisralı Hacı Tahir”

Dahiliye Vekâleti'ne çekilen telgrafta ise şöyle deniliyordu:

“Ankara Dahiliye Vekaleti Celilesine,

Bizi derin ve daima bir hicap altında ezen vaka-i ahire-i isyaniyeden dolayı cürme iştirak etmeyen Konyalılar'ın itham ve şaibeden müberra tanındığını tebşir eylemekle azâb-ı vicdaniyeden tahlisimize delalet buyurmalarının minnettar-ı ebedisi olduğumuzu arz ederiz.

Rüfekası Namına Gilisralı Hacı Tahir”

[Öğüt, 28 Teşrinievvel 1920].

Büyük Millet Meclisi Hükümeti ise Haydar Bey'i görevden almayı düşünmemişti. Bunu, gerek Mustafa Kemal'in gerekse Dahiliye Vekâleti'nin Gilisralı Hacı Tahir Efendi'ye verdikleri cevabî telgraflarından anlıyoruz. Mustafa Kemal'in gönderdiği cevap şöyledir:

“Konya'da Ulemadan Gilisralı Hacı Tahir Efendi ve Rüfakasına,

Vali Haydar Bey Efendi'nin deruhte buyurdukları vezai'fin bitamamiha ifasına kadar Konya'da kalmaları temin edilmiştir efendim. (23.10.1336).

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal”.

Dahiliye Vekâleti ise şu telgrafi göndermişti:

“Konya'da Ulemadan Gilisralı Hacı Tahir Efendi ile Rüfaka-yı Kiramina,

Konya vaka-ı zalesi hasebiyle bilumum Konyalılar'ın hakkında hasıl olmuş hiçbir fikir yoktur. Hükümet isyanı tedip ettiği gibi erbab-ı ceraimi de zahiren ihraç edecektir. Bu hususta emin ve müsterih bulunulmasını bilumum halka tefhim buyurulmasını rica ederim. Vali Bey'in ibkası hakkında suret-i tesviye bulunulacaktır. Efendim. 24. 10.1336.

Dahiliye Vekâleti Namına Sıhhiye Vekili Adnan”

[Ögüt 28 Teşrinievvel 1920]²⁰.

Görüldüğü üzere Ankara Hükümeti ne Haydar Bey hakkında ne de Konyalılar hakkında herhangi bir önyargıya sahip değildi. Fakat, şüpheleri ortadan kaldırmak için Konya'ya Heyet-i Tahkikiye gönderilmişti [TBMM ZC, VI, 1943: 40-41]. Heyet, raporunda Haydar Bey'in olayda herhangi bir suçu olmadığını belirtmiş, Haydar Bey'i takdire lâyık gördüğünü belirtmişti [Gör, 16 Eylül 1948]. Mustafa Kemal Atatürk ise Nutuk'ta Haydar Bey'in Konya İsyanı'ndaki durumunu şu şekilde anlatmaktadır: *"Delibaşı namında bir şaki beş yüz kadar asker firarisini başına topladı. 2/3 Teşrinievvel gecesi Çumra'yı bastı. 3 Teşrinievvel sabahı da Konya'yı işgal ve hükümete vaziyet etti. Konya Valisi bulunan Haydar Bey ve Kumandan Avni Bey (Mebus Avni Paşadır) Konya'da mevcut cüzi miktar asker ve jandarma ile Alâettin tepesinde usâta karşı şayanı tezkâr bir kahramanlıkta müdafaada bulundular. Fakat, kesrine ve her taraftan muhacematına karşı usât eline düştüler"* [Atatürk, II, 2001: 493-494]. Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa da Haydar Bey'in asilere karşı kahramane savaşını takdir etmişti.

Haydar Bey, Konya'ya vali tayin edildikten sonra bütün enerjisi ile Konya ve Konyalılar için çalışmıştı. Birinci Konya Hadisesi dolayısı ile Konya üzerindeki şüpheleri ortadan kaldırmış, Delibaşı İsyânında ise Alaattin tepesinde bir nefer gibi asilere karşı koymuş ve başından yaralanmıştı. İsyandan sonra da Konya'nın yaralarını sarmak için çalışmış hatta bir çok gideri kendisi karşılamıştı. Fakat Haydar Bey, Konya mebuslarının çalışmaları ve en sonunda kendisi hakkında takrir vermeleri sonucunda 28 Kasım 1920 tarihinde Konya Valiliği'nden istifa ettiğini telgrafla Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na bildirmişti. İstifasına cevap beklemeden 29 Kasım 1920 günü Konya'dan ayrılmıştı. Konyalılar Haydar Bey'i istasyondan büyük bir merasimle uğurlamışlardı. İstasyonda yapılan merasimde Dahiliye Vekili Cenup Cephesi Kumandanı Refet Bey de hazır bulunmuştu. Ayrıca Konya'daki bütün

²⁰ Daha önce bahsedildiği gibi Konya eşrafi 25 Teşrinievvel 1920 tarihinde Hakmiyet-i Milliye Gazetesi'ne *"Vali Haydar Bey Efendi'nin ahiren mebusluğu tercih ile vilayetten çekileceğini teessürle öğrendik. Müşarunileyh vakianın şahidi olup mürettep ve failleri hakkında malumatname sahibidir. Ahval-i mahalliyede kesb-i vukuf ettiği cihetle yapılacak tedibat ve icraatta başında kendilerinin bulunmaması her surette tecil-i hak ve hakikate medar olacağından memlekette hal-i tabi avdet edinceye kadar hiç olmazsa vekaleten olsun müşarunileyin burada bırakılmasını istirham ederiz"* şeklinde yazı göndererek Haydar Bey'in mebusluğu tercih ettiğini teessürle karşılamışlardı.

mekteplerin talebeleri ve büyük bir halk topluluğu katılmıştı. Uğurlama esnasında Refet Bey bir konuşma yapmıştı. Haydar Bey'in memuriyet hayatından övgüyle bahsederek sözlerine şöyle son vermişti: "*Mir-i mumaileyhin gerek isyanın vuku-ı hengamında gerek tedibatın icrası esnasında millet ve memlekete ifa buyurdıkları hidemât-ı bergüzideleri takdir ve kendilerine beyan-ı teşekkür ederim*" dedikten sonra yüksek bir sesle "*Hata olursa dahi, namus ve fazilet ölmez...*" demişti [Avanas, 1998: 195-196].

Haydar Bey Konya Valiliğinden ayrıldıktan sonra hemen Ankara'ya dönmemiş, Afyon'a 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Bey'in yanına Garp Cephesi'ne iştirak etmek için gitmişti. Fahreddin Bey, Haydar Bey'in Arnavutluk'un itibarlı ailelerinden gelmesini kullanarak Milli Kuvvetler'e karşı isyan eden Çerkez Ethem'in yanında bulunan Arnavutları ve Boşnakları Milli Kuvvetler safına çekmekte kullanmak istemişti. Haydar Bey, bu konuda çok fazla emek sarf etmesine rağmen pek başarılı olamamıştı [Sorgun, 1998: 280].

6. 7. Haydar Bey Hakkında Konya Hadisesi İle İlgili Meclis'te Takrir Verilmesi

TBMM'de Haydar Bey hakkında "Görevini ihmal ve suistimal etmekten" dolayı Konya mebuslarından Mehmet Vehbi, Abdulhalim Çelebi, Ömer Vehbi, Hacı Bekir, Musa Kâzım, Kâzım Hüsnü ile Isparta Mebusu Mehmet Nadir, Erzurum Mebusu Salih, Canik Mebusu Ahmet Nafiz, Karahisar Şarki Mebusu Mesut "Takibat-ı Kanuniye icra edilmesine" dair 16 Aralık 1920'de:

"Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Vezaifi memuresini ihmal ve suiistimal etmek suretiyle Konya hadise-i isyanîyesinin zuhur ve tevessüüne sebep olarak bir vilayetin harebesine ve bir çok masumun mağduriyetine ve bir hayli mahvına bais olmak dolayısı ile mesuliyeti lazım gelen vali sabık Haydar Beyefendi hakkında bila tefrik temin ve tevzii adalet kaziyei mu'tena bihasının halk nazarında tecellisi zımında zirde aşağıda muharrer mevaddin Meclis-i Alice tahkik ettirilmesi ve tahakkuku halinde hakkında takibatı kanuniye yaptırılmasını

teklif eyleriz” şeklinde teklif verdikten sonra, 18 maddelik Haydar Bey hakkında ağır suçlamalar içeren uzun bir tahrir vermişlerdi²¹.

Tahririn okunmasından sonra Meclis karışmıştı. Diyarbekir Mebusu Bey “*Sahtekârlığa bakın yahu!*” şeklinde tepkisini ortaya koymuştu. Bursa Mebusu Operatör Emin Bey ise Reis Vehbi Efendi’ye hitaben “*usulü müzakere hakkında bir şey arz edeceğim. Eğer bu mesele hakkında müzakere cereyan edecekse imzanız tahrirde mevcut olduğu için lütfen kürsü-i riyaseti terk etmeniz lazımdır*” demişti. Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey ise bu meselenin bir şubeye havale edilmesini önermişti. Karahisarı Sahip Mebusu Mehmed Şükrü Bey söz almış, “*bendeniz bir nokta daha arz edeceğim Hasan Beyefendi’nin buyurdıkları doğrudur. Haydar Bey tarafından Konya’da pek çok şeyler yapılmıştır, bu herkesin malumudur ve bunu Kumandan Refet Bey son nutkunda Haydar Bey’i teşyi ederken, hata olsa dahi, hakikat hatayı kabul ediyor demiştir. Binaenaleyh mesele böyle olmakla beraber Haydar Bey arkadaşımız burada değildir. Kendisi burada değil iken umumi müzakere açmak değildir. Haydar Bey gelinceye kadar şube tahkikat yapar, bu suretle olur*” şeklinde konuşmuştu [TBMM ZC, VI, 1943: 389-390]. 17 Mart 1921 tarihinde birinci celsede, Haydar Bey’in durumu görüşülmüş ve “masuniyeti teşriyesi” hakkındaki evrak Birinci Şube’ye havale edilmişti [TBMM ZC, IX, 1954: 131].

Birinci Şube, Haydar Bey hakkında verilen tahriri dikkatle incelemiş ve onun adem-i mesuliyetine (masun olduğuna dair) karar vermişti. 18 maddenin her birine ayrı ayrı cevap veren, Birinci Şube Reisi Edirne Mebusu Mehmet Şeref ve Kâtip Karahisarı Şarkî Mebusu Memduh Necdet imzalı Birinci Şube Mazbatası 21 Şubat 1922 tarihinde Meclis’te Gizli Celse’de okunmuştu [TBMM GCZ, II, 1999: 854-860]²².

Mazbata, Haydar Bey Konya Hadisesi’nde kendisine yöneltilen bütün suçlamalardan arınmasını sağlamıştı. Fakat kendisine bu suçlamaları yönelten Konya mebusu Abdulhalim Çelebi’nin evinde casusların yakalanması oldukça düşündürücüdür²³.

²¹ Tahririn tam metni için bkz: TBMM ZC, VI, 1943: 388-389.

²² Mazbatanın tam metni için Ekler kısmına bkz: Belge no: 17.

²³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: TBMM GCZ, II, 1999: 512-513. Daha öncede bahsedildiği gibi aynı şahsiyetin Çelebi Efendi’nin damadı Muzaffer Efendi’nin de şüpheli mektuplar çıkmıştı.

7. HAYDAR BEY'İN TBMM ÇALIŞMALARI

7. 1. Haydar Beyin Verdiği Tahrir ve Teklifler

Haydar Bey, TBMM'deki çalışmalarını boyunca değişik zamanlarda tahrir ve teklifler vermişti. Bunlar sırası ile şu şekildeydi: Haydar Bey, 21 Nisan 1921 tarihli ikinci celsede bazı mebuslarla birlikte, Musul Valiliği vazifesinde iken Ruslara karşı birlikte savaştığı arkadaşı Ömer Naci Bey'in ailesine maaş tahsisi hakkında kanun teklifi vermiş, Meclis de teklifi Layiha Encümeni'ne havale etmişti [TBMM ZC, X, 1958: 54]. Bu konudaki kanun teklifi Layiha Encümeni'nce onaylanarak 9 Mayıs 1921 tarihinde birinci celsede tekrar meclise gelmiş ve Meclis de Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmesini kabul etmişti [a.g.e., 271].

6 Ekim 1921 tarihli ikinci celsede Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey, Koçgiri hadisesinin sebeplerini tetkike gidecek olan heyetin gönderilmesine kadar Divanı Harb ve İstiklal Mahkemeleri'nce hiçbir muameleye tevessül olunmaması hususunun mahalline bildirilmesine dair tahrir vermişti. Haydar Bey, tartışmalar devam ederken Zekai Bey'in "*mazbata muharriri olduğu halde, İstiklal Mahkemesi'nden bahsolunmadı*" şeklinde konuşması üzerine "*Bu teklifi yapan bendenizim. Dersim mebusları arkadaşları da bunu hatırlarlar. Bir de İstiklal Mahkemesi bulunsun dendi. Hatta İstiklal Mahkemesi heyetin maiyetinde mi, yoksa refakatinde mi, olsun? Gibi sözler de oldu. Selahattin Bey de derhatır buyururlar. Bu sözler dahi oldu. Zekai Bey'in bunu tahattur etmemesi, taaccübolunur*" şeklinde konuşmuştu. Haydar Bey'in bu sözleri üzerine tahrir büyük bir çoğunlukla kabul edilmişti [TBMM ZC, XIII, 1958: 107-109].

17 Ekim 1921 tarihindeki ikinci celsede Karesi Mebusu Vehbi Bey, Müfettiş-i Umumilik hakkında kanun layihası ve Mülkiye müfettişlerinin teşkili hakkında kanun teklifi vermişti. Bu kanunlar Dahiliye Encümeni'nden geçtikten sonra Meclis'e geliyordu. Haydar Bey de Dahiliye Encümeni Reisi olduğu için bu kanunlarla yakından alakalı idi ve bu konuda Meclis'te konuşmalar yapmıştı. Bu konuşmalarda özellikle Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey'le tartışmıştı [a.g.e., 168-182]. 22 Ekim 1921'deki ikinci celsede de bu konuda görüşmeler devam etmişti. Haydar Bey burada

da söz almış ve kanunlar hakkında mebuslara ayrıntılı cevaplar vermişti [a.g.e., 219-228].

Haydar Bey, 29 Aralık 1921 tarihindeki ikinci celsede Ankara'ya gelen Ukrayna Heyeti'ne Meclis'te alenen teşekkür edilmesine dair tahrir vermişti. Tahrir şöyleydi: *“Muhterem Ukrayna'nın, buraya gelen Heyet-i Muhteremesi'nin milletimiz ve meşru davamız hakkında gösterdikleri alaka-i vedatkârane ve müşfikâneye Meclis'te bugün hazır bulunmalarından bilistifade alenen beyan-ı teşekkür edilmesini teklif eylerim”*. Haydar Bey'in bu konuşmasından sonra Meclis'te müthiş bir alkış tufanı olmuştu [TBMM ZC, XV, 1958: 237]. Bu tahrir tesirini göstermiş ve Türkiye - Ukrayna Muhadenet ve Uhuvvat Ahitnamesi imzalanmış ve bu ahitname 16 Mart 1922 tarihinde kanun halinde meclisten geçmişti [TBMM ZC, XVIII, 1959: 242-259].

18 Şubat 1922 tarihindeki birinci celsede Süruç Kaymakamlığı'ndan ayrılan İhsan Bey'in mazuliyet maaşı hakkında görüşmeler devam ederken Haydar Bey söz alarak şunları söylemişti: *“Efendim bu adamın şahsı mevzu bahsolunduğu için arz edeyim. Bu adam her gittiği yerde muhakeme ile avdet etmiş bir adamdır. Onun için rica ederim, böyle lakırdı söylemsinler. Dahiliye Vekaleti anlaşılıyor ki, layık görmemiş maaş tahsis etmemiş. Ben Van'da vali iken 60 gün orada durdu, 72 tane irtikap, suistimal ve dolandırıcılık ile itham edildi ve İstanbul'da dolandırıcılık davasıyla itham edilmiş. Hatta son zamanda cinayete itham ettik. İstiklal Mahkemesine de gitmiştir. Ama kurtulmuştur. İsterseniz şimdi maaş tahsis edin”*. Sonunda olay Dahiliye Encümeni'ne intikal etmişti [TBMM ZC, XIII, 1958: 43-44].

Haydar Bey, 11 Mart 1922 tarihli celsede Sakarya Savaşı'nda malul kalan Süvari Bölüğü'nden Ferid Efendi'nin ikramiye ile taltifine dair tahrir vermişti. Karesi Mebusu Hasan Basri Bey'in teklifi ile tahrir Müdafaa-i Milliye Encümenine havale edilmişti [TBMM ZC, XVIII, 1959: 144]. 23 Mart 1922 tarihinde ikinci celsede Müdafâ-i Milliye Encümeni mazbatasını olarak Meclis'e gelmiş ve Meclis de mazbatayı ruznameye almıştı [TBMM ZC, X, 1959: 338].

Doğu vilayetleri savaşıardan oldukça harap bir şekilde çıkmıştı. Bu nendenden dolayı Haydar Bey, 24 Ekim 1922 tarihindeki ikinci celsede Vilayât-ı Şarkiye muhacirleri için bütçeye 2,5 Milyon lira ilavesine dair kanun teklifi vermişti. Teklif Layiha

Encümeni'ne havale edilmişti [TBMM ZC, XXIV, 1960: 116]. Kanun teklifi 1 Kasım 1922 tarihinde Layiha Encümeni'nden geçerek tekrar Meclis'e gelmiş ve Meclis de Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale etmişti [a.g.e., 302]. 23 Aralık 1922 tarihinde ise teklif İcra vekilleri Heyet-i riyasetine gönderilmişti [TBMM ZC, XXVI, 1958: 7].

27 Ocak 1923 tarihindeki ikinci celsede Haydar Bey, Dahiliye Encümeni Reisi sıfatıyla Yunanlıların işgalinden kurtarılan Batı Anadolu bölgesindeki memurlar hakkında Meclis'e "*Memalik-i müstahlasadaki memurin hakkında Heyet-i Vekile'de zuhur eden ihtilafın halline dair Encümeni Mahsus mazbatası*" teklif etmişti. Müzakereler devam ederken Haydar Bey söz alarak "*Efendim Encümeni Mahsusun iltizam ettiği cihet hiç kimsenin mağdur edilmemesi keyfiyetidir. Bunda da Heyet-i Muhteremeniz müttefiktir. Arkadaşlar, kararın isabetini takdir yolunda söz söylediler. Bir iki fıkrasına maddi surette itiraz vaki oldu*" demiş, itiraz edilen konuları detaylıca açıklamıştı. Bu konuda bazı mebuslar da görüşlerini açıklamışlardı. Haydar Bey yine söz alarak Yunanlıların işgali esnasında Yunanlılarla teşrik-i mesai eden memurlardan bahsederken Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey ile tartışmaya girmiş ve Haydar Bey "*Bendeniz Hakkı Hami Bey'in bu kadar zorlamasına hem şaşıyor hem de acıyorum*" diyerek tartışmaya nokta koymuştu [TBMM ZC, XXVII, 1960: 8-30].

8 Mart 1923 tarihindeki birinci celsede Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Efendi'nin Köy Kanunu, Dahiliye Encümeni'nde tekrar tetkikini istemişti. Haydar Bey ise bu kanun üzerinde ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştu. Hilmi Bey ise "*Haydar Bey hilaf-i hakikat beyanatta bulunmuştur. Çünkü Köy Kanunu müzakere etmemişlerdir*" şeklinde konuşmuştu. Bu sözler üzerine Meclis'te gürültüler, patırtılar kopmuştu. Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Bey ise "*Reis Bey, Hilmi Bey Haydar Bey'i yalancılıkla itham etmiştir. Haydar Bey gelsin izahat versin*". Bunun üzerine Haydar Bey kürsüye gelerek Hilmi Bey'e: "*Efendim bir başka arkadaş beni bu sözleriyle itham etmiş olsaydı cevap verirdim. Hilmi Bey'in teklifinin nazar-ı itibara alınmaya değer cihetleri olmadığı için encümende nazar-ı itibara alınmadı*" şeklinde cevap vermişti. Sonunda Hilmi Bey'in teklifi reddedilmişti [TBMM ZC, XXVIII, 1961: 38-40].

2 Nisan 1923 tarihindeki birinci celsede Haydar Bey birkaç arkadaşı ile birlikte Topal Osman'ın cesedinin Meclis kapısı önünde salben (asılarak) teşhir edilmesine dair takrir

vermişlerdi. Takrir şöyle idi: “*Müdâfi-i din ve istiklal olunmasından dolayı şehid edilmiş olan Ali Şükrü kardeşimizin katillerinden olup bu sabah Çankayasındaki ikametgahında yapılan müsademe neticesinde mecruhen derdest edilmiş ve ahiren gebermiş olan katil, hunhar Kaymakam Topal Osman’ın Meclis kapısı önünde salben teşhir edilmesini teklif ederiz*”. Yapılan oylama sonunda teklif kabul edilmişti [TBMM ZC, XXVIII, 1961: 308]¹.

1876’dan beri seçimler iki dereceli olarak yapıla gelmekteydi. Tek dereceli seçim, Teşkilat-ı esasiye Kanunu görüşmelerinde olduğu gibi bir kez daha gündeme gelmişti. Besim Bey, memleketin siyasi rüştünü ancak tek dereceli seçimle göstereceğine inanmaktaydı. Tek dereceli seçime üç yasama döneminden sonra geçilebileceği önerilerinin yanı sıra, Erzurum Mebusu Durak Bey gibi milletin siyasi rüştünü ispatladığını ve doğrudan seçime hak kazandığını düşünmekte olan mebuslar da vardı [Akın, 2001: 402]. Haydar Bey ise 4 Nisan 1923’teki celsede bu konuda söz alarak: “*üç devre-i intihabiyeye mahsus olmak üzere iki dereceli usulü intihap kabul edilmiş. Demek ki vaziyet-i idariye ve içtimaiyeyi, terbiyey-i siyasiyeyi nazarı dikkate almışlar. Onun için bu üç mühim vaziyet itibariyle şimdilik bir dereceli intihabın kabil-i tatbik olmadığına onlarda kani olmuşlar ve onun için üç devre sonraya atmışlardır. Seviye-i içtimaiye ve terbiye-i siyasiyasin tereffü-ü veya tenüzzülü için bir mikyası sarih yoktur. O halde bu keyfiyetin takdirini bundan sonra gelecek yeni Meclis arkadaşlarımızın reylerine terk edelim ve bunu tayyedelim*” demiş ve meclisten “*doğru*” sesleri yükselmişti [TBMM ZC, XXVIII, 1961: 342]².

7. 2. Köylerin ve Nahiyelerin İdaresi Kanunu İle İlgili Çalışmaları

Haydar Bey’in I. Meclis’teki çalışmalarının en önemlisi köy ve nahiyeye idaresi (İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu Layihası) ile alakalı olmuştur. Haydar Bey’in daha önce çeşitli kanunların yapılmasında aktif görevler aldığından bahsedilmişti. Ayrıca, onun

¹ Teklifi imzalayan diğer mebuslar şunlardı: Kırşehir Mebusu Sadık Bey, Dersim Mebusu Ramiz Bey, Genç Mebusu Fikri Bey, Canik Mebusu Ahmet Nazif Bey, Isparta Mebusu Nedir Bey, Sivas Mebusu Emir Bey, Beyazıt Mebusu Şevket Bey, Erzincan Mebusu Hüseyin Bey, Kastamonu Mebusu Hulusi Bey, Dersim Mebusu Mustafa Bey, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey, Kayseri Mebusu Osman Zeki Bey, Trabzon Mebusu Celal Bey, Erzurum Mebusu İsmail Bey, Canik Mebusu Süleyman Bey ve Sivas Mebusu Ziyaettin Bey [a.g.e., 308].

² Haydar Bey, 10 Şubat 1923 tarihinde arkadaşlarıyla birlikte “İntihab-ı Mebusan Kanunu’nun tadiline dair kanun teklifi” vermişlerdi [TBMM ZC, XXVII, 1960: 249].

Dahiliye Encümeni Azası (daha sonra reisi) olması bu çalışmalarda aktif rol almasını gerekli kılmaktadır. İlk görüşmeler, 27 Eylül 1921'de başlamış ve Haydar Bey söz alarak daha evvel yapılan iki nahiye kanunundan bahsetmişti. Haydar Bey'e göre, bu kanunların birincisi 1286 (1871), ikincisi 1293'te (1877) yapılmıştı. 1286 (1871) kanununa göre müdür hükümet tarafından atanmakta iken ikinci kanun direkt olarak Fransızlardan alınmış bir kanundu. Burada bekçilerle alakalı hükmün daha sonra çıkacak bir kanunla verileceği söylenirken bahsi geçen yeni kanun unutulmuştu. Haydar Bey, ancak 10-15 sene sonra bir kanunun yapıldığından bahsetmişti. Bu kanuna göre nahiye bir şahsiyet-i maneviye olarak kabul edilmişti. Nahiye müdürü de burada bütçenin dağılımı da dahil olmak üzere bir numaralı yetkili addedilmişti. Ancak şahs-i maneviye ikiye ayrılmış, bir kısmı kendi başına karar alabilecek yetkiye sahipken diğer bir kısmı da kendisi tarafından oluşturulan meclise aktarılmış ve nihayi kararın bu sayede verilebileceği kararlaştırılmıştı. Ancak, istisnai olarak Edirne ve Anadolu'nun bir kısım bölgelerinde nahiye müdürü maaşsız olarak atanmış ve fahri müdür olarak istihdam edilmişti. Ve kanunun tatbik edilen tek kısmı burası olmuştu. Netice de ne 1286 (1871) ne de 1293 (1877) kanunları uygulanmış ve memleket idaresiz kalmıştı.

Haydar Bey, millet ile hükümet arasında ciddi bir etkileşim olması gerektiğinden bahsetmiş ve bunu baba oğul ilişkisine benzetmişti. Bu manada bu etkileşimin bilhassa nahiye ve köyler arasında olması gerektiğini özellikle belirtmişti. Ancak böyle bir etkileşimin gerçekleşmediğini de belirtmekten geri durmamıştı. Sonuçta, hükümet ile millet arasında uçurum oluşmuş ve bu uçurum günden güne artmaya devam etmişti. Haydar Bey, burada üslubunu sertleştirmiş ve hükümetin artık sadece ihtiyaç hasıl olduğunda millete başvurduğunu elinde ne varsa aldığını belirtmişti. Halkın hükümeti zalim olarak telakki ettiğini belirtmişti. Buna kanıt olarak şark vilayetlerinde vuku bulan savaşa halkın kayıtsız kaldığını göstermişti.

Haydar Bey, şimdiye kadar vücuda getirilen komisyonlardan hiç birinin halkın menfaatine çalışmadığını ve gerekli kanunları çıkartmadığını belirtmişti. Zaman zaman Avrupa'ya gönderilen heyetlerin elde ettiği verilerden yeterince faydalanılmadığından dem vurmıştı. Haydar Bey, konuşmasının son kısmında Roma misalini vererek eğer milletin idaresini idame ettirmek ve hükümet ile arasındaki açıklığa son verilmek

isteniyorsa mahalli idarenin kuvvetli tutulmasının gerekliliğini ısrarlı bir şekilde belirtmişti. Ayrıca mahalli idarenin etkin kılınmasının yolunun işi bilenlere teslim etmek olduğunu ifade etmekten geri durmamıştı [TBMM ZC, XIII, 1958: 4-5].

Görüşmeler sırasında bilhassa Haydar Bey ile Abdülkadir Kemali Bey arasında hararetli münakaşalar gerçekleşmişti [a.g.e., 6-8]. Bu münakaşa sırasında Abdülkadir Kemali Bey Haydar Bey'in Arnavud olmasını gündeme getirmiş ve neticesinde Haydar Bey kendisinin bir Arnavud olmasına rağmen bu memleket için bir çok hizmetlerde bulunduğunu ifade etmiş ve anlamlı bir konuşma yapmıştı³. Ayrıca mevzudan dolayı ismi geçen Fransız ve Roma kanunlarının yanında gerekli görüldüğü takdirde başka yabancı kanunlara da başvurulabileceğinden bahsetmişti [a.g.e., 12]. Aynı gün ikinci celsede söz alan Haydar Bey, eski Nevahi Kanunu'nun aksaklıkların bahsetmiş ve yenilenmesinin zarurietini ifade etmiş ve fakat özellikle Tunalı Hilmi Bey'in muhalefeti ile karşılaşmıştı [a.g.e., 21-22].

29 Eylül 1921 tarihindeki ikinci celsede 8 Ağustos 1919 tarihli Tahsil-i Emval Kanunu'nun maddeleri görüşülmüştü. Haydar Bey, kanunda geçen "*nahiye idarenin ilk kademesi veyahut temelidir ifadesinin*" Teşkilat-ı Esasi'de geçen "*nahiye hususi hayatında muhtariyetini haiz manevi bir şahsiyettir*" ifadesi ile tam olarak uyuşmadığı kanaatindeydi. Özellikle hükmün son iki ifadesinin kullanılmasının kesinlikle zaruri olduğu konusunda ısrarcı olmuş ve bu tabirlerin kullanılması durumunda hükmü kabul edebileceğini belirtmişti [a.g.e., 56-57].

1 Ekim 1921 tarihli birinci celsede Tahsil-i Emval Kanunnamesi'nin 3. maddesinin değiştirilmesine dair görüşmeler yapılmış bunun üzerine Haydar Bey aynı kanunnamenin 225. maddesinin aynı hükmü ihtiva ettiğini belirterek 3. maddenin kalmasını istemişti [a.g.e., 69]. Aynı gün ikinci celsede ise yine üçüncü madde ile alakalı mütalaalar yapılmış Hakkı Hami Bey'in (Sinop) karyelerin zamanla müstakil nahiye olabilmeleri ile alakalı mütalaasına her köyün ayrılmak istediği takdirde şuraya bir hakkı tasdik vermesi ile alakalı bir hükmün eklenmesini talep etmişti. Haydar Bey

³ Haydar Bey'in konuşmasının bir kısmı şu şekilde idi: "*Bunlar zaten hafiye bakayasıdır. Evet Arnavud'um Onu demek istiyor. Bu bir hafiyeliktir. Bu hafiyelik Abdülhamid zamanında olurdu. Ben de vatanın evladiyim ve bu memleket için vücudumu yıpratmışım. On bir tane harp madalyası aldım*" [TBMM Z C, XIII, 1958: 9].

de Hakkı Hami Bey'in mütalaalarının doğru olduğunu söylemişti [a.g.e., 75-76]. Haydar Bey, 6 Ekim 1921 tarihli ikinci celsede Meclis'e Nevahi Kanunu'nun yedinci maddesi hakkında tadili içeren bir teklif sunmuştu. Haydar Bey, bu teklifin doğruluğunu savunan bir konuşma yapmıştı [a.g.e., 101-102].

5 Kasım 1921 tarihli birinci celsede Nevahi Kanunu görüşülmeye devam edilmiş, Kanununun 10. maddesinin nahiye meclis azasının iki senede bir seçilecek şeklinde olması gerektiğini ifade etmişti. Aynı zamanda Haydar Bey'in de öneri ile nüfusta kayıtlı olunmak için 18 yaşında yeterli olduğunu kabul etmişti [TBMM ZC, XIV, 1958: 72-77]. Aynı gün ikinci celsede ise 12. madde görüşülmüş, Haydar Bey bu maddede iki mürettip hatası olduğunu ifade etmişti. Bunlardan birisi nahiye meclis azalığı değil nahiye şurası azalığı olmalı, ikincisi de 21 yaşını değil 25 yaşını ikmal etmiş olmalıydı [a.g.e., 79].

8 Kasım 1921 tarihli birinci celsede Nevahi Kanunu görüşmelerinde Haydar Bey'in önerisi ile nahiye bütçesinden maaş alanların nahiye şurası azalığına seçilemeyeceği ifadesinin sadece maaş aldığı süre için geçerli hükmü kabul edilmişti [a.g.e., 130]. Ayrıca, aynı celsede kanununun 16. maddesi görüşülmüştü [a.g.e., 132]. Aynı gün 2. celsede ise Haydar Bey bazı mebusların köylünün ziraatla meşgul olduğu bir dönemde seçimle uğraşmasının bazı sıkıntılar yaratacağı şeklindeki endişelerini değerlendirmiş, ve seçimin yapıldığı ve değerlendirildiği süre zarfında bir çok yerde harmanın kalkmış olacağından mühim bir arıza yaratmayacağını ifade etmişti [a.g.e., 138].

14 Kasım 1921 tarihli birinci celsede İdare Nevahi Kanunu'nun müzakeresine devam edilmiş intihap cetvelleriyle alakalı 19. Madde görülmüş ve bu madde aynen kabul edilmişti [a.g.e., 207]. 20. madde görüşülürken Haydar Bey söz almıştı. Sonunda madde Haydar Bey'in dediği gibi şekillenmişti. 21. Madde de Haydar Bey'in istediği şekilde olmuş, 22. Madde de ise Haydar Bey söz alarak "*daha evvel seçim tarihinin tespitini vilayet şurasına vermişken şimdi burada Haziran 15 kadar ifadesinin sıkıntı yaratabileceği düşünülmüş ve bu ifadenin kaldırılması gerektiğini*" belirtmişti [a.g.e., 208]. 23 ve 24. maddelerde ise küçük değişikliklerle kabul edilmiş [a.g.e., 209], Haydar Bey 25. maddede geçen "*nahiye şuraları her yirmi hane için intihap edilecek birer azadan teşekkül eder*" ifadesindeki hane teriminin olduğu gibi kalmasını rica

etmişti [a.g.e., 210]. 15 Kasım 1921 birinci celsede Nevahi Kanunu'nun 25. maddesi tekrar müzakere edilmiş Haydar Bey ile Karesi Mebusu Vehbi Bey arasında "hane" kelimesi yüzünden tartışma çıkmış ve Haydar Bey ise bu konu hakkında daha önce izahat verdiklerini belirtmişti [a.g.e., 224].

Haydar Bey, Van'a Mustafa Kemal Paşa tarafından özel görevle gönderildiği sırada İdari Kura ve Nevahi Kanunu'nun maddeleri müzakere edilmeye devam edilmişti. Haydar Bey, bu görevden geri döndükten sonra 8 Kasım 1922 tarihinde Lazistan Mebusu Esad Bey'in mezunen daire-i intihabiyesine hareket etmesi nedeniyle, onun yerine Dahiliye Encümeni Reisliğine seçilmişti [TBMM ZC, XXIV, 1960: 413].

16 Kasım 1922 tarihinde birinci celsede İdari Kura ve Nevahi Kanunu 115. maddesi görüşülmüştü. Daha evvelki celselerde vuku bulan ciddi münakaşalar burada da devam ede gelmişti. Özellikle Haydar Bey ile Ziya Hurşit Bey arasında hakarete varacak münakaşalar olmuş, Reis bey buna müdahale etmek zorunda kalmıştı. Haydar Bey, Teşkilatı Esasiye içerisinde nahiye için kullanılan "*hayat-ı hususiyesinde şahsiyet-i muhtareyi haizdir*" ifadesini hatırlatmakta ve meclisin sadece ifade edilen yetkilerde bir nahiye teşkil ettiklerini ve her nahiye içerisinde bir hükümet oluşturmak gibi bir niyetleri olmadığını belirtmişti. Aynı zamanda kabul edilen birinci maddeye işaret ederek nahiye içerisinde yetkili olan merciin nahiye müdürü ve nahiye heyeti olduğunu ifade etmişti. Haydar Bey, ayrıca bu kanunun iki senedir görüşüldüğünü ve hala tamamlanamadığını ve bu kanunun aslında cumhuriyetin bir amacı olarak halkın iradesine başvurmak olduğunu söylemişti. Bu konuda nahiyelerin kendi işlerinde özgür olmaları gereği üzerinde durmuştu [a.g.e., 533-543].

23 Kasım 1922 tarihinde birinci celsede 117. madde, yani özellikle nahiyelerin bütçe oluşturmaları ile alakalı problemler görüşülmüştü. Haydar Bey, burada da, Teşkilat-ı Esasiye içerisindeki nahiye için kullanılan "*hayat-ı hususiyesinde şahsiyet-i muhtareyi haizdir*" ifadesini hatırlatarak, en azından nahiyelerin bu muhtariyeti tam manası ile kullanabilmeleri için kendi bütçelerini hazırlayabilmelerini ancak hazırlanan bütçenin vilayet şurasında değerlendirmeye tabi tutulduktan kullanılabilirliğine karar verilmesini istemişti [TBMM ZC, XXV, 1960: 533-543]. 14 Aralık 1922 tarihli birinci celsede bu kanunla alakalı müzakerelerde Haydar Bey, uzayan görüşmelere sitem

ederek daha evvelki fikrini tekrar ederek nahiyelerin kendi bütçelerini hazırlamakta serbest olmaları gerektiği konusunda ısrarcı olmuş, ancak vilayet şurasının bunun kanuni olup olmadığını tetkik etmekte serbest olduğunu ifade etmişti [a.g.e., 593].

21 Aralık 1922 tarihli birinci celsede Haydar Bey, Nevahi Kanunu ile ilgili bilhassa belediye konusuna değinmişti. Haydar Bey'in ifade ettiğine göre: Şura-yı Devlet kanununa göre 50 haneli bir mahalle karye hükmüne geçer ki bu sayı 50 den az dahi olsa bu durum bu şekilde ifade edilecekti. Ancak nevahi kanununa göre nahiyeye teşkil edildiğine göre nahiyeye aynı zamanda belediye hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olacaktı [a.g.e., 504]. 28 Aralık 1922 tarihindeki birinci celsede kanun yine görüşülmeye açılmış kalan maddeler üzerinde müzakere olunmuştu. Haydar Bey, yine söz alarak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 21. maddesinde yer alan "*Nahiye bir veya birkaç karyeden mürekkebolduğu gibi bir kasabada bir nahiyedir*" ibaresine göre kanuna şekil verildiğini belirtmişti. Bu konuşmalarda özellikle Lazistan Mebusu Necati Bey'le tartışma olmuştu. Haydar Bey daha sonra Necati Bey'e karşı konuşmasına şöyle devam etmişti: "*Efendim biraz evvel arz ettim ama galiba dinlemediniz. Necati Beyefendi Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda diyor ki: Köylerde olduğu gibi kasabalarda da nevahi teşekkül edecektir...*" şeklinde devam etmiş ve bu konu üzerinde daha detaylı açıklama yapmıştı [TBMM ZC, XXVI, 1960: 93-97]. Aynı gün ikinci celsede de müzakereler devam etmiş kanunun birkaç maddesi daha görüşülmüştü. Haydar Bey, burada da söz alarak maddelerin Meclis'te yanlış okunmasına müdahale etmiş gerekli düzeltmelerde bulunmuştu [a.g.e., 97-98].

15 Ocak 1923 tarihli birinci celsede Nevahi Kanunu'nun Adliye Encümeni Mazbatasını okunmuş ve müzakereye açılmıştı. Burada Kırşehir Mebusu Müfid Efendi Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na atıfta bulunarak Nevahi Kanunu'nun bazı maddelerini eleştiren bir konuşma yapmıştı. Bunun üzerine Haydar Bey söz alarak: "*Müfid Efendi Hocamız Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan bahis buyurdular ve dediler ki; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda nahiyenin şahsiyeti maneviyesinden bahsedilmekle nahiyelere hakkı kaza vermiş olmuyoruz. Bendeniz diyeceğim ki: Müfid Efendi Hazretleri yakınlarda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu okumadılar ve yahut da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun nahiyelere ait hakkı kaza maddesini unutmuşlardır*" şeklinde konuşmuş ve mebuslara

bu konuda ikna edici sözler söylemiş ve mebuslarda “Çok doğru” şeklinde Haydar Bey’i tasdik etmişlerdi [a.g.e., 361-362].

8 Şubat 1923 tarihindeki birinci celsede Haydar Bey söz alarak “*Efendim, bugün Nahiye Kanunu müzakere olunmak lazım gelirdi. Fakat Nahiye ’nin mevadd-ı esasiyesi ile hakk-ı kazasına aid olan kısmı bittiği halde Muvazene Encümenine giden bütçe kısmı henüz ikmal edilmemiştir. Müteaddit defalar müracaat ettik. Nevahi Kanunu’nun ehemmiyet-i malum-u alileridir. Çok, rica ederim her şeye tercihan Muvazene-i Maliye Encümeni’ne nevahini, bütçe kısmının çıkarılması hususunu tebliğ buyurmanızı rica ederim*” diyerek tekrar dikkatleri Nevahi Kanunu’nun üzerine çekmişti [TBMM ZC, XVII, 1960: 223].

İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu bu şekilde görüşülmeye devam etmiş, fakat Haydar Bey II. Meclis’e girmediği için bu görüşmelere katılmamıştı.

7. 3. Haydar Bey’in Dahiliye ve Nafia Vekili Seçimi Meselesi

10 Mayıs 1921’de Birinci Grub’un kurulmasından sonra heyet-i vekile yeniden oluşturulmuştu. 19 Mayıs 1921’de Mustafa Kemal Paşa, toplu istifadan hemen önce seçilmiş olan Hariciye Vekilliği dışındaki tüm vekillikler için adaylarını Meclis’e sunmuştu. Paşa, Dahiliye Vekilliği’ne ise Van Mebusu Haydar Bey ve Niğde mebusu Ata Bey aday göstermiş, Ata Bey 147 oy alarak yeniden seçilmişti. Haydar Bey ise sadece 3 oy alabilmişti [TBMM ZC, X, 1958: 320]. 30 Haziran 1921’de Ata Bey’in sağlık durumu nedeniyle Dahiliye Vekilliği’nden istifa etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, İzmir Mebusu Refet Paşa ve Mersin Mebusu İsmail Safa Bey’i bu vekalet için aday göstermişti [TBMM ZC, XI, 1958: 79]. Bu oylamada Refet Paşa, 139 oyla Dahiliye Vekili seçilmişti [a.g.e., 85].

Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1921’de Başkumandan seçildikten sonra seçildikten sonra, Meclis’in gizli celsede, Dahiliye Vekili Refet Paşa’nın Müdafa-i Milliye Vekilliği’ne kaydırılmasını, Fevzi Çakmak Paşa’nın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olmasını istemiş, boşalacak Dahiliye Vekilliği’ne ise daha önce (19 Mayıs 1921’de) aday gösterildiği halde seçilemeyen Haydar Bey’in getirilmesini istemişti [TBMM GZC, II, 180]. Açık celsede, Fevzi Paşa’nın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi

seçilmesiyle boşalan Müdafâ-i Milliye Vekaletine de Dahiliye Vekili Refet Paşa ile Mersin mebusu Fahrettin Bey aday gösterilmişti [TBMM ZC, XII, 1958: 20]. 175 mebusun katıldığı seçimde Refet Paşa 167 oyla Müdafâ-i Milliye Vekili seçilirken, Fahrettin Bey 4 oy almış, 4 mebus da çekimser oy kullanmışlardı [a.g.e., 21]. Müdafâ-i Milliye Vekilliği'ne seçilen Refet Paşa'nın yerine gizli celsede konuşulduğu gibi Haydar Bey'in seçilmesi bekleniyordu. Fakat, Refet Bey'in Dahiliye Vekilliği'ne de vekaleten sürdürmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi ile TBMM'nce kabul edilmişti [a.g.e., 21]. Mustafa Kemal Paşa'nın gizli celsede, Haydar Bey'in Dahiliye Vekili seçilmesini istediğini belirtmesine rağmen, açık celseye geçildiğinde Dahiliye Vekaleti için seçim yapılmasından vazgeçmesi oldukça ilginçti.

Dahiliye Vekilliği yolu kapanan Haydar Bey'e bu kez Nafia Vekilliği yolu açılmıştı. 12 Kasım 1921'de Ömer Lütfi Bey Nafia Vekaleti'nden istifa etmişti. Bu istifa mektubu 14 Kasım 1921'de Meclis'te okunmuştu. 17 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa, Van mebusu Haydar Bey'in dışında Mersin mebusu Salahattin Bey, Bursa mebusu Emin Bey, İzmit mebusu Sırrı Bey, Trabzon mebusu Hüsrev Bey, Adana mebusu Zekai Bey, İstanbul mebusu Ali Rıza Bey, Çorum mebusu Ferit Bey, Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey ve Sivas mebusu Rauf Bey'i Nafia Vekilliği'ne aday göstermişti [TBMM ZC, XIV, 1958: 252-253]. Fakat, Haydar Bey, Salahattin Bey, Zekai Bey ve Sırrı Bey adaylıktan çekildiklerini ve kendilerine oy verilmemesini istemişlerdi [TBMM ZC, XIV, 1958: 253]⁴. Aynı gün yapılan seçimde 167 oy kullanılmış, Rauf Bey 84 mebusun oyunu alarak Nafia Vekili seçilirken, 55 mebus çekimser kalmış, Salahattin Bey'e adaylıktan çekildiğini açıklamasına rağmen 12 oy çıkmış, kalan 16 oy diğer adaya dağılmıştı [a.g.e., 254]. Haydar Bey için böylece Nafia Vekilliği yolu da kapanmıştı.

7. 4. Haydar Bey'in Özel Görevli Olarak Van'a Gönderilmesi

Türkiye, Fransa ile Ankara 1921 yılında Ankara İtilafnamesi'ni imzalayarak Suriye ile sınırını belirlemişti. Fakat, Irak ile olan sınır tam net değildi ve Misak-i Milli'ye dahil olan Musul İngilizlerin elindeydi. İngilizler, 1921 sonlarında Hindistan'da sürgünde

⁴ Haydar Bey, "bazı esbabdan dolayı şu sırada vazife kabulüne muvafık görmüyorum. Paşa Hazretlerine alenen teşekkür etmekle beraber reylerin dağılmaması için rüfekayı muhteremenin bendenize rey vermemelerini rica ediyorum" sözleriyle adaylıktan çekilmişti.

bulunan Şeyh Mahmud'u tekrar Süleymaniye'ye getirerek sözde Kürdistan'ın başına geçirmişlerdi. Ayrıca, Doğu bölgesindeki diğer Kürt aşiret liderleri, özellikle İranlıların üzerine gittiği Simko yeniden isyan etme noktasına gelmişti [Akgül, Uzel, 2001: 4; The Times, 15 May 1922, Monday, pg. 9]. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Yunanlılar ile Batı Cephesi'nde yapılacak taarruzdan önce Doğu'daki bu duruma doğrudan müdahale etme kararı almış ve bu iş için Milis Yarbayı Özdemir Bey'i görevlendirmişti [Türkmen, 2003: 41]⁵. Mustafa Kemal Paşa, askeri gücün yanında özellikle aşiretlerin celbi konusunda bölge mebuslarını da görevlendirmeyi düşünüyordu. Bu amaçla 6 Mart 1922 tarihli gizli celsede, Van mebusu Haydar Bey, Siird mebusu Halil Hulki Efendi, Muş mebusları Rıza Bey ve İlyas Sami Bey, Diyarbakır mebusu Zülfi Bey, Siverek mebusu Abdülgani Bey ve Bitlis mebusu Sadullah Bey önemli bir vatani göreve memur edilmişlerdi [TBMM GCZ, III, 1999: 41].

Haydar Bey, böylece Van'a doğru yola çıkmış, 17 Nisan 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf göndererek karargaha⁶ hareket ettiğini oradan da Beyazıt yoluyla Van'a gideceğini bildirmişti [CA, D: 62, B: 16]. Mayıs başlarında Van'a gelen Haydar Bey özellikle Simko hakkında incelemelerde bulunmuştu. Haydar Bey'in Van valiliği görevinden ayrıldığı zamanlarda Simko sadece Çehrek'in güney taraflarına hakim ve İran'la da savaş halindeydi. Şu anda ise Meşku ve Hoy'un dışında Dilman'dan Sakzosna'ya kadar bütün batı İran'a hakimdi. Adilcevaz ve Bitlis'e kadar bütün aşiretlerle ittifak yapmış ve bütün aşiretlere yevmiye bağlanmıştı. Haydar Bey bu konularda bazı vesikalar elde etmişti. Simko kullandığı mührü değiştirmiş, milletin timsali olmak üzere cepheden bakan oturmuş bir arslan üzerine ismini kazdırdığı yeni bir mühür kullanmağa başlamıştı. Simko, Kürdistanın kurulma vaktinin geldiğini ve Kürdistan bayrağının oluşturulması gerektiğinden bahsetmekteydi [CA, D: 62, B: 7]. Simko ne zaman İran'ın kendini aleyhinde bir hareket hazırladığını hisseder ve yeri talan için basmağa karar verirse, bu noktanın Türklerin zayıf noktası olduğunu bildiğinden, bunu öne sürerek daima Türklerden cephaneye koparmaktaydı. Haydar

⁵ Özdemir Bey, Musul Kölemenlerinden olup 1885'te Kahire'de doğmuştur. Asıl adı Ali Şefik'tir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nun emrinde çeşitli cephelerde gönüllü olarak savaşmıştı. Savaş bitince Temsil Heyeti kararıyla Suriye'ye gönderilmişti. Daha sonra Antep direnişçilerinin başına getirilmişti. Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki dönemde çiftçilik ve müteahhitlik yapan Özdemir Bey, 6. ve 7. dönem milletvekilliği yapmıştır [Kaymaz, 2003: 189-190].

⁶ Karargahtan kastettiği Diyarbakır'da bulunan El-Cezire Cephe Kumandanlığı olsa gerektir.

Bey'in Van'dan ayrılmasından sonra Simko'ya ordu tarafından iki top iki mitralyöz verilmişti. Simko bu mitralyöz sayesinde İran'dan elde ettiği toplarla, bugün top mevcudu ondur. Mitralyöz adedi de yirmiye yaklaşmıştı [CA, D: 62, B: 8].

Haydar Bey'in incelemelerine göre Simko'nun asıl kuvvetini Türk asker firarileri ve geçimini sağlamakta zorluk çeken aşiretlerden oluşmaktaydı. Van iki cepheye de yakındı, fakat her iki cephenin ahvali layıkıyla teşhis edememeleri tesanüdü gerektiği kadar dikkat gösterilememesine neden olmuştu⁷. İngilizler ise Simko'yu İran'a karşı savaşması için teşvik etmekteydi. Haydar Bey'e göre Simko'nun İran'a saldırması Türklerin menfaatine olduğu için Türklerden cephane bekleyecek ve Yunan cephesinde fenalık çıkmazsa Simko sonbahara kadar Türkleri doğrudan doğruya alakadar edecek harekette bulunmayacaktı. Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Van'a kuvvetin gönderilmesinin gerekli olduğunu belirtmişti [CA, D: 62, B: 9].

Simko'nun dışında Haydar Bey'in üzerinde durduğu diğer bir unsur ise Nasturilerdi. İngilizler Irak'ta elde ettiği menfaatlerden istifade edebilmek için Van ve civarına hatta Siirt'in ilerisine kadar nüfuzunu yaymak zorundaydı. İngilizler yıllardır Nasturileri kullanarak Van ve Hakkari'de nüfuz elde etmeğe çalışmaktaydı [CA, D: 62, B: 12].

İngilizler hala Seyyid Taha'ya ve diğer aşiretlere vaatlerde bulunmaya devam etmekteydiler. İngiliz subayları Beyazıt'a kadar giderek casusluk hareketlerinde bulunmuşlardı. İngiliz şimdi silahlı Nasturileri Hakkari'nin güneyine getirerek Hakkari'yi istila etmeyi planlamaktaydılar. Haydar Bey'in düşüncesine göre Revandiz'e itibarlı kişilerden oluşan heyetlerin göndermesi Nasturilerin dönüşlerinin yasaklanmasından daha önemli görülmekteydi. Haydar Bey, Revandiz üzerinden hareket etmenin doğru olacağını ve bu mıntıkaya gelen Nastrurilerin hemen başka yerlere nakledilmeleri gerektiği üzerinde durmaktaydı. Yine ona göre, aşiretlerle birleşerek Musul'da 20 kilometre mesafeye kadar kalaylıkla ilerlemek mümkündü. Nasturilerin tenkilinde Simko Türklere yardım etmeye hazırdı. Çünkü, Nasturiler Simko'ya bağlı yerleri talan etmişler ve kardeşinin ailesini esir almışlardı. Fakat,

⁷ Özdemir Bey de aynı durumdan şikayet etmişti. İlk önce el-Cezire Cephesi komutanlığı emrine verilen Özdemir Bey bu Komutanlığın gereken ehemmiyeti vermemesi üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı'na verilmişti. Fakat, Kazım Karabekir Paşa da bu bölgeye gereken ehemmiyeti verememişti [Kaymaz, 2003: 191].

Simko'dan yardım istenilmemesi daha iyiydi. Çünkü, Simko yardım karşılığında hakimiyet alanını çok rahat genişletebilirdi [CA, D: 62, B: 13, 14, 15].

Haydar Bey, Mayıs 1922 ortalarında civardaki aşiret reislerini görüşmek üzere Van merkeze çağırılmış Siirt, Bitlis ve Muş mebuslarını da davet etmişti. Davete Çalartuş, Avramalı Simo, Doskili Tahir, Ferho, Hırvatalı Kerim, Kiradili İsmail, Cafer ve Kadir ağalar icabet etmişlerdi. Bu aşiret reisleri Özdemir Bey Müfrezesi'nin Zaho'ya yönelik hareketine destekte bulunacaklarını bildirmişlerdi [Türkmen, 2003: 46]. Bu aşiret reisleri ile görüştüktan sonra Haydar Bey, Simko ile yüz yüze görüşmek için Deyr'e yakın Karaçıban köyünde gitmiş, burada Simko ile görüştüktan sonra [CA, D: 62, B: 5], diğer aşiretlerle görüşmek için Haziran 1922 başlarında Gevaş'a gitmiş, Makü Serdarı'yla konuşmak için Ovacık'a gitmişti. Serdar da Haydar Bey ile görüşmek istiyordu, fakat hastalandığı için görüşmeye kendisi gelememiş amcazadesi ve katibi gelmişler ve onlarla konuşmuştu. Haydar Bey, bu görüşmeden önce Simko hakkında Tiflis'te Mümtazüldevle ile görüşmüştü [CA, D: 62, B: 3].

Haydar Bey, Haziran sonlarına doğru Bitlis'e gelmiş, burada vali ve vilayetin önde gelen isimleri ile görüşmüştü. Haydar Bey, Van Valisi Kadri Bey'in yerine Bitlis valisinin atanmasını Mustafa Kemal Paşa'ya önermişti. Çünkü, Kadri Bey zekası ve iktidar ile Van'da mevki tutamamıştı. Haydar Bey, kendisi ile konuşmuş başka bir yere gitmeye razı etmişti. Ayrıca, bu havaliye gönderilecek memurlara bu havalinin yeterince anlatılması gerekmektedir. Haydar Bey'e göre Hakkari Mutasarrıfı Munip Bey namuskar bir adam olmasına rağmen sakin fitratta olduğu için, yoğun işlerle uğraşmayan birisiydi. Haydar Bey, onunla da açık olarak konuşarak başka bir yere gitmesine razı etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya Hakkari için Maden Mutasarrıfı Aziz Bey'i önermişti. Haydar Bey, Van için planlarını şu şekilde anlatmıştı: "*Evvelce de bir büro teşkil lüzumunu arz etmiştim bu büronun teşkilini bir daha istirham ederim. Bu büroda toplanacak malumata göre hükümete 5 havali hakkında bir program yapılır. Bu sayede gelecek memurlara dosyalarının lazım gelen aksamı okutulur. Bazı program verilir yeni gelenler seleflerin yaptıklarını bozamayacağı gibi ukalalık edip de her hususta takdir-i zatiyelerine göre hareket etmezler*" [CA, D: 62, B: 4]. Haydar Bey, bu önerisi sadece Van'ın değil bütün doğu bölgesinin istikrarlı bir şekilde idare edilmesini içermektedir.

Haydar Bey, Van'a döndüğünde Merziki Aşireti Reisi Derviş Bey ve diğer aşiret reisleriyle görüşmüştü. Bu görüşmede Derviş Bey'in Simko hakkında fena bir tabir kullandığını işitmiş, bunun üzerine Derviş Bey'den istifade edebileceğini Kazım Karabekir Paşa'ya iletmmişti. Fakat, Haydar Bey'in bu çalışmaları Van'daki 8. Fırka Kumandanlığı tarafından pek tasvip edilmiyordu. Kazım Karabekir Paşa'ya Haziran sonunda gönderdiği telgrafta Haydar Bey'in Simko ile görüşmesinin faydadan çok zarar getirdiğini ve Simko'nun diğer aşiretler nezdinde itibarı artırmaktan başka bir işe yaradığını bildirmişti [CA, D: 62, B: 1, 2]. Kazım Karabekir Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya 4 Temmuz 1922'de gönderdiği telgrafla bu durumu aktarmıştı [CA, D: 64]. Daha önce bahsedildiği gibi Kazım Karabekir Paşa bu bölgedeki durumun vehametini bazı nedenlerden dolayı tam olarak kavrayamamıştı.

Haydar Bey'in çalışmaları sonunda bölgedeki aşiretlerin hemen hemen tamamı Ankara Hükümeti'ne bağlanmıştı. Askeri operasyonun komutanı olan Özdemir Bey de sınır ötesinde aşiretleri kazanmak için uğraşıyordu. Bu aşiretlerden aldığı güç ile 31 Ağustos 1922'de Derbent'te İngilizler yenilmiş ve Kasım ortalarında Revandiz'e ulaşmıştı⁸. Haydar Bey'in bu görevden Ankara'ya ne zaman döndüğü tam olarak tespit edilemedi ise de 1922 Eylül ayında Ankara'ya gelerek Meclis çalışmalarına katılmış olması muhtemeldir.

7. 5. TBMM'nde Lozan Konferansı Müzakerelerinde Musul Meselesi Hakkında Haydar Bey'in Konuşmaları

Lozan Konferansı'nda barış şartları Meclis'te görüşülürken Haydar Bey söze "*Musul hakkında arkadaşların hiç birisi bendenizin anlatmak istediğim mesaili söylememiş olduğu için yalnız bu mesele hakkında söz söyleyeceğim*" diyerek dikkatleri Musul meselesi çekmişti. Haydar Bey konuşmasına şu şekilde devam etmişti: "*Harbi umumide mensup olduğumuz düveli merkeziye mağlup olunca İngiliz asırdide plânını tatbik etmek için tedabiri şeytankârane ittihaz, mütarekenamenin yazısı kurumadan ahkâmını ilga ve memleketin her tarafının hayatını kuracak surette icrayı ahkâm etmeye başladı ve memleketi istilâ etti. Cenabı Hakkında inayeti, milletin kuvvet ve*

⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kaymaz, 2003: 195-202.

azmi imdada yetişti. Büyük zafere bizi mazhar etti. Efendiler, zaferimiz İngilizleri sarstı, Fakat, İngiliz yine entrikasını tatbika devam etti. İngiliz için tehlike Garpdan ziyade Şark'dan doğar. Arkadaşlar benim kanaatime göre Türk ve İngiliz'in istikbale alt planlarının ve ümitlerin sanal mûsadimesini bugün Musul'a naklolunmuştur. Musul meselesi bence bu kadar mühimdir” [TBMM GCZ, IV, 1999: 176-177].

Haydar Bey, İngilizlerin genel hedeflerini bu şekilde çizdikten sonra Musul'daki gruplar hakkında detaylı malumat vermişti. Haydar Bey'in Musul Vilayeti Valiliği anlatılırken bundan bahsedilmişti. Haydar Bey, daha sonra “*Mütareke zamanında benzeniz Van Valisi idim. Mütarekeden evvel oraya gitmiştim. Daha ondan evvel de Diyarbekir ve Bitlis Valiliklerinde bulunuyordum. Ondan evvel de Van'da vali bulundum. İngilizlerin memleketlerimizi Alem-i İslâmdan tecrit etmek için ittihaz ettiği tedabirin her zaman merkezî noktalarında bulundum. Yakından temas ettim ve gördüm. Bu mesele hakkında biraz arzı malumat edeyim”* dedikten sonra İngilizlerin bu emellerine ulaşmak için yaptığı faaliyetleri anlatmıştı. Haydar Bey sözlerine şu şekilde devam etmişti: “*İngiltere Kübrası parlamentolarında resmi mitinglerde ve her yerde Ermeniler Erivan'ın ilerisinde ve hatta Karadeniz sahilinden başlayarak asgari Diyarıbekir'de ve azami Mardin'de muntehi olmak üzere Büyük Ermenistan mevaidinde bulundular. Ermenilere bu mevaidde bulunduktan zaman. Kürt ekâbiri mümtazesine de Kürt hükümeti mûstakilesi vadinde bulunuyorlardı. Fakat bunu resmi bir lisanla parlamento kürsüsünde ve ne de konferansta söylettirmediler. Zabitan ve hususi zevat vasıtasıyla mevaitte bulundular”* [a.g.e., 178]. Bu sözleriyle Haydar Bey İngilizlerin bölgeye yerleşmek için Ermeni ve Kürtleri kullandığını ortaya koymuştu.

Haydar Bey, mütareke imzalandığı zamanki durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Mütareke olduğu vakit manzara şudur. Gerek bizim memlekette Çölemerik ve Süleymaniye'de sakin olan Nasturiler ve gerekse İran köylerinde Azerbaycan'da meskun olan Nasturiler ve Ermeniler kovulmuştu, memleketimiz de bir tek Nasturi kalmamıştır. Hatta tahtı işgalimizde bulunan İran arazisinde dahi bunlar hep Musul tarafına intikal etmişlerdi. 'Seyittaha' züğürt kalmış, ortalıkta kendisine para verecek adam arıyordu. 'Simko' harp esnasında bizim aleyhimizdeki harekâtının cezasının yakın olduğunu, ordumuzun yanaşmasıyla anlamış Nasturilerle bir muharebe etmiş 'Maraşeli' vurmuş ve kendisi mukabil harp üzerine mahvoluyordu”* [a.g.e., 179].

Haydar Bey bu sözlerinden sonra İngilizlerin Simko ve Seyyid Taha üzerindeki faaliyetleri hakkında oldukça detaylı malumat vermiş, bu konu da daha önce bahsedilmişti. Haydar Bey, konuşmasına “*Paşa Hazretleri bilirler. Galip Beyle beraber gelen yüzbaşı ‘Mister Tüeli’ onun başına musallat etmişlerdi. Seyit Mahmut da hakaret asarı göstermeye başladı*” sözleriyle devam ettiği sırada Fethi Bey “*tarih, tarih*” diyerek söze karışmıştı. Haydar Bey, biraz kızgın bir ifade ile “*Fethi Beyefendi, tarih mi buyuruyorsunuz? Dahiliye Vekili sıfatıyla istifade etmeniz lâzımdır. Çünkü malûmu âliniz malumatı mukaddeme ile olur. Öyle damdan düşer gibi olmaz*” şeklinde cevap vermişti. Meclis’ten de “*Devam sesleri*” yükselmişti. Haydar Bey bu sözler üzerine konuşmasına devam etmişti. “*Musul meselesinin sureti kafiye hal ve faslını bir seneye talik edecek olursak kazanırız. Bendeniz diyorum ki; talik edecek olursak kazanırız. Bendeniz diyorum; İngiliz bizimle âlemi İslâm arasında Kürtlük arasında bir ‘Etat tampon’ Türkçesini görmedim bir yerde - bir hükümeti mücerrede teşkil edecek ve bunun için çalışıyorlar. Hatta Hüseyin Avni Bey demişlerdi ki hudut Erzurum olur. Eğer orada tatbik ettiğimiz usul, orada tatbik edilecek olursa hudut Sivas olur. Çünkü; efendiler Abdulmecit devrinde de, Meşrutiyet zamanında da şimdi de Vilayât-ı Şarkıye’ye ora ahalisini tatmin edecek memurlar göndermedik*” bu sözler üzerine Meclis’ten “*Bravo sesleri*” sesleri yükselmişti. Haydar Bey, sözlerine “*bunun için delil arayacak olursanız arz edeyim ki; gerek beyanâtı ve gerekse Musul’a yine bir takım vatansızlardan İngilizlerin teşkil ettikleri hükümette bir takım vatansızların beyanâtı da Kars’a kadar gitmiş ve resmen sabittir*” şeklinde devam etmişti [a.g.e., 179-180].

Erzurum Mebusu Nusret Efendi, Haydar Bey’e hitaben “*Kızıl başlıktan da bahset*” demiş, Haydar Bey de devamla “*bazılarının canlarını sıktım. Onun için fazla söylemeyeceğim. Benim içtihadım şudur. Musul’u İngilizlere bırakmakla İngiliz ne edecek?... İngiliz büyük menabil servetten mahrum kalacak, aynı zamanda Irak’ın cenubundan da istifade edemeyecek ve aynı zamanda, zira, idaresinde kalacak olan Kürt milletinin tayin ettiği, fakat bazı aşairin üzerine nüfuz yaptığı şahıslara para ve silah vermek suretiyle aşairin içerisine tefrika sokamayacaktır. Bugün tarihî rabitalarla hem ahenk olarak ve mali ve siyasi umdelerle müştereken yaşadığımız, yek diğerimizden ayrılmak iki kardeş gibi yaşadığımız Kürtlerle aramıza rekabeti siyasiye sokacaktır*” sözlerini söylemiş, Meclis’ten yine “*Bravo*” sedaları yükselmişti. Haydar Bey,

konusmasına “eğer şimdiden hiç olmazsa ekseriyeti Kürt ve Türk teşkil eden on yedi kazanın on altısı elimizde bulunacak olursa ve yanında bulunan ve külliyetli parası bulunan İngilizlerin semerci mesaisi ile bizimkini mukayese etmek istemiyorum. Siz mukayese ediniz. Hangisi daha müsmir, hangisi daha az müsmir olacaktır. Gerek Heyeti Vekilenin ve gerek heyeti murahhasanın içtihatlarına hürmet ederim. Fakat ben diyorum ki, benim içtihadım âtiyi temin itibariyle daha semere bahş olacaktır” devam etmiş ve şu sözlerle konuşmasına son vermişti “heyeti murahhasanın mesaini takdirle ve hüsnü niyetlerini teslim ile beraber, bu farkı içtihadı da nazarı itibara almaları gerek. Kendileri olsun, ve gerek başkaları arkadaştan olsun konferansa gittikleri vakit de bunu nazarı itibara alarak müdafaa buyurmalarını rica ederim” [a.g.e., 180].

Fakat, malum olduğu üzere Lozan Konferansı’nda Musul sorununa bir çözüm bulunamamış ve bu sorun hala Türkiye’nin gündemini işgal etmektedir.

7. 6. Haydar Bey’in Van Mebusu İken Yaptığı Diğer Faaliyetler

1 Şubat 1922 tarihinde, aşiretlerin idaresi ve muhakemesi için Ankara’da ikinci bir konferans toplanmıştı. Konferans’a Adalet Nazırı Refik Şevket Bey’le Dahiliye Nazırı Vekili Vehbi Bey’in dışında Doğu illerini temsilen 40’a yakın mebus katılmıştı. Haydar Bey, aşiretlerin durumu hakkında bilgi vererek o bölgelerde hükümet idaresinin güven verici biçimde kurulmasından sonra adli teşkilat kurulmasını önerdi. Refik Şevket Bey, bu konuda konferanslara devam edileceğini söylemişti [Sarıhan, 1996: 257].

Haydar Bey’in Birinci Meclis’te mebus olarak yaptığı faaliyetlerden birisi de Selâmet-i Umimiye Komitesi’nin kurucuları arasında olmasıdır. Mustafa Kemal Paşa, güçlenen muhalefete bir önlem olarak Selâmet-i Umumiye Komitesi’nin kurulmasını önermişti. Gizli olan komite İkinci Grup’un önünü kesme amacını gütmüş, meclisin son döneminde muhalefetin yükselen gücünü zayıflatmayı hedeflemişti [Akın, 2001: 64]. Michael Martin Finefrock bu komitenin toplanma biçimini Fransız devriminin Jakobin Robespierre’in yaptığı gizli toplantılara benzetmişti [Finefrock, 1976: 166].

Komitenin kurucuları arasında Van Mebusu Haydar Bey, Bursa Mebusu Emin Erkul Bey, İstanbul Mebusu Dr. Adnan Bey, Saruhan Mebusu Celal Bey, Cebelibereket

Mebusu İhsan Bey, Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Bey, Kozan Mebusu Dr. Fikret Bey, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey, Van Mebusu Hakkı Bey, Karahisar-ı Sahip Mebusu Ali Bey, Kayseri Mebusu Atıf Bey ve Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey vardı. Komite, ilk toplantısını gizlice Hasan Fehmi Bey'in evinde yapmış ve burada bir takım kararlar almıştı. Bu kararlara göre, daha sonra örgüte alınacak olanların mutlaka kurucuların ortak kararına bağlı olması şart koşulmuş ve Mustafa Kemal Paşa örgütün başkanı kabul edilmişti. Mustafa Kemal Paşa ile bağlantı kurma görevi Adnan ve İhsan Beylere verilmişti. Daha sonra örgütün üyelerinin 35'e ulaşmıştı. Gizli oturumlarda (celselerde) alınan kararlar Birinci Grup toplantıları öncesinde yakın arkadaşlara telkin edilmekte, Grup toplantısında yapılan konuşmalarla grup kararı haline dönüştürülmekteydi. Grup içinde muhalif ve çekimser olanlar da Grup disiplini gereğince çoğunluğun kararına uymalarıyla Meclisten istenen kararlar çıkartılıyordu [Demirel, 2003: 387].

Kazım (Özalp) Paşa, bu gizli grubun yaklaşık 50 mebustan oluştuğunu, özel evlerde toplanarak Meclis'te görüşülecek olan önemli meseleleri önceden aralarında tartıştıklarını ve bir karara vardıldıktan sonra, bunu mecliste birlikte savunduklarını da belirtmişti. Kazım Paş, Van Mebusu Haydar Bey'in evinde de toplantılar yapıldığından bahsetmektedir. Kazım Paşa, Meclis'te böyle bir grubun kurulduğunu haber alan mebusların, gizli bir örgütün etkisi altında bulunmayı şiddetle eleştirmelerinin ve grup içinde de değişik fikirlerin artmasının grubun dağılmasında etkin rol oynadığını belirtmektedir [Özalp, 1998: 226-227]. Sonuç olarak, Selâmet-i Umumiye Komitesi, Meclis'te dağınık olan muhalefetin hızla örgütlenmesine sebep olmuştu [Çevik, 2002: 430].

Bu şekilde, Meclis'te I. Grup'a muhalif olarak II. Grup oluşmaya başlamıştı. İki grup arasında gerginlik olduğu söylentileri basında ortaya çıkmıştı. 28 Nisan 1923 tarihinde Tevhid-i Efkâr Gazetesi Birinci Grup'tan Van Mebusu Haydar Bey, Muş mebusu Hacı Ahmet Hamdi Efendi, Canik mebusu Hamdi Bey ve İkinci Grup'tan Canik mebusu Süleyman Bey olmak üzere 4 mebusla yapılan röportaj yayınlanmıştı. İkinci Grup'un belli bir program ve açıkça belirtilmiş görüşleri olmadığını öne süren Haydar Bey "*İkinci Grup denilen grubun birkaç azası vardır. Bunlar da şahsiyet*

davasına düşmüş kişilerdir” şeklinde konuşmuştu. Görüşme sırasında Haydar Bey’in yanında bulunan Hacı Ahmet Efendi de “Bu adamlar bizlere bazen ve zımnen dalkavuk diyecek kadar da cüretkarlık gösteriyorlar. Biz milletin bizzat seçtiği mebuslarız. Bizim birer kanaat-ı siyasiyemiz var. Res-i kârda bulunanların ‘beşer hatadan salim olmaz’ kaidesine hatalarını da sevaplarını da hesap ederek tartardı. Birinci Grup’u teşkil ediyor ve tabii ki binlerce hasenata mukabil bir hata vaki olur ise derhal tashihe çalışıyoruz” diyerek savunma ağırlıklı konu yapmıştı. Aynı haberin devamında Canik mebusları Hamdi ve Süleyman Beylerle yapılan röportajda görüşmeye yer verilmişti [Demirel, 2003: 558-560].

Haydar Bey’in mebus iken diğer faaliyeti Mustafa Kemal Paşa tarafından Arnavutluk’a gönderilmek istenmesidir. Paşa, 1922 yılının başlarında Yunanlılara yapılacak olan genel taarruz planlarını yaparken aklına bir plan gelmişti. Plana göre Türkler Anadolu’da Yunanlılara karşı taarruz ettiğinde Yunanistan’la araları bozuk olan Arnavutlar da kuzeyden Yunanistan’a savaş açacaktı. Mustafa Kemal Paşa bunun için İtalyanlardan da 10.000 ve epey miktar da para yardımı alma sözünü bile almıştı. Ayrıca, sırada İstanbul’da bulunan Debreli İsmail Paşazade Fuad Bey de Arnavutluk Dahiliye Nazırlığına tayin olunmuştu. Bu zat ile Mustafa Kemal Paşa ile dostluğu vardı. Mustafa Kemal Paşa bu vazife için İzzet Paşa’nın başkanlığı altında kendisi bir Arnavut olan ve oranın önemli ailelerinden gelen Haydar Bey’in yanında Hamdi Namık Bey ve Tahsin Bey’den oluşan bir heyeti göndermeyi düşünmüştü. Mustafa Kemal Paşa, Hamdi Bey’i yanına çağırarak bu planı anlatmış ve İzzet Paşa’nın yanına göndermişti. Fakat, İzzet Paşa, Hamdi Bey’in bütün ısrarlarına rağmen bu vazifeyi kabul etmemişti. Bunun üzerine plandan vazgeçilmişti [Tasvir, 16 Eylül 1948].

7. 7. Haydar Bey’in Emekli Olması ve Hayatının Son Yılları

Haydar Bey TBMM’de İkinci Meclis’e mebus seçilememişti [Demirel, 2003: 591]. Haydar Bey’in İkinci Meclis’e girememesinin nedeni Mustafa Kemal Paşa tarafından mebus adayı olarak gösterilmemesiydi. Bunun nedeni de Meclis’teki sert tutumu olmalıdır.

Haydar Bey, Konya Vilayeti Valiliği'nden emekliye ayrılmış sayılarak, 20 Mayıs 1925 tarihinde kendisine 3.282 kuruş maaş bağlanmıştı. 1 Haziran 1926 tarihinde itibaren emekli maaşı 5.000 kuruşa çıkarılmıştı⁹. Bu arada, Haydar Bey'in sahip olduğu Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası, Milli Mücadele'de bilfiil hizmet etmesi itibariyle 12 Kasım 1925 tarih ve 191 sayılı Meclis kararıyla Kırmızı-Yeşil Şeritli Madalya ile değiştirilmişti [TBMM ZC, XIX, 1977, C: 97]

Haydar Bey, 12 Nisan 1949 tarihinde Şişe ve Cam Fabrikası Anonim Şirketi'nde 400 lira maaşla idari aza (yönetici) olarak göreve başlamış ve 21 Mart 1952 tarihine kadar buradaki görevine devam etmişti. Haydar Bey, bu görevi sırasında emekli maaşı kesilmişti. Haydar Bey tekrar dilekçe ile tekrar emekli maaşı almak için bir dilekçe ile Maliye Bakanlığı'na başvurmuş ve kendisine 1 Nisan 1952'den itibaren 350 lira emekli maaşı bağlanmıştı.

Haydar Bey, Naciye hanımla 1901 yılında evlenmişti. Kendisi gibi Arnavut bir aileden gelen Naciye Hanım, Yunus Ruşen Bey ve Cevahir Hanım'ın kızları olarak 1884 yılında İşkodra'da dünyaya gelmişti. Haydar Bey ve Naciye Hanım çiftinden 5 tane kız çocukları olmuştu. İlk kızları Nebahat 1903 yılında Van'da, ikinci kızları Nezahat 1906'da Van'da, üçüncü kızları Sebahat 1908'de İstanbul/Sahrayıcedit'te, dördüncü kızları Nuriye ise 1909'da Metroviçe'de dünyaya gelmişlerdi. Son kızları ise Mukaddes idi. Naciye Hanım çok genç yaşta, 1914 yılında ölmüş, Haydar Bey bir daha evlenmemişti [ESA, D: VH000387-257461].

Haydar Bey, Erenköy'de hayatının son günlerini geçirmiş, 1954 yılı içerisinde çeşitli dergilere röportajlar yapmış ve yazılar yazmıştı. 26 Mart 1954 yılında vefat etmiş ve mezarı Erenköy/ Sahrayıcedit Mezarlığı'nda aile kabristanındadır.

⁹ Haydar Bey, Emekli maaşının dışında Rusya ile ticaret yapmıştı. Haydar Bey'in iş yeri Karaköy'deki Ömer Abid İşhanı'ndaydı [İBA. D: 1240].

SONUÇ ve ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nin yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında devletin çeşitli kademelerinde mülki idarecilikler yapan Haydar (Vaner) Bey, Karadağ sınırları içerisindeki Potgoritza şehrinde 5 Mayıs 1873 tarihinde tanınmış Arnavut bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. İlk ve orta okuldan sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane-i İdadi ve Âli kısımlarını âlâ (iyi) derece ile bitirerek 14 Temmuz 1889 yılında mezun olmuştu.

Haydar Bey'in ilk görevi 29 Ekim 1899 tarihinde atandığı "Van Vilayeti Maiyet Memurluğu" olmuştur. Bu vazifesinde Van Vilayeti Mektupçu Vekilliği ve Resmi Gazete Muharrirliği, Van'da yapılmasına büyük önem verilen fakat inşaatı bir türlü bitirilemeyen Askeri Rüşdiye Komisyonu Başkanvekilliği görevi ile Van ve civarında huzursuzluk oluşturan Barzan ve Şemdinan Şeyhlerini barıştırmakla görevlerini başarı ile yerine getirmiştir. 18 Nisan 1901 tarihinde jeopolitik öneme sahip Çölemerik Kazası kaymakamlığına tayin olunmuş, bu vazifesi sırasında büyük devletlerin Nasturiler üzerindeki faaliyetlerine engel olmaya ve Nasturilerle diğer aşiretler arasındaki çatışmayı önlemeye çalışmıştır. Haydar Bey, 24 Aralık 1904 tarihinde Gevar Kazası Kaymakamlığı'na tayin olunmuş, burada Ermeniler ile aşiretler arasındaki çatışmaları önlemiş ve bunun için yapılan kışlanın bitmesini sağlamıştır. 1 Ocak 1906 tarihinde Van vilayeti Şıtak Kazası'na tayin olunmuştur. Bu görevi sırasında bir ara Adilcevaz Kaymakamlığı görevine atanmış ve büyük aşiretlerden olan Alan ve Şeydan aşiretlerinin huzursuzlarına engel olmuştur.

Haydar Bey, yaklaşık 8 sene Van Vilayeti'nin değişik yerlerinde görevlerde bulunduktan sonra doğduğu yer olan Metroviçe Kaymakamlığı'na özellikle seçilerek 29 Aralık 1907 tarihinde tayin olunmuştu. Bu vazifesi sırasında çetecilik faaliyetlerinin önüne geçmiş, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra bütün kuzey Arnavutluk'ta Meşrutiyet'in ilanı için uğraşmış ve 31 Mart hadisesinde isyan eden Yenipazar'a iki taburluk bir kuvvetle giderek isyanı bastırmıştı. 28 Ağustos 1909 tarihinde Köprülü Kazası kaymakamı ile becayiş edilmesine karar verilen Haydar Bey, 8 Eylül 1909 tarihinde Mülkiye Müfettişliği görevine tayin edilmişti. Bu vazifesi sırasında aldığı önemli vazifeler şunlardı: Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatine mutahassis aza olarak

katılması, Balkan Savaşları'nın çıkması ve Arnavutluk'ta Malisör olaylarının vuku bulması üzerine Müşir Kazım Paşa, Sefir Sadrettin ve Müderris Yusuf Ziya Beylerden oluşan heyette aza olarak İşkodra'ya gönderilmesi, Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in başkanlığında oluşturulan bir İslah Heyet'inde aza olarak Arnavutluk'a gönderilmesi, Dahiliye Nazırı Hacı Adil Beyle Vilayât Kanunu yapması ve İntihab Kanunu'nu sadeleştirerek Rehber-i İntihab şeklinde bir kitap yazmasıdır.

Haydar Bey, 7 Temmuz 1913'te Denizli Sancağı Mutasarrıflığı'na atanmasına rağmen 6 Eylül 1913 tarihinde Kırkkilise Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin olunmuştur. Şehir II. Balkan Savaşı'nda geri alındığı için oldukça harap ve yıkık bir durumdaydı. Haydar Bey, ayrıca, Bulgar ve Rum meselesi ile de uğraşmıştır. 10 Haziran 1914 tarihinde Maraş Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edilmiş ve bu vazifesi sırasında Zeytun İsyanı'nı bastırmak için çalışmıştır. Haydar Bey, Urfa Sancağı Mutasarrıfı ile 30 Kasım 1914'te becayiş edilmiştir. Buradaki en büyük görevi cephelere erzak tedariki yapmak olmuştur.

Aldığı vazifeleri oldukça iyi bir şekilde yerine getiren Haydar Bey 25 Şubat 1915'te Musul Vilayeti Vekaleti'ne tayin edilerek devlet hizmetinde yeni bir sayfa açmıştır. Musul, Birinci Dünya Savaşı'nda hem Irak Cephesi'nde hem de İran Cephesi'ne yakın olması nedeniyle ve İngiliz ile Rusların ele geçirmek istedikleri yer altı kaynakları ve jeopolitik konum açısından önemli olan bir şehirdi. Haydar Bey yaklaşık iki buçuk sene kaldığı bu vilayette Musul Grubu Kumandanlığı sıfatıyla Ruslarla, Ermenilerle ve Nasturilerle savaşmış, Süryani ve Yezidi ayaklanmalarını bastırarak, cephelere müthiş bir erzak nakli yaptırmış, yoğun İngiliz ve Rus propagandası karşısında aşiretleri Türk tarafına çekmişti. Bunun yanında Musul'a yapılan Ermenilerin tehcirini en sorunsuz şekilde gerçekleştirmiş ve asayiş problemini en aza indirmişti. Ayrıca, Musul'un kültürel ve sosyal açıdan okul, hastane, haberleşme ve diğer unsurların gerçekleşmesini sağlamıştı. Bu görevi sırasında gösterdiği üstün çabalar sonunda değişik türde dört nişan ve rütbe ile taltif edilmiştir.

Haydar Bey, 12 Eylül 1917 tarihinde Rus işgalinden yeni kurtulan ve problemleri bir hayli fazla olan Bitlis'e de tayin edilmiştir. Bitlis'teki asayiş ve ekonomi sorununu çözerken 31 Aralık 1917'de Diyarbakır'a tayin edilmiştir. Haydar Bey burada da fazla

kalmamış ve Ermenilerin elinde olan Van Vilayeti'ne 17 Mart 1918 tarihinde terfian tayin edilmişti. Van Ermenilerin elinden geri alındığında tamamen harap ve yıkık bir halde olup, nüfusunun da yarısından fazlası yok edilmişti. Haydar Bey'in ilk görevi şehrin yeniden yapılanmasını gerçekleştirmek olmuştur. Ayrıca, memleketlerine geri dönen Müslüman ve Ermenilerin en sağlıklı bir şekilde yerleştirilerek gerçekleştirmiş, Müslüman-Ermeni çatışmasına mahal vermeyerek asayiş problemini çözmeye çalışmıştır. Bu arada Musul'u işgal eden İngilizler hakimiyetlerini Van ve civarına yaymak için Ermeni, Nasturi ve Kürtler üzerinde yoğun çalışmalara başlamışlardı. Haydar Bey'in şu sözleri onun bu konuda ne kadar çalıştığını göstermektedir: *"İngilizlerin milyonlarına şahsi çabalarım ve hatta maaşımı da feda ederek karşılık vermeye çalışıyorum ve şimdiye kadar mağlup olmadım. Yeterli kuvvetim olmadan şimdiye kadar nasıl çalıştım ise bundan sonrada manen ve maddeten kuvvetten kesilinceye kadar çalışacağımı arz ve temin ederim"* [BOA. DH. KMS. 50-4/ 8, lef: 9 (22 Temmuz 1919)]. Böylece, İngilizlerin Van ve civarında bir Ermeni, Nasturi ya da Kürt devleti kurma teşebbüslerine engel olan Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Milli Mücadele hareketine sonuna kadar destek vermiş ve bu faaliyetleri sonucunda İngilizlerin baskısı ile valilik görevinden alınmış, bütün Van ayağa kalmıştır. Bu sevgidir ki yıllar sonra kendisine VANER soyadının verilmesine neden olacaktır.

Valilik görevinden alınmasına rağmen vatani için hamallık yapmaya razı olan¹ Haydar Bey, Milli Mücadele'ye destek vermek için Erzurum'a 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın yanına gitmişti. Kazım Paşa'nın da önerisi ile Ali Galip olayı nedeniyle Milli Mücadele'ye cephe alan El-Aziz Vilayeti'ne tayin edilmişti. Fakat, İstanbul Hükümeti tarafından atanan valinin gelmesi ile Sivas'a Mustafa Kemal Paşa'nın yanına giderek yeni bir devletin temellerinin atıldığı Heyet-i Temsiliye çalışmalarına katılmış ve Misak-i Milli kararlarını alan Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Van mebusu olarak girmişti. İngilizlerin İstanbul'u işgalinden sonra, İngilizler tarafından Mondros Mütarekesi'ni uygulamadığı ve Hıristiyanları katlettiği gerekçesiyle Malta'ya sürgüne gönderilmesi düşünülmüş, fakat birkaç arkadaşı ile birlikte Beyrut'a kaçmıştı. Zorlu bir yolculuktan sonra Ankara'ya gelerek yeni açılan

¹ Hatırlanacağı üzere Haydar Bey, bu tabiri İstanbul Hükümeti'ne çektiği telgrafta kullanmıştı [BOA. DH.KMS. 52-2/62, lef. 3].

TBMM'ye 1 Mayıs 1920 tarihinde yine Van mebusu olarak katılmıştı. Mustafa Kemal Paşa tarafından Milli Mücadele'ye karşı üç kez isyan çıkan Konya valiliği önerilmiş ve 10 Temmuz 1920'de Konya'ya gelerek valilik görevine başlamıştı. Burada halkın milli heyecanını canlandırarak Milli Mücadele'ye katılmasını sağlamıştı. Fakat, Haydar Bey'in bütün uyarılarına rağmen bir türlü önü alınamayan asker firarilerinin çokluğu ve diğer nedenlerden dolayı Konya İsyanı vukua gelmiş ve Haydar Bey bir nefer gibi asilerle bir avuç insanla Konya'yı müdafaa etmeye çalışmış, başından yaralanmış ve asilere esir düşmüştü. Haydar Bey, çok yorulduğu, hasta olduğu ve Konya İsyanı'nda hatası olduğu düşüncesi ile Konya Mebusları'nın Meclis'te çalışmaları nedeniyle valilik görevinden istifa etmişti. Konya halkı onun hakkındaki düşüncelerini "*bütün vilayet halkının müşfik ve sevgili babası, yetimlerin ve öksüzlerin büyük hamisi vali bey efendi hazretleri*" şeklinde ifade etmiştir [Öğüt, 15 Teşrinievvel 1920]. Sonra, Batı Cephesi'nde Fahrettin Bey'e yardımcı olduktan tekrar Ankara'ya dönerek TBMM çalışmalarına devam etmiştir.

TBMM'de İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu'nun şekillenmesi için çok çalışmış, değişik konularda Meclis'te 4 takrir/teklif vermiştir. Bu görevi sırasında Mustafa Kemal Paşa tarafından Van'a özel bir görevle tekrar isyan etmeye hazırlanan Simko'yu sindirmek için gönderilmiştir. Bu görevini başarı ile tamamlayan Haydar Bey'i, Mustafa Kemal Paşa bu kez yine özel bir görevle Arnavutları Yunanlılara karşı ayaklandırmak için Arnavutluk'a göndermeyi düşünmüş, fakat bundan sonra vazgeçilmiştir. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın önem verdiği Selamet-i Umumiye Komitesi'nin kurucularından olmuş ve toplantılarının bir kısmı kendi evinde yapılmıştır.

Haydar Bey, İkinci Meclis'e seçilemeyerek 10 Ağustos 1923'te memuriyetten emekliye ayrılmış ve ölene kadar devlette mülki idareci olarak her hangi bir görevde bulunmamıştır. Haydar Bey, 1901 yılında Naciye hanımla evlenmiş ve bu evlilikten beş kızı olmuştur. Naciye hanım 1914 yılında vefat etmiş ve bu tarihten sonra tekrar evlenmemiştir. 26 Mart 1954 yılında vefat etmiş ve ebedi istirahatgahı olan Erenköy/Sahrayıcedit Mezarlığı'ndaki aile kabristanındadır.

Haydar Bey Fransızca, Arapça, Farsça, bütün Slav dilleri (Boşnakça, Rusça, Bulgarca, Hırvatça, Karadağ-Slavca) Kürtçe ve Arnavutça dillerini bilmekteydi. Haydar Bey

kanun konusunda uzmandı. 1328 yılında Nazır Hacı Adil Bey'le vilayât kanunu, hayvan sirkatine mahsus kanun ile muhacirin, nevahi, hapishane ve kanun layihalarını yapmıştır. Ayrıca, gazetelerde felsefe, tarih, süluk ve tasavvufa dair yazılar yazmıştır. Maksim Gorki'den tercüme ettiği hikayeler Babalık'ta basılmıştır.

Haydar Bey'in aldığı vazifeler görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin yıkılış ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki önemli olayların etrafında olmuştur. Vilâyât-ı Sitte adı verilen altı ilin dördünde (Bitlis, Diyarbakır, Van ve El-Aziz) valilik yapmış ve bu vazifeleri sırasında toplam 12 rütbe/nişan almıştır.

Bu çalışmanın Türk tarihinin en önemli dönemi olan Milli Mücadele dönemine ait tarihi şahsiyetlerin araştırılmasına örnek teşkil etmesi amaçlanmıştır. Bu tür çalışmaların daha da yaygınlaşmasıyla bu dönemin olayları daha iyi anlaşılacak olacaktır. Bu çerçevede Cumhuriyet Tarihi'nin önemli devlet adamlarının bir proje kapsamına sokularak, koordineli bir şekilde çalışılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİVLER

1. 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. BEO. A.VRK., Dosya no / belge no: 831/ 81

BOA. BEO. VGG., Evrak no: 321784, 322020, 322253, 324244, 329097, 331597, 335723, 336232, 337086, 337294: 339052, 343345, 343345, 343451, 343697, 38045

BOA. BEO. A. MKT. MHM., Dosya no / belge no: 546 / 29, 685/ 55, 685/ 76, 741/ 26.

BOA. BEO. SYS., Dosya no: 34-64/V_8.

BOA. DH. EUM. 1. Şb., Dosya no / belge no: 9/ 33, 9/ 5.

BOA. DH. EUM. 2. Şb., Dosya no / belge no: 68/ 14, 68/ 76.

BOA. DH. EUM. 4. Şb., Dosya no / belge no: 6/ 39, 8/ 41, 23/ 22, 23/ 30.

BOA. DH. EUM. AYŞ., Dosya no / belge no: 4/ 83, 10/ 28, 11/ 5.

BOA. DH. EUM. ECB., Dosya no / belge no: 3/ 41.

BOA. DH. EUM. EMN., Dosya no / belge no: 7-8/ 65, 7-8/ 70, 9/ 10-72, 39/ 21.

BOA. DH. EUM. KLU., Dosya no / belge no: 11/ 24.

BOA. DH. EUM. MH., Dosya no / belge no: 179/ 8.

BOA. DH. EUM. MTK., Dosya no / belge no: 71/ 18.

BOA. DH. İD., Dosya no / belge no: 5/ 1, 43-1/ 20, 46/ 96, 50-2/ 27, 67-1/ 39, 81-4/ 14, 85/ 4, 106/ 8, 120/ 2, 145-2/ 27, 156/ 8.

BOA. DH. İ-UM., Dosya no / belge no: 4-1/ 14, 4-1/ 17, 4-1/ 26, 4-1/ 53, 10-4/ 5-34, 16-1/ 1-27, 16-6/ 3-27, 19-2/ 1-49, 20-17/ 12-116, 20-17/ 12-20, 20-17/ 12-31, 20-17/

12-63, 20-17/ 12-75, 20-17/ 12-91, 20-18/ 12-100, 20-18/ 12-102, 20-18/ 12-107, 20-18/ 12-13, 20-18/ 12-14, 20-18/ 12-17, 20-18/ 12-20, 20-18/ 12-40, 20-18/ 12-41, 20-18/ 12-57, 18/ 12-61, 20-18/ 12-78, 20-18/ 12-86, 20-18/12-62, 20-2 / 2-53, 20-2/ 2-53, c20-5/ 2-5, 33/ 13, 43/ 28, 48/ 11, 72/ 12, 72/ 19, 78-2/ 23, 78-3/ 41, 82-2/ 1-32, 82-2/ 1-8, 92/ 7-8, 92/ 7-14, 93-1/ 1-49, 93-3/ 1-1, 95-9/ 16, 98-3/ 1-98, E-5/ 72, E/ 6-11, E-6/ 92, E-6/ 99, E-6/ 107-1, E-6/ 107-2, E-6/ 107-3, E-6/ 108, E-7/ 2, E-7/ 18, E-7/ 29, E-79/ 45, E-7/ 47, E-7/ 55, E-7/ 82, E-10/ 56, E-10/ 74, E-13/ 49, E-14 / 121, E-14 / 121, E-20 /51, E-22/ 21, E-22/ 74, E-24/ 82, E-26/ 92, E-29/ 111, E-30/ 69, E-30/ 82, E-31/ 73, E-32/ 109, E-38/ 18, E-40/ 1, E-46/ 1, E-8/ 7, E-8/ 10, E-8/ 29, E-8/ 64, E-8/ 68, E-8/ 80, E-8/ 81, E-8/ 94, E-8/ 98, E-8/ 101.

BOA. DH. KMS., Dosya no / belge no: 1/ 22, 4/ 17, 15/ 34, 19/ 18, 19/ 45, 19/ 52, 30/ 43, 33/ 27, 36/ 41, 37/ 31, 39/ 29, 40/ 26, 40/ 26, 40/ 49, 43/ 39, 44-1/ 10, 44-1/ 48, 44-2/ 21, 44-2/ 25, 45/ 37, 47/ 9, 47/ 26, 50-2/ 25, 50-2/ 52, 50-2/ 57, 50-3/ 17, 50-3/ 25, 50-3/ 29, 50-4/ 8, 52-2/ 1, 52-2/62, 53-1/ 9, 53-1/ 39, 53-1/ 56, 53-1/ 66, 53-2 / 4, 53-2/ 104, 53-2/ 16, 53-2/ 87-2, 53-2/ 91-2, 53-3/ 45, 54-1/ 32, 55-1/ 54, 55-3/ 33.

BOA. DH. MB. HP., Dosya no / belge no: 113/ 19.

BOA. DH. MTV., Dosya no / belge no: 6-2/ 26, 16-2/ 46, 17/ 13, 17/ 14, 18/ 33, 25/ 32, 64/ 3.

BOA. DH. MUİ., Dosya no / belge no: 17-2/ 45, 10-2/ 28, 103-1/ 35, 121/ 6, 23-1/ 36, 27-1/ 42, 3-2/ 36, 5-1/ 16, 70-1/ 21, 80-4/ 22, 80-4/ 33, 80-4/ 39, 80-4/ 39, 86-1/ 47.

BOA. DH. SAİD., Defter no / sayfa no: 92/ 359, 92/ 360, 180/ 173.

BOA. DH. SN-THR., Dosya no / belge no: 60/ 68.

BOA. DH. SYS., Dosya no / belge no: 49/ 67, 123/ 5.

BOA. DH. ŞFR., Dosya no / belge no: 42/ 126, 47/ 184, 48/ 314, 49/ 179, 49/ 243, 49/ 164, 51/ 39, 85/ 246, 100/ 13, 100/ 45, 100/ 47, 100/ 74, 100/ 77, 100/ 85, 101/ 19-100, 101/ 19-106, 101/ 19-153, 101/ 19-2, 101/ 19-35, 101/ 19-69, 101/ 19-78, 101/

19-82, 101/ 67, 102/ 213, 102/ 301, 102/ 69, 39/ 47, 45/ 190, 47/ 293, 47/ 70, 47/ 349, 48/ 167, 49/ 13, 50/ 165, 51/ 248, 52/ 133, 52/ 31, 52/ 317, 52/ 125, 53/ 276, 53/ 305, 53/ 31, 53/ 329, 53/ 93, 53/ 94, 54/ 102, 54/ 109, 54/ 240, 54/ 261, 54/ 272, 54/ 283, 54/ 292, 54/ 308, 54/ 322, 54/ 41, 54/ 431, 54/ 81, 54/ 83, 54/ 87, 54-A 58, 54-A/ 154, 54-A/ 167, 54-A/ 365, 54-A/ 368, 55 A/ 225, 55/ 9, 55/ 140, 55/ 175, 55/ 8, 55/ 285, 55-A/ 89, 56/ 111, 56/ 160, 56/ 344, 56/ 58, 56/ 69, 56/ 94, 56/90, 57/ 141, 57/ 190, 57/ 293, 57/ 410, 57/ 99, 57/ 25, 59/ 200, 59/ 44, 59/ 6, 59/ 69, 59/ 76, 59/ 190, 59/ 83, 60/ 103, 60/ 295, 60/ 298, 60/ 208, 61/ 101, 61/ 136, 61/ 32, 61/ 50, 61/ 59, 62/ 100-101, 62/ 160, 62/ 69, 63/ 212, 63/ 215, 63/ 224, 63/ 228, 63/ 253, 63/ 273, 63/ 273, 63/ 289, 63/ 317, 64/ 176, 64/ 248, 64/ 255, 64/ 42, 64/ 43, 64/ 77, 64/ 80, 64/ 92, 65/ 32-1, 65/ 86, 66/ 154, 67/ 195, 67/ 205, 67/ 22, 67/ 26, 68/ 10, 68/ 50, 68/ 98, 69/ 214, 70/ 105, 70/ 11, 70/ 224, 70/ 232, 70/ 70, 71/ 130, 71/ 30, 71/ 78, 72/ 203, 72/ 222, 73/ 59, 74/ 135, 74/ 142, 74/ 159, 74/ 166, 74/ 192, 74/ 249, 74/ 250, 74/ 303, 74/ 304, 75/ 121, 75/ 161, 75/ 230, 75/ 277, 76/ 128, 76/ 172, 76/ 224, 76/ 228, 76/ 243-18, 76/ 69, 76/ 71, 77/ 116, 77/ 123, 77/ 133, 77/ 148, 77/ 158, 77/ 170, 77/ 188, 77/ 39, 77/ 47, 77/ 87, 77/ 89, 78/ 160, 78/ 165, 78/ 185, 78/ 195, 78/ 231, 78/ 3, 78/ 91, 78/ 229, 78/ 4, 79/ 134, 79/ 136, 79/ 23, 79/ 3, 79-A/ 13-1, 79-A/ 166, 80/ 68, 81/ 107, 81/ 129, 81/ 193, 81/ 283, 81/ 38, 81/ 89, 82/ 158, 82/ 188, 82/ 196, 82/ 85, 83/ 112, 83/ 131, 83/ 151, 83/ 163, 83/ 177, 83/ 20, 83/ 49, 83/ 6, 83/ 81, 84/ 103, 84/ 106, 84/ 113, 84/ 114, 84/ 150, 84/ 154, 84/ 154, 84/ 59, 84/ 86, 84/ Mük.8, 85/ 195, 85/ 230, 85/ 237, 85/ 240, 85/ 41, 85/ 70, 85/ 70, 85/ 75, 85/ 91, 90/ 29, 93/ 173, 93/ 18, 93/ 200, 93/ 291, 93/ 307, 93/ 32, 93/ 326, 93/ 44, 93/ 65, 93/ 98, 94/ 135, 94/ 185, 94/ 254, 94/ 83, 95/ 92, 95/ 98, 96/ 102, 96/ 175, 97/ 140, 97/ 148, 97/ 150, 97/ 224, 97/ 251, 97/ 269, 97/ 272, 97/ 273, 97/ 46, 98/ 228, 98/ 257, 98/ 267, 98/ 300, 98/ 325, 98/ 326, 98/ 326, 98/ 328, 98/ 81, 98/ 81, 99/ 29, 99/ 41, 99/ 178, 99/ 192, 99/ 265, 99/ 289, 99/ 32, 99/ 339, 99/ 365, 99/ 38, 99/ 390, 99/ 58, 69/ 58.

BOA. DH. TMIK. S., Dosya no / belge no: 36/ 67, 58/ 26, 64/ 35.

BOA. DH. UMVM., Dosya no / belge no: 10/ 69, 105/ 44, 109/ 70, 123/117, 131/ 10, 131/ 19, 131/ 76, 132/ 11, 132/ 20, 132/ 53, 133/ 15, 133/ 23, 133/ 24, 134/ 60, 134/ 60, 134/ 60, 136/ 25, 136/ 32, 136/ 59, 137/ 44, 137/ 67, 138/ 26, 138/ 43, 138/ 67,

140/ 102, 140/ 27, 140/ 46, 141/ 19, 141/ 3, 141/ 41, 142/ 6, 145/ 82, 146/ 26, 147/ 108, 149/ 67, 37/ 16, 66/ 50, 69/ 10, 97/ 32.

BOA. HR. SYS., Dosya no / belge no: 150/ 56, 150/ 60, 151/ 7, 2884/ 59.

BOA. MV., Defter no / karar no: 180/23, 189/ 38, 195/ 115, 238/ 58, 248/ 11, 248/ 68, 251/ 12, 119/ 62, 122/ 9, 198/ 127, 198/ 163, 199/ 81, 209/ 33, 212/ 212, 216 / 24, 216/ 39, 241/ 153, 249/ 50, 251/ 12, 251/ 49, 252/ 39.

BOA. Y. MTV., Dosya no / belge no: 307/ 105, 312/ 126, 312/ 126, 305/ 165, 307/ 54, 311/ 14, 312 / 73.

BOA. Y. PRK., Dosya no / belge no: 69/ 105.

BOA. Y. PRK. ASK., Dosya no / belge no: 184 / 55, 257/ 24, 153/ 53, 181/ 86, 194/ 23, 253/ 83.

BOA. Y. PRK. KOM., Dosya no / belge no: 10/ 73.

BOA. Y. PRK. UM., Dosya no / belge no: 53/ 120, 69/105.

BOA. Y. PRK. AZJ., Dosya no / belge no: 46/ 138.

1. 2. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi

ATASE, ATA-ZB, Kutu / G mlek - Belge no: 1 / 20-1; 2 / 77 - 1, 2; 4 / 86-1, 3, 4, 5; 5 / 20 - 1; 5 / 34 - 1, 2; 9 / 78 - 3; 9 / 85 - 1, 2; 10 / 51 - 1, 2; 12 / 18 -1, 34, 14 / 96 - 1; 16 / 10 - 1, 2, 3, 4, 6; 16 / 87 - 1, 2; 17 / 49 - 1, 2; 17 / 173 - 4; 18 / 37 - 1, 2; 18 / 67 - 1, 3; 18 / 80 - 2; 18 / 108 - 1; 19 / 48 -1; 21 / 25 - 4, 5, 8, 9; 22 / 70 - 1; 23 / 58 - 1.

ATASE, BDH, Klasör / Dosya - Belge no: 17 / 81 - 13, 13-1, 23, 26, 27, 29, 39, 41, 41-1, 41-2, 46-1, 70, 74, 75, 76-1, 79, 80, 81, 83, 82, 84 ; 554 / 2152 - 27, 27-1, 27-2, 10, 10-1, 29, 29-1, 29-3, 30, 30-1, 30-2, 31, 32, 36, 36-1, 37, 50; 197 / 830-13, 15; 199 / 835 - 1, 7, 52, 54, 55, 55-1, 57.

ATASE, İŞH, Kutu / Gömlek - Belge no: 2 / 145 - 1; 9 / 62 - 2; 14 / 78 - 1; 24 / 85-1; 32 / 43- 1, 4; 32 / 59 - 1, 3; 33 / 13 - 1, 4; 39 / 96 - 2; 39 / 104 - 2; 40 / 48 - 1, 2; 45 / 2 - 1, 2; 45 / 13 - 1; 45 / 7 - 1, 16; 48 / 86 - 1, 2; 60 / 43, 1; 72 / 156 - 1, 2; 77 / 19 - 1; 77 / 52 - 1; 88 / 132 - 1; 88 / 179 - 1, 2; 91 / 33 - 1; 98 / 30 - 1, 3; 98 / 60 - 1; 101 / 95 - 1; 109 / 75 - 1; 109 / 91-1-4; 125 / 45 - 1; 131 / 42 - 1, 2; 170 / 226 - 1, 4; 184 / 154 - 1; 185 / 142 - 1; 190 / 97 - 1; 190 / 104 - 1; 196 / 28 - 1; 199 / 243 - 1; 200 / 203 -1; 266 / 86 - 1; 273 / 203 - 1; 334 / 155 - 1; 345 / 107 - 1; 345 / 114 - 1; 345 / 154 - 1; 345 / 191 - 1; 345 / 205 - 1; 345 / 233 - 1; 347 / 26 - 1; 346 / 49 - 1; 346 / 108 - 1; 346 / 134 - 1, 2; 346 / 140 - 1; 346 / 203 - 1; 349 / 145 - 1; 349 / 176 - 1; 350 / 21 - 1; 566 / 101 - 23, 35; 571 / 10 - 1, 2; 582 / 12 -1; 583 / 6-1; 583 / 32 - 1; 583 / 36 - 1; 586 / 128 - 2; 589 / 35 - 1, 4; 596 / 21 - 1; 621 / 33 - 1; 621 / 39 - 1; 625 / 143 - 1; 625 / 151 - 1; 668 / 30 - 1; 676 / 146 - 1; 683 / 79 - 1; 683 / 81 - 1; 683 / 88 - 1; 683 / 90 - 1; 683 / 91 - 1; 683 / 92 - 1; 683 / 93 - 1; 683 / 98 - 1; 683 / 100 - 1; 683 / 102 - 1; 683 / 104 - 1; 683 / 108 - 1; 683 / 110 - 1; 683 / 111 - 1; 683 / 112 - 1; 683 / 210 - 1; 684 / 57 - 1; 686 / 47 - 1; 721 / 131 - 1; 728 / 117 - 1, 3; 732 / 121 - 1; 738 / 185 - 1; 738 / 186 - 1; 803 / 1 - 1; 804 / 89 - 1; 835 / 79 - 1; 838 / 146 - 1; 839 / 17 - 1; 839 / 82 - 1, 2, 4, 6; 840 / 22 - 1; 840 / 99 - 1; 844 / 89 - 2; 845 / 113 - 1; 850 / 150 - 1; 854 / 89 - 1; 864 / 2 - 1.

1. 3. Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Klasör / dosya - belge no: 3 / 62 - 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16; 3 / 64.

1. 4. TBMM Arşivi

TBMM, Haydar Vaner'in Kısa Olumluluğu, 12.7.1942, no: 427

1. 5. Emekli Sandığı Arşivi:

Haydar Vaner'in dosyası: VH000387-257461

1. 6. İçişleri Bakanlığı Arşivi

Haydar Vaner'in sicili: 1240

B. SÜRELİ YAYINLAR

Cumhuriyet Gazetesi, 31 Ekim 1940.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 8 Teşrinievvel (Ekim)1920, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 25 Teşrinievvel (Ekim) 1920.

İkdam Gazetesi, 5 Haziran 1911, 6 Haziran 1911, 7 Haziran 1911, 8 Haziran 1911, 11 Haziran 1911, 12 Haziran 1911, 21 Haziran 1911, 27 Haziran 1911, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1911, 10 Teşrinievvel (Ekim) 1911, 14 Teşrinievvel (Ekim) 1911, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1914, 6 Nisan 1918, 10 Nisan 1918, 21 Nisan 1918, 11 Mayıs 1915, 5 Teşrinisani (Kasım) 1920.

Öğüt Gazetesi, 10 Temmuz 1920, 10 Ağustos 1920, 23 Eylül 1920, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 12 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 14 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 15 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 18 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 22 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 24 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 25 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 28 Teşrinievvel (Ekim) 1920, 2 Teşrinisani (Kasım) 1920, 6 Teşrinisani (Kasım) 1920, 7 Teşrinisani (Kasım) 1920, 15 Teşrinisani (Kasım) 1920.

Tan Gazetesi, 13 Haziran 1920

Tanin Gazetesi¹, 5 Haziran 1911, 6 Haziran 1911, 7 Haziran 1911, 8 Haziran 1911, 11 Haziran 1911, 12 Haziran 1911, 21 Haziran 1911, 27 Haziran 1911, 15 Teşrinievvel (Ekim)1911, 16 Teşrinievvel (Ekim)1911, 22 Teşrinievvel (Ekim)1911, 24 Teşrinievvel (Ekim)1911, 5 Teşrinisani (Kasım) 1911, 1 Teşrinievvel (Ekim)1912, 3 Teşrinievvel (Ekim)1912, 7 Teşrinievvel (Ekim)1912, 9 Teşrinievvel (Ekim)1912, 23 Nisan 1916, 23 Haziran 1916, 24 Haziran 1916, 5 Temmuz 1916, 12 Ağustos 1916, 13 Ağustos 1916, 14 Ağustos 1916, 24 Temmuz 1916, 26 Temmuz 1916.

Tasvir Gazetesi, 16 Eylül 1948.

¹ Tanin Gazetesi tarihi süreç içerisinde isim değişikliğine giderek Cenin ve Senin isimlerini de kullanmıştır. Burada sadece Tanin ismi tercih edilmiştir.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 30 Haziran 1916, 5 Temmuz 1916, 14 Ağustos 1916, 19 Ağustos 1916 , 20 Ağustos 1916, 2 Teşrinisani (Kasım) 1916, 10 Teşrinisani (Kasım)1916, 18 Kanunuevvel (Aralık) 1916, 8 Kanunusani (Ocak) 1917.

The Times, 14 September 1907, 5 March 1908, 11 May 1912, 11 June 1915, 30 September 1915, 3 March 1916, 4 March 1916, 6 March 1916, 15 April 1916, 26 May 1916, 5 June 1916, 21 July 1916, 24 July 1916, 10 August 1916, 19 August 1916, 25 August 1916, 12 March 1917, 4 March 1918, 5 March 1918, 6 March 1918, 5 June 1918, 15 March 1919, 23 May 1919, 27 March 1919, 3 June 1919, 7 June 1919, 6 November, 1920, 15 May 1922, 22 July 1930.

Yeni Sabah Gazetesi, 10 Nisan 1940

Vakit Gazetesi, 3 Mart 1954

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı: 43, yıl: 1963, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara

Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, sayı: 74, yıl: 1976, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 81 (1982), sayı: 84 (1984), sayı: 89 (1989), sayı: 86 (1987), sayı: 90 (1990), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. I, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

TBMM, Zabıt Ceridesi, C. II (1981), C. VI (1981), C. III (1981), C. IX (1954), C. X (1958), C. XVII (1958), C. XXIV (1960), C. XI (1958), C. XII (1958), C. XIII (1958), C. XIV (1958), C. XV (1958), C. XVIII (1959), C. XVI (1958), C. XXVII (1960), C. XXVIII (1961), XIX (1977), TBMM Basımevi, Ankara.

3. KİTAPLAR

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev: N. Necef Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

- AHMAD, Feroz**, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.
- AKBIYIK, Yaşar**, *Milli Mücadelede Güney Cephesi: Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- AKÇORA, Ergünöz**, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.
- AKGÜL, Suat**, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.
- AKGÜL, Suat, UZEL, Sahir**, *Musul-Kerkük Harekatı*, Berikan, Ankara, 2001.
- AKGÜN, Seçil**, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu*, İstanbul, 1981.
- AKIN, Rıdvan**, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- AKYÜZ, Yahya**, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- ALBAYRAK, Kadir**, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- AL-JUMAILY, Qassam Kh.**, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, çev: İzzet Öztoprak, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- ANZERİOĞLU, Yonca**, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- ARMAOĞLU, Fahir**, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1992.
- ARVAS, İbrahim**, *Tarihi Hakikatler*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964.
- ATATÜRK, Kemal**, *Nutuk*, C. I, II, III, MEB Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri 1911-1921*, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1982.

- ATNUR, İ. Ethem**, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, 2001.
- AVANAS, Ahmet**, *Milli Mücadele'de Konya*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- AVCI, Orhan**, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yayınları, Ankara, 2004.
- AVŞAR, Servet**, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara, 2004.
- AYBARS, Ergün**, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
- AYSAN, E.**, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C. III, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938.
- BARTL, Peter**, *Milli Bağımsızlık Esnasında Arnavut Müslümanları*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1998.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı**, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- BAYUR, Yusuf Hikmet**, *Türk İnkılabı 1914-1918 Genel Savaşı*, C:III, kısım: III, TTK Yayınları, Ankara, 1991a.
- BAYUR, Yusuf Hikmet**, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım: IV, TTK, Ankara, 1991b.
- BELEN, Fahri**, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi-1916 Yılı Hareketleri*, c. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.
- BELEN, Fahri**, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi-1918 Yılı Hareketleri*, C. V, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967.
- BELEN, Fahri**, *Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi (1914-1918)*, C. 3, Kısım: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkasya Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, C. II,* Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- BLAU, Joyce,** *Le Problème Kurde Essai Sociologique et Historique,* Le Monde Musulman Contemporian Initiations, Bruxelles, 1963.
- BRENTJES, Burchard,** *The Armenian, Assyrians and Kurds: Three Nation, One Fate,* Rishi Publications, Campbell, 1997.
- BRUINESSEN, Martin van,** *Kürdistan Üzerine Yazılar,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BULLOCH, John, Morris, Harvey,** *No Friends But The Mountains-The Tragic History of the Kurds,* Oxford University Press, Oxford, 1992.
- BUSCH, Briton Goper,** *Mudros to Lausanne 1918-1923,* State University of New York, New York, 1976.
- CAN, Mehmet,** *Ortadoğu'da Amerikan Politikası,* Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993.
- CEBESOY, Ali Fuat,** *Milli Mücadele Hatıraları,* Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- CHALIAND, Gerard,** *Les Kurdes et le Kurdistan - La Question Nationale Kurde,* François Maspero, Paris, 1981.
- ÇAKMAK, Fevzi,** *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri - Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da: 1935 de Akademide Verilen Konferanslar,* Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1936.
- ÇANKAYA, Ali,** *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* Cilt III, Mars Yayınevi, Ankara, 1968.
- ÇAY, Abdulhaluk,** *Her Yönüyle Kürt Dosyası,* Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1994.
- ÇELEBİ, Mevlüt,** *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati,* Akademi Kitapevi, İzmir, 1999.

- ÇELEBYAN, Antranik**, *Antranik Paşa*, çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇELİK, Bilgin**, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Buke Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÇEVİK, Mehmet**, *Milli Mücadele'de Van ve Civarı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.
- ÇEVİK, Zeki**, *Milli Mücadele'de "Müdafa-i Hukuktan Halk Fırkası'na" Geciş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.
- ÇOĞALAN, Celal, KURTAN, Halit**, *Her Yönüyle Maraş*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1969.
- ÇOKER, Fahri**, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt III., TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- D'ESPEREY, M. Le Marechal Franchet**, *La Guerre Turque Dans La Guerre Mondiale- Breveté D'état-major Diplôme De Langue Torque De L'institut Des Langues Orientales*, Berger-Levrault, Paris, 1926.
- DEMİREL, Ahmet**, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- DEMİREL, Muammer**, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri: Biritish Documents on Armenians (1896-1918)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Develioğlu, Ferid**, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügât*, haz. Aydın Sami Güney Çal, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara, 1996.
- Documents on British Foreign Policy*, First Series, C. IV, London, 1952
- EDMONDS, C. J.**, *Kurds, Turk, Arabs: Politics Travel and Research in North-Eastern Iraq: 1919-1925*, Oxford University Pres, 1957.

- ELDEM, Vedat**, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- ENTESSAR, Nader**, *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder & London, 1992.
- ERDEHA, Kamil**, *Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2003.
- ERÖZ, Mehmet**, *Kürtlerin Türklüğü ve Türkmenlerin Kürtleşmesi*, İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, İstanbul, 1966.
- ESATLI, M. Ragıp**, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1975.
- ESENGİN, Kenan**, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- FINEFROCK, Michael Martin**, *From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal Atatürk and the Structure of Turkish Politics: 1922-1924*, Michigan University Microfilms International, Michigan, 1976.
- GASRATIAN, Manvel Arsenovich**, *Kurdscoe Dvijenie v Novoe i Noveyşee Vremya (Modern Tarihte Kürt Hareketi)*, Izdatelstvo Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoi, Literatürü, Moskva, 1987.
- GİRİT, Oya**, *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1994.
- GÖKALP, Ziya**, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, haz. Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992.

- GÖRGÜLÜ, İsmet**, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- GÜLCAN, Ali**, *Kökenleriyle Konya'nın Delibaşı İsyanı ve Bu Olayın Karaman'a Sıçrayışı*, Uğur Ofset, Eskişehir, 1994.
- GÜNDÜZ, Ahmet**, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2003.
- GÜRÜN, Kamuran**, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- HALAÇOĞLU, Yusuf**, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- Halil Paşa**, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972.
- HAMMER, Joseph von**, *Osmanlı Tarihi*, çev: Mehmet Ata, C. I, II, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- HATİPOĞLU, Süleyman**, *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.
- HIDIRSAH, Yakup**, *Massacre Of Christians, (Syriacs, Nestorians, Chaldeans, Armenians) In Mesopotamia and Kurds, A Documentary Study*, Hannover, 1997.
- HOCAOĞLU, Mehmed**, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- Iraq Administration Reports*, C. IV, V, Archive Edition, Oxford, 2002
- İĞDEMİR, Uluğ**, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayınları, Ankara 1975.
- İLTER, Erdal**, *Türkiyede Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995.

- İLTER, Erdal**, "*Ermeni Meselesi*"nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1995.
- İNALCIK, Halil**, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 4. Baskı, YKY, 2004.
- JWAIDEH, Wadie**, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, çev: İsmail Çekem, Alper Duman, İstanbul, 1999.
- KANSU, Mazhar Müfit**, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1968.
- KARABEKİR, Kazım**, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış: Kars ve Ötesi*, C. IV, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- KARABEKİR, Kazım**, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- KARAL, Enver Ziya**, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. V, TTK Yayınları, Ankara.
- KARPAT, Kemal H.**, *Osmanlı Nüfusu - Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830-1914)*, çev: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KAYMAZ, İhsan Şerif**, *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- KENAN, Mehmet**, *Büyük Harpde İran Cephesi*, Erkan-ı Harbiye Reisliği Yayınları, Ankara, 1928.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin**, *Kürtlerin Kökü*, Ankara, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Yayınları, 1963.
- KUTSCHERA, Chiris**, *Le Mouvement National Kurde*, Flammarion, Paris, 1979.
- KUYUBAŞ, Erol**, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997.

- KÜLÇE, Süleyman**, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir Ticaret Basımevi, İzmir, 1944.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer**, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi SBF, Ankara, 1978.
- LAZAREV, M. S. v.d.**, *Kürdistan Tarihi*, çev: İbrahim Kale, Avesta, İstanbul, 2001.
- LAZAREV, M. S.**, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1989.
- LONGRIGG, Stephen Hemsly**, *Irak-1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, Oxford University Pres, London, 1953.
- LONGRIGG, Stephen Hemsly, STOAKES, Frank**, *Iraq*, Ernest Benn Limited, London, 1958.
- MARUFOĞLU, Sinan**, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1998.
- MCCARTHY, Justin**, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998.
- McDOWALL, David**, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris, London, 1997.
- McDOWALL, David**, *The Kurds: A Nation Denied*, Minority Rights Group, London, 1992.
- MEISELAS, Susan**, *Kurdistan in the Shadow of History*, Random House, New York, 1997.
- MESUT, Ahmet**, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.
- MINORSKY, Viladimir F.**, *Musul Sorunu*, Avesta, İstanbul, 1998.
- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1993.

Musul-Van, Musul-Halep Seyahatleri, ter: Yusuf Rıza, Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1331 (1915).

O'BALLANCE, Edgar, *The Kurdish Struggle 1920-1994*, The Kurdish Struggle 1920-94, MacMillan Press, , London, 1996.

ÖĞÜN, Tuncay, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yayınları, Ankara, 1991a.

ÖKE, Mim Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.

ÖKE, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991b.

ÖKE, Mim Kemal, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

ÖNDER, Mehmet, *Atatürk Konya'da*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

ÖNDER, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

ÖNDER, Mehmet, *Milli Mücadele'de Konya-Delibas Hadisesi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1953.

ÖZALP, Kazım, *Milli Mücadele 1919-1922*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

ÖZDEMİR, Hikmet, ÇİÇEK, Kemal, ÇELİK, TURAN, Ömer, HALAÇOĞLU, Yusuf, ÇALIK, Ramazan, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

ÖZDEMİR, Hüseyin, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, Okumuş Adam, İstanbul, 2001.

Records of Iraq 1914-1966, C. I, II, ed. Alan de C. Ruch, Archive Edition, 2001.

REYNOLDS, Francis J., CHURCHILL, Allen L., *The Story of Great War: History of the European War from Official Sources*, V. IV, P. F. Collier&Son, New York, 1919.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. III, Nehir Yayınları, İstanbul, 2002.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. IV, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihazları*, c. V, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

SAFRASTIAN, Arshak, *Kurds and Kurdistan*, The Harvil Press, London, 1948.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

SELVİ, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2004.

SELVİ, Haluk, *Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey (1875-1930)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1994.

SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

SEVİM, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

- SONYEL, Salahi R.**, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK Yayınları, Ankara 1995a.
- SONYEL, Salahi R.**, *The Assyrians of Turkey Victims of Major Power Policy*, TTK, Ankara, 2001.
- SONYEL, Salahi R.**, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1995b.
- SORGUN, Taylan**, *İmparatorluktan Cumhuriyete-Fahrettin Paşa Anlatıyor*, Kemer Yayınları, İstanbul, 1998.
- Süleyman Sabri Paşa**, *Van Tarihi ve Kürttürkleri Hakkında İncelemeler*, yay. haz. Gamze Gayeöglü, Ankara, 1982.
- SÜMER, Faruk**, *Oğuzlar (Türkmenler) - Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara, 1992.
- SÜSLÜ, Azmi v.d.**, *Armenian Massacres in Van, Bitlis, Muş and Kars Interview with Witnesses*, Ankara, 1999.
- SÜSLÜ, Azmi**, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1990.
- SÜSLÜ, Azmi, v.d.**, *Türk Tarihi'nde Ermeniler*, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1995.
- ŞAHİN, Enis**, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları (1917-198)*, TTK Yayınları, Ankara, 2002.
- ŞERİF, Ahmet**, *Arnavutluk'ta, Suriye'de ve Trablusgarb'da Tanin*, hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- ŞİMŞİR, Bilal**, *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal**, *Malta Sürgünleri*, İkinci Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1985.

- TANSEL, Salahattin**, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1972.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, III, IV, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999.
- TOGAN, Zeki Velidi**, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981.
- TOKAY, Gül**, *Makedonya Sorunu - Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- TURAN, Osman**, *Selçuklular Tarihi ve İslam Medeniyeti*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1969.
- Tüccarzâde İbrahim Hilmi**, *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, 1907.
- Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C. VI., Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1974.
- Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi*, C. IV, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1965.
- TÜRKMEN, Zekariya**, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.
- TÜRKMEN, Zekeriya**, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.
- TÜRKMEN, Zekeriya**, *Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması 1918-1920*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- URAS, Esat**, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya**, *Saray ve Ötesi (Son Hatıralar)*, C. II., Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1941.

ÜNÜVAR, Veysel, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

Van Kütüğü, ed.: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara, 1992.

VICKERS, Miranda, *Between Serb and Albanian: A History of Kosova*, Hurst and Co, London, 1998.

WILSON, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia: A Personal and Historical Record (1917-1920)*, C. II, Oxford University Press, London, 1931.

ZURCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul, 2000.

4. MAKALELER

AKBIYIK, Yaşar, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli”, *Bellekten*, C. LIV, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

ANZERLİOĞLU, Yonca, “XIX y.y. ve Sonrasında Nasturi Hıristiyanlarının Faaliyetleri”, *Türk Yurdu*, sayı: 134, Ankara, 1998.

ARMAOĞLU, Fahir, “Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirilmesi”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

AVŞAR, Servet, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'ndeki Aşiretler ve Casusluk Faaliyetleri”, *Askeri Tarih Bülteni*, sayı: 52, Ankara, 2002.

BEYATLI, Hidayet Kemal, “Irak Türklerinin Tarihi, Dil ve Kültürleri”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

BOZARSLAN, Hamit, “Kurdish nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925)”, *Essays on the Origin of Kurdish Nationalism*, ed. Abbas Vali, Mazda Publishers, Calif, 2000.

- ÇEVİK, Mehmet**, “1918’den Sonra Van’da Ermenilik Faaliyetleri”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (25 Nisan 1990)*, Ankara, 1990.
- ÇİL, Yücel**, “Erzurum Kongresi Delegatesi”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşundan Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, yay. haz: Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Ankara, 2003.
- “Diyarbakır”**, *Yurt Ansiklopedisi*, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.
- DÖĞÜŞ, Selahattin**, “Maraş Şeriyeye Sicillerine Göre Şehirde Müslüm-Gayrimüslim (Ermeni) Münasebetleri”, *Kahramanmaraş’ta Ermeni Sempozyumu*, KSIÜ, Kahramanmaraş, 2002.
- ERASLAN, Cezmi**, “Hamidiye Alayları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 14, fas. 100, İstanbul, 1997.
- ERGİN, Feridun**, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 20, C. VII, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- EYİCİL, Ahmet**, “Zeytun Ermenilerinin Tehciri ve Fındıcak İsyanı”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, sayı: 02. 170, İstanbul, Şubat 2001.
- EZMEN, Müeyyet**, “Musul Vilayeti’nde Türk Aşiretlerinin Durumu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 36, İstanbul, 2000.
- GÖYÜNÇ, Nejat**, “Musul Misak-ı Milliyet Dahil midir Değil midir?”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara, 1998.
- HALLI, Reşat**, “Nasturi Ayaklanması (12-28 Eylül 1924)”, *Askeri Tarih Bülteni*, sayı: 7, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979.
- “Hakkari”**, *Yurt Ansiklopedisi*, C. V, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

- KAMALI, Fereṣteḥ Koohi**, “İran Kürdistanı’nda Ulusçuluğun Gelişmesi”, *Kürtler (Güncel Bir Araştırma)*, ed. Kreyenbrok Sperl, Cep Yayınevi, çev: Yavuz Alagon, İstanbul, 2003.
- KANDEMİR, Feridun**, “Konya’da Delibaş Hadisesi - Haydar Vaner’den Naklen”, *Yeni Tarih Dünyası*, C. 2, sayı:12, İstanbul, 1954c.
- KANDEMİR, Feridun**, “Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati I - Haydar Vaner’den Naklen”, *Yeni Tarih Dünyası*, C. 2, sayı: 19, İstanbul, 1954a.
- KANDEMİR, Feridun**, “Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati II - Haydar Vaner’den Naklen”, *Yeni Tarih Dünyası*, C. 3, sayı: 21, İstanbul, 1954b.
- “**Kırklareli**”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. VII, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.
- KONUĞÇU, Enver**, “Van’ın Ermeniler Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990.
- KURTCEPHE, İsrafil**, “Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması”, *OTAM*, sayı: 4, Ankara, 1993.
- KURTCEPHE, İsrafil, AKGÜL, Suat**, “Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM*, sayı: 6, Ankara, 1995.
- KURTULUŞ, Sadi**, “Delibaş”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ekim 1940.
- KÜRŞAD, Cengiz**, “Cumhuriyetimizin Korunması (II): Nasturi İsyanları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 41, İstanbul, 1988
- “**Musul**”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1997.
- “**Nasturiyyun**”, *Encyclopedia of Islam*, V. VIII, Brill, New York, 1993.
- ÖĞÜN, Tuncay**, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, sayı: 462, Ankara, Ekim 2001.

- SELVİ, Haluk**, “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Andranik Ozanyan”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri*, İstanbul, Ekim 2001a.
- SELVİ, Haluk**, “Millî Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler*, C. XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002a.
- SELVİ, Haluk**, “Milli Mücadele’de Van’da Valiler Sorunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, , sayı: 136, Şubat 2002b.
- SELVİ, Haluk**, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Vilâyât-ı Şarkıyye’de Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: 17, sayı: 50, Temmuz 2001b.
- SELVİ, Haluk**, “Sivas Kongresi Kararları ve Damad Ferid Hükümeti’nin İstifası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 54, Ankara, 2002c.
- SÜSLÜ, Azmi**, “Van Zeve’deki Türk Katliamı”, *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990.
- SÜSLÜ, Azmi**, “Doğu Anadolu ve Maraş’taki Ermeni Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, sayı: 22, Ekim 1988.
- ŞAKİR, Ziya**, “Saltanatın Son Günleri”, *Tan Gazetesi*, 13 Haziran 1920.
- TORAMAN, Ömer**, “Vilayât-ı Şarkıyye Valilerinin Erzurum Kongresi Karşısında Tavırları”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşundan Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, yay. haz: Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Ankara, 2003.
- UMAR, Ömer Osman**, “İngilizlerin Musul’da Özdemir, Şeyh Mahmut ve Aşiretlere Karşı Politikası”, *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 27, sayı: 52, Ankara, Şubat-2000.
- “Van”**, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, C. XIII, İstanbul, 1997.
- “Van”**, *Yurt Ansiklopedisi*, C. X, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

VANER, Haydar, “Konya İsyânının İç Yüzü Hakkında”, *Yeni Sabah*, 10 Nisan 1940.

VANER, Haydar, “Türkiye’de Nasturi Meselesi”, *Yeni Tarih Dünyası*, sayı: 15, C: 2, İstanbul, 1954a.

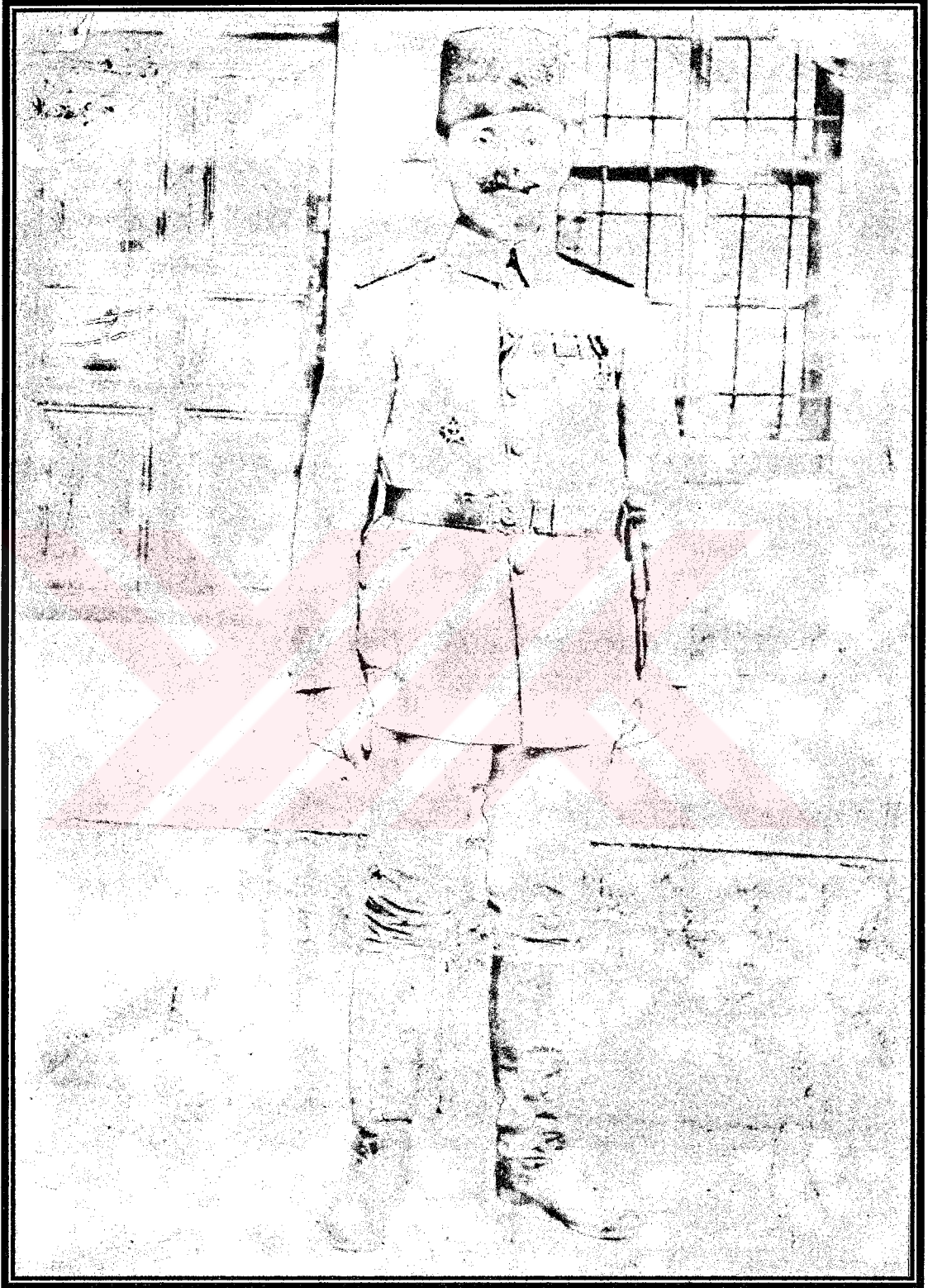
VANER, Haydar, “Türkiye’de Nasturi Meselesi”, *Yeni Tarih Dünyası*, sayı: 16, C: 2, İstanbul, 1954b.

5. INTERNET

<http://www.ataturk.net/album.10.10.2004>.

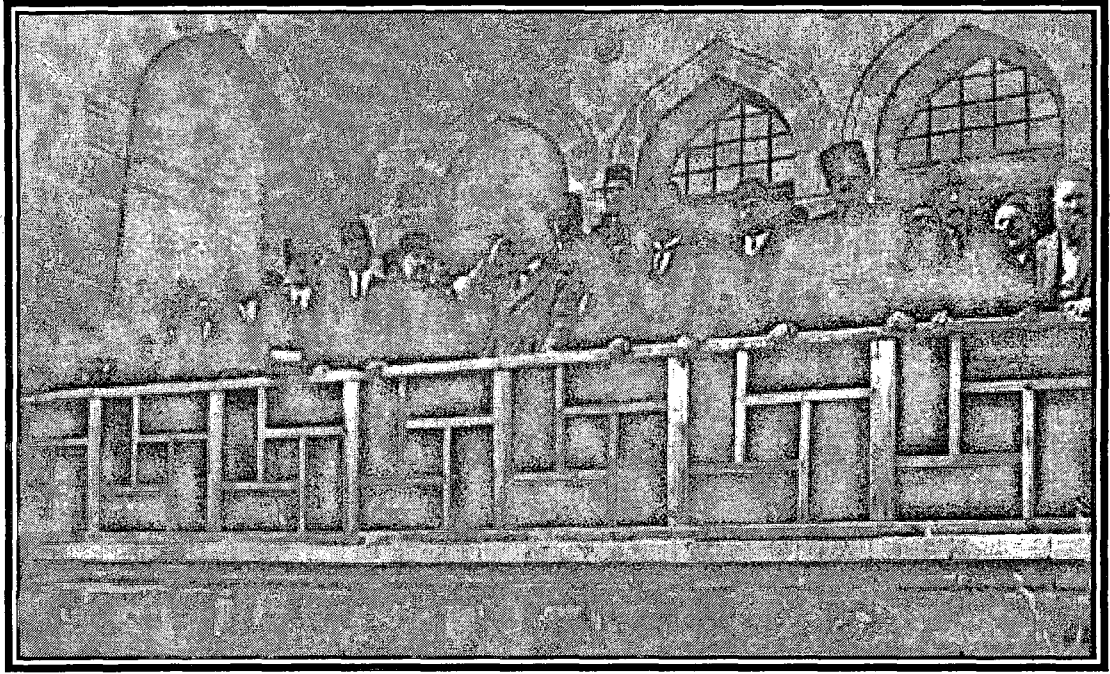

EKLER

Resim – 1: Haydar Bey Musul Grubu Kumandanı vazifesinde iken (1916).

Kaynak: ATBD, sayı: 117, yıl: 2004, Genelkurmay Yayınları, Ankara.

Resim – 2: Haydar Bey, TBMM balkonunda Mustafa Kemal Paşa ve diğer milletvekilleri ile birlikte II. İnönü zaferini kutlarken (sağdan üçüncü sırada).

Kaynak: <http://www.ataturk.net/album>. 10. 10. 2004.

Resim – 3: Haydar Bey, Heyet-i Teftişiye Reisi görevinde iken Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatine mütehassıs aza olarak katılması 1911 (ayakta, soldan ikinci sırada).

Kaynak: Feridun KANDEMİR, Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, İstanbul, 1954a

Resim – 4: Haydar Bey Van Mebusu iken, 1923.

Kaynak: Fahri ÇOKER, Türk Parlamento Tarihi, TBMM Yayınları, Ankara 1995.

Resim – 5: Haydar Bey Emeklilik yıllarında.

Kaynak: Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Yayınevi, Ankara 1995.

Resim – 6: Haydar Bey hayatının son zamanlarında (1954).

Kaynak: Haydar Vaner, “Türkiye’de Nasturi Meselesi”, 1954a.

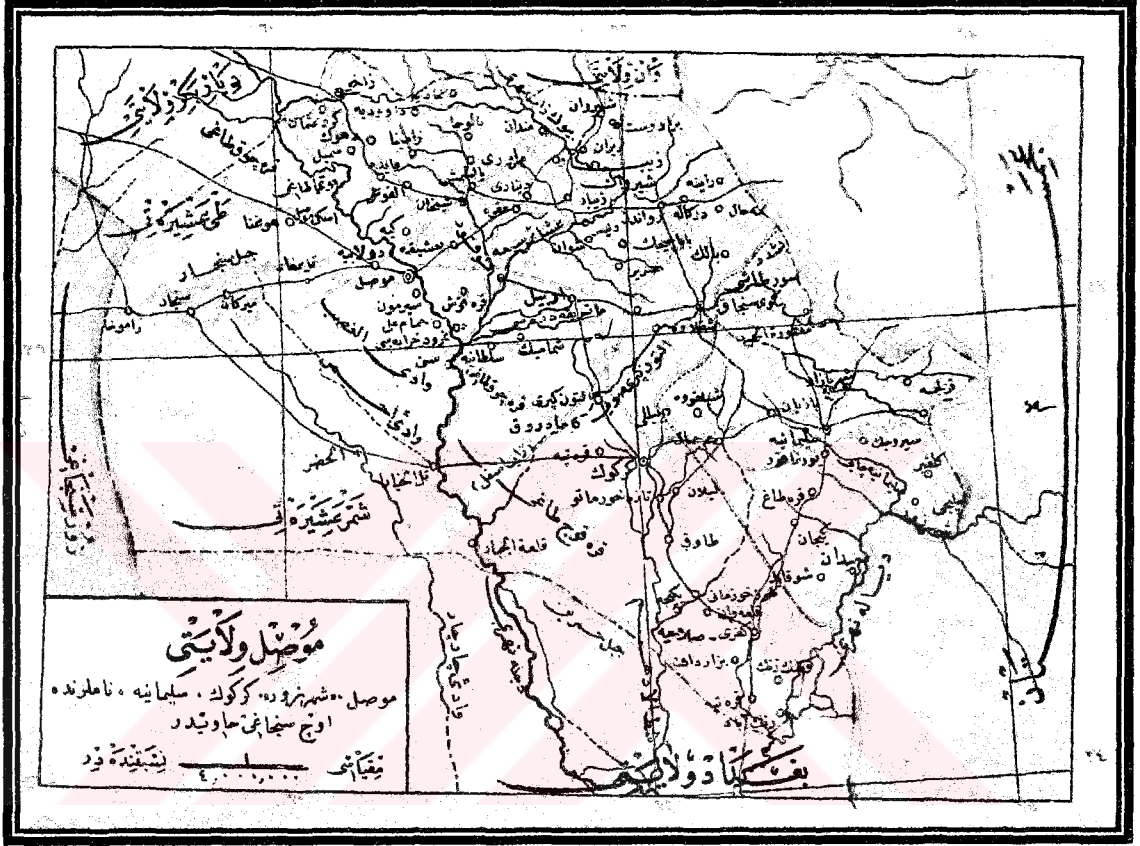

Resim – 7: Haydar Bey torunu ile birlikte (1954).

Kaynak: Haydar Vaner, “Türkiye’de Nasturi Meselesi”, 1954b.

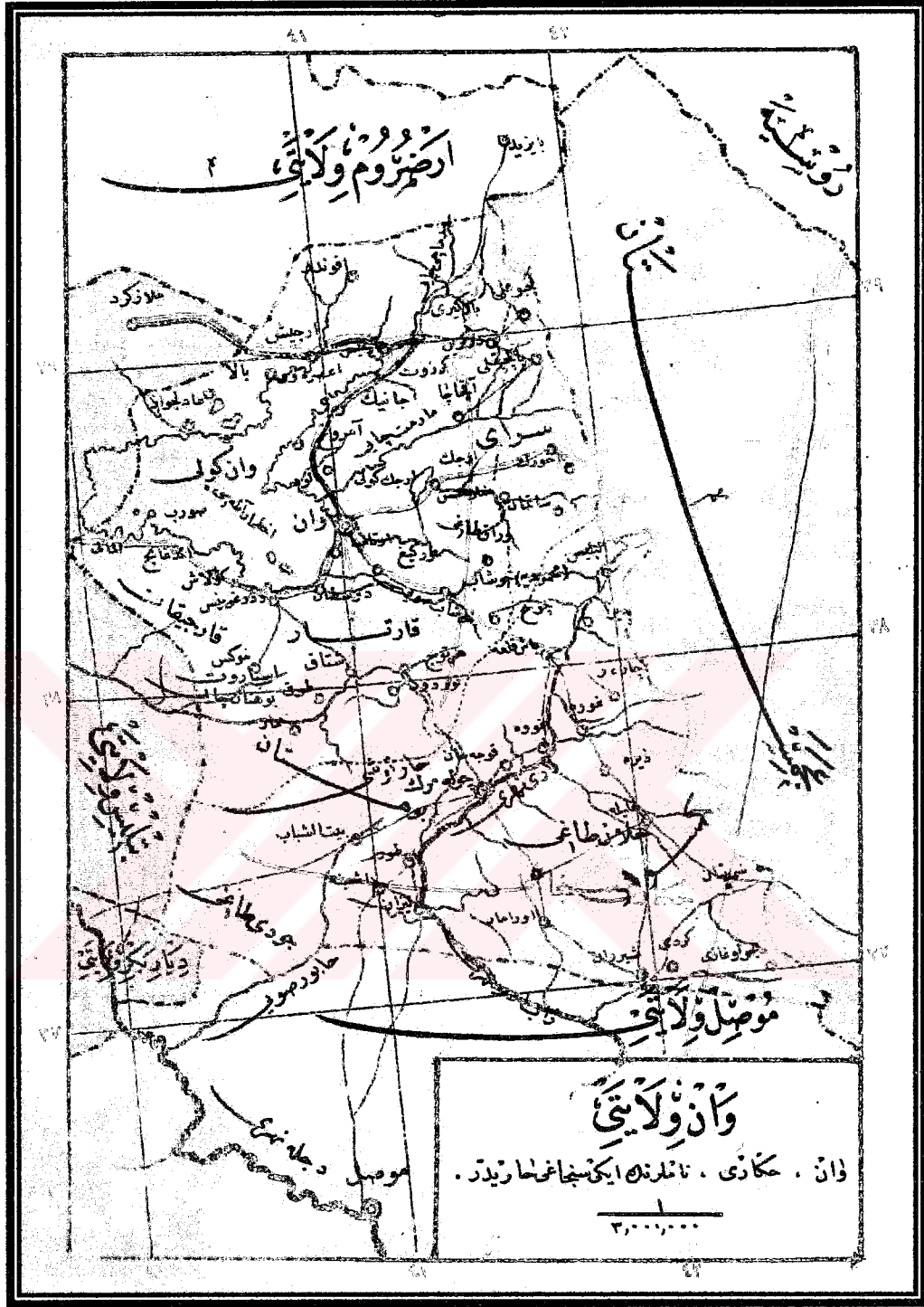

Resim – 7: Haydar Bey'in Sahra-yı Cedid Mezarlığı'ndaki kabri (Fotoğrafın çekim tarihi 12. 12. 2004).

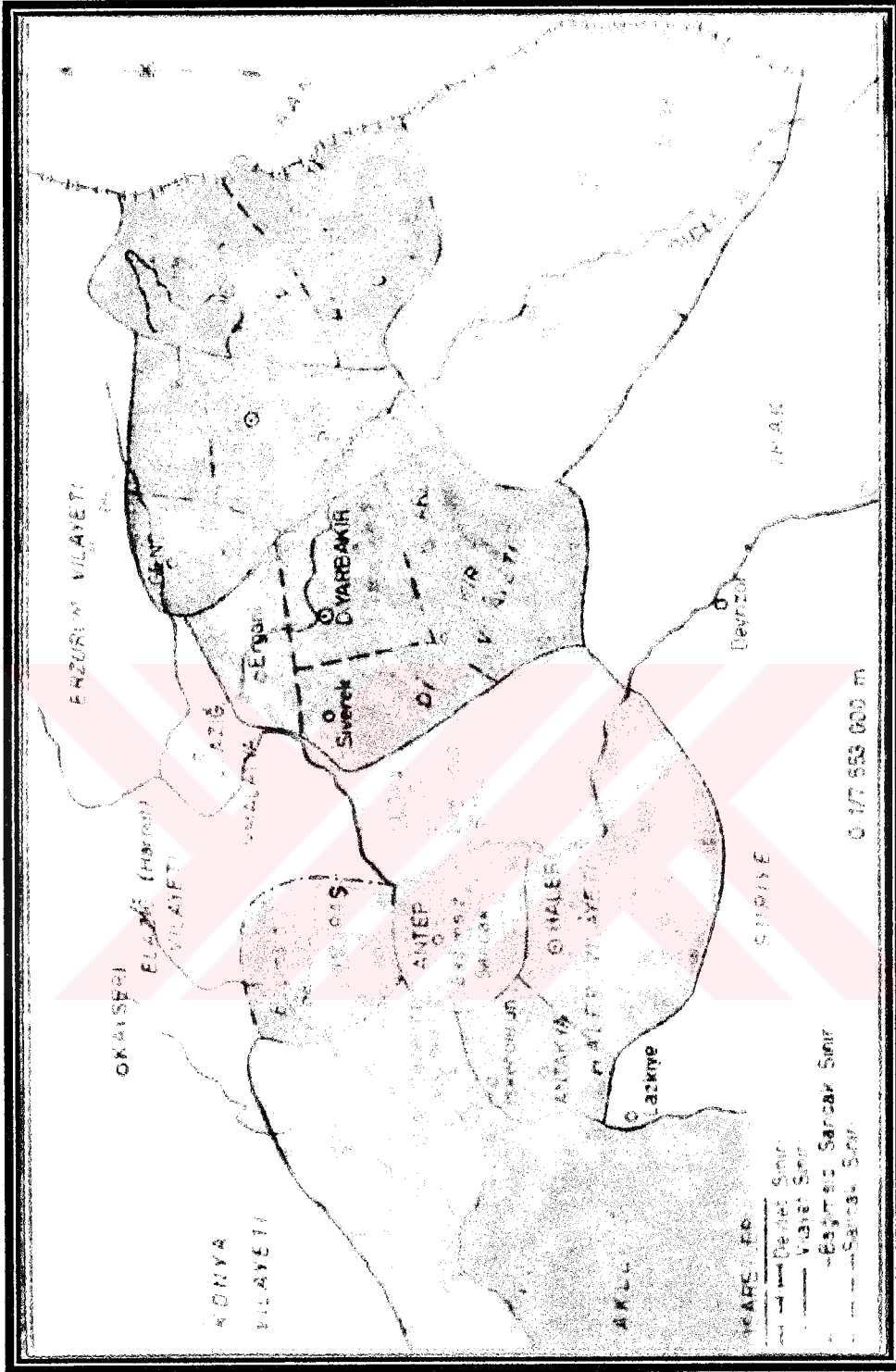
Harita – 1: Haydar Bey'in yaklaşık iki buçuk sene valilik yaptığı Musul Vilayeti.

Kaynak: Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1907.

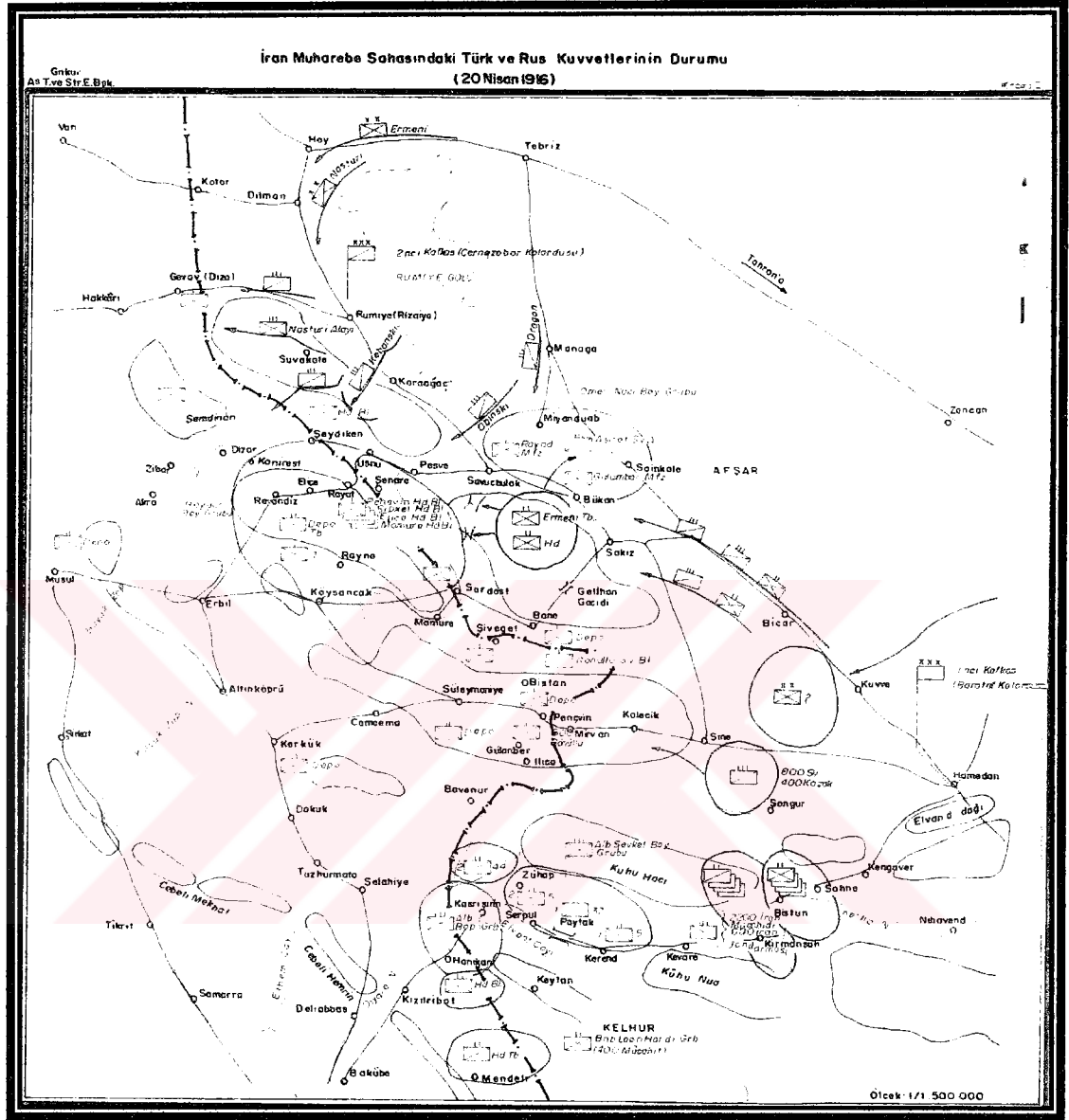
Harita – 2: Haydar Bey'in yaklaşık bir buçuk sene valilik yaptığı Van Vilayeti.

Kaynak: Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1907.

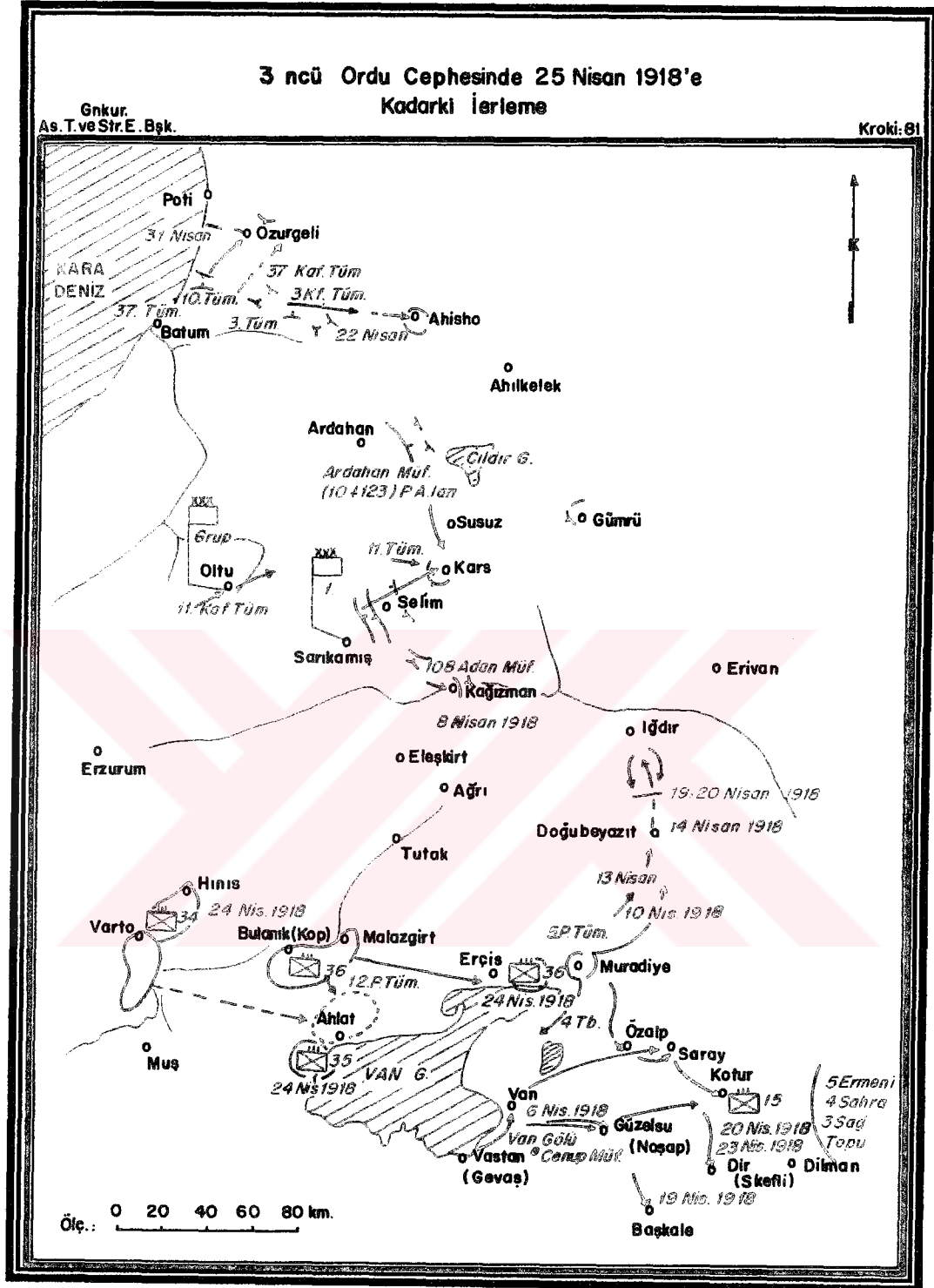
Harita – 3: Haydar Bey'i mutasarrıflık yaptığı Maraş ve Urfa sancakları ile valilik yaptığı Musul, Bitlis, Diyarbakır ve Van vilayetleri toplu halde.

Kaynak: Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi, C. IV, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1965.

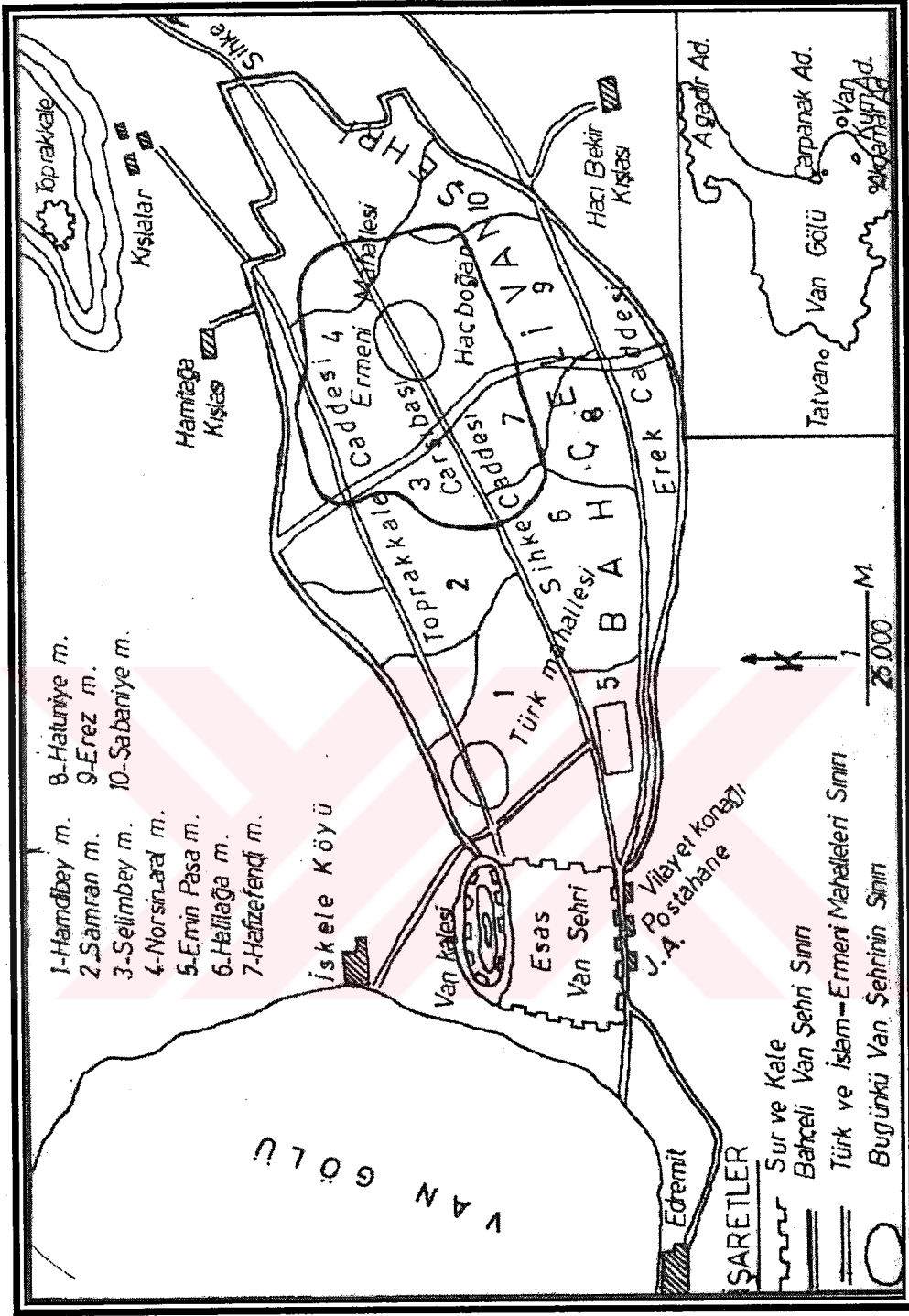
Kroki – 1. Haydar Bey'in Musul Grubu Kumandanı vazifesinde iken Ruslara karşı yapılan taarruz.

Kaynak: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi (1914-1918), c. 3, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

Kroki – 2: Haydar Bey'in Van valiliği sırasında Van'ın Ermenilerden alınması (6 Nisan 1919).

Kaynak: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Kroki – 3: Ermenilerin yakıp yıktığı eski Van ve Haydar Bey tarafından yeniden yapılandırılan bugünkü Van şehri.

صدریه عظمیٰ مکتوبی فلمی				
نمبر	تاریخ ورود	تاریخ تسویف	واحدہ نظامت جدیدہ	
مطابقت	مبصر	مورد		
نمبر	تاریخ تسویف	تاریخ ورود	واحدہ نظامت جدیدہ	
مطابقت	مبصر	مورد		
<p>وادیہ ولایتیہ کولہ قضاہ قاضی سمان قدسہ و قلعہ استغاثہ بن بریدہ جو لوہرک قضاہ قاضی عبد ربک و بولہ بریدہ محوری قضاہ قاضی علی رضا قدسہ دایہ بریدہ شاہ قضاہ قاضی شمس الدین و بولہ بریدہ حیدر قضاہ قاضی قزاق و حیدر قضاہ قاضی شمس الدین قاضی علی علیہ کلہ تیسہ و بولہ ۷۷ سمانہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ تگہ رولہ و موریہ سبہ قاضی سمانہ و بولہ سمانہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ سمانہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء و بولہ ۷۷ تاریخ ۱۸۷۱ء</p>				

Belge – 2: Haydar Bey'in 24 Aralık 1904 tarihli Gevar Kazası Kaymakamlığı'na tayin yazısı.

Kaynak: BOA. A. MKT. MHM. 685/ 55.

صدره عظمى مكتوبى قلمى

تاریخ و روز	تاریخ و روز	تاریخ و روز	تاریخ و روز	تاریخ و روز	تاریخ و روز
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
محل تنظیم و ردی	محل تنظیم و ردی	محل تنظیم و ردی	محل تنظیم و ردی	محل تنظیم و ردی	محل تنظیم و ردی
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
تاریخ تنظیم	تاریخ تنظیم	تاریخ تنظیم	تاریخ تنظیم	تاریخ تنظیم	تاریخ تنظیم
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
داخدا نفا ...			داخدا نفا ...		
<p>داده و توشیح ...</p> <p>تقدیر و تفسیر ...</p> <p>بوسیدانه ...</p>					

Belge – 3: Haydar Bey'in 5 Ocak 1906 tarihli Şıtak Kazası Kaymakamlığı'na tayin yazısı.

Kaynak: BOA. A. MKT. MHM. 685/ 76

۵۸
۲۸۵۹

۹

راجعاً نظرینک بیاناً بظان زود مهله ارفند تنگه سه مورار ایضا و جرایم دیار بکر دیوت و ایکنه
 مهل و ایسه ریشته کلکمه نفق و تقسیم ناکسب قوراندن اراده سینه یوسنی لغاوه و تقسیم ارفند
 و سهی وی و کاشانه آرزو مقول غیر بکیر و

ایته سینه

دیار بکر دیوت و ایکنه مهل و ایسه ریشته کلکمه نفق و تقسیم ارفند
 برار اینه سینه ندر اجاسه راجعیه ناطق مودر

ایته سینه

دیار بکر و ایسه حمید بک بر بخر صنف مکید مقسطنکه افاق
 صید بک تقیه ایسه
 برار اینه سینه ندر اجاسه راجعیه ناطق مودر

صید بک تقیه ایسه

راجع ناطق

Belge – 4: Haydar Bey'in Musul Vilayeti'ne atanma yazısı (24 Şubat 1915).

Kaynak: BOA. MV. 238/ 58.

۱۱ ربيع الاول
۱۳۱۷ هـ

هـ
مجلس

دخيه نصرتي مجلسي مؤخره مع له اولنه . ۱۰ ربيع الاول ۱۳۱۷ هـ .
تاریخ ۱۸۵۷ نوامبر تکره سده بیان اولدنی و جلاله و یار بکر و ولایتی
نصرتی ایلام و زین کوزلی
بولنه بری بک کویله زودنی غولبد بری نبی والسی جدر بک آلفده
اولدنی معتم نقذیقی بالنسب بیاره فله آله اراده نیه لوکی مذکورتن
ابد مع علمه و تقسیم اولنجه خالجه اهدالده .

اراده نیه

برایان زودنی زین

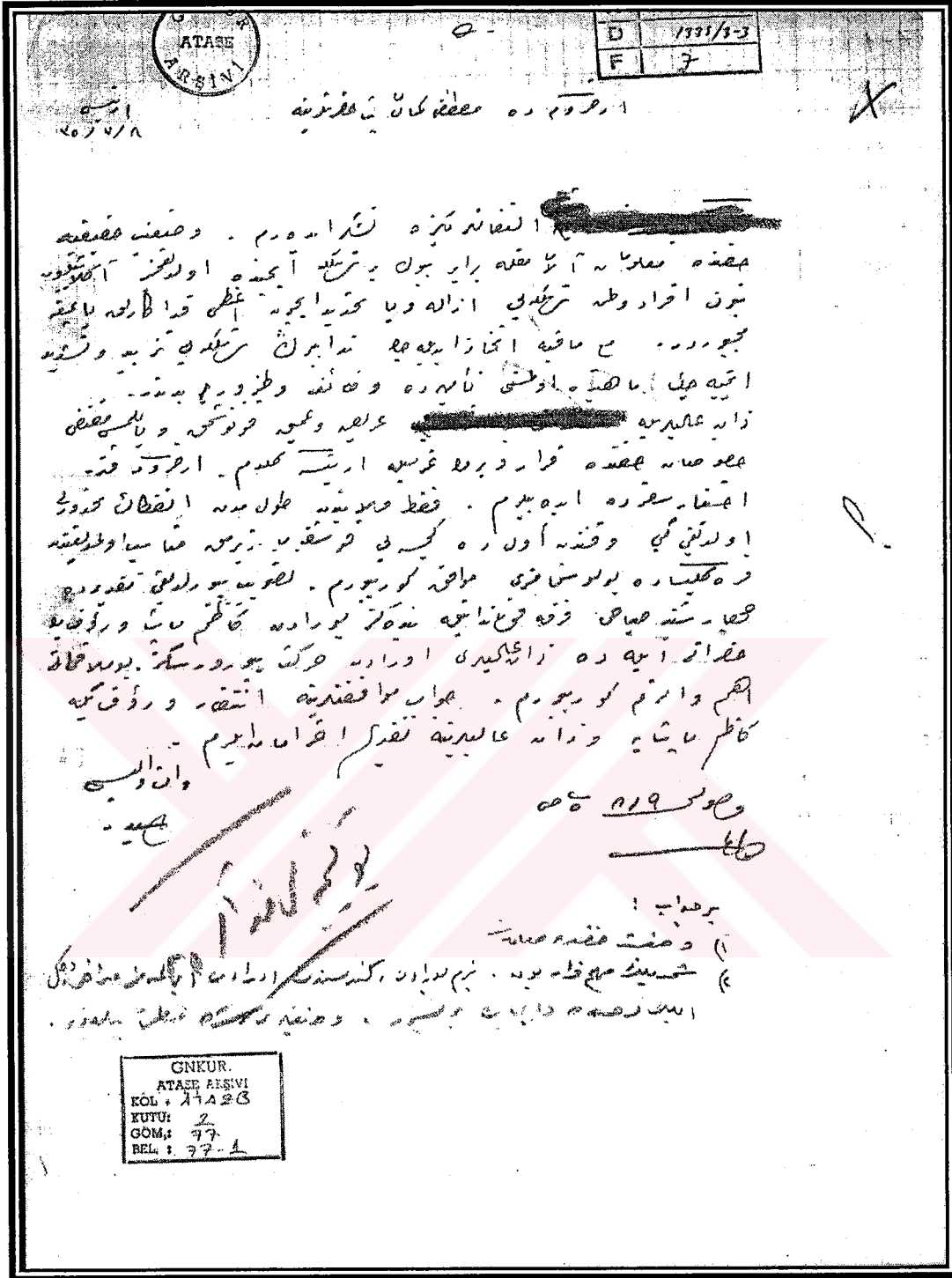
ویار بکر و نبی و ولایتی بولنه بری بک کویله بری نبی والسی
جدر بک آلفده اولدنی معتم نقذیقی مجلسی و صلا قریم تنیبه

ایلیت .

بر اراده نیه ایچانه دخیه ناطری مؤرد .

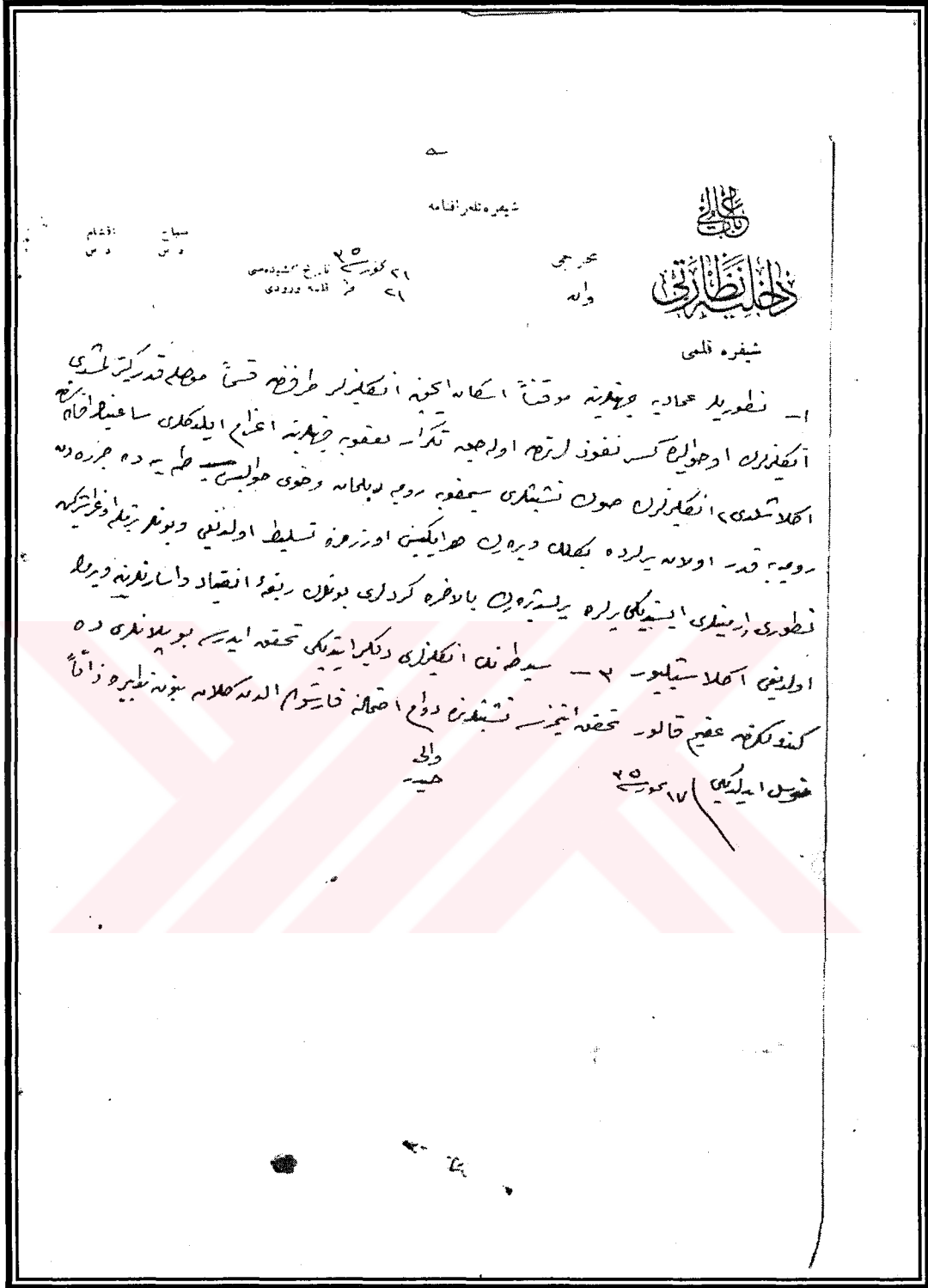
Belge – 6: Haydar Bey'in Diyarbakır Vilayeti'ne atanması ile alakalı Meclis-i Vükela kararı (26 Aralık 1917).

Kaynak: BOA. MV. 248/ 68.

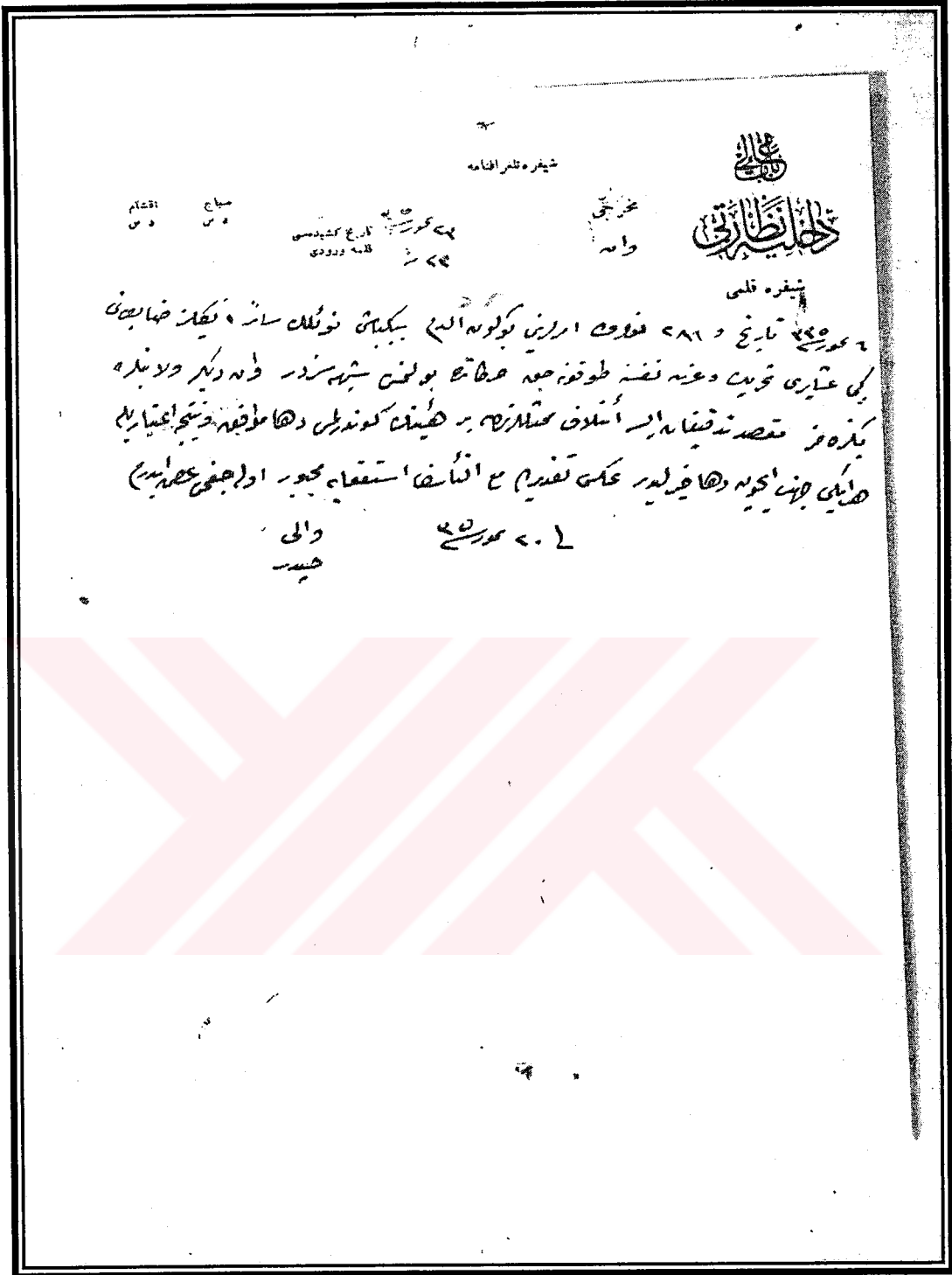

Belge – 8: Haydar Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya kendisi ile memleketin durumunu görüşmek için gönderdiği telgraf (8 Temmuz 1919).

Kaynak: ATASE, ATA-ZB, Kutu: 2, Gömlek: 77, Belge no: 1.

Belge – 9: Musul'un kuzeyine yerleşmek isteyen İngilizlerin bu hareketleri konusunda Haydar Bey'in Dahiliye Nezareti'ni uyararak için çektiği telgraf (18 Temmuz 1919).
Kaynak: BOA. DH. KMS. 50-2/ 25, lef: 2.

Belge – 11: Bütün doğu ve güneydoğuda Kürtleri ayaklandırmaya çalışan İngiliz siyasi görevlisi E. W. C. Noel'in görevden alınması için Haydar Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf. Haydar Bey, telgrafında bu kişi görevden alınmazsa, valilik vazifesinden istifa edeceğini de belirtmişti (20 Temmuz 1919).

Kaynak: BOA. DH. KMS. 54-1/ 32, lef: 2.

والله اعلم

A	
B	1331/15-2
C	10

تلاوا صابون الورد
ضمانت خسته اوله
ايضا
تصلي كراته
بسم الله
اوله

- 1- قطون والينك
- 2- عرت بيدك بوليه
- 3- ناريك نك وضعي
- 4- بوشك اظرك اصول واحد
- 5- اظرك من بعدك ايدي
- 6- خدان هاپوت حني بوليه افره حوت ايدي
- 7- طمونه واليه توقيف وار حورم اتمام قلدي
- 8- انقه واليه نا توقيف ايدي
- 9- استايده
- 10- دانر لاورده

Belge – 13: Mustafa Kemal Paşa'nın El-Aziz Vali vekili Haydar Bey'e gönderdiği memleketin durumu hakkında bilgi veren telgraf (21 Eylül 1919).

Kaynak: ATASE, ATA-ZB, Kutu: 16, Gömlek: 10, Belge no: 1.

تور کتایو بولکات مجلس ریاستی

قام خدمت

۵۵۵

۵۵۷

سبب قریه

۱۱۶ - ۱۰ - ۱۶

بوردی ستم مجلس ریاستی

راخت بیدان ۱۴ - ۱۰ - ۶۶ تاییدی ریاستی زیر دره -

قریه والیسی

صی

ماره ۱۴ - ۱۰ - ۶۶ ده بریاد - صای اولون منقح منسده جقتا ایند بسوز قد بوز تیر
حارم - اولون عساتره با لصادر منکر خط اشقی اولدی ریاستی نجه و
ایبیر هم رسادان عادمی لکبال ایبه تقدیه بیانده -

ماره ۵
بریا لک منقرده کی تراندک جلا ربی کونیه - (۱۵ ل ص - تعن) قهر نکلون
بانتاریه ۱۴ - ۱۰ - ۶۶ ده قوجاشده قسمه براتی و اینده

ماره ۱۴ - ۱۰ - ۶۶ ده رفیق کونیه حارم ویا خور بوز قیداز - نجه بوردی حاکم

ماره ۱۴ - ۱۰ - ۶۶ حارم صوره بوز بوز سار کاپه حورده ترغواقی ن

A	14221
D	34
F	23

ایکانه جریه عجمیه ریاستی

۱۴ / ۱۰ / ۷۶

جواباً لکریلجی اولان ، جواب اولدی عورالک تاریخ ونوموسونلک ادیس رجا اولتور.

Belge - 15: Konya İsyamı hakkında Haydar Bey'in TBMM'ye gönderdiği rapor.
Kaynak: HTBD, sayı: 74, yıl: 1976, belge no: 1605.

K. d.
17-2-1942

427

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde ...
kısaca olumludur.

Milletvekili Haydar Vaner

Adı ve soyadı : Haydar Vaner, Cedlerinin soyadı: Lekić (Aligrudić)
Babasınınve
Anasının adı : Hacı İbrahim; Paço
Doğum yeri : Karadağda : Podgoritza'da doğdum
Doğum Tarihi : 1889 senesi Nisan 23
Öğrenimi : Rüşdi, İdadi ve Ali Mülkiye
Bildigi Diller: Türkçe, Arapça, Farsça, bütün Slav dilleri (Boşnakça,
Rusça, Bulgarca, Hırvatça, Karadağ-İslavca) Kürtçe,
Arnavutça, Fransızca.
Neden Uzmanla
olduğu : Mülkiye İdaresinde, Mülkiye kanunlarında, Metafizikte
sülükta, teşavvufta, Felsefe ve Tarihte
Eşerleri : 1328 de Nazır Hacı Adil bey merhumla vilâyet kanunu
yaptık, raportör ben idim. Hayvan sirkatinin mahsus
kanun ile muhacirin, nevahi, hapishane kanun layihala-
rı'yaptım. Gazetelerde felsefe, tarih, süluk ve
taşavvufta dair eşerlerim vardır. Maksim Gorkinin ter-
cüme ettiğim hikâyeleri Konyada Babalık' da basıldı.
Seğimden evvelki
mesleki ve işi
gücü : Mülkiye memurluğu, Valilik
Milletvekilliği
zamanında evli
olup olmadığıve
kaç çocuğu bulunduğuy: Milletvekili iken bugünkü gibi dul idim. Beş kızım,
Onbir torunum vardır.

Hayatının türlü değişikliklerine ait tamamlayıcı bilgiler

Mülkiyeden 1315 de mezun ve Van vilâyetine malîyet memuru oldum. Van
Mektupçu vekilliği ve resmi gazete muharrirliği yaptım. Barzan ve
Şemdinan geyhlerini barıştırmaya irade ile memur oldum. Van Vilâyetinde
Çolamerik (iki defa), Gever, Şatak, Adilcivaz ve Kosova vilâyetinde
Metrovitza kaymakamlıklarında bulundum. Metrovitza kaymakamı iken Metro-
vitzada ve bütün şimali Arnavutlukta meşrutiyetin ilanına gayret ettim.
31 Mart hadisesinde geriatçılara iltihak eden Yenipazar'a iki taburla
gittim ve muvaffakiyetle döndüm. Mülkiye Müfettişi ve Heyeti Teftişkiye
Reisi oldum. Mülkiye Müfettişi iken Dahiliye Nazır Hacı Adil *paço*

Kısaca
Röportaj

Belge - 16: Haydar Bey'in özgeçmişi niteliğindeki TBMM Arşivi'ndeki kısa olumlulundan bir kısım.

Kaynak: TBMM Arşivi, dosya no. 427.

**Van Mebusu Haydar Bey'in Konya Hadisesi hakkında masuniyetine dair 21 Şubat 1922 tarihli
Birinci Şube mazbatası:**

“Birincisi - Fahrettin Beyin zamanı vekâletinde hâdise-i zaile gibi vukuat muhtemel olduğundan eşraf-ı memleket evlâdından bir milli tabur teşkil ve bir çok zevat kaydedildiği halde Vali Haydar Bey memur olunca bu taburu dağıtmış olmasıdır. Bu madde tetkik edildiği halde hâsıl olan netice şudur: Milli taburun teşkili Fahrettin Beyin uhde-i vilâyetine tesadüf etmiş ise de Vali Haydar Beyin bidayet-i memuriyetinde bu taburun hikmet-i teşkili istiknah edildiği zaman belediye meydanında merkez bir çadırın ve bir hilâl ortasında mürtesem lafza-i celâli havi bir levhadan başka ortadan maddeten meşrut bir şey bulunmayıp Vali Haydar Bey tarafından davet edilen heyet-i faale, bu tabur ancak Konya'da kalmak üzere teşkiline başlanmış ve katiyen cepheye sevk edilmek şartıyla tesisine mübaşeret olunmuş bir iş olmakla valinin cepheye şevki hakkındaki teklifi kabul edilmekle beraber Haydar Beyin; “zararı yok, hele siz devam ediniz sonra bu ciheti hallederiz. Bana jandarma gönderilecektir onlarla asayiş muhafaza eylerim. O zaman size de emniyet gelir. Burada böyle bir tabura da ihtiyaç kalmaz. Bunların hamiyetini tahrik ile belki cepheye de sevk edebiliriz” demesi üzerine taburun cepheye sevk edilebileceğini anlamalarıyla işi gevşettikleri, muahharen hiç devam etmedikleri ve çadırın da bir merasimi münasebetiyle oradan kaldırıldığı anlaşılınca beraber, davet pusulalarının üzerindeki şekle atfen bu tabura Konya'da (Allah taburu) unvanı verilmesi sebebiyle, Vali Haydar Beyin neden asker toplamadıklarına dair heyet-i faaliyete iradettiği suale de; herkes bir zaman-ı ihtiyaçta cepheye sevk edilmekten korkmakla kimse kaydedilmediği cevabını vermelerini müteakip müşarünileyhte (filhakika bu tabur da Allahlıkmış) demesinden inbias eylediği anlaşılmıştır. Evrak-ı tahkikiyede ifadeleri mazbut zevat ile Haydar Beyin tahrir-i beyanatı ve şubemizde isticvabat-ı netayicinden istinbat edildiğine nazaran bu tabur kendi kendine dağılmış olmakla beraber, vücudundan bir istifade edilmeyeceğine dair Vali Haydar Beyce kanaat hâsıl olmasından ibaret kalmış bir keyfiyet ve dağıtılması cihetine nakl-i kelam edilince, esasen bu hususu meçhul bir istikbalde Konya'da vukubulacak bir hâdiseye karşı taburun ne kadar işe yarayacağını kestirmeye mütevakkıf bir keyfiyet olmakla, usatı tenkil için gelen Refet Paşa kuvvetleriyle vaki olan müsademede dahi mecruhların kâffesinin bilâ istisna Konya halkından olması nazar-ı dikkate alınınca taburun kendi kendine dağılmasında isabet olduğu ciheti valinin isabetini teyit eylemiştir.

“İkincisi - Delibaş namıyla maruf bir adama asker toplamak selâhiyeti verildiği gibi başına bir sürü ıpsız, sapsızları topladığı Çumra müdürünün vilâyete vaki işarına ehemmiyet bahşedilmemiş olması ve Delibaş'ya binbaşılık rütbesinin tevcihi keyfiyeti de şayi olması da başka fesadı muveddi olduğu.

“Üçüncüsü - Delibaş'ın asker toplamakta ve isyan tertip etmekte bulunduğunu kaza kaymakamları valiyeye yazdıkları ve Çumra mühendisi Nadir Bey de bildirdiği gibi, polis müdürü Necip Bey de rapor verdiği.

“Dördüncüsü - Hâdiseden onbeş yirmi gün evvel Konya heyet-i merkeziyesinden İsmail Hakkı, Süleyman, Yusuf efendiler Delibaş'ın ahvali meşkûk olduğu hakkında müşarünileyhe nasihat etmiş iken ihzar edilmediği.

“Beşincisi - Vakadan bir gün evvel mebus Ömer, Musa Kâzım ve Kâzım Hüsnü Efendiler valinin nezdinde iken bazı kaymakamlar harekât-ı isyanîye mahsus olduğuna dair haberler veriliyorsa da, bunlar zâf-ı kalp alâmeti olup Delibaş'ya da Konya'yı basmazsa anasının donu başına olsun diyerek haber gönderdiği ve Delibaş'ya haber götüren Derviş Bekir oğlunu, merhum yanma alarak Konya'yı bastığını ve Vali bu haberi gönderdikten sonra mevki kumandanı ile birlikte tertibat-ı lâzime almağa bile lüzum görmemiş olması.

“Bu dört maddeye dair tetkikat icra edildikde hâsıl olan netice şundan ibaret bulunmuştur: Delibaş denilen sergerde Haydar Beyin memuriyetinden evvel işe başlamıştır. Hatta Çumra ve havalisinde asker toplamağa memur edilmiş olduğu gibi, kendisi Konya'ya girerek maiyetile sanayi mektebinde namına bir ziyâfet verilmiş ve müzika ile Konya sokaklarında gezdirilmiştir. Haydar Beyin Konya'ya muvasalatında bu meseleye vaz'-ı yed ederek Delibaş'ı mer-kez-i vilâyete davet etmiş, filhakika Delibaş da vilâyete gelirken attan düşerek kemikleri ezilmiş olduğu cihetle, hastalığından bahsile

gelemeyeceğini ve bir tabip göndermesini validen iltimas eylemiş olmakla, Haydar Bey tarafından iş bir temaruz olup olmadığı anlaşılacak üzere bir tabip izam edilmiş ve merkurumun attan düşerek kımıldayamayacak bir halde olduğu tebeyyün eylemiştir. Haydar Beyin ifadesiyle Delibaşı'nın gönderdiği evrak arasında sureti mahfuz mektuba nazaran vaka-i isyaniye ani bir surette feveran etmiş bir şey değildir.

“Bu tamamile düşünülerek tertip edilmiş ve Delibaşı'nın Haydar Beye yazdığı mektupta kendisinin heyet-i merkeziye tarafından idama mahkûm edildiğine dair gönderilen habere tamamen kani olduğu ve bu husus delibaşı da bir fikrisabit halini aldığı anlaşılacakla beraber, işte bu cihetten istifade edilerek merkurum tamamile idlâl ve iğfal edilmiş ve hatta Delibaşı Konya'ya gelerek vali Haydar Beyle mülakat ve gerek kendisi ve gerek maiyetinin müsellehan şehirde gezmemesi hakkında Haydar Bey tarafından edilen vesayaya müraat ile silâhlarını bırakarak kasabaya çıkması kendisinde daima bu idam keyfiyetinin bir fikrisabit halinde bulunduğunu göstermekle beraber, muahharen köyüne avdetinde Haydar Beyin ifadesine ve nahiye müdürü ile istasyon memurunun beyanatına göre, kendisine bir mavi zarf derununda verilen mazrufu dışarı çıkartarak okuduktan ve maiyyetine üç defa 'Padişahım çok yaşa' bağırttıktan sonra nahiye müdürü ile orada bulunan zevatı esir ederek Konya'ya doğru yürümesi gene bu mazrufun aynı maksatla kendisine gönderilmiş olduğunu ifhama kâfidir.

“Bundan başka Delibaşı'nın böyle Kuvay-ı Milliye kumandanlığı gibi bir işte istihdam edilmesinin valii esbak Suphi Bey zamanında başlamış olduğu ve kendisinin kısa süren müddei vilâyetinde Delibaşı'nın vazifeden alınmasını mucip olacak hal ve vaziyete kanaat hâsıl olamadığı anlaşılmaktadır. Filhakika Derviş Bekir oğlu ile Delibaşı'ya gönderdiği haber Delibaşı'nın badelisyan alâmeleinnas Haydar Beyle vaki olan muhatabasında kendisinin Derviş Bekir oğlu ile gönderdiği habere ehemmiyet vermiyerek bu hale düştüğünü ve binaenaleyh bu haberin bilâkis Delibaşı'yı iğdap değil, verdiği sözü tutmağa davetten ibaret bulunduğunu da bizzat Delibaşı'nın ifadesi teyit eylemektedir. Çumra'ya inen Delibaşı'nın isyan için böyle bir mavi zarf aldığı tevatür derecesinde sabit oluyorsa da maalesef bu mazrufu gerek Meclis-i Âli'den suresi mahsusada izam buyrulan heyeti teftişîye ile muahharan Konya'da teşkil eyleyen İstiklâl mahkemesi pek çok tetkik ettiği halde bir neticeyi maliye istihsal edilememesi pek ehemmiyetli olan bu mazrufun yalnız tevatür derecesinde kalmasını icabetmiştir.

“Ancak vakayı isyaniyeden sonra tahkikat yapan heyet-i celilenin kanaati isyanın esbap ve avamilinin pek çok zaman evvel ihzar edilmiş olduğu merkezinde bulunmakla beraber, bu işte Delibaşı gibi beyinsiz bir mahluku istihdam eden gizli bir kuvve-i failenin mevcudiyetini de göstermektedir. Alâküllüttakdirin Delibaşı'nın isyanı sümmededarik bir şey olmamakla beraber, esasen Vali Haydar Beyefendinin memuriyetinden mukaddem, yani 30 Haziran 1336 tarihinde Karaman, Bozkır, Sultaniye kazalarından firarının takibi hususunda müfreze kumandanı tayin edilmiş olması sırasında taayyün etmiş bir şahsiyet şekline girdiği gizliye isyanı tedvir eden eşhas-ı leimenin malûmu olunca, Delibaşı'nın hükümet-i milliye tarafından cem ve dercine memuriyetini ve şu suretle nüfuzunu kendi menfaatlerine çevirmek havasile bu sergerdenin bir zayıf tarafını bulmak bahanesile ortaya ligarazin bir suikast şayiası çıkararak, bunu Delibaşı'ya isma etmekle beraber, Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesinin Delibaşı hakkındaki noktalarını kendi aleyhine suikast tertibi suretinde çevirerek göstermeleri, bu hiyanetkâr şahsın hafv-ı can ile bu maksada hizmet ettirelebileceğini anlatmış ve nihayet 29 Temmuz 1336 tarihli mektubunda kendisinin mutlak Müdafaa-i Hukuk Cemiyetince idame mahkûm olduğunu mısırâne beyan etmesi ve on nefer ailesinden ve zelilâne korktuğundan bahseylemesi de bu idam fikrinin onda sabit bir haletiruhiye olduğunu göstermekte bulunmuştur.

“Bu mektubunda hükümete hizmet yolundaki ifadatı rüşvet-i kelam altında boğularak daima bu idam fikrini ileri sürmekte ve hatta intihar edeceğinden bahseylemektedir ki şu mektubun umde-i mündericatu Delibaşı'nın isyanı tedvir edenlerin eline ancak bu idam şayiası sebebiyle geçmiş olduğunu anlatmaktadır. Bu işi teyit eden Vali Haydar Bey'in tesliminden sonra Delibaşı ile vuku bulan mükâlemesinden de Delibaşı'nın nedameti ilân eden sözü herhalde bu sergerdenin iğfal edilmiş olduğuna delâlet eylemektedir. Binaenaleyh şu üç maddeden müşarünileyh Haydar Bey'in kanunen mesuliyetini mucip bir hal olmadığı gibi, bilâkis Haydar Bey'in hudus-ı vakadan mukaddem civar kazalara jandarma kumandanı ile kuvve-i kâfiye sevketmesi ve merkez-i hükümete muntazaman vekayı hakkında ve istikbale dair ittihazı lâzım gelen tedabiri havi mükemmel malûmat vermesi kudret ve istitaatı dahilinde vezaif-i resmiye ve vataniye-sini ifa ettiği kanaatbahş olmaktadır.

“Altuncısı - Konya kasabasında bir çok zabitan varken bunların mevcut askerle teslimi, memleketin ulema ve eşrafının celbiyle vahamet anlatılarak müdafaa görmediklerinden cesaretlenerek cephaneyi boşaltmaları ve bunları kasabaya teslim etmeleri ve bir çok mahpusları civar kazalara göndererek isyanı tevsi etmiş olmalarında Haydar Bey'in mesuliyeti iddia olunmakta.

“Yedincisi - Haydar Beyin Konya heyet-i merkezi-yesi Delibaşı'nın idamına karar verdiği halde, kendisinin Delibaşı'yı affettiğine dair merkuma haber göndermiş olduğu ve binaenaleyh bundan pek çok hid-den eden Delibaşı isyan ile Konya'ya gelerek işaa edilen bu söz neticesiyle Sivaslı Ali Kemali Efendinin şehadeti dermeyan edilmektedir.

“Evrak-ı tahkikiyenin ve ifadatin verdiği kanaata göre isyanın hudus-ı emareleri zuhur ettiği vakit Vali Haydar Bey esasen kumandan Avni Beyi bularak meseleyi görüşmüştür. Bir taraftan da mevcut jandarma kuvvetlerini imkân dairesinde ve jandarma alay kumandanı Süreyya Bey idaresiyle kazalara göndermiştir. Bir taraftan da memleketin henüz geçirdiği isyanı müteakip bir ikinci hâdisenin vukuu bir vali için lâzım gelen basiret ve kıyaseti göstererek denildiği gibi ulema ve eşrafa müracaattan ziyade maddi kudret ihzar etmek maksadiyle Vanlı Şükrü, Bitlisli Fethullah Beylere müracaatla Kürt muhacirlerinden istifade etmek çarelerini aramış, bir defterini yaptırarak polis müdürüne tevdi ve indeficap derhal toplanmaları esbabını ihzar etmiştir ki bu tedbir sayesinde Alâttin tepesinde mukavemet imkânı hâsıl olmuştur. O sırada Yunan'a karşı harp eden ordu cephesinde Konya, Niğde ve civarı efradı müsellehan pek çok firar etmekte olduğundan bunları karşılayarak çevirmek için mütemadiyen kuvvet sevk etmek mecburiyeti hâsıl olmuş ve firariler güzergâhlarındaki köyleri soyarak gelmeleri hasebiyle şiddetle takiplerinden ürkererek hareket icrası pek müşkül olan (Çikile) de içtima etmişler ve fakat Konya'da mevcut kuvvetlerin şevkiyle orada da takip olunmuşlardır.

“İşte şu suretle Konya dahilinde mevcut bulunmamasından isyanın alelfevr hudusu haric-i şehirde müdafaa imkânını selbettiği gibi, şayet buna imkân bulunmuş olsaydı dahilde Alâttin tepesinde meyusane iki gün müdafaa eden Valinin tâbiyatıyla hariçte de usatı karşılayarak müsademe edeceği müsbet bir keyfiyet idi. İsyân ani bir surette zuhur ederek şehre doğru yürüdüğü sırada köprüyü süvari polisleriyle muhafaza etmeğe çalışmakla beraber, bir taraftan da mevcut kuvvetle hükümet konağını ve cephaneyi hıfz ve müdafaaaya uğraşmış olduğu evrak-ı tahkikiyeden müstefat olmakta boşaltılması usatın şehre hâkim olduktan sonra ve hapisanenin vuku bulmuş bir hâdise olup valinin adem-i muhafazadan mütevellit mesuliyetini dai bir hal görülememektedir. Yukarıda da izah edildiği vecih üzere, Delibaşı'nın Vali Haydar Beye gönderdiği mektubundan kendisinin idama mahkûmiyeti vali tarafından ihbar edildiği gibi, bittabi mevhum idamdan affına dair de Haydar Beyin bir söz söylediği anlaşılacaktır.

“Sekizincisi - Badelhâdise divanharp mevcut iken Meram nahiyesi müdürünün tahriratiyle bir kaç kişinin idam edilmiş olması keyfiyettir. Evrak-ı tahkiki-yenin delâleti ile bu idam keyfiyetinin suret-i vukuu Haydar Beyin ifadesine nazaran ordu kumandanı Refet Paşanın emriyle icra edildiği anlaşılabilir. Beraber, müşarünileyhten soruldukdaki 5 kânunuevvel 1337 tarihli cevabında filhakika esbab-ı mucibe beyaniyle usattan ele geçenlerin derhal idam edilmesini selâhiyeti dahilinde olarak emrettiğini bildirmiş ve Vali Haydar Bey de müşarünileyhten aldığı emri tebliğden başka bir şey yapmamış olmakla bu hususu gerek Refet Paşanın ahiren vaki olan beyanatı ve gerek evrak-ı tahkikiye de mazbut ifadelere nazaran bu emrin itasıyle icrasından bir kimsenin muhatap ve mesul olması lâzım gelirse bunun herhalde harp eden ordunun arkasında isyan vukuunda ne suretle hareket edeceği tayin etmek hak ve selâhiyetini haiz bulunan ordu kumandanı ve Dahiliye Vekili Refet Paşanın olması iktiza eder ki bu cihetten Vali Haydar Beye tevcih edilecek mesuliyet görülemezdir.

“Dokuzuncusu - Yüzbaşı Mithat Efendinin divanharpte bir iki gün bulunarak istifa etmesi ve divanharbin Haydar Beyin tesiri altında bulunması dolayısıyla istifanın şayi olması ve Tenzil Bey gibi divanharp reisini nerede bulayım, her istediğimi yapardı demesi cihettir. Evrak-ı tahkikiye mündericâtına nazaran bu vak'a Haydar Beyin mesuliyetini mucip bir mânâyı müfit olmadığı gibi olsa olsa şahsi takdirden ibarettir ki bunun vuku ve adem-i vukuu mucibi muahaza değildir. Bilâkis azadan yüzbaşı Mithat Efendinin istifası divanharp hakkında yapılan tahkikattan ve Haydar Beyin ifadesinden müstefat olduğu vech üzere mumailiğin bazı mertebe tesahup ve eser-i zaaf göstermesi üzerine divanharp heyetince merkez kumandanlığının tensibiyle tebdil edilmiş olması istifa şeklinde şayi olmuş ve bunun Haydar Beye vech-i şumulü bittabi anlaşılacaktır.

“Onuncusu - Haydar Bey, Alâattin tepesinde iken Çelebi Efendi tarafından kendisine bir zemin-i itilâf ihzar edilmekte olduğundan sabredilmesi yazılmış iken, kâğıdı yırtarak cevaba intizar etmeden teslim ve şu suretle bir çok kişinin şehadetine ve anarşinin tevessüüne sebebiyet vermiş olması keyfiyettir.

“Evrak-ı tahkikiye mündericatına ve tarafeynin isti-ma edilen iddia ve müdafaatına göre usat ani surette şehre istilâ ettikten sonra Haydar Bey yanına toplana-bilen cüz'i bir kuvvetle Alâattin tepesine iltica ederek oradan usata karşı son fişenk yakılmaya kadar müdafaa ettiği esnada, Çelebi Efendinin islâh-ı zatülbeyn için gittiği şehirden böyle bir haber göndermiş olması tarafeynin terdidi havi ifadelerinin mukayesesi neticesinde tamamiyle tezahür edememekte ise de, Çelebi Efendinin mukavemet edilmesi hakkında bir tezkere yazdığı kabul edilse bile, evvelâ bu tezkere usat yanında yazılarak gönderilmiş olduğu cihetle mealinde sebat ve sabir edilmesi remzi bir surette işaret olduğunu Çelebi Efendi söylemekte ve Haydar Bey ise o sırada bir avuç fedakâr adamın ortasında, elinde otomatik tüfek ve bomba ile mevkiini müdafaa eylemekte olduğu nazarıdikkate alınırca, böyle temiz ve işaretle yazılana değil, sarih bir söze bile inanmamak pek tabii olmakla beraber esasen tezkerenin varid olduğu bir zayıf rivayet derecesinde kaldığı gibi, o sırada artık son fişek dahi tükenmiş ve bir çok müdafî masumlar rahmet-i rahmana intikal etmiş olmakla tepenin dört yanına çarparak gelen isyan dalgaları ortasında son kurşununu da feda etmiş bir vali ile mevki kumandanının daha sebat etmeleri imkânsız görülmüş bir keyfiyet olup, şu teslim ile müşarünileyhe teveccüh edecek ortada bir mesuliyet anlaşılmamıştır. Ali Kemal Efendinin şehadeti ise, şehre tahassun eden usa-tın ilk adımda tethiş yaparken vaki olmakla şehid-i müşarünileyh ile beraber daha pek çok masumun da dima-ı pakini akıtan idrak ve aklını kaybetmiş bir şerzime-i bagiyeden o feveran anlarında başka muamele beklemek de mantıkî bir hareket olamazdı.

“Onbircisi - Arnavut Şevket Beyi hanesine celbi-le müzakere etmiş ve eşraf ve ulemayı çağırarak Şevket Beyin de kasaba haricinde müdafaa etmek hususundaki mütalaasını nazarıdikkate almış olması keyfiyettir. Vali Haydar Bey, henüz asarı zail olmamış bir isyan-ı mesbuk üzerine gittiği Konya'da ahiren şubece istima edilen Vehbi Beyle sair rüfekasının ve evrak-ı tahkikiye meyanında mevcut heyet-i tahkikiye raporunun ifadat ve müeddasına nazaran muhit-i meş'um ve manidar bir sükût kaphyarak herhalde neticesi yeni bir kıyama çıkabilecek bir hoşnutsuzluk görüldüğü cihetle Vali Haydar Bey muhiti tetkik ve tafahhuz etmeden birden bire eşraf ve ulemayı haberdar etmemesi basiret ve dirayete taalluk eder bir keyfiyettir.

“Bununla beraber evrak-ı tahkikiyede görüldüğü vecih üzere mebus Kâzım Hüsnü ve Musa Kâzım Beylerle müzakerede bulunmuş olduğu gibi, evrak-ı tahkikiyenin 34-35-36'ncı sahifelerinde Mektupçu Kâzım Beyin ifadesi ve bir vaka hudusunda ne gibi tedabire tevessül edileceğine dair Polis Müdürü Necip Beyin jandarma kumandanına talimat-ı lâzime verdiği ve kumandan Avni Beye malûmat verdiği de Sipahi Bekir Efendi ile anbar müdürünün beyanatıyla sabit olması ve bununla beraber Meclis Riyaset-i Celilesiyle Müdafaa-i Milliye ve harp cephesi kumandanlıklarına haber vermekle beraber Hükümet-i Milliyeye sadık olan Bilisli Fethullah ve Vanlı Şükrü Beyler vasıtasıyla Kürt muhacirlerini de tensik ve tertip ederek defterini polis müdürüne vermiş olmasıyla de bu madde gayr-ı varit görülmüştür.

“Onikincisi - Badelhâdise Mustafa Kemal Paşa Hazretleri mebusluk veya memuriyetten hangisini tercih ettiği sual etmesi üzerine telaş ederek, eşraf ve ulemaya müracaatla takyîye-i mevkie çalışmakla beraber bir taraftan da hükümeti merkeziye ile arası açıldığı keyfiyettir.

“Meclis Riyasetine, Müdafaa-i Milliye ve Dahiliye Vekâletlerine yazdığı telgraflardan 2.10.1336 tarihli olan telgrafta: “Ahalinin haletiruhiyesini benden iyi bilirsiniz. Vasi miyasta tekâlîfi harbiyeye tahammül edemez. Gayri memnunların ve inkilâp yapmak üzere teşebbüsât-ı fiiliyede bulunmak istidadını haiz olanların miktarını tezyit edeceğiz. Kurduğumuz binayı kendi elimizle yıkacağız. Bu ukalalığının neticesini de arz ederim. Arzu buyurduklarınızı yapmaktan âcizim. Zaten mebusluğu tercih ediyorum. Buraya benim gibi her istediğinizi yapmaktan izhar-ı aczetmeyecek muktadir bir vali gönderilmesini temin buyursunuz. Arz-ı ihtiram eylerim” denilmesine nazaran şu cevap bu maddeyi cerh ve iptale kâfi olmakla beraber, esasen Haydar Beyin hükümet-i merkeziye ile arasının açılması farzedilmiş olsa bile bundan vaka-yi-i isyaniyede ihmâl ve teseyyübe delâlet gibi mefhum anlaşılacağı, zaten şu iddiada müşarünileyh için mucib-i mesuliyet görülemediği.

“Onüçüncüsü - Vali Haydar beyin istiklâl mahkemesi işe başladıktan sonra Tenzil Bey gibi divanharb-i örfi reisini de nereden bulayım demiş olması cihetidir. Bu mesele yukarıda dahi izah edildiği veç üzere şahsı bir takdirden ibaret olup mesuliyetine derece-i şümülü ne cihetten olduğu şubemizce görülememiştir.

“Ondördüncü ve Onbeşinci - Delibaş ile gördükler, vakit kucaklaşmış olması ve Hacı Tahir ve Fevzi Efene namına vesika yazıp imza ettirmesi divanharbin hâdisenin esasını tetkike girişmemesi ve Derviş Bekir oğlu ile haber gönderdiğinin tahkik olunmaması divanhar-bin Haydar Beyin tesiri altında bulunduğu delâlet eylediği keyfiyettir. Vaka-i isyanı müteakip Alâettin tepesinde vaki olan müdafaaadan sonra ussat eline düşen müdafiler hükümete getirildiğinde Delibaşı'nın Haydar Beye karşı mahcubane bir vazı alarak valinin sözünü dinlemediğinden başına bu felâket geldiğini söylemesi ve zorla elini öpmek için üç defa koşarak Haydar Beyin elini öpmeye sarılması orada mevcut olan zevatın ifadeleriyle sabit olduğu gibi, iki zata da vesika itası Haydar Beye ait bir keyfiyet olmayıp Delibaşı ile müteaddit yerinden yaralanarak bitap bir surette yatan Yüzbaşı Nevzat Beyin hanesi rastgelen asiler tarafından taharri edilmek suretiyle rahatsız edilmemesi için Delibaş tarafından verildiği ve bu vesika keyfiyetinin ita ve adem-i itası veya bizzat Haydar Bey tarafından yazılmış olması artık ussat elinde esir kalan bir vali için mesuliyeti müeddi olabilecek bir keyfiyet olmak kanaatini vermemektedir.

“Onaltıncısı - Alâattin tepesine mevzu topun kaldırılmış olması keyfiyeti ise esasen Haydar Bey tarafından kaldırıldığına ve orada bir top olduğuna dair bir kayıt görülememiş, ancak daha evvel Konya'da mevcut olduğu mervi bir top cephe-i harbe sevk edilmiştir ki bu topun bayramlarda atılan toplardan olması da müdafaa hususunda bir kıymet vermemektedir.

“Onyedincisi - Çumra ahalisinin hâdiseden sonra Delibaşı gibi bir canıye hükümetçe paye verilmesi ve valiye şikâyet eyledikleri halde dinlenilmemesi sebebiyle halkın bu şakiye itaata mecbur kaldığı yolundaki şikâyetidir.

“Yukarıda alâtafasiliha esbabı beyan edildiği vech üzere Delibaşı, Haydar Bey tarafından hükümet namına bir paye verilmediği gibi, bilâkis Delibaşı daha evvel bu gibi işlere karıştırılmış ve Haydar Bey tarafından men ve zecrine uğraşılmış olduğu beyanat-ı sabikadan anlaşılacakla beraber, bu cihet evrak-ı tahkikiyede mesuliyeti mucip olacak bir surette tebey-yün edememiştir.

“Onsekizincisi - İaşe akçelerinin Haydar Bey tarafından düğün hediyesi olarak kendi nam ve hesabına sarfedildiği keyfiyettir.

“Erzurum Mebusu Salih Efendinin ifadesiyle Haydar Beyin isticvabından ve evrak-ı tahkikiye mündericatından anlaşıldığına göre, Müdafaaıy Hukuk parası mavaz'ulehin gayriye sarfedilmemek üzere Vali Haydar Bey tarafından şedit bir kontrol altına alındığı gibi, yalnız memlekete pek çok hizmet etmiş olan müteveffa mimar Muzaffer Beyin oğluna sünnet düğünü yapılmak için heyet-i merkeziye tarafından verilen karar mucibince altıbin kuruş sarfedilmiş, andan maada Haydar Bey marifetiyle başka bir yere para ita ve sarfedildiğine dair evrak-ı tahkikiyede hiç bir kayıt ve ifadeye destres olunamamıştır.

“Tetkikat-ı vakiadan hasıl olan kanaate nazaran Konya hâdise-i isyanıyesi millî mücahedemizin kırılması için şahane hükümet efkârile meşbu ve memleketi hasis menfaatlerinin amacgâhı etmek isteyen bir takım eşhasın elim ve sakim efkâr ve âmâl-i neticesile meydana gelmiş bir kıyam olmakla, bu hususta milli hükümetin namus ve şerefini müdafaa yolunda dökülen mübarek kanların karşısında bir çok biçare ve gafil halkın da hayatlarını feda etmiş olması, vicdan-ı millimizi ne kadar müteellim edecek bir hâdise olduğunu teslim etmekle beraber, bunun esvap ve avamilini Konya gibi Türkün öz muhiti olan bir yerde mutlaka muannit ve musir bir fikr-i isyankâra iptina ettirmekten ziyade aziz Türkiye'nin yaşamak için çırpındığı sevaik- hayatiyeyi takdir edemiyerek cehennemi iştilhalarının tatminini güzel topraklarımızın esaret-i mutlakasile tevem tutan Bozkırlı Zeynelabidin ve rüfekaş gibi, harici ezkanun ve insaniyet iki şahs-ı meş'umun efkâr-ı mâsume üzerine bir ikrah-i manevî ile tahakküm etmelerine hamleylemek ve Konya'nın İstiklâl-i Millimiz uğrunda gösterdiği ve halâ göstermekte olduğu fedakârlığa karşı en doğru bir hüküm olacağına kanaat etmekle beraber, isyanın esnayı hudusunda orada vali bulunan Haydar Beyin tetkikat-ı vakiaya nazaran mesuliyet-i kanuniyeyi istilzam eder bir fiil ve hareketi görülememiş ve kezalik bir memur için mücazat-ı tekdiriyeyi mucip olacak vazifede ihmal ve teseyyüp olduğu da anlaşılammış olduğundan, bu hususta tayin-i muameleye lüzum olmadığı gibi,

kanunen mevcut olmayan mücazata mukabil bir idare memuriyetinin basiretsiz ve dirayetsizliğine delâlet edebilecek ahvalin suduru da evrak-ı tahkikiyenin mündericatına nazaran gayr-i varid görülmüş ve aslen Alâettin tepesinde istihkar-ı hayat ederek milli davaya sadık kalmış bir avuç fedakâran ile müdafaa eylemesi de kendisinin vazifesini ifada hiçbir şeyden çekinmeyecek kadar seciyeye malikiyetini isbata kâfi ve vafi ve binaenaleyh nakizasına mülabis iddia ve beyanat, mukayesat-ı vakia ile sakıt bulunmuş olmakla, şubemizce ariz ve amik uzun zamandanberi devam eden Haydar Bey hakkındaki mevaddın başkaca tahkik edilecek bir ciheti görülememiş ve ancak ifadesinin istimai talep olunan Saruhan mebusu Kumandan Avni Bey Efendinin celp ve istimanna her suretle tevessül edildiği halde müşarünileyhin mezun olması ve sekiz aydan beri müddeti bittikçe her defasında mezuniyetinin temdidini talep eylemesi ile istimai müteazzir olmuş ve buna mukabil vaktiyle müşarünileyhin ifadatına resmen müracaat eyleyen Konya İstiklâl Mahkemesi azayı kiramının ifadatu istima edilmekle netice-i hasılasından vakada Haydar Beyin mucib-i mesuliyeti olacak bir sarahat-i kafiye bulunamamış olduğundan mevcut delâil ve vesaikle şuhadata nazaran Van mebusu Haydar Beyin kanunen mesuliyetini müeddi bir hareketi olmadığına şubemizce karar verilecek heyet-i celileye arz-ı keyfiyet buyrulmak üzere evrak takımı ile Makam-ı Riyasete takdim kılınmıştır.

21 Şubat 1338

Birinci Şube Reisi
Edirne
Mehmet Şeref

Kâtip
Karahisarî Şarkî
Memduh Necdet”

Belge no – 17: Haydar Bey hakkında Konya Hadisesi ile alakalı 21 Şubat 1922 tarihinde Meclis’te Gizli Celse’de okun Birinci Şube Reisi Edirne Mebusu Mehmet Şeref ve Kâtip Karahisarî Şarkî Mebusu Memduh Necdet imzalı Birinci Şube Mazbatası.

Kaynak: TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, 1999: s. 854-860.

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa SARI, 1978 yılında Tokat'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1996 Güz yarı yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarı yılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne devam etti. 2001 yılında "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. Aynı yıl başladığı Milli Eğitim Bakanlığı Çağlayan Lisesi'nde "İngilizce Öğretmenliği" görevine 2002 sonuna kadar devam ettirdi. 2002 Güz yarı yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2002 sonunda aynı üniversitenin, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde "Araştırma Görevlisi" oldu ve bu görevini halen sürdürmektedir.

Mustafa SARI